

મહાબાલ ૨ ની ગિરજાને ૧૯૪૮.

(ભાગ ૧ લોખંડ ૧-૨.)

પ્રકાશ:

૯ મનસાલ મહારાષ્ટ્રી મહેલા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૭૦૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ લાલુ દિતર

વિષય ૬-૩

“ સ્ત્રીસુબોધ ” ની ભેટ: ઈ. સ. ૧૯૨૪.

વીણા-વિહારી.

ભાગ ૧ લો-ખંડ ૧-૨

લેખક:-

સીતારામ જે. શર્મા; (સાંતાક્રુઝ.)

પ્રકાશક,

જીવનજ્ઞાન અમરશી મહેતા,

મંત્રી-“ સ્ત્રીસુબોધ અને આગક ” કાર્યાલય:—અમદાવાદ.

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે)

શ્રી દેશાઇ પ્રી-ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ દેશાઈભાઈ હીરાચંદે છાપી,
૬. રીચીરોડ; અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ.] ઈ. સ. ૧૯૨૪ [નકલ રૂ૧૦૦

કીમત રૂ. બે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સમઢાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૭૭૩
૫૦૦૦

સમર્પણ

ગુજરાતના સમર્થ સુધારકોને.

કં ઇક.

આપણા સમાજમાં સુધારા થવાની-કરવાની આવશ્યકતા હવે સફૂને જણાવા લાગી છે. સંકુચિત વિચારના વૃદ્ધોને પણ હવે એ વિષયની ચર્ચા કરતાં પાપ લાગતું નથી, પરંતુ સુધારાની દિશા હજી આપણે સર્વાનુભવે કરાવી શક્યા નથી. એકે વર્ગે ધૌર્યોત્તે દૌર્યોત્તે સુધારા કરવાની હિમાયત કરે છે, બીજા વર્ગે ધૌર્યોત્તે દૌર્યોત્તે સુધારા કરવાનો હિમાયતી છે. અનુભવ શિખવે છે કે પાશ્ચાત્ય રીતે આપણી સંસ્કૃતિને અંધએસની નથી, અને એથીજ જેઓ પોતાને સુધારક કહેવડાવે જે તેમના પ્રયત્નો સફળ થયા નથી.

આપણા સુધારકોમાં ઘણા માત્ર વાતો કરનારા છે. વિધવા પુનર્લગ્નના ઘણા હિમાયતીઓના ઘરમાં જીવાન પુત્રી, બહેન કે પુત્રવધૂ વૈધવ્ય ગાળી જણાય છે. જ્ઞાતિઓનું ઉચ્છેદન કાઢવાના ઘણા વાતોડીયા સુધારકા જ્ઞાતિસત્તાને મજબૂત બનાવી તેના વાડામાં હુસવા પ્રયાસ કરતા દેખાય છે. વર્ણુનંતર લગ્નની હિમાયત કરવા છતાં પોતાની પુત્રીઓને પોતાનીજ જ્ઞાતિમાં આપનારા સુધારકો હજી ગુજરાતમાં જીવંત છે. સામાજિક કાર્યોમાં રૂઢીઓને તોડી નાખવાની વાતો કરનારા ઘણા હિંદવાસી સુધારકો, રાજકિય રૂઢીઓના યુક્તામ રહેવામાં અભિમાન લેના લાગ્યા છે.

હવે પછી જે પાનાં વાચક શરૂ કરશે તેમાં ઘણા સામાજિક પ્રશ્નો વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી ચર્ચાયલા જોઈ શકશે. જ્યાં આ પ્રશ્નમાળાજી ચર્ચાત્મક મર્યાદા ઓળંગી નીકળી નથી ત્યાં પછી આ નવલકથા પણ ચર્ચાસ્પદ થઈ જાય તે નવાઈ નથી. એથી આપણા સમાજને હાનિ નહિ પણ લાભજ થશે એવી માન્યતાથીજ મેં આ કામ ઉપાડ્યું હતું. તેમાં મારી દૃષ્ટિબિંદુથી યોગ્ય લાગ્યા તે પ્રમાણે સામાજિક સુધારાના પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે. અલ્પજ્ઞ તે સફૂને રચીકર થઈ પડશે એવો મારો દાવો નથી, પરંતુ વર્તમાન સમયે તે વધુ અનુકૂળ થઈ પડશે એવી તો મારી શ્રદ્ધા અવશ્ય છે જ.

આ નવલકથાનો થોડોક ભાગ ક્રમશઃ ‘ઓ-ઓધ’ માં પ્રકટ થયો હતો; તે વખતેજ ફટલીક ચર્ચા નાની હતી; પરંતુ જે બહેને (સૌ. સરો-જની મહેતા) એ ચર્ચા ઉપાડી હતી, તેમણે તે આગળ ન ચલાવી એ

ઉપરથી મને લાગે છે કે, મેં રજુ કરેલું દૃષ્ટાંત એમને માન્ય હશે. એ વખતે આપેલા મારા જવાબમાંથી થોડોક અગત્યનો ભાગ અહિં ઉતારવો યોગ્ય છે :

“લગનાદિ કાર્યોને વૈદિક ધર્મમાંથી કાઢી સામાજિક કાર્યોમાં ધકેલી દઈ સરકારની મદદ માગવા કરતાં ખરા દેશ-સમાજહિતચિંતકોએ વાણી અને કૃત્યો દ્વારા તેમાં સુધારા કરાવવા મચી પડવું એ મને યોગ્ય લાગે છે. એટલે આપણાં સામાજિક કાર્યોમાં સુધારા કરાવવાના કામમાં વિદેશી અને વિધર્મી તેમજ આપણાથી ભિન્ન સંસ્કૃતિવાળી (અરે એટલુંજ નહિં પણ જનરલ રમટ્સના શબ્દોમાં કહીએ તો આપણી સંસ્કૃતિને નામશેષ કરવા તૈયાર થયેલ વર્ગની) સરકારને વચ્ચે નાખવી જરૂરની નથી.

સામાજિક સુધારાની દિશા કરાવતાં પણ ભારતવર્ષના હિંદુ ગૃહોમાં યુરોપીય સંસારનાં નકારાં અનુકરણ થાય તે જેવા હું આતુર નથી. સ્ત્રી-શકિતમાં મને શ્રદ્ધા છે, હું એનો પૂજક છું, પરંતુ સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને એક આખું અંગ થાય છે. તેમાં સ્ત્રીઓ પોતાનોજ ભાગ પૂર્ણ રીતે લઈને અને પુરુષોચિત કાર્યો પુરુષનેજ કરવા દે એવા સુધારાનો હું હીમાયતી છું. આપણા સ્ત્રી વર્ગને સ્વતંત્રતા આપવાનો હું હિમાયતી છું; પરંતુ તે સ્વતંત્રતા આર્થ સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર રચાયેલી હોવી જોઈએ, નહિં કે જડવાદી યુરોપના કેવળ બુદ્ધિવાદના ભૂલભર્યા પ્રયોગનું માત્ર આંધળું અનુકરણ હોય. સમાજ સુધારાના ઘણા વિચારો આપણે જડવાદી યુરોપના દૃષ્ટાંતોથી રચ્યા છે, અને તે વિચારો હવે ફેરવ્યા સિવાય છુટકો નથી. આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે આર્થવર્તમાં સમાજ સુધારાની પ્રગતિ ખોરબો પડી હોય, તો તે પશ્ચિમના આંધળા અનુકરણને લીધે. પશ્ચિમમાં બુદ્ધિવાદના પાયા ઉપર થતા સ્વાતંત્ર્યની હીમાયતથી ત્યાંનો સંસાર કથળી ગયો છે, અને જો આપણે પણ એ પાયા ઉપર સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની હીમાયત કરીશું તો એ સ્વાતંત્ર્ય સમાજની ઉન્નતિમાં સરળતા કરવાને બદલે અવરોધકતા થઈ પડશે એવી મારી મન માન્યતા છે.”

નં કે મારી આ વિચારસરણી ‘સાહિત્ય’ ના વિદ્વાન તંત્રીશ્રીને રૂચિ નથી, એટલુંજ નહિં પરંતુ તેઓશ્રી એમાં પ્રત્યક્ષ હેતુભાસ જુએ છે. એમનું કહેવું એવું છે કે, “આર્થસંસ્કૃતિના પાયા ઉપર સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય રચવા ઇચ્છનાર ગ. સીતારામને યાદ દેવડાવવું પડે તેમ નથી, કે આર્થ સ્ત્રીઓએ જ બુદ્ધિવિલાસને તે વખોડે છે તે બુદ્ધિવિલાસને સંપૂર્ણપણે ભોગવ્યો છે. આર્થ સ્ત્રીઓ કુંવારી રહેતી, પતિ પાસે એક પત્નીવૃત્ત પળા-

વતી, વાદવિવાદ કરતી, ગ્રંથો રચતી, સભાઓ ભરતી, રણક્ષેત્રમાં ઉતરતી, યોધીનિઓ થતી-થું થું નહોતી કરતી એજ ગ્રંથ છે. સ્ત્રીઓએ પૂર્વે તમામ ‘પુરુષોચિત’ કામ કરેલાં છે. તો હવેની “ સ્ત્રીઓ પુરુષોચિત કાર્યો પુરુષોનેજ કરવા દે ” એવી રા. સીતારામની માંગણીનો અર્થ શો ? અને ‘પુરુષોચિત કાર્યો’ એટલે શું ? અને તે કરાવે કાણ ? પુરુષો કે બીજાં કોણ ?”

પરંતુ ‘સાહિત્ય’કાર અપવાદોને સિદ્ધાન્ત તરીકે ઠસાવવા મથે છે. મારું કહેવું એવું નથી કે સ્ત્રીઓ જે ધારે તે કાર્ય કરી ન શકે, પરંતુ જે ‘સાહિત્ય’ ના તંત્રીશ્રીની કદપના પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલે તો સંસારની ગડીજ ઉકલી જાય અને એ પણ ખરું છે કે ‘પુરુષોચિત કાર્યો’ સ્ત્રીવર્ગથી થઈ જ ન શકે. દાખલા તરીકે સ્ત્રીઓની ફોજોની ફોજો તૈયાર કરી તેમને લડાઈમાં ઉતારી નહિં શકાય તે કાર્ય તો પુરુષોનું છે. સ્ત્રીઓ તો ધવાયજા મૈનિકોને કુશળતાથી અને માયાથી મલમપટા કરી શકે. ઘરની સુવ્રઠ વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સ્ત્રીનું છે, પુરુષ બહાર રખડી તેનાં સાધનો લાવીને આપે, તે કામ સ્ત્રીવર્ગથી સહિસજ્ઞામનીથી નહિં થઈ શકે. જે સાહિત્યકાર આ દલીલ માનતા ન હોય તો તેઓ એમ બતાવી શકશે કે તોફાન કે રમખાણોમાં સ્ત્રીઓના સુરક્ષિતપણા માટે પ્રત્યેક દેશમાં પહેલી વ્યવસ્થા શા માટે કરવામાં આવે છે ? ઘરના ખંડમાંથી માંડીને જાહેરસભાઓ અને મુસાફરીનાં ગાડાંમાં પણ શા માટે સ્ત્રી અને પુરુષ-વર્ગને માટે જૂદી વ્યવસ્થા હોય છે ? સંતાન ઉત્પન્ન કરવાં કે નહિં તે સહુ સહુની મરજીની વાત છે, પરંતુ તે કાર્યમાં પણ સ્ત્રી અને પુરુષની ફરજો અને કાર્ય જૂદાંજ છે. ભાઈ મગન કાંટાવાળા મીઠનો ધંધો છોડી ઘરનાં બચ્ચાંના લાલન-પાલનમાં રોકાઈ રહેશે ખરા ? જે દેશમાં સ્ત્રીઓને ભારેમાં ભારે સ્વતંત્રતા અપાય છે ત્યાં પણ સ્ત્રીજાતિને ‘મૃદુ’ અને પુરુષને ‘ખડતલ’ જાતિ ગણવામાં આવે છે. એટલે રા. કાંટાવાળા કહે છે તેમ જે અપવાદોને સિદ્ધાન્ત તરીકે માનીએ તો જગતનું તંત્ર અટકી પડે.

આપણા સમાજસુધારકોમાં મોટામાં મોટો દોષ એજ છે કે તેઓ એકજ દષ્ટિથી જુવે છે. સાર્વત્રિક દષ્ટિબિંદુથી તેમણે હજી એકે સવાલનો વિચાર કર્યો નથી. દાખલા તરીકે વિધવાઓનું પ્રમાણ અટકાવવા માટે તેઓ એકલા બાળકજન કે વૃદ્ધવિવાહ તરફ નજર કરે છે; પરંતુ ગ્રામ-વર્ગની ધસાતી જતી શક્તિઓ, વધતી જતી દરિદ્રતા અને રોગચાળા તરફ તેમનું લક્ષ જતું નથી. એટલું જ નહિં પણ તેમ ધવાનું કારણ

આપણુદ તોડરશાહીની રાજ્યનીતિ અને હિંદમાંથી લૂંટાઈ જતો ધનવૈભવ એ વાત એમને સૂઝતી જ નથી. વિધવાઓના કલ્યાણ માટે પણ તેમને યુનર્લનજ જડે છે; પરંતુ આવશ્યક વિધવા આશ્રમો ઉઘાડવા તરફ તેમની નજર જતી નથી. સમાજની વ્યવસ્થા સુધારવા તેમને ઝાતિઓને તોડી નાખવાનો જ માર્ગ દેખાય છે; પરંતુ તેમાં યોગ્ય કાપકૂપ કરી સુધારવાના રસ્તા તરફ તો તેઓ આંખવિચામણું જ કરે છે. પરિણામે સમાજમાં સુધારકો તરફ સમભાવ વધવાને બદલે દુસ્મનાવટ વધે છે અને સમાજ જ્યાંનો ત્યાં રહી જાય છે.

આવા આવા ઘણા સામાજિક પ્રશ્નોની આંટી-ધુંટીઓના ઉકેલ ‘વીણા-વિહારી’ માંથી મળી શકે તેમ છે, અને તે હાલને સમયે ઘણી રીતે સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે તેમ પણ છે.

આ પુસ્તકમાંના વિચારો નવીન કે મારા પોતાના નથી. પ્રખ્યાત મરાઠીલેખક શ્રી નાથમાધવના ‘વિહંગવૃંદ’ ઉપરથી જુજ ફેરફાર કરી ‘વીણા-વિહારી’ તૈયાર કરવા મને ભાઈશ્રી જીવનલાલ મહેતાએ આજથી જ્યેષ્ઠ વર્ષ પહેલાં કહેલું તે પ્રમાણે તૈયાર થયેલું આ પુસ્તક લાંબે સમયે ગુજરાતને ચરણે ધરું છું; અને તેમ કરતાં મને આનંદ થાય છે.

પાવરીવીલા
માન્ડાકુંડ.
માગસર સુદ ૧૧, ૧૯૮૦

}

સીતારામ બે. રામા,

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ
ઉપોદ્ધાત	૧
૧ લું. સત્યધર્માશ્રમ	૧૦
૨ બું. સરસ્વતીનું વૃત્તકથન	૧૭
૩ બું. આ શું ? !	૨૫
૪ થું. ગુણવત્તવાલ ઝવેરી	૨૯
૫ મું. ' ઈસ્ટ ' નું આમંત્રણ	૩૯
૬ ડું. શિકાર જાગમાં સપડાયો !	૪૫
૭ મું. પ્રતાપરાય દેસાઈ	૫૩
૮ મું. સ્ત્રીશિક્ષણ	૫૮
૯ મું. બાલકગ્નના રૂઢી	૬૬
૧૦ મું. મણીનો મંદવાડ	૭૫
૧૧ મું. વેશ્યાનો પ્રેમ !	૮૩
૧૨ મું. વજરાય અને જમના !	૯૦
૧૩ મું. મહાત્મજેશ્વરમાં	૯૫
૧૪ મું. મિસ વીણા ઇમાનદાર	૧૦૩
૧૫ મું. જમનાનો પત્ર !	૧૧૦
૧૬ મું. નરેન્દ્રની સલાહ	૧૧૮
૧૭ મું. ન્હાની ભૂતનું ભયંકર પરિણામ	૧૨૪
૧૮ મું. મન ઉઘાડું કર્યું	૧૨૯
૧૯ મું. વીણાનું માથું	૧૩૫
૨૦ મું. વિશિષ્ટ વિવાહનો કાયદો	૧૪૩
૨૧ મું. વિવાહ વિશે વીણાનો સંકલ્પ	૧૪૮
૨૨ મું. નિરાશામાં આશાનું કિરણ...	૧૫૩
૨૩ મું. પ્રૌઢ વિવાહ અને પુનર્વિવાહ	૧૫૮
૨૪ મું. વિલસુ અને નરેન્દ્ર !	૧૬૬
૨૫ મું. વીણાના વિચારો	૧૭૨
૨૬ મું. રંગમાં ભંગ	૧૮૩
૨૭ મું. વિહારી તેના સાસરે	૧૮૯
૨૮ મું. વિદ્યમુનાં પુનર્જન	૧૯૫
૨૯ મું. નવદંપતીને આશિષ.	૨૦૩

૩૦ મું. મોહનમાળા	૨૮૬
૩૧ મું. ચીશુના મનની સ્થિતિ	૨૧૧
૩૨ મું. પુનર્જન્ન	૨૧૮
૩૩ મું. વનવ્રતાનો નિશ્ચય	૨૨૩
૩૪ મું. “ વિધવા વિવાહો-નેજક મંડળ ” ના સભ્યો	૨૩૨
૩૫ મું. જમનાની ખીજી જાળ !	૨૪૨
૩૬ મું. ઉત્કંઠિત મન	૨૫૦
૩૭ મું. સંપૂર્ણ નિરાશા	૨૬૪

પ્રકાશકનું સુચન.

“ સ્ત્રીએ ધ ” સંસ્કાર સુધારા માટેનું જીવનું માસિકપત્ર હોવાથી તેને યોગ્ય આ નવવ્રતકથા પમંદ થઈ છે, અને વાચકોમાંના મોટા ભાગની માગણી ઉપરથીજ આ વર્ષે સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે તેના ગ્રાહકોને ભેટ આપવાની યોજના કરી છે. બે ખંડ આમાં આપ્યા છે, ને ત્રીજો ખંડ, જે વિશેષ મહત્વનો હોય આખી નવવ્રતકથાના નિર્ણયાત્મકરૂપે છે, તે હવે પછી ખીજા ભાગ તરીકે આપવામાં આવશે. ધાર્યા કરતાં કદ ઘણું વધી જવાથી તેમજ પ્રેસ તરફથી થયેલી ઢીલને લીધે મોડું થવાથી, આ વર્ષે આટલો ભાગ આપીને સંતોષ માન્યો છે. આથી ઘણા જીતાસુ વાચકોની વૃત્તિને કદાચ અસંતોષ થવાનો સંભવ હું કહી શકું છું, અને તે માટે હું તેમની પહેલાંથીજ ક્ષમા માગી લઉં છું.

પુસ્તકનાં પ્રકૃ લેખક વાંચેલાં ન હોવાથી જોડણી તેમજ શુદ્ધિ વગેરેની જે ખામીઓ રહેલી જણાય તે વિશેની જવાબદારી મારી ઉપર રહે છે. જે કે તે માટે બનતી કાળજી રાખી છે, છતાં આપણા લેખકોની જોડણીની વિવિધતાને લીધે આદિથી અંત સુધી એક સરખું ધોરણ રહી શક્યું નથી જ.

આ નવવ્રતકથામાં સ્થળ, પાત્ર વગેરે અમદાવાદનાં પરિચિત રાખ્યાં છે; પરંતુ તે કોઈ પણ અંગત કે વ્યક્તિગત નથી; સર્વે કાદ્દપનિક જ હોવાથી કોઈએ કોઈ પણ પાત્ર કે સ્થળ માટે અંગત-વ્યક્તિગત સંબંધ સમજવો કે જોડવો નહિ, એવી ખાસ વિનંતી છે.

જીવનલાલ.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” ઑફિસમાં મળતી ઉત્તમ નવલકથાઓ.

- ૨-૮-૦ ચૌખેરવાલી-ભાગ ૧-૨-ડૉક્ટર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત.
- ૪-૦-૦ હુબતું વહાણ- ” ” ”
- ૩-૦-૦ મધુરાણી- ” ” ”
- ૦-૧૨-૦ સુભદ્રા-અર્જુનનાં પત્નીની જીવનકથા. ૭ ચિત્રો સાથે)
- ૨-૮-૦ ચક્રવર્તી અશોક-ઐતિહાસિક, ધાર્મિક ને બોધપ્રદ.
- ૧-૧૨-૦ ચંદા-રાજસ્થાનની વીર રમણી-ઐતિહાસિક.
- ૧-૮-૦ મહાતાણા પ્રતાપસિંહ-મેવાડના ઇતિહાસને લગતી..
- ૩-૦-૦ ગુલામી વહેપાર-ભાગ ૧-૨ માં સંપૂર્ણ કથા છે.
- ૩-૦-૦ હૃશીકેશચંદ્ર-ભાગ ૧ લો. ચાલુ હિંદુ સંસારનું ચિત્ર.
- ૨-૮-૦ સદર ભાગ ૨ જો. ” ” ”
- ૪-૪-૦ માયાનો ખજાર-ભાગ ૧-૨ ” ” ”
- ૨-૦-૦ કથામંજરી-ભાગ ૧ લો. વિદ્વાનોની વિવિધ વાતો.
- ૩-૦-૦ સદર ભાગ ૨ જો ” ” ”
- ૨-૦-૦ હાસ્યકથામંજરી-હાસ્યજનક સ્કેચ-વાતો-લેખો.
- ૨-૦-૦ હાસ્યમંદિર-રા. બા. રમણભાઈ તથા સૌ. વિદ્યાગૌરી કૃત.
- ૦-૮-૦ નીલનેની-પ્રો. બેઈન કૃત મધુરી વાર્તા.
- ૦-૮-૦ ઉષાનન્દિની ” ” ”
- ૨-૪-૦ શારદાનું સ્વાર્પણ-(પ્રેમચંદ્રકૃત “ સેવાસદન ” ઉપરથી.)
- ૨-૦-૦ કેટલીક નવલકથાઓ-જહેન સુમતી લલુભાઈ કૃત.
- ૦-૧૨-૦ યૌવનનાં સ્મરણો-લેખક જહેન પ્રમોદા.
- ૧-૮-૦ કુમુદચંદ્ર-ઉત્તમ સામાજિક તથા ધાર્મિક વસ્તુસંકલના.
- ૨-૦-૦ પ્રેમદાદેવી. }
- ૧-૮-૦ યાત્રી ઉમિંગલા. } સામાજિક સુધારાની નવલકથા.
- ૧-૪-૦ ટાગોરની ટુકડી વાતો-ભાગ ૧ લો. તેર વાતો.
- ૨-૦-૦ સદર ભાગ ૨ જો. ૨૧ વાતો.
- ૩-૦-૦ કોનો વાંક ? - (રા. કનૈયાલાલ મુનશી કૃત.)
- ૨-૪-૦ રણજીતકૃતિ સંગ્રહ. (રણજીતરામ વાવાભાઈ કૃત.)
- ૪-૦-૦ ૧૮૫૭ ના બળવાનો ઇતિહાસ.

કથામંજરી-ભાગ પહેલો.

(બીજી આવૃત્તિ. સોનેરી નામનું સુંદર પુઠું કિંમત રૂ. બે)

આ ભાગમાં કોઈ સંગ્રહમાં ન આવેલી વિદ્વાન લેખકોની ખાસ ચુંટી કાઢેલી નીચેની સે.ળ વાતો છે.—મેટ્રીકમાં ટેકસ્ટ તરીકે મંજુર થઈ હતી.

૧ વેષધારી (રા. રા. હગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા; બી. એ.).
૨ તારાનું અભિજ્ઞાન. (રા. બ. ર. રણુભાઈ મહાપતરામ નીડકંદ),
૩ એક રાત્રી. (ડો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર), ૪ અપરિચીતા (રા. રા. ભગવાનદાસ ગીરભશંકર ભટ), ૫ મણી. (રા. રા. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય દોઢાર; બી. એ.). ૬ વીસમી સદીની શકુંતલા. (રા. રા. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય દોઢાર; બી. એ.). ૭ દોહા. (સ્વ. ભાઈ રણુજીતરામ વાયા-ભાઈ મહેતા; બી. એ.), ૮ સુમનના સંતાપ (રા. રા. ઇન્દુલાલ કે. યાજ્ઞિક; બી. એ. એલ. એલ. બી.). ૯ લખ. (સૌ. શારદા મહેતા; બી. એ.)
૧૦ ગરબાવાળી. ૧૧ પૈસા કે પ્રેમ ? (રા. રા. ચંપકલાલ એચ. ભગુડીઆ; બી. એ.). ૧૨ વિચિત્ર રવચંબર. ૧૩ રેણુકા. (રા. રા. ગોકળદાસ ડી. રા.ચુરા), ૧૪ રનેહ પહેલાં નાન. ૧૫ પ્રિયભાલા. (રા. રા. ગણેશભાઈ લક્ષ્મણ પંડ્યા) ૧૬ લલિત—માધુરી. (રા. રા. જગજીવન કાળીદાસ પાંડે. લગભગ ૮૦ પૃષ્ઠની મોટી અર્ધસદ્ રસેહવાર્તા.).

ચક્રવર્તી અશોક.

અર્થ ઐતિહાસિક તેમજ ધાર્મિક નવલકથા

આવડાંજ મોટા કદનાં પૃષ્ઠ ૩૫૦ પુઠું પાકું. કિંમત રૂ. અઢી.

બૌદ્ધ ધર્મના પ્રવર્તક મહાત્મા અશોકના જીવનમાંના અનેક ધર્મયુક્તોમાંના એક કલિંગ યુદ્ધના મુખ્ય કથાભાગ ઉપર આ નવલકથા રચાઈ છે. અશોક એક સમયે ધાતકી અને ક્રૂર સ્વભાવનો હતો તેજ કલિંગ યુદ્ધ પછી એકદમ કેવો બદલાઈ ગયો તેમજ તેનું જીવનસૂત્ર કેવી રીતે ફરી ગયું તેના તાદ્દશ ઇત્ર ઉપગંત કપટી સુદ્ધિગત, સંપુષ્ટાચાર્ય, અને કાવત્રાખોર કલાવતી, વગેરે દ્વારા રાજકીય ખટપટનો સુંદર દેખાવ આમાં દસ્યમાન થાય છે. કલિંગ યુવરાજ જીતેન્દ્રનું ઉત્તમ ચરિત્ર, મૃગેન્દ્રરાજની કન્યા શોભના તેમજ મન્દિરાનો નિર્મળ પ્રેમ; ચિદાનંદ, ઉપશુભ, અને મોગલીપુત્ર તિષ્ઠ્ય જેવા ધર્માચાર્યોની ધર્મપરાયણતા વગેરે વડે આ નવલકથા એટલી તો મોહક તથા બોધક થઈ છે કે પુરી કર્યા વગર હાથમાંથી મુકવી જ ગમે નહીં.

કથામંજરી-ભાગ બીજો.

(આવડાંજ મોટાં પૃષ્ઠ સોનેરી સુંદર બંધાઈ-કિંમત રૂ. ત્રણ)

આ ભાગમાં વિદ્વાન લેખકોની નીચેની યૈદ વાતે.—કથાઓ છે.

૧ નિર્મળા (લગભગ ૧૦૦ પૃષ્ઠની અપ્રસિદ્ધ પત્રિકા સ્નેહકથા-
૨ ગુણછરીના બાગમાં ગુલામ. (લેખક મી. શિયાવલ્લ નસરવાનજી
મોજીઆ; પારસી સંસારી સ્નેહકથા), ૩ એ મૃગનાયક (જીવનલાલ અમરશી
મહેતા, આત્મલોગ વડે પરમાર્થ સાધનની અપ્રસિદ્ધ કરુણ કથા.), ૪
સુખી રાજકુમાર (રા. રા. સવાઇલાલ યુનીલાલ યાસિક, ઉપલીજ
કથાના સિદ્ધાંતવાળી કથા.) ૫ એક દેવતા (રા. રા. પુષ્કરરાવ વામનરાવ
મહેતા, એમ. એ. એલ. એલ. બી.), ૬ મદનનો મનોરથ. (રા. રા.
મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, એમ. એ. એલ. એલ. બી. ઉછરતા
યુવક અને પ્રેમી જીવનનું એક સુંદર દૃશ્ય.), ૭ નિર્ભયતાનો
મૃતિ. (લે. શ્રોમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી), ૮ માછીનો છેકરી. (રા. રા.
ગણાલાલ રામચંદ્ર મહેતા.), ૯ ચતુર્મુખ-ચાર મુખનું કૌતક (લે.
રા. બ. રમણલાલ મહિપતરામ નીલકંઠ, બી. એ. એલ. એલ. બી, બુદ્ધિ-
ચાતુર્યની અદ્ભુત વાર્તા), ૧૦ છુટ્ટાદાનખંધ (લે. રા. બ. રમણલાલ
મહિપતરામ નીલકંઠ, બી. એ. એલ. એલ. બી. બુદ્ધિચાતુર્યની અદ્ભુત વાર્તા)
૧૧ વિચિત્ર વીન. (લે. રા. રા. પુષ્કર રાવ વામનરાવ મહેતા.), ૧૨ હીરા
માણિકની માટી ખાણ (લે. રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ.), ૧૩ દુઃખ-
માંથી સુખ (સ્વ. રાજકવિ કલાપી.), ૧૪ માતૃભુમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ.

હાસ્યકથા મંજરી-ભાગ પહેલો.

(કથામંજરીના ત્રીજો ભાગ)

રા. બ. રમણલાલ મહિપતરામે લખેલો ઉપોદ્ધાત, રા. રા. મોતીભાઈ
નરસિંહભાઈ અમીને લખેલી “ પટેલપોથી ” ની પ્રસ્તાવના તથા રા. રા.
મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેનો “ હાસ્યરસ ” વિશેનો નિબંધ, અને સામા-
જિક તથા સાહિત્યવિષયક હાસ્યરસિક કટાક્ષમય ૨૭ લેખો, વાતો, સ્કેચ
વગેરેનો આ અત્યંત રમુજી છતાં મહત્વનો સંગ્રહ છે. આ માપનાંજ પૃષ્ઠ
૨૫૦ ઉપરાંત. ગ્લેજ કાગળ ને સોનેરી નામનું સુંદર પુઠું. કિંમત રૂ. એ.

સંવાદમાલા.

[વિદ્વાન લેખકોનાં આઠ છબીઓ અને સોનેરી નામનું સુંદર પાકું પુઠું. કી. રૂ. ૨-૮-૦. આ ગ્રન્થમાં પ્રતિષ્ઠિત ગુર્જર વિદ્વાનોના કુલ છત્રીશ સંવાદો છે, તેમાંના કેટલાકની વિગત:—

સ્વ. રાજવિ કવિ કલાપીના	સંવાદ ચાર
સ્વ. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ-કાન્તના	પાંચ
શ્રી ન્હાનાલાલ દક્ષપતરામ કવિના	બે.
શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેટીયાનો	એક.
પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોરનો	એક.
પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદીનો	એક.
શ્રી સાગરના	બે.
શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના	બે.
સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠના	બે.
મુશીલ-બીમજી હરજીવન મહેતાના	બે.

કલાપી-કાન્તના સંવાદો

તથા

કલાપીના ધર્મવિચારો.

આમાં સ્વ. કલાપીના ચાર તથા કાન્તના પાંચ મળાને કુલ નવ સ્વતંત્ર લખાયેલા સંવાદો અને કલાપી મે લખેલું સ્ત્રીકનખોર્ગના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો ઉપર વાર્તાકિ આપ્યું છે. કીમત બાર આના.

ચાર વર્ષનું બાળક.

(ડ. સ. ૧૯૨૩ ના સ્ત્રીમેદના “બાળક” વિભાગનું ૫ કું બાંધેલું પુસ્તક.)

ખાસ બાળકો માટે લખાયેલા ઉપદેશક લેખો—કવિતાઓ—નાની નાની વાતો—સંવાદો—જીવનચરિત્રો—સિંહાસન બત્રીસીની આઠ વાર્તાઓ—રામાયણની બાર વાતો—વગેરે અનેક જાતના લેખોથી ભરપૂર લગભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠ અને કેટલાંક ચિત્રો સાથે કિંમત રૂ. બે. વી. પી. ખર્ચ બુકું. લેખો;—
અંગ્રી:—“ સ્ત્રીમેદ ”; પીરમશા રોડ—અમદાવાદ.

ઉપોદ્ધાત.

ઓ આ ! બોલતી કેમ નથી ? ”

વિલસુ મરણીની પથારીએ પડેલી પોતાની વડાચી માતાના ઓશીકા પાસે ધણીજ ઉતકંઠાથી ઉત્તરની વાટ જોતી બેઠી હતી. ત્હેની આંખોમાંથી એક સરખી આંસુની ધાર ચાલી રહી હતી. ભારે દુઃખથી ત્હેનું

અંતઃકરણ ભગાઇ ગયું હતું. તે ઘડીએ ઘડીએ પોતાની માતાના કાન પાસે મ્હોં લઇ મ્હને ઉપરનો પ્રશ્ન કરતી હતી. પરંતુ સરસ્વતી પોતાની પ્રિય પુત્રીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની સ્થિતિમાં નહોતી. આજ કેટલાક દિવસો થયાં તે માંદી હતી. તેમાંએ આજનો પ્રકાર તો જુનીજ જાતનો જણાતો હતો. સવારથી ત્હેના પેટમાં એક ચમચો પાણી પણ ગયું નહોતું, અને આખા દિવસથી આંખોએ ઉઘાડીને ત્હેણે જોયું સુઢાં નહોતું.

લગ્નએ પોતાની અશ્રુજળે ભરેલી આંખો સાફ કરી કંઈ જોયું નો આખો કોટડોમાં અંધકાર પ્રસરી ગયો હતો. સૂર્ય આથમી ગયો હતો; પરંતુ તે કચ્છારે આથમ્યો એનું પણ તેને જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. બપોરથી તે પોતાની માતાના ઓશીકા પાસે, હથેલી ઉપર માથું ટેકવી, રોતી જ બેઠી હતી. પોતાને માટે પણ ખાવાનું કરવા આજે ત્હેણે ચૂનોએ સળગાવ્યો નહોતો. સવારથીજ પોતાની માતાની મુખચર્ચામાં ફેર પડેલો જોષ ત્હેના મનમાં વિવિધ પ્રકારના વિચારો ઘોળાઇ રહ્યા હતા. આખા જગતમાં ત્હેને પોતાની વહાલી માતા વિના ખીજ કાપેલો પણ આધાર નહોતો. તેથી માતાની આવી સ્થિતિ જોઇને ત્હેને આજ કાંઈ પણ સૂઝતું નહોતું. અંધારૂં થઇ જવાથી તે કંઠી અને ખૂણામાં પડેલો ઘાસતેજનો ખડીઓ સળગાવ્યો. માતાના ચહેરા ઉપર તેજ ન પડે તેવી રીતે દીવી ઉપર તેને મુક્યો. ફરીથી તે પોતાની જગાએ આવીને બેઠી. થોડીવાર મૂંઝી એકીટસે માતાની રહામે જોષ રહી અને વળી ત્હેણે ધીરેથી હાંક મારી :

“ આ ! ઓ આ !—”

સરસ્વતી હીલચાલ કરતી હતી; પરંતુ તે હલનચલન એટલું સક્ષમ હતું કે એકદમ નારિકાઇથી લક્ષ આપ્યા સિવાય તે જોષ શકતું નહોતું,

તે પોતાની અડધી બેથુદ્ધ સ્થિતિમાંથી હમણાં કંઈક સાવધ થઈ હતી. તેથી વિવ્રસએ પાછળથી મારેલી હાંક અસ્પષ્ટ રીતે ત્હેના સાંભળવમાં આવી અને ત્હેના ઉત્તર આપવાનો ત્હેણે પ્રયત્ન પણ કર્યો, પરંતુ આ-ઝાકિતને લીધે ત્હેનાથી બોલી શકાયું નહિ. પોતાના જીવનનું ખરેખરું બિવિધ આજ તે પૂર્ણ રીતે જાણી શકી હતી. ‘આજનો દિવસ મહારા આયુષ્ય-નો છેલ્લો દિવસ છે’ એ વિચાર સહવારે ત્હેના મનમાં એકાએક આવ્યો, તે સાથેજ ત્હેના હૃદય ઉપર આઘાત થયો. સરસ્વતી ઘણી ટાલી અને સમજી બાધ હતી. ત્હેને પોતાના મરણ માટે કંઈ પણ દુઃખ થતું નહોતું; પરંતુ પોતાની નિરાશ્રિત પુત્રી માટે-એકલવાયી વિવ્રસ માટે ત્હેના અંતઃકરણમાં અનેકાનેક વિચારો થઈ રહ્યા હતા. ‘મહારા ગરણુ પછી મહારો કુદર્શી પુત્રીનું શું થશે?’ એ વિચાર ત્હેના અશક્ત મનને હતાશ કરી નાખતો હતો.

“બા, ત્હેને હવે કેમ છે? હું હવે શું કરું તો ત્હેને ઠીક થાય? બા-ઓ બા, આજ તું કેમ બોલતી જ નથી?—બા, લગીર તો બોલ!—”

પ્રત્યેક શબ્દ સાથે વિવ્રસની આંખોમાંથી ટપટપ્ આંસુ પડતાં હતાં, અને પ્રત્યેક આંસુ સાથે ત્હેને દુઃખનાં ધ્રુસકાં આવતાં હતાં. ત્હેણે હવે પોતાનું માથું માતાના આશીર્વામાં ઘાળી બંને હાથો ત્હેના ગળાની આસપાસ વીંટાળ્યા અને વધારેને વધારે ધ્રુસકા ખાવા લાગી. તે વખતનો દેખાવ ખરેખર જ હૃદયદ્રાવક હતો. પુત્રીને આમ શોક કરતી જોઈ સર-સ્વતીએ પોતાનો લાકડા જેવો સુકાઈ ગયેલો હાથ ધીરે ધીરે હંચો કરી ધીમેથી વિલસુના વાંસામાં ફેરવવા માંડ્યો; અને ત્હેને આશ્વાસન આપતાં હાથે: “દીકરી, વિલસુ! હવે ત્હારું શું થશે?”

અત્યંત ધીમા સાદે બોલાયલા માતાના આ શબ્દો સાંભળીને વિવ્રસ બોલી ઉઠી: “બા! તું આમ શું કરે છે? જલ્યું આમ શું બોલે છે? ત્હેને આજે ઠીક લાગતું નથી? બા, બોલ-હું હવે શું કરું?” ક્ષણભર જાનત રહીને વળી વિલસુ બોલી: “નહીની પેલી બાજુએ આશ્રમ છે. ત્યાં જઈને ભાગતીમયાને તેડી આવું? તેઓ આવશે તો કંઈક દવા પણ આપશે.”

પુત્રીનાં આ વાક્યો સાંભળતાંજ સરસ્વતીએ પોતાની ઉંડી ઉતરી મયેલી, નિસ્તેજ આંખો એકદમ ઉઘાડી. ભારતીયેશનું નામ સાંભ-

હિંદુ ગુહસંસારમા આજીવિદયાની મનાદરશા.

જાન્ય - પ્રાગિં ૧૯૦૮, અમરે નાંચ સાતવ ૧૦૦૦.

સાક્ષમતીના કાંઠે આવેલા વિક્ટોરીયા ગાર્ડનમાં તેજ વખતે
તેણી સરખી કમરની દુભારિકાઓ બેસી હતી.

જતાંજ વિદ્યસુની ભાવી સ્થિતિ બાટે ત્હેને જે વિવિધ પ્રકારના ગુણવસ્તુ-
ભર્ષા વિચારો થતા હતા, ત્હેની ગુંચ એકદમ ઉઠ્ઠી ગઈ. ત્હેના
શક્તિહીન, નિરતેજ ક્ષરીરમાં અદ્ભુત શક્તિનો સંચાર થયો. તે એકદમ
બોલી: “જા, વિદ્યસુ, એ આશ્રમ ત્હેં જોયો છે ? જા. ગમે ત્હેને પૂછીશ
તો આશ્રમ જડશે. ત્યાં જઈને ભારતીયેશને બોલાવી લાવ. ત્હેમને મળ-
વાથી મ્હારા જીવને શાન્તિ થશે. પછી હું સુખેથી મરીશ. જા દીકરો.”

એ શબ્દો બોલતી વખતની માતાની હીલચાલ, ત્હેના સુખમંડળ
ઉપર એકદમ થયેલો ફેરફાર અને ત્હેનો બદલાયેલો અવાજ જોઈ વિદ્યસુ
હાથબર આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. તે એકદમ આશ્રમમાં જવા માટે કહી
અને બોલી: “જા, ભારતીયેશ આવશે એટલે તું ખરેખર સારો
થઈશ, -ખરેખર ત્હેને શાન્તિ થશે.”

“જાણુ, હવે સાઈ થવાની આશા ક્યાંથી ? પણ મૈયા મળવાથી
મ્હારી એક મ્હોટી ચિંતા દૂર થશે, એવી મ્હારી પૂર્ણ ખાતરી છે. પછી
હું સુખેથી મરીશ, બેટા—”

“જા, તું એવું બોલીશ નહિ ! ત્હેને મ્હારા સમ છે. જા, તું જરૂર
સારી થઈશ. પ્રભુ ક્યાણુ છે. તે આપણને આમ દુઃખી નહિ જ કરે.”

“હા. મ્હારો ઇશ્વર ઉપર પૂર્ણ ભરોસો છે. પણ બેટા જા, વખત
ના લગાડીશ. આ વખતે દરેક હાથ લાખ લાખ રૂપિયાના મૂલ્યની છે. જા—”

જતાં જતાં એક વખત પોતાની માતા તરફ જોઈને વિદ્યસુ
બહાર નીકળી.

(૨)

મા દિકરીની વાતચિત આપણે સાંભળી તે સાશ્વત્તિ
નદીને કાંઠેથી ઘોડે દૂર આવેલી એક ન્હાની ઝૂંપડી
જેના ઘરમાં થતી હતી. એજ સાશ્વત્તિના કાંઠે આવેલા
'ચિંતારીઆ માર્કેટ'માં તે જ વખતે ત્રણ સરખા

ઉંમરની કુમારિકાઓ બેઠી હતી. ત્હેમાંની એકનો પોપાક આજકાલની સમપૂર્ણ
સુધરેલી ઢબનો હતો. ત્હેના પોપાક ઉપરથી તે બાળા કોઈ શ્રીમંત કુટુંબની
હશે એમ જણાતું હતું. બુટ રેડિંગમ, કુખવાળી બ્લેઝિંગ રેશમી પોલકું
અને ગુલાબી રંગની સાડી, એ ત્હેનો પોશાક હતો. ત્હેનું વય સોળ-

સત્તર વર્ષનું હતું. તહેના અવધવો સમ્પૂર્ણતાને પામ્યા હતા, સ્વરૂપે તે સુંદર હતી પણ સહજ જોનારને એ તે સ્વભાવે ઉછાંછળી અને અક્ષડ હશે એમ લાગતું અને હતું પણ તેમજ ધરની શ્રીમંતાઇ, લાડ અને થોડા ધણા શિક્ષણને લીધે તે એવી બની હતી. તહેની બે સખીઓના પોષાક પણ તહેના જેવોજ હતો; પરંતુ એટલો બધો બપકાદાર નહોતો. ત્રણે વચ્ચે કેટલાક વખત સૂધી આડાઅવળી વાતો થયા પછી, એ એ સખીઓમાંથી એક બોલી:—

“ જ્યોત્સ્ના, ચાલ હવે ઘેર જતા જતામા દીવા વખત થઇ જશે. ”

“ દીવા વખત થશે એમાં થઇ શું ગયું ? ” પહેલી કુમારિકાએ વચ્ચેજ ઉત્તર આપ્યો: “ રસ્તામાં કોઇ આપણને ખાઈ જવાનું નથી, કે નથી કોઇ મારી નાંખવાનું. આ કાંઇ મોગલાઇ નથી, સમજી ? ”

“ મોગલાઇ નથી પણ વીણા, ત્હારા જેવી હું કાંઇ સ્વતંત્ર નથી. ત્હારે ઘેર તો નોકર-ચાકરો છે; અને વળી મોડું થાય તોપણ ત્હારાં મા-બાપ કોઈ બેસે એવાં નથી. અમારે કાંઇ એવું છે ? મ્હને તો જરા વધારે વાર થાય તો મ્હારી બા આખું ઘર માથે કરે. ”

“ અશિક્ષિત અને જૂના વિચારનાં ઘેરાંની બૂલ એજ છે તો ! ” મ્હોં મરોડો વાણી બોલી:—“ આપણે સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને એ મૂખે સ્ત્રીઓ—”

“ વાર વાર ! પણ એ નથી એમ ત્હને કહ્યું કોણે ! એ અશિક્ષિત જૂની સ્ત્રીઓ મૂખ છે કે ડાહી છે તે જોવાનું કામ આપણું નથી. ”

પદ્માને બોલતાં અટકાવી વીણા વચ્ચે બોલી:—“ આપણું નથી કેમ ? ”

“ જવા દેને વીણા ? ” જ્યોત્સ્ના વચ્ચે પડી; અને વાતનું વલણ બદલવા ત્હેણે પદ્માને પૂછ્યું:—“ પણ પદ્મા, સુશીલા આવવાની હતી તે કેમ ના આવી ? ”

“ કંઇ ઘેર કાંમ આવી પડ્યું હશે તેથી રોકાઇ ગઈ હશે. ”

“ પણ પદ્મા, આપણે દરરોજ પેલા કુવારા પાસે કુંજમાં બેસીએ છીએ તે છોડીને અહિં નદી કાંઠે બધાંએ મળવાનો ત્હમે શા માટે વિચાર કર્યો હતો ? ” વીણાએ પૂછ્યું.

“ વિચાર કર્યો હતો—” પદ્મા વિચાર કરતી બોલી, “ કહું છું હો. હં. જોને, આપણી સુશીલાનાં લગ્ન થવાની વાતો થાય છે, તેથી આપણે બધી બહેનપણીઓ એકઠી થઈને હોને તે સંમંધે વિચાર જણાવીએ તો ઠીક એવું એને લાગ્યું હતું. પણ વાર વીણા, તું તો કહે, લગ્નના વિષયમાં ત્હારો શો મત છે ? તું ક્યારે લગ્ન કરીશ ? ”

“ હું તો કહી લગ્ન કરનાર જ નથી. ” વીણાએ આમ એકંદ્ર પોતાના ચોક્કસ વિચાર જણાવ્યો. તે સાંભળીને જ્યોત્સ્ના અને પદ્મા હાથમર ચૂપ થઈ ગઈ.

“ એટલે ! લગ્ન કરવાં જ નથી ? ”

“ નહિ જ. લગ્ન કરીને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવવાનું અને પુરુષોનું શાસન સ્વીકારવાનું મ્હને લગારે પડે નથી. ”

“ પણ સ્ત્રીજાતિને એમ કહેવાથી કેમ ચાલે ? ”

“ ના શું કરવા ચાલે ? હવે તો આપણા જેવી કુમારિકાઓએ જ ચલાવીને બતાવવું જોઈશે ! ”

“ ત્હાં જેવી કુમારિકાથી કમચિત્ એ બની શકે, પણ અમ્હારી વાત—” એટલામાં પદ્માની દૃષ્ટિ રહામે આવતી સુશીલા તરફ મઝ, તે સાથેજ તે બોલી ઉઠી: “ જુઓ પેત્રી સુશીલા આત્રી ! ” આમ કહી પાસે આવી પદોંચેલી સુશીલાને ઉદ્દેશીને હોંચે કહ્યું: “ વાહ ! સુશીલા, તું તો ઠીક છે હોં ! આપણે નક્કી કર્યા પ્રમાણે અમે ક્યારનાં મે આવતીને બેઠાં છીએ તે ત્હારી વાટ જોઈએ છીએ. આ વિચાર ઉમે કરનાર તું હરી તેથી ખરી રીતે તો ત્હારે સૌથી પહેલાં આવવું જોઈતું હતું—”

“ હા—” સુશીલાએ ઉત્તર આપ્યો: “ પણ આજ મ્હને જોવા માટે ત્હાંથી માણસો આવનાર હતાં તેથી મ્હારી બાએ મ્હને રોકી રાખી. ”

“ પછી તેઓ આવ્યા કે નહિ ? ”

“ ના, થોડીવાર પછી તોફર આવીને કહી મયો કે બધાં આવતી કાલે રહાંજે આવશે. ”

“ જોયું ને આપણો પુરુષવર્ગ સમય સાચવવાનું કેતું જાણે છે તે ! ” વીણા વચ્ચે બોલી ઉઠી.

“ પણ હવે ચાલવું છે કે નહિ ? ” જ્યોત્સ્નાએ ઉમાં થઈને કહ્યું: “ જુઓ તો ખરાં, સડક ઉપરના વીજળીના દીવા પણ થયા. ”

“ હા ચાલો. ત્હમે બધાં મ્હારી વાટ જોશો એમ ધારીનેજ હું

આવી હું. પણ જ્યોત્સ્ના, તે' વીણાને પૂછ્યું કે ? ” સુશીલાએ કહ્યું.

“ પૂછ્યું ! ” વીણા પોતેજ વચ્ચે બોલી ઉઠી, “ અને મહે' ત્હમને મ્હારો ચોકખો ને ચટ અભિપ્રાય પણ કહી દીધો. ત્હારાં તો લગ્ન હવે નક્કીજ ફરી ચૂક્યાં છે; અને પદ્મા તથા જ્યોત્સ્નાનાં લગ્ન પણ થોડા વખતમાં ફરશે, પણ હું તો લગ્ન કરનાર નથી જ. ”

આમ કહીને તે ચાલવા માંડી. ત્હેની પાછળ સુશીલા, જ્યોત્સ્ના અને પદ્મા પણ ઘેર જવા નીકળ્યાં.

(૩)

હેરમાં દીલાધર વૈદ્ય ધણાજ પ્રસિદ્ધ હતા. ત્હેમની ચાર પેઢીયા વૈદ્યકનો ધંધો ચાલતો હતો. દીલાધર પોતાના ધંધામાં પૂર્ણ રીતે પ્રવીણ હતા; પરંતુ ગલીએ ગલીએ ઉભરાઇ જતા ડોક્ટરોએ પોતાની માફક ત્હેમને પણ પોતાને ત્હાં રોગી આવવા માટે સ્થવારથી સ્થાંજ સૂધી જપ કરતા બનાવ્યા હતા. દીલાધર હમણાંજ એ ચાર દેવમન્દિરોમાં દર્શન કરીને ઘેર આવ્યા હતા. ત્હેમના એકકના ખંડમાં મંદ પ્રકાશે બળતા દીવાને ઠીક કરી, તે પોતાની શાસ્ત્રીશાષ્ટ પાઘડી-ને ખીટીએ ભરાવવા જતા હતા, એટલામાં જીનો ખખડયો. વૈદ્ય તુરતજ પાંકાવળીને જીના તરફ જોયું, તો જુટના ચડ, ચડ, અવાજ કરતી એક વ્યક્તિ ઉપર આવતી ત્હેમની નજરે પડી.

“ આવો બેરિસ્ટર સાહેબ, ” ઉપર આવેલા ગૃહસ્થને નમસ્કાર કરતાં દીલાધરે કહ્યું: “ કેમ, હવે ત્હમારા ઘરમાં કેવી પ્રકૃતિ છે ? ”

“ વૈધરાજ, પ્રકૃતિ સુધરવાને બદલે વધારે ને વધારે બગડતી જાય છે. ”

“ તો પછી હવે મ્હારે કરવું શું ? દરદીની પ્રકૃતિ નજરે જોયા શિવાય હું ઓસડ પણ શું આપું ? ત્હમારા કહેવા ઉપરથી માત્ર કથપના કરીને હું ઓસડ આપું છું. પણ ત્હમે મ્હોઢેથી કહો અને અમે પોને રોગીને નજરે જોઇએ ત્હેમાં બહુજ ફેર રહે છે. માત્ર ત્હમારા કહેવા ઉપરથી અમારે રોગનું નિદાન શી રીતે ઠરાવવું અને એની ચિકિત્સા પણ કરવી કેવી રીતે ? ”

“ વૈધરાજ, એ હું નથી સહમજતો એમ ત્હમને લાગે છે ? પણ હવે હુંએ શું કરું ? એનો સ્વભાવજ એવો હઠીલો છે. ત્હેને હવે કોઇએ

શું કરી શકે ? ”

“ તો પછી હું પણ નાખલાજ છું । ત્હમે મ્હને કહો છો તે સ્થળી વાતોનો યોગ્ય વિચાર કરીને જ મ્હેં ઝોસક આપ્યું છે. જો ગુણ થવાનો હશે તો એજ ઝોસકથી થશે. ”

“ ઠીક છે, તો પછી એજ આપો. ” બાટલી વૈધરાજની સ્થામે મૂકતાં બેરિસ્ટર સાહેબ બોલ્યા: “ હવે તો એના આ રોગથી હું પણ કંટાળી ગયો છું. ઘરમાં શેની ખોટ છે ? કહ્યું સારામાં સારા ડોક્ટરને બોલાવીએ. તો કહે છે કે, ડોક્ટરનું તો નામ દેશો નહિ. વૈધરાજ, એ ત્હમારી આ દેશી ઝાડપાલાની દવા લેછે તે પણ હું તો બાગ્ય સ્હમજું છું. ”

એટલામાં વૈધરાજે દવાના કબાટમાંથી એક બે શીશીઓ કાઢી. ત્હેમાંથી થોડીક દવા હાથમાંની બાટલીમાં નાખી, અને તે બેરિસ્ટર સ્થામે ધરતાં સહજ હસતાં હસતાં બોલ્યા: “ બેરિસ્ટર સાહેબ, જ્યાં હોય ત્યાં કંઈને કંઈ એવુંજ હોય છે ! નહિ તો સાહેબ ત્હમે તો રહ્યા મ્હોટા માણસ. મ્હોટી મ્હોટી પરીક્ષાઓ આપી આવેલા ડોક્ટરો છોડીને મ્હારા જેવા સાધારણ વૈધ પાસે થોડાજ આવવાના હતા । પણ એવાં જુના વિચારનાં ઐરાંઓએજ અમ્હારો ધંધો ટમારી રાખ્યો છે. ”

“ હા. હવે તો એમજ કહેવું જોઈએ ! વાશ, પણ દવામાં કંઈ ફેરફાર કર્યો છે કે ? ”

“ નારે ના ! એનું એજ ઝોસક અને એનાં એજ અનુપાન. ”

“ ઠીક છે ત્હારે. ” આમ કહીને બેરિસ્ટર સાહેબે વૈધના હાથમાં એક રૂપીઓ મૂક્યો.

“ પણ મ્હારી પાસે છુટા પૈસા નથી તે...” વૈધરાજે ખીસાં તપાસતાં તપાસતાં કહ્યું.

“ કંઈ નહિ રહેવા દો. ખીજ દિવસની ફીમાં વળશે. ” એમ કહી વૈધને ‘ સાહેબજી ’ કહેતા બેરિસ્ટર સાહેબ જીનો ઉતરી ગયા.

(૪)

ત્રણે પ્રસંગ અમદાવાદમાં એકજ દિવસે સંધ્યાકાળે કમાનુસાર બન્યાં અને પણ તેજ દિવસે બન્યો.

પરંતુ તે પ્રસંગ અમદાવાદથી ત્રણસોને તેર માઇલ દૂર એટલે મુંબઈમાં બન્યો હતો. તે વખતે આડ વાગ્યા હતા. ભાયખલા ઉપરના ‘ ડાયમન્ડ હોલ ’ ના એક

ખંડમાં એક તરણુ વિધાર્થી ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. ટેબલ ઉપર કેટલાંક વૈદ્યકના અભ્યાસનાં પુસ્તકો આડાં અવળાં પડ્યાં હતાં. પાસેજ એક ઉઘાડી ટ્રંક પડી હતી. તે તરણુ એ પેટી બરવાની ગરબડમાં હતો, એટલામાં દરવાજો ઉઘડ્યો અને આશરે ચૌદેક વર્ષનો એક બાલકુનો છોકરો એક હાથમાં મ્હાનો પ્યાલો અને બીજા હાથમાં નાસ્તાની રકમી લાઇને અંદર આવ્યો. ત્હને જોતાં જ તે યુવકે મેજ ઉપરનાં પુસ્તકો એક બાળુએ કરી, થયેલી જગામાં હાથમાંની વસ્તુઓ મૂકવાનું એ બલકુમાર (!) ને કહ્યું. સૂચવ્યા પ્રમાણે મ્હા અને નાસ્તો ટેબલ પર મૂકી ત્હેણે કહ્યું: “ સાહેબ, બીજું કંઈ ?— ડ્યૂકનો સોડા, લિંબુ, રાસબરી, અથવા સિઝર, સિગારેટ, ચિરટ કંઈ લાવું કે ? ”

ધીટપણે પૂછાયલા એ છોકરાના પ્રશ્ન સાંભળી તે તરણુ ત્હની તરફ કૌતુકથી જોઇ રહ્યો; ત્હેનો નીડર અવાજ અને વાતચિતની ચાલાકી જોઇને તે ખુશ થયો અને તે છોકરાને પૂછ્યું: “ ત્હારું નામ શું ? ”

“ રાંકર. ”

“ ત્હારે માઆપ છે ? ત્હારું ગામ કયું ? ”

“ મ્હારે તો કોઇ નથી સાહેબ. આપ તો મ્હારો બા સાથે ટંટો કરીને કચ્છાં ન્હાસી ગયા છે, અને મા હતી તે થોડાજ વખત ઉપર મરી ગઇ. દેશમાં મ્હારે બે ખેતર છે; પણ એ તો કાકા પચાવી પડ્યા છે ! હું ગુજરાતનો છું; મ્હારું ગામ અમદાવાદ પાસે છે. ભૂચાલડી એનું નામ. ”

“ ત્હારે તું અહિં શી રીતે આવ્યો ? ”

“ આ હોટલવાળા રામજી પટેલ અમારા ગામના છે. તે ત્હાં આવ્યા હતા તે વખતે હું ત્હેમની સાથે અહિં આવ્યો છું. ”

“ ત્હને એ શું પગાર આપે છે ? ”

“ આપે છે ખાવું પીવું ને દોઢ રૂપીઓ. ”

“ અને કામ કેટલા કલાક કરવું પડે છે ? ”

“ સ્વવારના પાંચ વાગેથી રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી. ”

તે તરણુ કાણુમર શાન્ત રહ્યો. ત્હેના મનમાં કંઈક વિચાર થઇ આવ્યો. ફરીથી ત્હેણે તે છોકરાને પૂછ્યું: “ તું કંઈ બણ્યો છે ? ”

“ ગુજરાતી ચાર ચોપડાઓ શીખ્યો છું સાહેબ ! ”

“ ત્હારી આગળ બણવાની ઇચ્છા છે ? ”

“ સાહેબ, ઇચ્છા હોય પણ શા ખપતી ! ”

ઉપોદ્ધાત.

“ પણ શીખવાની ત્હારી ઇચ્છા છે ખરી ? ” વળી ક્ષણભર વિચાર કરી ત્હેણે કહ્યું : “ તો પછી ત્હારા લાભની હું એક વાત કહું, એ તું સાંભળીશ ખરો ? ”

“ શા માટે નહિ સાંભળું સાહેબ ! ”

“ તો ચાલ મ્હારી સાથે—હું ત્હને અમદાવાદ મ્હારે ઘેર લઈ જઈશ. ત્હાં હું ત્હારી બધી વ્યવસ્થા કરીશ. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે, સાફ વર્તન રાખીને હોંશીઆરીયા અબ્યાસ કરવો પડશે. ”

“ સાહેબ, એ તો મ્હારું કામ. પણ ત્હમે મ્હને અમદાવાદ કય્હારે લઈ જશો ? ”

“ કય્હારે એટલે ? હમણાં જ, છે ને તૈયાર ? ”

“ હમણાંજ ! હા, ત્હારે હું રામા કાકાને કહી આવું. હું કંઈ એમની સાથે બંધાયેલો નથી. ”

“ ઠીક ત્હારે, જા કહી આવ અને જમીને આવ. પણ ત્હને તાર કરનાં આવડે છે કે ? ”

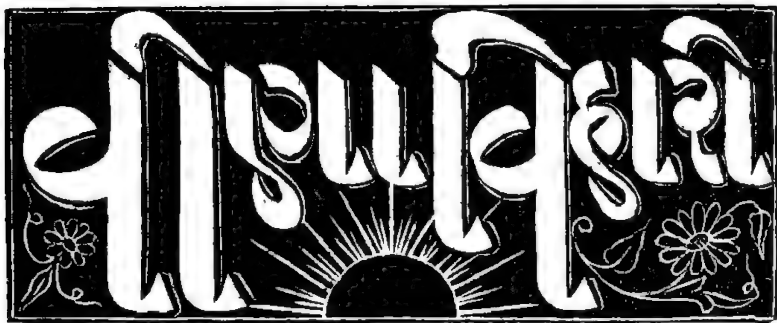
“ હાથ. ”

“ ઠીક ત્હારે, જે એમ કર. રામજી પટેલને કહીને પછી ત્હેમની રજા મળે કે તુરત આ તાર કરી આવ અને જમીને જરૂરીજ અહિં આવ. મેલમાં આપણે જવાનું છે. સમજ્યો ? આવતી વખતે ત્હારાં કપડાં-ચપડાં હોય તો લેતો આવજો. ”

છોકરો જવા લાગ્યો, ત્હેને ઉમો રાખીને તે યુવકે કહ્યું, “ અને જે, રામજી પટેલ કદાચ ત્હને રજા ન આપે તો મ્હને કહી જજો એટલે હું આવીને ત્હેને મળીશ. ”

તીરની માફક શંકર ત્હાંથી નીકળ્યો. ત્હેના ગયા પછી તે તરણે નાસ્તાનો આરામ કર્યો. જમતી વખતે ત્હેના મનમાં શંકર સંબંધે જ વિચારો ઘોળાતા હતા.

પ્રિય વાચક ! પ્રસ્તુત ઉપોદ્ધાતમાં વર્ણવેલા આ ચારે જૂદા જૂદા પ્રસંગોમાંની વ્યક્તિઓ એજ આપણી આ કથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે.

(હિન્દુ સાંસારિક ચાલુ સચિત્ર વાર્તા.)

પ્રકરણ પહેલું.

સત્યધર્માશ્રમ.

“ સત્ય, ધર્મ તથા પાઠો, મળે જ્યાં સહુ લોકને;
ભૂયે જ્યાં દર્શીઓ દુઃખ, દેવો તે ભૂમિમાં રમે. ”

યાંસ્તનો સમય હતો. પૂર્વ દિશામાંથી રજનીવલ્લભ ચંદ્ર ઉઘે આવતો હતો, પશ્ચિમ દિશામાં દિનમણી સૂર્ય નીચે જતો હતો. રૂપેરી રસથી રસી લીધું હોય તેવું પૂર્વાકાશ સફેદ જણાતું હતું. ત્યારે પશ્ચિમાકાશ સુવર્ણ

રસથી રસી લીધું હોય તેવું પીળા રંગનું લાગતું હતું. એ સમયે સાઘ્રમતિ નદીનું નૈસર્ગિક સ્વરૂપ અત્યંત મનોહર દેખાતું હતું. વાંકી ચૂપી થતી સર્પાકારે વહેતી નદીનું વિવિધ રંગેથી જણાતું નયનહારક, ભવ્ય અને સુંદર દૃશ્ય, રસિકોનાં મન સહજે નિરમયનાથી ભરી દઈ એવી નૈસર્ગિક વિચિત્ર પણ મનોહર સૃષ્ટિનિયંતાની અદ્વિતીય રસિકતાની, અતકર્ય કલ્પનાઓની અને અદ્ભુત ચતુરાધીની ઓળખાણ કરાવતું હતું. અનંતકાળ શાન્તપણે વહનારી સાઘ્રમતિના કાંઠે, એક ઉંચી ટેકરી ઉપરના શિવાલયથી થોડેક છેટે, લીલીછમ ઝાડોમાં એક પર્ણકુટિમાં સર્વસંગ પરિત્યાગ કરેલી એ વિભૂતિ-ઓ ખેડી હતી. બહારની બાજુએ રમણીય પ્રાંગણપટમાં કેટલીક બાંધક મંડળા બેઠી બેઠી પરસ્પરમાં ધીમા-હલકે સાદે વિવિધ વિષયો ચર્ચા રહી હતી.

અમદાવાદમાં એ પર્ણકુટિ થોડા સમયથી 'સત્યધર્માશ્રમ' નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. આશ્રમની રહામે એક સુંદર ઉપવન બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ આશ્રમમાં સાચા ધર્મની જ સદૈવ વાતો થતી હોવાથી તેના નામ પ્રમાણે તે ખરેખરો જ સત્ય ધર્મનો જ આશ્રમ થઇ પડ્યો હતો. આચારે આશ્રમનું વચ્ચેવચ્ચે વ્યાધિ ચર્મ ઉપર સત્યાનંદ સ્વામી ધ્યાનસ્થ રિત્થિતમાં બેઠા હતા. તેમનું વય પચાસ—પંચાવન વર્ષનું લાગતું હતું. પરંતુ તેમનો ચહેરો ધણો જ બળ્ય જણાતો હતો. સ્વામી પાસે તેમની તરફ એકાગ્રતાથી જોઇ રહેલી, ભગવાં વચ્ચે પરિધાન કરેલી, ત્રીસ પાંત્રોસેક વર્ષની એક સનેજ સ્ત્રી બેઠી હતી. લોકો તેને ભારતી મૈયાના નામથી ઓળખતાં હતાં. પહેલાં એ ભારતીમૈયા અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ ઝવેરી ગુણવંતલાલના ઘેર, તેમના દીકરા વિહારીને મંભાળવા માટે રહી હતી, પણ પાછળથી વિહારી ઉમ્મર લાયક થતાં, ગુણવંતલાલની રજાથી તે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી હતી. એ વર્ષ ભારતવર્ષનાં અનેક પવિત્ર સ્થળો ફરી વળ્યા પછી, હુરદ્વારના એક આશ્રમમાં સત્યાનંદ સ્વામી સાથે તેમનો મેળાપ થયો અને સ્વામીની નિઃસીમ ભગવદ્ભક્તિ જોઇ તેમની શિષ્યા થઇ રહેવાનું પસંદ કર્યું. તે પછી ફરતા ફરતા તેઓ અમદાવાદમાં આવ્યાં. શરૂઆતમાં કેટલાક દિવસો નદીના સામા કાંકાના શિવાલયમાં ગાળ્યા પછી, સાધનતિની ઉપર વર્ણવેલી અલૌકિક વિશ્વરચના જોઈને, આવા રમ્ય સ્થળે પર્ણકુટિ બાંધી ઇશ્વરોપાસના કરવી, એવી સ્વામીજીની ઇચ્છા થઇ. ભારતીમૈયાએ તે વાત ગુણવંતલાલના કાને નાંખી અને તેમણે એટલી જગા વેચાતી લઇ સ્વામીજીની ઇચ્છા પ્રમાણે આશ્રમનું મકાન બંધાવી આપ્યું.

થોડા વખતે સ્વામીજી 'ૐ પરમાત્મને નમઃ' કહીને ઉઠ્યા. ભારતી મૈયાએ તેમને વન્દન કર્યું. સ્વામીજી દરવાજામાંથી નીકળ્યા કે બહાર બેઠેલા મંડળે પણ ઉમા થઇને વન્દન કર્યું. તે સ્વીકારી સ્વામી એ મંડળની વચ્ચે ગોઠવેલા એક આસન ઉપર બેઠા. ધીમે ધીમે સ્વામીજીએ ત્યાં બેઠેલા મંડળને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા, એટલામાં મંડળમાંથી ઉઠીને એક બ્યક્તિ સ્વામીજીની આગળ આવીને બેઠી. તે ગૃહસ્થ ચાળીસ પિસ્તાળીસ વર્ષની ઉમ્મરના જણાતા હતા. પાછલા ચાર દિવસથી તે સ્વામી સાથે વિવિધ વિષયો ઉપર વાદવિવાદ કરી પોતાની શંકાઓનું નિવારણ કરી શકતા હતા. સ્વામીજીએ આશ્રમ સ્થાપન કર્યા પછી શરૂઆતના ચાર છ મહિનાં સુધી અમદાવાદની કુત્સિત, નારિતક અને નિંદાખેર ટોળી તરફથી તેમને ધણોજ ત્રાસ આપવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ 'સત્ય વિકાસાખ્યાપિત સત્ય જ હોય છે'

એ તત્વાનુસાર, તે ટોળીના જેવામાં સ્વામીજીનું ખરૂં તેજ જણાઇ આવ્યું. અને એ વિરોધીઓમાંના ધણાઓનો તહેમના તરફ પ્રત્યક્ષભાવ ઉત્પન્ન થયો. પ્રત્યેક જીજ્ઞાસુની શંકા કે પ્રશ્ન તેઓ શાન્ત ચિત્તે સાંભળીને, તહેમો મધુર અને પ્રેમળ ભાષામાં ઉત્તર આપી એવી અસરકારક રીતે સમાધાન કરતા કે ધધા તહેમના આગળ મુગ્ધ બની જતા.

સ્વામીજીનો આગળ આવીને બેઠેલા ગૃહસ્થે પૂછ્યું, “સ્વામીજી, મહેને એક શંકા થાય છે કે, હાલમાં ચાલી રહેલા જૂઠા જૂઠા પંથો અને નિવિધ સમાજોને લીધે લોકોની ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા ઓછી થતી જાય છે.”

“જૂઠા જૂઠા સમાજો અને પંથોને લીધે લોકોની ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા ઘટતી જાય છે, એ તમારા મનમાં ઉદ્ભવેલો પ્રશ્ન બૂલ્લભરેલો છે.” સ્વામીજીએ પૂછાયેલી શંકાનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું: “કારણ કે, જૂઠા જૂઠા સમાજો કિંવા પંથો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણોનો વિચાર કરવાથી સત્ય વસ્તુસ્થિતિ નદમાન લક્ષ્યમાં આવશે એવી મહારી ખત્રી છે. સામ્પ્રત શનક-તદમે જહેને સુધરણાનું શતક કહ્યું છે તે શનક-મા પ્રચલિત રીતરિવાજો સાથે પોતાના ધર્મમાંના જૂના મતો અતુકૂળ નહિ થવાથી, કેટલાક વિવેકમંપન્ન ગૃહસ્થોની પોતાના ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા ઉત્તરી કમી થવા લાગી. જે જૂના મતો પોતાને પસંદ ન પડે તોપણ પોતે ધર્મપરાડનું મુખ ન થાય, એ જ ઉદ્દેશથી એ મંજો-એ, પોતાને માન્ય હોય તે ધર્મનાં શુદ્ધ તત્ત્વો એક બાજુએ કાઢીને આ સમાજોનો સ્થાપના કરી છે.”

“પરંતુ, સ્વામીજી, પોતાના જૂના ધર્મમતો તે મંડળોને શા માટે માન્ય ન હોય !” બાજુમાં બેઠેલા એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થે વચ્ચે જ પૂછ્યું: “શું આપણા પૂજ્ય ધાર્મિક મહાપુરુષોના કરતાં આજકાલના એ લોકો વધારે ડહાં થઇ ગયા ? અથવા તે જુના ધર્મમતોથી તહેમની કંઈ હાનિ થવા લાગી હશે ?”

“ધર્મથી કદીએ હાનિ થઇ નથી અને કોઇ પણ દિવસ થશે પણ નહિ. પરંતુ હાલના સમયે જે જૂના મતો કેટલાક ટેકાણે અતિશયોક્તિવાળા, પ્રાંતિમૂલક અને અનેક રીતે પાછળ હટાવનારા લાગવા માંડ્યા છે; તે છતાં પણ પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા ધર્મમાં તે મતોને એવા ઓતપ્રોત કરી નાખવામાં આવ્યા છે કે, તહેમને ધર્મમાંથી જુદા પાડવા શક્ય ન હોવાથી, માત્ર પોતાને માન્ય એવાં શુદ્ધ તત્ત્વો એક બાજુએ કાઢી, જડત્વ, વિકારત્વ, સાકારત્વ, મૂર્તત્વ ઇત્યાદિ બાહ્યેન્દ્રિયોને યોગ્ય ન થનારા જહેના ગુણ છે, એવા સર્વવ્યાપી પરમાત્મામાં અચલ નિષ્ઠા રાખી, તહેનેજ

એક આરાધ્ય દેવ માની, ત્હેનું ધ્યાન, ભજન, આરાધના અને પ્રાર્થના કરવા માટે એ જૂઠા જૂઠા સમાજોની વિદ્વાન પુરૂષોએ સ્થાપના કરી છે. ”

“ એમ કે ? ત્હારે તો આ સ્થાપન થયેલા અનેક સમાજોમાં આપણો જ ધર્મ ચાલે છે એવું જ ને ? ” તે વૃદ્ધ પુરૂષે પૂછ્યું.

“ હા. પણ આ સમાજોમાં આપણો ધર્મ ચાલતો નથી એવી ત્હમને શંકા થવાનું કારણ શું ? ” સ્વામીએ ત્હેને પ્રશ્ન કર્યો.

“ કારણ શાનું ? મ્હારો મ્હોટો છોકરો વિશ્વનાથ આટલા દિવસ પ્રાર્થનાસમાજમાં જતો હતો. પરંતુ હમણાં ત્હેણે એ સમાજ છોડી દીધો છે અને એક અંગ્રેજ સ્ત્રીએ કાઢેલા નવીન પંથમાં જઈને બળ્યો છે. ત્યારે એ બધું શું દર્શો ? એ પંથ અને પેલો સમાજ એ બધા જૂઠા જૂઠા શા માટે, એવી મ્હને શંકા થાય છે. પણ જો છોકરાને એ વિષે પુછું તો મ્હને ગાંઠો ઠરાવી દે ! ”

“ એમ ! હવે સમજ્યું. ત્હમારી એ શંકા ખરાબર છે. પણ એ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે ત્હેનું મૂળ શું છે તે આપણે પહેલાં તપાસીએ. જુઓ—જે પ્રમાણે એકાદ મુસ્લિમ ગઠ ઉપર ચઢવા માટે જૂઠા જૂઠા રસ્તાઓ હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ જૂઠા જૂઠા ધર્મપંથો છે. તેના ગઠ ઉપર ચઢવા માટે આ બધા જૂઠા જૂઠા રસ્તાઓ ને ને મંડલોએ શોધી કાઢ્યા છે, તે તે પોતપોતાના મન પ્રમાણે તેમણે સુન્નત ધારીને જ કર્યા છે. તે જ પ્રમાણે આ જૂઠા જૂઠા સમાજો અને પંથોનું પણ સ્વભાવવું. પેલા મુસ્લિમ ગઠને રથાને આપણે ઈશ્વરને કલ્પવૈ. ત્હેની પાસે જવું ધર્મજન મુસ્લિમ છે; તોપણ તે સર્વ રથને હોઈ એકજ છે. કારણ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः ।

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥

कर्माध्यक्षः सर्व भूताधिवासः ।

साक्षी चेतः केवलो निर्गुणश्च ॥

એ વચન પ્રમાણે પ્રભુ એકજ છે, એવું જઠેને પૂર્ણપણે જણાયું, ત્હેના ઉપર જઠેની પૂણે શ્રદ્ધા બેસી, તે પછી ગમે તે પંથે જાય, ગમે તે સમાજમાં બળે, તોપણ છેવટે ધ્યેયના કેન્દ્રસ્થાને તે પહોંચવાનો એ વાત નિર્વિવાદ છે । ”

એટલું કહી આખો મિત્તીને સ્વામી ધ્યાનસ્થ થયા. તે વખતે ત્હાં પૂર્ણ રીતે શાન્તિનું સામ્રાજ્ય પ્રસર્યું હતું. પણ ક્ષણ વારમાં તે શાન્તિનો

ભંગ કરનાર ઘોડાની પગસ્વટનો 'ટપ્-ટપ્' અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. એક ગાડી પાછળના રસ્તા ઉપર આવીને ઉભી રહી અને ગાડીવાને બતી ધરતાંજ આશરે પંચાવન વર્ષની વયનો એક ગૃહસ્થ ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યો. હેનો પોશાક સાદો છતાં ટાપડીપીથો હતો. ઘોડાનો પગરવ સંભળતાં જ સ્વામીએ નેત્રો ઉઘાડ્યાં. દૂરથી હાથકાનસનો પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. સ્વામીએ ભારતીયૈયા સહામે જોયું, મૈયા ઉડીને દરવાજા વચ્ચે આવીને ઉભાં રહ્યાં. અને આવનાર ગૃહસ્થને જોઇને હેમણે કહ્યું:-

“સ્વામીના દર્શને ગુણવંતલાલ આવે છે.”

ઝેટલામાં ગુણવંતલાલ ઝરેરી આશ્રમમાં આવ્યા. બહાર આંગણા-માં એડેલા મંડળે હેમને અંદર જવા માટે રસ્તો કરી આપ્યો. અંદર અંદર ગયા અને સ્વામીને વન્દન કરીને બેઠા. સ્વામીએ આશીર્વાદ આપી, કુશળતા પૂછી હેમને પોતાની પાસે બેસવાનું કહ્યું.

ઝરેરી ઉઠ્યા અને સ્વામીજીની નજીક બેસતાં બેઠાં બોલ્યા:-

“ગુણથી વિકારીનો આજે જ તાર આવ્યો છે. હેમાં જણાવે છે કે, કાલથી હેની કોલેજ બંધ થાય છે, તેથી અહિં આવવા માટે તે આજ રાતની ગાડીમાં લાંથી નીકળનાર છે. યોડા કિતસ પહેલાં આપે હેના સમજન્ધમાં મહેને પૂછ્યું હતું તેથી તે આવનાર છે એ વાત કહેવા હું ખાસ આપની પાસે આવ્યો છું.”

આ સમાચાર સાંભળી સ્વામીએ પોતાની આંખો યોડીવાર સૂત્રી બંધ કરી, અને એક નિસાસો મૂકીને કહ્યું:-“હી...ક-આનંદ છે. આવવા દો.”

સ્વામીએ મુકેલો નિસાસો ભારતીયૈયાના લક્ષમાં આવ્યો; પરંતુ તે કંઈ બોલ્યાં નહિ. કંઈપણ અનિષ્ઠ પ્રકાર હોવા શિવાય સ્વામી આમ નિશ્વાસ મૂકે નહિ, એવી હેમની ખાત્રી હતી. સ્વામીનો એ નિશ્વાસ વિકારી ઉપર આવનાર કંઈ પણ શંકાનું સૂચક ચિહ્ન છે એવું હેમને લાગ્યું. મનું હેમને અસ્વસ્થ બન્યું! ઝરેરીને એ બતાવ સાધારણ લાગ્યો અને હેમણે તો તે તરફ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ.

* * * * *

ઝેટલામાં આશ્રમની બહાર અંતરામાં 'મૈયા' 'મૈયા' એવી કોઇની હાંક મારવાનો કામળ ધ્વનિ થયો. તે સાથેજ એડેલી મંડળીનું ધ્યાન દરવાજા તરફ ખેંચાયું. ભારતીયૈયા ધીમેથી ઉડીને દરવાજા આગળ ગયાં અને બહાર જોયું તો દરવાજાની પાસેજ અંતરામાં ચૌદ પંદરેક વર્ષની એક તરૂણી ઉભેલી જણાઇ.

સાદ વર્ણનો એક પ્રાદાણનો છોકરો એક હાથમાં ચ્હાલો પ્યાલો અને
બીજા હાથમાં નાંગલાની રકાબી લઈને અંદર આવ્યો.

(નુઓ પૃષ્ઠ ૭)

ભારતી નૈયતી પાછળ પાછળ ને આલિંગન: ધીમે ધીમે નીચી દમિયે
અંદરે ગા. અને મ્હાતીને નમસ્કાર કર્યા

શુભો પૃષ્ઠ ૧૫.

“ કોણ ? શું કામ છે ? ”

ઉત્તરમાં માત્ર અરકુટ રીતે ધીમેથી નીકળતા હુસ્કાનો અવાજ આવ્યો. ભારતીયો તે સાંભળતાંજ ત્હેની તરફ ગયાં, અને રનેહભવાં અત્રાજે કહ્યું:—“ કેમ ખડેન ! રડીશ નહિ. તું કહાંથી આવી છે ? સ્વામીના દર્શન માટે આવી છે કે ? ”

“ હા...આ...હા—ના-મૈયા, મહારી સાથે આવો ! મહારી બા આ...” પુનઃ તે બાલિકા હુસ્કાં ખાવા લાગી.

“ તહારી બા ? ” આશ્ચર્યથી ભારતીયોએ પૂછ્યું, “ હા, હા-હવે સહમજ્યું ! હું તદમારે ત્યાં બે ત્રણ વખત આવી ગઈ છું ! દીક, પણ તહારી બાને શું થયું છે, ખડેન ? શાન્તિથી કહે. એમ રડીશ નહિ ! ”

આમ કહીને તેમણે તે બાલિકાને હૈયાસરસી ચાંપી. ત્હેની પીઠે વાત્સલ્ય ભાવે હાથ ફેરવવા માંડ્યા, ને ત્હેને આશ્વાસન આપતાં બોલ્યાં, “ તહારી બાને શું થયું છે ખડેન ? બાજકાલ ઘણા દિવસ થયાં હું તે તરફ આવો શકી નથી. પણ એમને શું થયું છે તે મને કહે. બાપુ, આવ અંદર આવ. જરા સ્વામી પાસે બેસ. બધું દીક થઈ રહેશે. ખડેન.”

ભારતીયોની પાછળ પાછળ તે બાલિકા ધીમે ધીમે નીચી દૃષ્ટિએ અંદર ગઈ, અને સ્વામીને નમસ્કાર કર્યા. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩ જુ.)

“ સુખી ભવ ! ”

સ્વામીએ એકદમ આશીર્વાદ આપ્યો; પરંતુ સહામે જ બેઠેલી તે બાલિકાના સહામે જોતાં ત્હેનો કરમાઈ ગયેલો મ્હેરો દૃષ્ટિએ પડતાંજ સ્વામી અમટી ગયા ! પોતાની બેઠક ઉપર. રહેજ પાછા હટી ગયા. ફરીથી તેમણે પોતાની દૃષ્ટિ તે આગતુક બાલિકાના મ્હેરા ઉપર રથાપી. ઓટ પણ માંડ્યા વિના ફેટલોક વખત તે સહામેજ જોઈ નિહાળી રહ્યા. ધીમે ધીમે તેમની મુખચર્મામાં ફરક પડવા લાગ્યો. તે બાલિકા ગતભતુકા એટલે વિધવા હતી, ત્હેને પોતે “સુખી ભવ” એવો આશીર્વાદ આપ્યો તેથી સ્વામી વિચારમાં પડ્યા હશે ? નહિ ! ત્હેવો કોઈ પ્રકાર જણાતો નથી. કારણ સ્વામી ત્હેના મુખ તરફ કોઈ જુદીજ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા હતા. એટલા અલ્પ સમયમાં ત્હેના મનરૂપી ચિત્રપટ ઉપર વિચાર રૂપી ફેટલાંક ચિત્રો અકિત થઈ ગયાં. પોતાની તરફ સ્વામી અચળ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા છે, એ જોઈને તે બાલિકા ક્ષણભર વિચારમાં પડી મધ-ગભરાઈ ગઈ. એ સહમજી જવાથી સ્વામીએ તુરત ત્હેને ચિંતામુક્ત કરવા પૂછ્યું: “ ખડેન તહાં નામ શું ? ”

“ વિલસુ. ”

“ કેમ વિલસુ ! ? ”

સ્વામીએ પૂછેલા પશ્ચ અને તે બાળા તરફથી મળેલા ઉત્તર પછી લેખના મુખમાંથી નીકળેલા એ ઉદ્ગાર એવા અમત્કારિક અવાજમાં હતા કે, તે સાંભળી આસપાસ એટલા દરેક જણને અતિશય નવાઈ લાગી. સ્વામીના અવાજમાં એકાએક આવે ફરક કેમ પડ્યો, તે વાત ભારતીયેાને પણ એકાદ ગૂઢ કાયડા જેવી લાગી. તે સ્વામીને એ સંબંધમાં કંઈક પૂછવા જતાં હતાં એટલામાં સ્વામીએ નેત્રો બંધ કર્યાં છે અને ત્હેઓ ધ્યાનસ્થ છે એવું લેખને જણાયું. પુનઃ તે બાલિકા અસ્ફુટ સ્વરે બોલીઃ “ મૈયા, મહારી બા-મહારી બા, હમણાં તે મૃત્યુશય્યા ઉપર જ પડેલી છે. ચાલો, જલદી ચાલો મૈયા-” હવે તે બાલિકાથી હઃપ્રાવેગ ઉપર અંકુશ રાખી શકાયો નહિ. ફરકાં ભરતાં ભરતાં ત્હેણે પોતાનું વાક્ય પૂરું કર્યુંઃ “ ચાલો, મૈયા ઝટ ચાલો. ત્હમને મળવાની ત્હેને બહુ ઇચ્છા છે-ચાલો-”

બાલિકાની એ દવાઈ રિથિતિ જોઈને ત્હાં એટલા પ્રત્યેક માણસને લાગી આવ્યું. મૈયાના હૃદયને તો તે વાત અસહ્ય થઇ પડી ! હવે શું કરવું એ પણ લેખને સૂઝતું નહોતું. તેથી સ્વામી ધ્યાનસ્થ રિથિતિમાંથી કંઈકારે નમૃત થાય એની જ ત્હેઓ વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં. પરંતુ તે ગડમથત્રમાં એ બહુ વખત થઇ ગયો અને સ્વામી જલદીથી નેત્રો ઉઘાડે એવાં કંઈ ચિહ્ન જણાયાં નહિ !

વિલસુને મન એક ક્ષણ એક વર્ષ જેવી હતી. ત્હેનું બોળાયું આશ્રમમાં અને આત્મા માંદી માતા પાસે હતો. ત્હેનાથી એ સહન થઇ શક્યું નહિ, અને ફરીથી ઘણીજ કાકલુદીથી મૈયાને ચિતવતાં તેણે કહ્યુંઃ “ મૈયા, ત્હમારે પગે પડું છું-ચાલો, મૈયા જલદી ચાલો-”

હવે મૈયાથી પણ રહી શકાયું નહિ. ત્હેમણે કહ્યુંઃ “ હા, ચાલ બહેન. ” અને ગુણવંતલાલ ઝવેરી તરફ વળીને ત્હેમણે પૂછ્યું-“ ત્હમે તો હમણાં અહિં જ છોને ! ”

“ હા. ”

“ ત્યારે હું નહિ છું. સ્વામીજી પૂછે તો હું આ બાલિકાની સાથે ગઇ છું એવું ત્હેમને કહેજો. ”

“ વાર. ” ઝવેરીએ કહ્યું, “ હું અહિં જ છું. ત્હમે જાઓ. ”

વિલસુને લઈને ભારતીયેા આશ્રમમાંથી નીકળ્યાં.

પ્રકરણ પીઞ્નું.

સરસ્વતીની આત્મકથા.

“ મુજ જેવું જીત ધણાંકનું, શૂણ્ય શો પૂછે આ દેશમાં;
.....હિન્દુઓ, ગાળે જ જીવન કલેશમાં. ”

(સ્નેહમુદ્રા.)

ત અજવાળી હતી. નિશાનાથ પોતાની વિમલ જ્યોત્સ્ના વડે વસુંધરાને સ્નાન કરાવી રહ્યા હતા, વચ્ચે વચ્ચે શુભ્ર રૂના ઢગલા જેવાં જણાતાં વિરલ વાદળ ચંદ્રપ્રભાને મ્હાન કરી રહ્યાં હતાં. સત્યધર્માશ્રમમાંથી ભારતીમૈયા નીકળ્યાં તે વખતે અંતરિક્ષમાં એક મ્હોટું કાળું વાદળ-યુથ આવેલું હોવાથી, ચંદ્રનું તેજ ઓછું થયેલું હતું તેથી સધળે અજવાળું ઝાંપું થઈ ગયું હતું, એ એક દુઃશ્ચિન્હ છે એવું વિલસુના ગમરાયલા મનને લાગવા માંડ્યું. ભારતીમૈયાની પાછળ પાછળ ત્વરિત ગતિએ તે ચાલતી હતી. ગાઢ વાદળને લીધે ક્ષણભર રજનીનાથ અદૃશ્ય થઈ જતાં રસ્તા ઉપર અંધારું ધોર થઈ ગયું. તે સાથેજ વિલસુના હૈયામાં દ્રારકો પડ્યો. તે થંભી ગઈ અને ભારતીમૈયાને ઉમાં રાખતાં બોલી,

“ મૈયા, કાળરાત્રિ કહે છે તે આ જ કે ? ”

થડકતા અવાજે પૂછાયલા આ પ્રશ્નથી ભારતીમૈયાનું કોમલ હૃદય પાણી પાણી થઈ ગયું. પરંતુ ગમરાયત્રી વિલસુને ધીરજ આપવી જોઈએ એવા ઉદ્દેશથી ત્હેમણે ત્હેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: “બાપુ, તું આમ ડરીશ નહિં. આ તો માત્ર ચંદ્રની આગળ કાળાં વાદળનું પડ થયું છે અને તેથીજ માત્ર અંધારું જણાય છે; થોડાજ સમયમાં તે જતું રહેશે અને પૂર્વવત્ ચંદ્ર-પ્રકાશ આપણા રસ્તાને અજવાળશે. ખરેખર, માત્ર તું આજ ડરી ગય છે, તેથીજ ત્હારા મનમાં એવા વિચાર આવે છે. એ તરફ તું બિલકૂલ લક્ષ્ય આપીશ નહિ. ”

વિલસુ ફરીથી ચાલવા માંડી. સાબરમતીનો પૂલ ઝોળાંગી ત્હેઓ થોડે દૂર ગયાં. ત્હાં એ ત્રણ ઝૂંપડીઓ દેખાતી હતી. તેમાંની એક ઝૂંપડી પાસે વિલસુ ઉભી રહી. આસપાસ સધળે શાંતતા વ્યાપી રહી હતી. વિલસુએ ધીમેથી, ડરતાં ડરતાં ઝૂંપડીનાં કમાડ ઉઘાડ્યાં. અંદર બળતા મંદ દીવાથી

સ્પષ્ટ ન જણાતી સ્થિતિ તુરત ભારતીમૈયાના જોવામાં આવે તે હેતુથી ચંદ્રપ્રકાશ પણ કોટડીમાં આવ્યો ! વિલસુની પાછળ પાછળ ભારતીમૈયા અંદર ગયાં. પહેલા જ ખોડમાં એક ખૂણે ઢાળેલા ખાટલા ઉપર એક સ્ત્રી સૂતી હતી. તેની વય લગભગ ચાળીસ વર્ષની હતી. ભારતીમૈયાને અંદર આવતાં જોતાંજ તેના મ્હેરા ઉપર ફેરફાર થઈ ગયો. તેના નિસ્તેજ મુખ-મંડળ ઉપર મંદ હાસ્યની રેખાઓ તરી આવી, એકાં થવાનો પ્રયત્ન તે કરવા લાગી; પરંતુ તે વ્યર્થ ગયો. મૃત્યુએ પોતાના પાશથી ખાટલા સાથે તેને બાંધવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી. હૃદયે તેના હેઠને કાષ્ટવત્ બનાવી તેને નિઃસત્ત્વ કરી નાખી હતી. તેના શરીરમાં લગભગ શક્તિ રહી નહોતી તેથી તેણે સૂતાં સૂતાં જ કહ્યું, “ મૈયા, હું વંદન કરું છું.”

વિલસુની પાછળ આવતાં મૈયા સરસ્વતીને ઉઠવાનો યત્ન કરતાં જોઈ આગળ આવ્યાં અને બોલ્યાં, “સરસ્વતી, બહેન, સૂઈ રહેો, ઉઠશો નહિં. પણ તમારી હાલત એટલી વારમાં આ શી થઈ ગઈ ! પંદરેક દિવસ પહેલાં તો હું અહિં આવી હતી ને ? તમારે તો શરીર સારું હતું; અને આ એટલામાં થયું શું ?”

“ શું કહું મૈયા ! નશીબ ! બીજું શું ? પણ મૈયા ઠીક થયું, છેવટની તમારી ભેટ થઈ. હવે હું સુખેથી મરીશ. તમારા દર્શનથી મને ધીરજ આવી. આજ ચાર દિવસથી મન અસ્વસ્થ થયું હતું, મ્હારો જીવ ટળવળી રહ્યો હતો, પણ હવે—”

મૈયાના આગમનથી થયેલા ઉત્સાહને લીધે સરસ્વતી એકદમ એટલું બધું બોલી ગઈ પણ હવે તે થાકી ગઈ. તેને દમ ચઢી આવ્યો અને આગળ વધારે કંઈ બોલાયું નહિ.

“ મનને સંપૂર્ણ રીતે શાન્ત રાખી ઈશ્વર ઉપર ભરંસો નાખો.” મૈયાએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું.

“ એના ઉપર મ્હારો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. સત્ય એ સદા સવદા સત્ય જ છે, એ વિશે મ્હારી ખાત્રી છે. પરંતુ આ મારી લાડકવાયી વિલસુને માટે મ્હારા મનમાં અતિશય ચિંતા થઈ રહી છે. મ્હારો આધાર જતો રહેતાં તે આ વિશાળ અને દુષ્ટ જગતમાં એટલી-નિરાધાર ગઈ પડશે. મૈયા, એ એકજ દારૂણ ચિંતા મ્હારા મરણની વચ્ચે આવે છે.—”

“ સરસ્વતી બહેન, તે વાતની તમને બિચકૂલ ચિંતા કરશો નહિ. આજથી વિલસુ મ્હારી છે.” મૈયાએ તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

સરસ્વતીને એ સાંભળી સંતોષ તેમજ આનંદ થયો. અને ઉપકારની લાગણીથી તેણે મૈયાને કહ્યું: “ અહાહા ! મૈયા તમારા આ ઉપકારને

અલ્લો હવે હું શી રીતે વાળીશ ! ત્હમારા આ આશ્વાસનથી મ્હારું મન શાન્ત થયું. ઈશ્વર ત્હમારું કલ્યાણ કરો ! ”

ખરેખર જ સરસ્વતીનું મન શાન્ત થયું ! ત્હને બોલવાનો કિત્સાહ આવ્યો. એક પળ વિરામ લઇ ત્હણે કહ્યું : “ મૈયા, એક વખત ત્હમને મ્હારી ગધી વાત કહી સંભળાવું, એવી મ્હારી ઘણી તીવ્ર ઇચ્છા થઇ છે. પણ—વિલસુ, મૈયાને બેસવા માટે કંઇક આપ. ”

વાત કરતાં હજી મૈયાને બેસવાનું કહ્યું જ નથી એ લક્ષ્યમાં આવતાં જ ત્હણે વિલસુને કહ્યું. વિલસુએ એક જર્જરિત ગોદડો ખાટલાની પાસે પાથરી. ભારતીમૈયા તેના ઉપર અતિશય પ્રેમથી બેઠાં અને સરસ્વતીએ પોતાની વાત શરૂ કરી :

“ મૈયા, હવે મ્હારો ઘડીનો ભરંસો નથી તેથી હું એક વખત ત્હમને મ્હારો ખૂબી વાત કહી સંભળાવું છું. મૈયા, આઠ વર્ષ પહેલાં અમારું ન્હાનું કુટુંબ—અમે બે અને આ વિલસુ એમ ત્રણ જણાજ આતંદથી રહેતાં હતાં. મ્હારે પાંચ છોકરાં થયાં ત્હેમાંથી માત્ર આ છેવટની વિલસુ જ બચી ગઇ. એમને મહિને પચીસ રૂપીઆનો પગાર મળતો હતો. સરદારી તિજોરી ખાતામાં એમની નોકરી હતી. વિલસુ જે વખતે આઠ વર્ષની હતી, તે વખતે અમે રાયપુરમાં પખાલીની પોળમાં રહેતાં હતાં. અમારી પડોસમા જ હરિદાસ નામના એક સુખી કુટુંબના, અમારી જ ન્યાનના ગૃહસ્થ રહેતા હતા. ” એટલું બોલીને સરસ્વતી એકદમ અટકી ગઇ. પોતાના ખાટલા પાસે વિલસુ ઉભેલી છે એ ત્હેના ધ્યાનમાં આવ્યું, અને પોતે જે વાત કરવાની છે તે રહેના સાંભળવામાં ન આવે એવી ત્હેની ઇચ્છા હતી તેથી ત્હેણે વિલસુને કહ્યું : “ બેટા, તેં કંઈ ખાધું નથી ને ? જ નહિને ચૂલો સળગાવીને બાખરી કર અને મ્હારા માટે લીધેલું દૂધ ને બાખરી ખા. મ્હારે આજ દૂધ પીવું નથી. ”

વિલસુ રહવારથી ભૂખી હતી, હવે પોતાની માંદી મા પાસે ભારતી-મૈયા બેઠાં છે તેથી ત્હેને ધીરજ આતી હતી. અને વળી ત્હેને સારી રીતે વાતચિત કરતી જોવાથી તો ત્હેના હૃદયમાં આશાનો સંચાર થવા માંડ્યો હતો. તેથી પોતાની માતાની આજ્ઞા માથે ચડાવીને રસોડામાં ગઇ.

સરસ્વતીએ પોતાની અધૂરી રહેલી વાત શરૂ કરતાં કહ્યું,

“ હરિદાસને અને અમારે ઘરોઆ જેવું હતું; અને વિલસુના બાપ-ને ત્હેમની સાથે ઘણો રનેહ હતો. મનુ કરીને એમને એકતો એક છોકરો હતો. ત્હેનાં વિલસુ સાથે લગ્ન કરવાની હરિદાસે માગણી કરી. ઘરમાં એમને બાલવિવાહ લગારે પસંદ નહોતો, પરંતુ હરિદાસના અતિ આગ્રહને

લીધે લેમણે હા પાડી અને ચારેક મહિનામાં તો વિલસુનાં મનુ સાથે લગ્ન કરી નાંખ્યાં. મનુની ઉમ્મર તે વખતે લગભગ પંદર વર્ષની હતી અને તે અંગ્રેજ ચોથી ચોપડી શિખતો હતો. મૈયા, વિલસુનાં લગ્ન થયે પૂર્ણ ચાર માસે નહોતા થયા એટલામાં અમારી ગ્રહદશા ભેડી. એક દિવસ વિલસુ તેનાં સાસરીયાં સાથે ડાકોરજી ગઇ હતી. બપોરે બધું કામ પરવારી હું દાળ-ચોખ્ખા લઇને બેઠી હતી એટલામાં પોલિસના ચાર સિપાઇ અને બીજા એ ચાર માણસો મહારે ઘેર આવ્યા. એમને જોતાં જ હું તો ડરને લીધે ગભરાઈ ગઇ અને જાણે ભાત જ ભૂલી ગઈ. એક માણસે આગળ આવીને મહારી પાસે ધરતી બધી પેટી-પટા-ઓની કુંચીઓ માગી. તેણે મહેને કહ્યું: “બાઈ, આજ સ્વચારથી તમારા વર કંઠાંક ન્હાસી ગયા છે. ખોટા નોટો તૈયાર કરી તિજોરીમાં વટાવવાનો લેમના ઉપર આરોપ છે. એમનું એ કામ કાલ જ ઉઘાડું પડ્યું છે. પણ ગમે તે રીતે એ વળી એમના જાણનામાં આવ્યાથી આજ સ્વચારે જ તેઓ ગમે ત્યાં નહારી ગયા છે. લેમને માટે પોલિસતપાસ ચાલુ છે; અને અમે તમારા ધરતી ઝડતી લેવા આવ્યા છીએ, માટે ધરતી બધી કુંચીઓ મહારે સ્વાધીન કરો. મૈયા, એ વાત સાંભળતાં જ મહેને મહારા દેહતું પણ ભાત ન રહ્યું. હું ભ્રમિત બની ગઇ અને બેશુદ્ધ બનીને પડી ગઈ.”

સરસ્વતી થોડોક વિસામો લેવા અટકી અને વળી પાછી વાત કહેવા લાગી, “મૈયા, હું જે વખતે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે એ લોકો મહારા ધરતી ઝડતી લઈને ગયા હતા. માત્ર એક સાહેબ અને એક પોલિસ એમ બે જણ એટલા ઉપર બેઠા હતા. મહેને બેઠી થયેલી જોઇ એ પોલિસનો સિપાઇ અંદર આવ્યો અને કહ્યું: “બાઈ, તમારા ધરતી ઝડતી લેતાં નોટો બનાવવાનાં કેટલાંક સાહિત્યો અમને મળ્યાં છે. તમારો વર એકલો જ એ નોટો બનાવતો હતો કે તેની સાથે બીજો કોઈ મદદગાર હતો ? ” વગેરે હકીકત તે મહેને વારંવાર કહેવા અને પડપૂછ કરવા લાગ્યો. મહેને સોગંદ પૂર્વક સત્ય હકીકત કહી સંભળાવી. સ્વપ્નામાં પણ અતીતિનો વિચાર કરે એવા તે નહોતા, એવું મહેને તેને ઘણુંએ કહ્યું, પરંતુ પોલીસનાં માણસો કોણ જાણે પત્થર હૃદયનાં હોય છે, તેથી તેને તે વાત ખરી લાગી નહિ. છેવટે જતાં જતાં તેણે મહેને ધમકી આપી કે, ‘ જો તમે ખરી વાત નહિ કહો તો તમારા વરને ઘણી બારે સજા થશે. ’ મૈયા, તે દિવસ હું કદીએ ભૂલી નથી. જ્યારે જ્યારે મહેને એ પ્રસંગ યાદ આવે છે ત્યારે લગભગ ગાંડી બની જાઉં છું. અમે પ્રભુવી ડરીને સદાચરથી ચાલતા હતાં, છતાં પણ ક્યા ચાંડાળે અમારા મુખમાં ઝહોર રેડ્યું તે પ્રભુ જાણે ! મૈયા, તે દિવસથી મહારી આંખોનાં આંસુ કદીએ સુકાયાં નથી. ”

“જૂદા જૂદા દેવોની મહે” ઘણીએ માનતાઓ માની ને બાધા આપ-
ડીઓ રાખી; પણ તેથી શું ? મહને હવે સ્હમજાયું કે માનતાઓ માનવી અને
બાધાઓ રાખવી એ એક પ્રકારના ઢોંગ છે, દેવોની ન્યાયની કિમ્મત ઘટા-
ટવા જેવું મિથ્યા કામ છે. અને તેથી કશુંએ વળતું નથી, એ વાત ઉપર
વિશ્વાસ રાખવો એ તદ્દન ખોટું છે. એટલુંજ નહિ પણ પ્રભુના કાર્ય
ઉપર અશ્રદ્ધા રાખી દેવોને છેતરવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. મૈયા ! એ વાતને
એકાદ મહિનો થયો ન થયો ત્યાં તો ફૂર કાળ અમ્હારું સર્વ નાશ
કરવા આવીને ઉભો રહ્યો. અમદાવાદમાં પ્લેગ શરૂ થયો. અમ્હારી પોળમાં
લોકોએ હોમ હવન કરી બ્રાહ્મણો જમાડવાની ધમાલ મચાવી, પણ તેથી
પાણી, કચરો એકાં પતરાળાં પડીયા અને એકવાડ વગેરેનો ઘાણ વધ્યો,
મ્યુનિસિપાલિટી પણ લગારે વ્યવસ્થા રાખી શકી નહિ અને તૃપ્ત કરવાથી
દેવો ખુદ ન થતાં, વધેલા ગંદવાડથી સૌથી વધારે પ્લેગ પખાલીની
પોળમાં જ શરૂ થયો. જહેના ઘરમાં એ રોગ પેઠો તે ઘરનો ઘાણ કાઢી
નાખ્યો. અમારા વેવાઈનું ઘર પણ એ કારણ કાળતા પંડામાં ફસ્યું. પહેલ
વહેલા હરિદાસ સપડાયા, તે પછી એમનાં વડુ મંછા અને છેવટે અમ્હારા
જમાઈ એમ ત્રણે જણ આઠ દિવસમાં પ્લેગના ભોગ થઈ પડ્યાં. મૈયા,
એ રડયા પ્લેગે મ્હારી લાડકવાયી વિલસનું સૌભાગ્ય હરી લીધું. ત્હને
અનાથ બનાવી. મ્હારા દુઃખની પરિસીમા થઈ ” આટલું કહેતામાં
સરસ્વતીને આગલું દુઃખ સંભરી આવતાં આંખમાંથી આંસુ વહેવા માંડ્યાં
અને હૃદય ભરાઈ આવવાથી હુસ્કાં ખવાઈ ગયાં.

ક્ષણભરમાં સ્વસ્થ થઈ સરસ્વતીએ વળી અધૂરી વાત આગળ
ચલાવી: “ એમના દુઃખમાં તો હું ઝુરી રહી હતી, ત્યાં તો છોકરીનું આ
દુઃખ આવી પડ્યું જેમ તેમ કરીને હું દિવસ કાઢવા લાગી. છેવટે તે
વધારે ભાડાનું ઘર ખાલી કરી હું જમાલપુરમાં રહેવા ગઈ. ત્યાં ચારેક
મહિના થયા એવામાં એક બે દિવસ રાતે અમો મા દિકરી ઉંઘી ગયેલાં
હોમએ તે વખતે અમારા બારણાને કોઈ ધક્કા મારી જતું હોય એવો
મહને ભાસ થયો. ત્યારથી અમારા આડોશી પાડોશીઓને અમારા માટે
સંશય પડવા માંડ્યો. અમારા ઘેર રાતે કોઈ પુરૂષ આવે છે એમ ત્હઓ
શંકા લઈ ગયા. ત્યાર પછી આડેક દિવસ પછી સહવારનાં કમાડ ઉઘાડ-
તાં જ, એક પત્ર મહને મળ્યો. એ કાગળ રાત્રે કોઈ અમારા ઘરમાં નાખી
ગયું હશે. ત્હને તે કાગળ લીધો અને અક્ષરો જોયા તો વિલસુના બાપના

હતા. તહેમણે જ તે મહારા ઉપર લખ્યો હતો. કાગળમાં માત્ર થોડીજ લીટીઓ લખેલી હતી, અને તે આ પ્રમાણે હતી :—

“ મહેં તહેને રાત્રે મળવાનો એ ચાર વખત પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ “ મહેને તહેમાં યશ મળી શક્યો નહિં. પોત્રિસ મહારી પાછળ લાગેલી “ છે. પરંતુ હું તદ્દન નિર્દોષ છું; એ વાતની તું સમ્પૂર્ણ ખાત્રી રાખજે. “ સત્ય વાત પ્રભુ કોઈ પણ દિવસ અનવાળામાં લાવશેજ, અને મહારા “ મનોદેવતા મહેને હમેશાં એમજ કહે છે. તું કદી પણ સત્યનો આશ્રય “ છોડતી નહિ. વિલસનું નશીમ ધ્રુટયું. તે ત્રિધવા થઈ એ મહેં જાણ્યું છે. “ હુંજેવ બિચારીનું ! તહેને જીવની મારક જાણવજે. તહારી દૃષ્ટિથી બહાર “ લગારે થવા થઇશ નહિ; કારણ જગત્ દુષ્ટ લોકોથી ભરેલું છે.—હવે “ કોઈ દિવસ મળી શકીશું. પ્રભુ તે સુદિન જલદી લાવે ! ”

તે પછી છ મહિના સુધી તો દરદાગીના વેચી કરીને પણ મહેં જેમ તેમ અમારો સંસાર નિભાવ્યો. પણ અમહારા ઉપર એક બીજી આફત તે વખતે આવી. આપણા ગુજરાતમાં ગમે તે હાલતમાં સ્ત્રી એકલી પડી એટલે એના ભોગ ! ગમે તેવા દુષ્ટ લોકો પણ પવિત્ર બનીને—ડોળ કરીને બિચારી સીધે માર્ગે ચાલતી સ્ત્રીઓ માટે કંઈ પણ તપાસ કર્યા વિના મન કાવે તેમ વાતો ચલાવે છે, અને સદમશ્તુ માણસો પણ આંખો મિચીને તહેમના કહેવા ઉપર ભરૂંસો રાખે છે. અમહારે માટે પણ એમજ થયું. અમહારા પાડોશીઓ હવે ખુલ્લી રીતે અમહારો દેષ કરવા લાગ્યા. અમહારા ઘરમાં કોઈ પુરુષ નથી છતાં અમારો વ્યવહાર શીરીતે ચાલે છે એમાં કંઈ પણ ઘોટાળો છે, એવું તહેઓ કહેવા માંડ્યાં ધીમે ધીમે મહારે કાને પણ એ વાત આવી. અને પછી તો હું કે વિલસુ નળ ઉપર જઈએ કે બધાં બેરાં અમહારા માટે અભદ્ર શબ્દો બોલવા લાગે ! છેવટે એ વાત એટલી બધી વધી પડી કે હું એકદમ કંટાળી ગઈ.”

સરસ્વતીને આટલું બધું બોલવાથી ઘણો શ્રમ પડ્યો, તે વિશ્રાન્તિ લેવા થોભી. મૈયા મૈનપણે તહેની આ દુઃખમય કહાણી સાંભળતાં હતાં. કાણુભરના વિરામ પછી વળી સરસ્વતીએ બોલવું શરૂ કર્યું; “ એટલે એ ઘર છોડવાનો મહેં વિચાર કર્યો; પરંતુ તે પોળમાં અમને કોઈએ ધર ભાડે આપ્યું નહિ ! છેવટે આ કોટડીઓના શેઠ એક દિવસે મહેને મળી ગયા તહેઓ અમહારા ગામના હોતાથી મહેને અહિં રહેવું જુ સ્થાન આપ્યું. મૈયા, તે દિવસથી આજ છ વર્ષ થયાં હું આ એકાંતવાસમાં રહું છું. એટલા વખતથી મહેને એમની કાંઈ પણ ખરખખર જાણી નથી. અને તહેમાં

વળી આ છોડીની ચિંતા ! એવામાં આ હૃદયરોગથી હું દિવસે દિવસ સૂકાવા માંડી; પાસેના બધા દાગીના પણ વપરાઈ ગયા. આ ખૂંપડીઓમાં રહેનાર એક ભલો માળી ગામમાંથી કાંઈ દરણુંખાડણું લાવી આપે છે, ત્હેના ઉપર હું ગમે તેમ કરીને અમ્હારો નિર્વાહ ચલાવતી હતી. પરંતુ હવે તો હું બિલકૂલ થાકી ગઈ છું. હવે તો આ રોગ જ મ્હારું બલિદાન લેશે ! જૈયા, આજ સૂધી મ્હેં આ બધી વાત વિલસુને કહી નથી. જાણી જોઇને ત્હેનાથી છૂપાવી રાખી છે. પોતાના પિતા ઉપર એવો નીચ આરોપ આવવાથી તે નડાસી ગયેલ છે, એવી શંકા પણ મ્હેં કરી ત્હેને થવા દીધી નથી. કોઇ કોઇ વખતે તે એમના સંબંધમાં પડપૂછ કરતી તો પણ ગમે તે રીતે હું એ વાત ઉડાવતી અને એને શંકા ન જાય તેવી રીતે ત્હેની વાતનું સમાધાન કરતી. અહિં આગ્યા પછી ચાર વર્ષ સુધી મ્હેં ત્હેને અહિંના ‘અનાથ આશ્રમ’ માં મૂકી હતી; પરંતુ પાછળથી મ્હારી સ્થિતિ આમ લયડવા માંડી એટલે હું ત્હેને પાછી ઘેર લાવી હતી. એમની આજ્ઞા પ્રમાણે મ્હેં તેને જગત્ એ કેટલું પાપથી ભરેલું છે, સદાચરણ એટલે શું, જગત્માં આપણે ફેટકી સાવચેતીથી ચાલવું વગેરે વાતો બરાબર રીતે સ્મરજવી દીધી છે. અત્યાર સુધી મ્હેં કદીપણ ત્હેને નગરથી બહાર થવા દીધા નથી. પણ હવે—”

“ત્હમે હવે એની ચિંતા કરશો નહિ. ત્હમે બની શકે તેટલું માતૃ-કર્તવ્ય બજાવી ચૂક્યાં છો. હવે ત્હેને સ્વામીની પાસે મૂકવાથી ત્હેમની સાન્નિધ્યમાં કોઈ પ્રકારને ભય રહેવાનો નથી.” ભારતીમેયાએ સરસ્વતીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

“જૈયા, મ્હારે એટલુંજ જોઇવું હતું. મ્હારે પોતાને સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવવું હતું. હું ખરેખર પાપાત્મા છું. તેથીજ હું અભાગણીથી ત્હેમનાં દર્શન થઈ શક્યાં નહિં. પરંતુ હવે મ્હારી વિલસુની સંભાળ ત્હમે રાખજો. ત્હેને માટે જ મ્હારો જીવ અટકી રહ્યો છે. જૈયા, મ્હારી દુર્જની વિલસુને હવે ત્હમેજ મ્હારે ઠેકાણે છો.” એમ કહી સરસ્વતીએ પોતાના ખાટલા નીચે હાથ ધાલ્યો. ત્હેની હાલચાલ જોઇને ભારતીમેયાએ પૂછ્યું:— “ત્હમને શું જોઇએ છે જ્હેન ? મ્હને કહો. ત્હમે નાહકનો શ્રમ લેશો નહિ.”

“મ્હારા ખાટલા નીચેની પેટીમાં પેલો કાગળ છે, તે ત્હમે ત્હમારી પાસે રાખજો, પણ વિલસુને એ વાત જણાવશો નહિં. અમ્હે ખાટલાં ડુંખ, કસેશ, ચાવના અને કપટ ભોગવ્યાં તો પણ મ્હારો ઈશ્વરના ન્યાયી

પણા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તે કોઈ પણ વખતે ખરું સત્ય પ્રકટ કરશે જ, મૈયા, એ વખતે ત્હેને બધી વાત કહી સંભળાવજો.”

“ પ્રભુ ઉપર એવીજ રીતે વિશ્વાસ રાખો એટલે ત્હમને છેવટે શાન્તિ મળશે.”

મૈયાનું વાક્ય પુરું થાય તેટલામાં સરસ્વતીને કંઈક ચમત્કારિક ભાવના થઈ આવી. ત્હેણે એકદમ વિલસુને પોતાની પાસે બોલાવવાની ઇચ્છા બતાવતાં મૈયાને કહ્યું: “ મૈયા, મૈયા, વિલસુને એકદમ મ્હારી પાસે બોલાવો ! ”

એક ક્ષણમાં સરસ્વતીના અવાજમાં પડેલો ફરક જોઈને મૈયા આશ્ચર્યચકિત થયાં. તે એકદમ ઉડ્યાં અને વિલસુને બોલાવવા જતાં પહેલાં ત્હેમણે એક વખત સરસ્વતીના ચહેરાનું સૂઝમ અવલોકન કર્યું. તો એક ઘડી પછી બનનાર ખરો પ્રકાર ત્હેમના લક્ષ્યમાં તત્કાલ આવી ગયો. એટલામાં વિલસુ પણ રસોડામાંથી પરવારી બહાર આવી.

“ વિલસુ, આવ જડેન અહિં આવજ ત્હારી બાતી પાસે આવ—” એમ કહીને મૈયા ત્હેનો હાથ પકડી સરસ્વતીની પાસે એકદમ લાવ્યાં. ત્હેને જોતાંજ સરસ્વતીની ઊંડી ઉતરી ગયેલી, નિસ્તેજ આંખોમાંથી બે અશ્રુબિંદુ ટપકી પડ્યાં. ત્હેણે વિલસુના મુખ ઉપર અત્યંત બહાલથી છેવરનો હાથ ફેરવ્યો; અને ત્હેનો હાથ ભારતીમૈયાના હાથમાં આપ્યો. આ વખતે તે ધણીજ શાંત દેખાતી હતી.

દિવિત દાળ સુધી આ સ્થિતિમાંથી ત્રણેમાંથી કોઈપણ હાથું નહિં. ભારતીમૈયાએ વિલસુને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપી હતી, ત્હેની મુખમુદ્રા અત્યંત ગંભીર દેખાતી હતી. સર્વત્ર ગાઢ શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી.

એક ક્ષણ બીજી એ સ્થિતિમાં વડી ગઈ. ભારતીને એ સરસ્વતીના ચહેરાને નિહાળીને જોયો અને ધીમેથી વિલસુને છૂટી કરી સરસ્વતીના ઉપર વાંકી નમી ત્હેમણે કહ્યું:—

“ સરસ્વતી જડેન, બોલો હરેરામ, હરેરામ, રામરામ હરે હરે—”

“ હરેરામ—રામ—રા—આ—મ ! ! ! ”

મહારાજ મીચું.

આ શુ ?

નહિ નહીં મને મા ગઈ ફરી !

જગતમાં નહીં મા ખતે નહીં !

[કલાપી.]

રતી મેયાને ગયાને લગભગ એક કલાક થઈ ગયે. હજુ પણ સ્વામી મિચેલી આંખે ભિંતને ટેકો દઈને બેઠા હતા. નેત્રો બંધ હોવા છતાં અંદરથી અશ્રુપ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. તે વખતે તહેમની વૃત્તિ ધણીજ ચમત્કારિક જણાતી હતી. પરંતુ તહેમની તરફ આરોંક દષ્ટીથી જોનારા જ તે જાણી શક્યા હતા, અને આખું મંડળ તો એમજ સહમજનું હતું કે સ્વામી ધ્યાનમાં છે કેટલોક વખત એ સ્થિતિમાં પસાર થયા પછી સ્વામીએ આંખો ઉઘાડી તે વખતે તહેમના ચહેરા ઉપર ધણા નવીન ભાવો તરવરી રહ્યા હતા, પરંતુ ત્યાં બેઠેલા માણસોના લક્ષ્યમાં તે આવી શક્યા નહિં. સ્વામીએ કપાળ ઉપર હાથ ફેરવી ઝવેરીને પૂછ્યું :

“ ગુણવંતલાલ, એ છોડી ક્યાં છે ? ”

“ એ તો કેટલોક વખત થયાં ગઈ છે. મેયા પણ તહેની સાથે ગયાં છે. ”

“ એ છોડી કાણ છે એ તહે જાણો છો કે ? ”

“ ના જી. મહેં તહેને આજ પહેલી જ વાર જોય છે. ”

સ્વામીએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો. એટલામાં ‘ ગુણવંતલાલ ! ગુણવંતલાલ ’ કરીને હાંક મારતી વિલસુનો અવાજ સંભળાયો. ફરીથી તે જ અવાજ કાને પડતાં સ્વામીના ચહેરામાં પુનઃ ફેરાર થયો. તહેમણે ગુણવંતલાલની રહામે જોયું અને તરત જ ઝવેરી હાથેને બહાર ગયા.

“ કાણ ? કેમ બહેન ? ” બહારથી હાંકમારતી વિલસુને ઝવેરીએ પૂછ્યું.

“ મહારી બા મરી ગઈ ! ગુણવંતલાલ કાણ ? એમને ત્યાં મેલા બોલાવે છે. અરે બાપુ કપા કરીને કાઢાવણ ત્યાં જલદીથી આવો. ” વિલસુએ રડતાં રડતાં કહ્યું. એ વખતની સ્થિતિનું તહેમી વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

વિલસુના મુખમાંથી નીકળેલા દરેક શબ્દ અંદર બેઠેલા સ્વામીને સ્પષ્ટ રીતે સંભળાયા. તેની સાથે ત્હેમના મુખમાંથી ‘હાય!’ એવો અસ્ફુટ શબ્દ નીકળી પડ્યો અને ત્હેમણે પોતાનું મસ્તક પાછલી ભિંતના ટેકે ટેકવી રાખ્યું.

વાચક! સ્વામી એ વખતે કઈ સ્થિતિમાં હશે, ત્હેનો ત્હેને કંઈ તર્ક થાય છે? તે ધ્યાનસ્થ હતા? નહિ. ત્હેમને પ્રવળ મૂર્ચ્છા આવી હતી. પરંતુ ત્હેમની એ સ્થિતિ ત્યાં બેઠેલા મંડળમાંથી કોઈ પણ કળી શક્યું નહિ. સ્વામીની એ સ્થિતિ બીજા દિવસ સુધી રહી હતી; પરંતુ ત્હેમના પ્રત્યેક કાર્યપ્રતિ ધર્મભાવ ખતાવનાર ભક્તમંડળને એ ઘટનાની ખબર પડે શી રીતે?

ગુણવંતલાલ હજી વિલસુની સ્થામે જ ઉભા હતા.

“અરે ભાઈ, કૃપા કરીને ગુણવંતલાલ ઝવેરીને બોલાવો! હું ત્હમારા પગે પડું છું—મહારી બા મરી ગઈ છે.” ગુણવંતલાલને જવાબ આપતાં કંઈક વાર થઈ એટલે રડતી વિલસુએ દ્રવીથી દીન સ્વરે કહ્યું.

ગુણવંતલાલનું હૃદય પણ એ દેખાવ જોઈ પીગળી ગયું. વ્યથિત હૃદયે ત્હેમણે ઉત્તર આપ્યો: “બહેન, મહારું જ નામ ગુણવંતલાલ.”

“ત્હારે તો કૃપા કરીને ચાલો—ચાલો—ત્હમે જલદી ચાલો!”

ગુણવંતલાલ આરણ્યની મધ્યમાં સ્વામી અને વિલસુની વચ્ચે ઉભા હતા. ત્હેમની દષ્ટિ એ બેની વચ્ચે ઝોલ્યાં ખાઈ રહી હતી. ઝવેરીએ દ્રવીથી એક વખત સ્વામી તરફ જોયું. ત્હેમને કહીને હું જાઉં એવો એ જોવાનો ઉદ્દેશ હતો, પરંતુ તે વખતે સ્વામીનાં નેત્ર બંધ હતાં. ‘એક કલાક પહેલાં ભારતીમૈયા વિલસુની સાથે ગયાં તે વખતે પણ સ્વામીએ પોતાનાં નેત્ર મીચી દીધાં હતાં, તેથી ભારતીમૈયા ત્હેમને પૂછ્યા વિના જ વિલસુની સાથે ગયાં હતાં, તે જ પ્રમાણે હું પણ કહું. ત્હેમને પૂછ્યા વિના જ વિલસુ સાથે જાઉં.’ એવો વિચાર કરીને ઝવેરી વિલસુની આગળ થયા. બહાર એમની ગાડી ઉભી હતી. શેઠને જોઈને અર્ધનિદ્રામાં ઝોકાં ખાતો ગાડીવાન એકદમ ટટાર થયો, નીચે ઉતર્યો અને ગાડીનાં આસનું ઉઘાડવા માંડ્યો. પણ ઝવેરી-એ ત્હેને કહ્યું: “રામસિંગ, હજી ઘેર જવાને વાર છે. ગાડીનું ફાનસ લાઈને તું જરા મહારી સાથે ચાલ જોઈ.”

“અચ્છા! હજુર” કહીને રામસિંગે ફાનસ કાઢ્યું. શુકલપક્ષના ચંદ્રનું પણ સ્વચ્છ અન્જવાળું તે વખતે જગતના અર્ધભાગને પોતાના તેજમાં નહવરાવી રહ્યું હતું. ધવલજ્યોત્સ્નામાં રામસિંગ ફાનસ પકડી આગળ ચાલતો હતો, ત્હેની પાછળ ગુણવંતલાલ ઝવેરી અને છેલ્લે વિલસુ

બધાં મૌનપણે ચાલતાં હતાં. નદીનો પૂલ ઓળંગ્યા પછી ઝવેરીએ મૌન તોડ્યું અને વિલસુને પૂછ્યું: “ બહેન, તમારા ઘેર કોણ કોણ છે ? ”

“ કોઈ જ નહિ. હવે તો હું એકલી જ. બા હતી પણ—”

“ અને તારા પિતા ? ”

“ મારા પિતા ક્યાં મ્યા છે તેની મને ખબર જ નથી. ”

“ પણ તે ક્યારે ગયા છે ? થોડા વખતમાં આવશે ખરાને ? ”

“ ત્હેમને ગમે તો ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં. તે ક્યાંથી આવે ? ” આમ વાતાવત કરતાં તેઓ ઝુંપડી પાસે જઈ પહોંચ્યાં. ગુણવંતલાલને આવેલા જોતાં જ ભારતીમૈયા બહાર આવ્યાં અને ટૂંકામાં ઝવેરીને બધી વાત કહી સંભળાવી.

“ ઠીક છે, ” ઝવેરીએ કહ્યું: “ રામતિંગને આશ્રમમાં મોકલીને સ્વામીના કાને આ વાત નાંખું છું. હમણાં નવ વાગ્યા છે. હજી આશ્રમમાં સૌ ખેડા હશે; એમાંથી કોઈ આવે તો ઠીક, નહિ તો પછી બીજી કંઈપણ વ્યવસ્થા કરવી પડશે. મૈયા, હવે હું અહીં છું અને બધી વ્યવસ્થા કરી લઉં છું. ત્હેમે આ છોડીને લઈને આશ્રમમાં જાઓ ! ”

ગુણવંતલાલે કહેવા પ્રમાણે સઘળી વ્યવસ્થા કરી. વચ્ચે એક બે વખત તપાસ માટે આશ્રમમાં માણસ મોકલ્યું હતું, પરંતુ હજી સ્વામી ધ્યાનમાંજ છે એવી ખબર આવી હતી. સ્વામી ધ્યાનમાં હોવાનો બીજો સંદેશો જ્યારે ભારતીમૈયાએ સાંભળ્યો ત્યારે ત્હેમને આશ્ચર્ય લાગ્યું; પરંતુ તે વાતનો વિચાર કરવા જોઈલી ત્હેમના મનને અત્યારે સ્વસ્થતા નહોતી.

બહાર શયવાહિની તૈયાર થઈ ગઈ અને સરસ્વતીના કાટવત દેહને બહાર લાવ્યા. દુર્ભાંગી વિલસુએ તે વખતે કરેલા આકંઠથી કોઈની પણ આંખ કોરી રહી નહોતી. એ શોકજનક પ્રસંગ જ અવર્ણનીય હતો.

બિચારી દુઃખી બાલિકા એકલી પડી. આખા જગતમાં ત્હેને ‘ મહારી વિલસુ ’ કરીને કહે ત્હેવું કોઈ નહોતું. વિલસુને અત્યારે ‘ હંમે આમ ને નીચે ધરતી ’ નો આધાર હતો. ત્હેને સર્વત્ર શત્રુતા ભાસવા લાગી. અસીમ શોકસાગરમાં ત્હેવું મન એકદમ ડૂબી ગયું—એક તળાવે જઈને ખેડું. માતાના ખાલી ખાટલા ઉપર ત્હેની દૃષ્ટિ જતી કે, ‘ ત્હેમ હવે મહારી બા નથી ’ એ વિચાર આવતાં ત્હેને ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે આવતાં. ભારતીમૈયા એ ત્હેને ઘણી ઘણી રીતે સ્થબળતી, પરંતુ ત્હેના દુઃખી મનનું સમાધાન કોઈ રીતે થતું નહોતું અને દુઃખનો આવેગ વધતો જતો હતો.

સરસ્વતીના શબને છેવટે ત્યાંથી ઉંચક્યું. પુરુષવગ સ્મશાનયાત્રામાં

મથો તે વખતે વિલસુએ જે કહ્યાંત કયું છે તેનું જો પ્રાચીન કવિઓની ભાષામાં વર્ણન કરીએ તો, તે વખતે સમ્પૂર્ણ કળાઓથી ખિલી રહેલ નિશાનાથ વાદળમાં છૂપાયો, પવન જે ઘડી થઈ ગયો, વૃક્ષોએ પત્રો રૂપી અશ્રુ પાડી શોક દર્શાવ્યો. માળાઓમાં બેઠેલાં પક્ષીઓએ પણ કરુણરવે પોકાર કરી આ દુઃખમાં ભાગ પડાવ્યો એમજ કહી શકાય.

વિલસુ જાણે દિવાની બની ગઈ હોય તેમ બની ગઈ હતી. અરેરે, હવે મહાઈ ટાણુ ? આ ઘર હવે મા વગરનું થયું. હું નખાપી હતી ને નમાઈ બની. વગેરે વિચારો લેના હૃદયમાં વારંવાર ઉઠતા અને તે સાથે તે હૈયાકાટ રૂદન કરતી.

રૂદન એ વ્યથિત હૃદયની ઔષધિ છે. જગતમાં એવું રૂંધું ઇશ્વર-સર્જીત પ્રાણી હશે કે જે હૃદય ઉપરનો વધારેમાં વધારે ભાર હલકો કરવા એક વખત પણ નહિ રડયું હોય ? પોતાના નિકટના સમ્બન્ધી જનના મરણ સમયે કયા પ્રજા પુરુષનાં નેત્રો અશ્રુજળે નહિ ભિંંગ્યાં હોય ? મૈયા રૂદનની મહત્તા જાણતાં હતાં. મહિલાહૃદયમાંથી આવતા રૂદનને અટકાવવું એ સાગર હૃદયમાં ઉઠતા તરંગોને અટકાવવા બરાબર અશક્ય છે અને તેને દાબવા જતાં વધારે જોશ પકડી, માનવ હૃદયને વધુ નિર્બળ બનાવે છે એમ તે માનતાં હતાં. તેથી વિલસુને લેમણે લેતા હૃદયનો ભાર હલકો કરવા દીધો અને પોતે કોટડીમાંની તમામ ચીજબાવ લઈ, ખાલી કોટડી ત્યાં દેખરેખ રાખનારને સ્વાધીન કરી અત્યંત વ્યથિત હૃદયે વિલસુને લઈને આશ્રમમાં જવા નીકળ્યાં. આ વખતે મધ્યરાત્રિ થઈ ગઈ હતી.

આશ્રમમાં આવ્યા પછી મૈયાએ સ્નાન કર્યું, વિલસુને પણ ઘણા ઘણી સ્ત્રમજ્જની અને લેને પણ સ્નાન કરાવ્યું. હજુ સવામીજી એવી જ સ્થિતિમાં બેસી રહ્યા હતા.

પ્રાતઃકાળનો ઠંડો પવન આવતાં પોતાની મૂર્છાંરૂપી સમાધીમાંથી સ્વામી જાગૃત થયા અને “સચ્ચિદાનંદ” એ સજ્જનો ધ્વનિ લેમણે કર્યો. એથી બાજુમાં ઝોડાં ખાતાં બેઠેલાં ભારતીમૈયા જાગી ગયાં અને હીને સ્વામી પાસે આવ્યાં.

“પેલી છોડી ક્યાં છે ?” ભારતીમૈયા પાસે આવતાંજ સ્વામીએ પૂછ્યું.

વિલસુ બાજુના ખંડમાં પડી રહી હતી. આવક પ્રસન્ન લેને મિત્રા આવે પણ શી રીતે ? બહાર સ્વામીનો અવાજ આવ્યો કે તુરત તે બેઠી થઈ અને બહાર આવી. સ્વામીની અને લેની નજર એક થતાં તે

એકદમ સ્વામીના પગ પાસે આવીને પડી. દુઃખને લીધે ત્હેનું અંતઃકરણ બડબડી રહ્યું હતું, તેનો વેગ સ્નામીજીને જોઈને વધી પડ્યો. તે કુસ્કે કુસ્કે રડતાં બોલીઃ—“સ્વામી ! મહારી બા-મહારી બા-મરી ગઇ !”

ત્હેના સુખમાંથી નીકળતો પ્રત્યેક શબ્દ સ્વામીના હૃદયમાં કોષ બળવાન શત્રુના આણુની ક્રમાન ઉપરથી છૂટેલા તીરની માફક પેડો. વિલસુને એકદમ ઉભી કરી ત્હેમણે પોતાના હૃદય સાથે ચાંપી. એ વખતે સ્વામીના હૃદય ઉપર પણ અંકુશ ન રહી શક્યો. ત્હેમનાથી પણ ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડી જવાયું. તેમનાથી બોલી જવાયું કે, “ગઇ-ગઇ બિચારી ! આ દુનિયામાંથી સદાને માટે ગઈ ! હશે-બિચારી દુઃખમાંથી છૂટી ! હાય ! ! હાય ! ! !”

વિલસુએ દુઃખાશ્રુ વહેવાથી હલકું થયેલું શીર સ્નામીના વક્ષસ્થળ ઉપર એક ક્ષણ ભર જ મૂક્યું. પરંતુ તેટલા થોડા વખતમાં પણ ત્હેને એક ચમત્કારિક ભાવના થઇ. વિદુષ્ણતાનો આઘાત લાગે તે પ્રમણે ત્ને કોષક પ્રકારને વિલક્ષણ ભાસ થયો. ત્હેનું મન શન્યકાર બની ગયું. માત્ર એક વિપળનું જ એ સુખ હતું તોપણ એટલો વખત પણ ત્હેને કોઈ અનેરી શાન્તિનો અનુભવ થયો. એ વિલક્ષણ ભાવના થતાં જ એકદમ ત્હેણે પોતાનું કંતમાંગ કંચું કર્યું અને ત્હેણે સ્વામી તરફ જોયું. ફરીથી બન્નેની એક દષ્ટિ થઈ !

પોતાને એવી ચમત્કારિક ભાવના કેમ થઇ ? આ શું ? એવો વિલસુના હૃદયમાં વિચાર થયો; પણ તે કંઈ સહમજ નહિ, ને કેટલાક સમય સૂચી એ જ સ્થિતિમાં સ્વામી તરફ જોઇ રહી.

પ્રકરણ ચોથું.

ભારતીએયાનું પૂર્વ વૃતાન્ત.

The wheel of Life is ever on the round,
While one side's up, the other on the ground.

હારી, એક વખત દોસ્ત તું હવે જલ્દી ડોક્ટર ચાલ !”

“કેમ બાઇ ? પોતે થયા છે જલ્દી જલ્દી ડોક્ટર, એટલે બીજાની મસકરી કરો છો નહિ ?”

“ના રે ના. [વહારી, તું જાણે છે કે મ્હને એમ હાલતાં ને ચાલતાં મસકરી કરવાની ટેવ નથી. ગ્રાફ

કહેવું તો માત્ર એવું છે કે, એક વખત ત્હારા જોવો ધરતો માણસ ડોક્ટર થાય તો મ્હારી એક મ્હોટામાં મ્હોટી ચિંતા દૂર થાય. ”

“ નરેન્દ્ર, ત્હને એટલી બધી શાન્તિ ચિંતા પડી છે, બાઈ ? ”

“ ત્હને શું કહું વિહારી ! આજ કાલ કરતાં એક વર્ષથી એ માંદી પડી છે, પણ એવી હઠીલી છે કે, ડોક્ટરની દવા લેતી જ નથી. અરે, એટલું જ નહિ પણ ડોક્ટરને હાથ સુઢાંએ ખતાવતી નથી. ”

“ અરે હા. નરેન્દ્ર, ખરેખર હું તો ભૂલી જ ગયો હો. હવે મ્હારાં બાબીની તબિયત કેમ છે ? ”

“ હું એજ વાત કઈ છું ને ? પ્રકૃતિ માટે શું પૂછે છે ! દિવસે દિવસે દુઃખ ઘટતું નથી પણ વધતું જાય છે. વિહારી, તે એવા હઠીલા સ્વભાવની છે કે, ડોક્ટરને પ્રકૃતિ ખતાવતી નથી તેમ નથી લેતી થોડા સમયે દવા પણ. એ તો એમ કહેને કે વળી સુમિત્રા બહેનની ધાક છે તે વળી દિવસમાં એકાદ બે વખત પણ દવા પીએ છે. હવે તું જ કહે, શી રીતે એને સાફ થાય ? ”

“ અરે બાપ, એ તો આશ્ચર્ય ! પણ ત્હાં કહેવું એ તે નથી માનતી ? ”

“ માને તો બહુએ છે. પણ ‘ હું ડોક્ટરને હાથ પણ ખતાવવાની નથી ’ એટલી જ લેતી હા છે. ”

ચોડીવાર બન્ને જણા શાન્ત રહ્યા. પણ નરેન્દ્રે એ શાન્તિ વધારે વાર ટકવા દીધી નહિ. ત્હેણે વિહારીને અભિનંદન આપતાં કહ્યું:—“ વિહારી, ખરું કહું છું ત્હે હજી લગ્ન નથી કર્યાં તેથી તું ખરેખરો સુખી છે. ”

“ એટલે ! લગ્ન ન કરે તેથી માણસ સુખી થાય છે ? વાહ ! બ્રિસ્ટલ સાહેબ, ત્હમારો મત તો ઘણોજ ઉમદા છે હો ! મ્હને તો લાગે છે કે અમત ઠેઠ વિલાયતથી ત્હમે લાવ્યા હશે, નહિ ? ”

“ હા, વિલાયતથી જ લાવ્યો છું. પણ તું સ્હમજ્યો છે તે પ્રમાણે લગ્ન નહિ જ કરવાં એવો મ્હારો મત નથી. પરંતુ મ્હાં કહેવું તો એવું છે કે, ત્હારી માથક વીસ પચીસ વર્ષ સુધી તો લગ્ન ન જ કરવાં એ ઠીક. ”

“ એમ એમ ! ” વિહારી હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો:—“ ત્હારે તો ત્હારા વિલાયતી મત પ્રમાણે હવે લગ્ન કરવાની મ્હારી વય થઇ છે ! અને હવે હું થોડાજ વખતમાં—”

“ લગ્ન કરીશ, નહિ ? ” નરેન્દ્રે વિહારીનું અધુરું રહેલું વાક્ય ઘુરૂં કરતાં કહ્યું:—“ ત્યારે તો મ્હને લાગે છે કે બાઈનાં થોડા વખતમાં લગ્ન થનાર છે. પણ વિહારી, કહે તો ખરો ગુણવંતકાકાએ તારા માટે કેવીક કન્યા શોધી કાઢી છે ? ”

“ અરે વાહરે વાહ નરેન્દ્ર ! ઠેઠ વિલાયત જઈને આવું જ શિક્ષણ લઈ આવ્યા છો કે ? આપે પસંદ કરેલી કન્યા સાથે છોકરાઓ લગ્ન કરતા હોય એવું વિલાયતમાં ત્હેં ક્યાં જોયું બાઈ ? ”

એટલામાં દિવાનખાનાનો દરવાજો ખખડ્યો, અને વિહારીએ તે તરફ જોઈ પૂછ્યું : “ કાણ છે ? શંકર—”

આરણું ઉઘાડી શંકર ચહાના એ પ્યાલા લઈને અંદર આવ્યો.

“ કેમ શંકર ! ચહા લઈને આવ્યો છે ત્હાર પછી બહાર શું કામ ઉભો રહ્યો હતો ? ”

“ મહેને લાગ્યું કે કદાચ આપ ખાનગી વાતચિત કરતા હશે, એમ ધારી પહેલાં આરણું ખખડાવ્યાં ” ટેબલ ઉપર પ્યાલા ગોઠવતાં ગોઠવતાં શંકરે ખુલાસો કર્યો.

“ વિહારી, આ છોકરો તો ઘણો હાંશિયાર અને ચાલાક જણાય છે. ” નરેન્દ્રે શંકર તરફ જોઈને અંગ્રીજીમાં કહ્યું, “ તું આને મુંબઈથી લાવ્યો કે ? ક્યાંથી ત્હને એ મળી ગયો ? ”

“ હા-કેમ ? ” રકાબીમાં ચહા રેડતી વખતે વિહારીએ નરેન્દ્રે પૂછેલા એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો, “ એ તો કાલની જ વાત છે. કાલે હું મુંબઈથી અહિં આવવા નીકળ્યો તે પહેલાં મુસાફરીની સઘળી તૈયારી કરી અમારી કોલેજ પાસેના ‘ હાયમંડ લોન્ડ ’ માં ચહાની વાટ જોઈને બેઠો હતો. અમારા એ લોન્ડની પાસેજ એક ‘ હિન્દુ હોટલ ’ છે; ત્યાં આ શંકર નોકરી કરતો હતો. તે ચહા લઈને આવ્યો ત્હારે મહેં ત્હેના સંબંધે તપાસ કરી—”

એમ કહી વિહારીએ શંકર સાથે થયેલી વાતચિત નરેન્દ્રતે કહી સંભળાવી. તે સાંભળી નરેન્દ્રે કહ્યું : “ ઉચ્ચવર્ણના એવા પુષ્કળ ચાલાક છોકરાઓ હોટેલોમાં જોયા છે. આપણા અમદાવાદની હોટેલોમાં પણ એવા પુષ્કળ છોકરાઓ ટૂંક પગારમાં હોટેલોમાં રહી આપું જીવન બગાડે છે. શું કરે બિચારા, તેઓનાં પણ શો વાંક ? દેશમાં ગરીબાઈ એટલી ભયંકર રીતે વધતી જાય છે કે સાધારણ કુટુંબના છોકરાઓને આઠ નવ વર્ષની ઉંમરથી જ ઓછા-વત્તા પગારે નોકરી સ્વીકાર્યા શિવાય છૂટકો થતો જ નથી. રીચીરેડ ઉપરના ‘ શીવ-સદન ’ હોટેલમાં એક બે છોકરાઓને મહેં પણ એ ધંધો છોડી મ્હારા ઘેર આવવાનું કહ્યું, પરંતુ ત્હેમણે ના પાડી ! આ શંકર જોવોજ એક છોકરો ત્યાં મ્હારા જોવામાં આવ્યો હતો. મહેં ત્હેને ઘણી ઘણી રીતે સમજાવ્યો. આવતું ખર્ચ, કપડાંલગામ,

નિશાળની ફી અને ચોપડીઓનું ખર્ચ હું આપીશ અને તહારથી ભણાય ત્યાં સુધી ભણુજે, એવું કેટલુંએ કહ્યું. પણ વ્યર્થ ! હોટેલના ચહાના એ શોખીન છોકરાએ મ્હારું કહેલું માન્યું જ નહિ !”

“ ખરેખર નરેન્દ્ર, એવા છોકરાઓને જોતાં ઘણુંજ દીલ દુઃખાય છે. આજકાલની આ હોટેલોએ ઘણો જ ઘોંટાળો કરી મૂક્યો છે. દરેક રસ્તા ઉપર ચહાની ચાર છ દુકાનો તો ખરી જ. બિચારા ગુજરાતના ગામડાના બેચાર ચોપડીઓ શિખેલા છોકરાઓ અહિં આવે છે અને કોઈ શહેરમાં રહેવાના શોખે તો કોઈ ગરીબીને લીધે, હોટેલોમાં નોકર રહી ચાર-પાંચ કે છ રૂપરૂપીના પગારમાં ખાલા, રકાખીઓ ઉંચકવામાં આપું જીવન ગાળે છે !”

“ ત્યારે એ બિચારા છોકરા કરે પણ શું ? વિહારી, દહાડે દહાડે દેશમાં સાધારણ માણસોની દશા કેવી વિષમ બનતી જાય છે એ તું જાણે છે ને ? ”

વાચક ! આ બંને મિત્રો ચહા પીતાં આડીબવળી વાતો કરી લે એટલામાં આપણે આવેા તહેમના સંબંધે વિશેષ હકીકત જાણી લઈએ.

જે મકાનના દિવાનખાનામાં થતી વાતચિત આપણે હમણાં સાંભળી તે ભવ્ય મહેલ ગુણવંતલાલ ઝવેરીએ ચાર વર્ષ પહેલાંજ બંધાવ્યો છે. અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ પુરૂષોમાં ગુણવંતલાલની પ્રમુખપણે ગણના થાય છે. આખા શહેરમાં તહેમતું સાફ માન છે તથા લોકોને પણ તહેમની તરફ પ્રેમ છે. આપદાદાએ મેળવેલી સંપત વડે તહેમણે લક્ષ્મીપુત્રનું નામ મેળવ્યું નથી, પણ પોતાની જાતકમાણી અને હિન્મતથી મેળવ્યું છે. સતત પરિશ્રમથી મનુષ્ય ધનવાન કેમ બની શકે છે, તે સંબંધમાં જ્યાં જ્યાં વાત નિકળતી ત્યાં ત્યાં ગુણવંતલાલ ઝવેરીનું નામ પહેલાં જ નીકળે. ચાર વર્ષ પહેલાં તે પોતાના સસરાના ઘેર રહી જે મળે તે ખાઈ, બતાવવામાં આવતું કામ કરી દિવસ ગુજારતા હતા. પરંતુ સમયની પ્રબળતાને લીધે-એક ક્ષણક કારણને લીધે-ઘરમાં સ્ત્રીઓમાં થતી ઘુસપુસ કાને પડતાં તહેમણે પ્રતાપરાય દેસાઈનું -પોતાના સાળાનું-ઘર છોડ્યું અને તેથીજ તહેમની ઉન્નતિ થઈ. તહેમણે જે કારણ માટે ઘર છોડ્યું તે કારણ સાથે આપણી કથાના ઘણો સંબંધ હોવાથી તે કારણનું વિસ્તાર પૂર્વક વિવેચન કરવું આવશ્યક ગણાશે.

ઘર છોડવા પહેલાં એ એક વર્ષ અગાઉ ગુણવંતલાલ અને આગલાં એક બે પ્રકરણોમાં જન્મતા ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ભારતી બેયાને એક સ્થળે મેળાપ થયો હતો. તે વખતે બેયા પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં હતાં. તે વખતનું તેમનું નામ નિર્મળા હતું અને તહેમને માટે લોકોમાં ઘણાજ ખરાબ અનુભવો થયા હતા. પરંતુ ગુણવંતલાલનો સ્વભાવ ઘણાજ દયાળુ હોવાથી

સોડોના એ વર્તનથી ત્હેને ધણુંજ ખરાબ લાગ્યું અનેત્હેમને માટે ત્હેના હૃદયમાં ધણીજ લાગણી ઉત્પન્ન થઇ. ત્હેમણે એક વખત નિર્મળાની ખાસ મુલાકાત લીધી અને નિરપેક્ષ તથા નિર્મળ સુદ્ધિથી ત્હેને કહ્યું; “બહેન, આજ ધણું દિવસથી હું જેતો આવ્યો છું કે જનસમાજમાં ત્હમારા માટે. મણી ખરાબ વાતો ચાલી રહી છે. જે હાય વિના તાળી પડી શકતી નથી, તે પ્રમાણે એમાં પણ કંઈક તથ્ય તો હોવું જોઈએ કે ત્હમારાથી પણ થોડો ધણોએ અપરાધ તો થયો હશે જ તોપણ ત્હમારી આવી દીન દશા જોઈને મ્હને ત્હમારી તરફ સહાનુભૂતિ થાય છે. બહેન, હું ત્હમારો એક ભાઈ છું એમ માનો અને ખુદા દિવે જે કંઈ કહેવા જેવું હોય તે સધળું મ્હને કહો. કદાચ ત્હમારા હાથે કંઈક ખરાબ કામ થયું હશે અથવા તો ખરો માર્ગ ભૂલી ત્હમે વાંકાં ચૂંકાં પગલાં ભર્યાં હશે; તો પણ ત્હમને હવે ત્હેનો સંપૂર્ણ પસ્તાવો થયેા હોય તેમ લાગે છે. બહેન, શુદ્ધ હૃદયનો પસ્તાવો એ પુરમેશ્વરને પામવાનું મહેલું પગથીકે છે. પાપી હૃદયને શુદ્ધ કરનાર તે એક જાતની અગ્નિ છે. એક કવિએ વાજપી જ ગાયું છે કે:—

“હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે !

પાપી તેમાં ડુબકી દબને પુણ્યશાળી બને છે !”*

એવી રીતે ત્હમને હવે ત્હમારાં ભૂતકાર્યોનો જે સમયે પૂરેપૂરો પસ્તાવો થાય છે તેવે સમયે પણ કેાઈની તરફથી સહાનુભૂતિના શબ્દ સાંભળવા ન મળે અને જે જનસમાજ તરફથી ત્હમારો વિસ્ફોટ થતો રહે, તો ત્હમને ત્હમારા પોતાના ઉપર કંટાળો આવતાં ત્હમારા હાથે કંઈ અશુદ્ધાર્થ વિપરિત કામ થઇ જાય એ સર્વથા સંભવિત છે. બહેન, એ વાતનો મ્હને પોતાને અનુભવ થયો છે, તેથી જ ત્હમારા માટે મ્હારું મન બળે છે. હમણાં મ્હારી પત્ની ધણીજ માંડી છે, અને ત્હેની પાસે રહેવા એક સ્ત્રી નોકરની જરૂર છે, તેથીજ હું કહું છું કે મ્હને ત્હમારા ધમના ભાઈ તરીકે ગણીને ત્હમારો ઇતિહાસ ખુદા મનથી કહો તો હું ત્હમારા સંયમે કંઈ પણ વિચાર કરી શકું.”

શુભવંતલાવના આ સહાનુભૂતિ ભર્યા શબ્દો સાંભળી નિર્મળાનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. પુણ્ય દિવસોથી ત્હેણે એવા મમતામય શબ્દો સાંભળ્યા નહોતા. તેથી શુભવંતલાવના આઆસનથી ત્હેને ધીરજ આપી અને ત્હેમને પોતાના ધર્મબંધુ રડમણને ત્હેણે પોતાનું મન ત્હેમની આગળ

ખુદ્ધું કર્યું. તહેણે કહ્યું, “ ગુણવંતલાલભાઈ, આ જગતમાં મહને ‘ મહારી નિર્મળા ’ એમ કહેનાર કોઈ રહેલું નહોતું. હું ક્યારે પચ્છી અને ક્યારે રાંડી તે જાણતી નથી. પણ લોકોના કહેવા ઉપરથી હું જાણી શકી હતી કે ઘણીજ ન્હાની વયમાં હું વિધવા થઈ હતી. મહારી માતા પણ એ વખતમાં મરી ગઈ હતી. કોઈનો આધાર ન હોવાથી હું એક શેઠના ઘરમાં જાળ અચ્ચાંને સંભાળવા માટે રહી હતી. તેમનાં શેઠાણી ઘણાંજ ભલાં હતાં. તહેમની પાસેથી હું ઘણી સારી વાતો શિખી હતી. પરંતુ ખરેખરા પ્રસંગે તહેના કશે એ ઉપયોગ થઈ શક્યો નહિ. મહારા શેઠની ધરની જાગુમાં કૃષ્ણલાલ નામનો એક ડોળધાણ સુધારક ગૃહસ્થ-ગૃહસ્થ થાનો ? મૂઓ કુધારક, ચાંડાળ-રહેતો હતો. તહેણે મહારી સાથે ઓળખાણ કરી અને મહને સુખ-એનની પુષ્કળ વાતો કરીને લુપ્થ કરી દીધી. અને ‘ તું તૈયાર હોય તો હું ત્હારી સાથે પુનર્વિવાહ કરું. મહને સરકારી નોકરી-માંથી માસિક પેણોસે રૂપીઆ પગાર મળે છે. ’ વગેરે જાતની ઘણી ઘણી વાતો કરી તહેણે મહાઈ મન પોતાની તરફ ખાળવાના અતિશય પ્રયત્નો કર્યા. પહેલાં તો થોડા દિવસ સૂંધી મહારા મન ઉપર એવી વાતોની ગાંઝી અસર થઈ નહિ. કારણકે, પુનર્વિવાહના નામથી પણ મહને એક પ્રકારનો ભય લાગતો હતો. પણ પછી તો દરરોજ તે મહને મળતો, હું બહાર જતી આવતી હોઉં તે સમય ધ્યાનમાં રાખી મહને મળવાના પ્રસંગ શોધી કાઢતો, મહને આજ એક તો કાલે બીજી એમ ન્હાની મોટી વસ્તુઓ લાવી આપતો. આમ થતાં ધીમે ધીમે હું તહેની શબ્દજગમાં ફસાઈ, અને પછીથી કેટલાક મહિનાઓ સૂંધી અમે સંકેત સ્થળે ગુપ્તપણે મળવા લાગ્યાં. આવી રીતે હું તે ચાંડાળ-રાક્ષસના પંજમાં સંપૂર્ણ રીતે ફસી. પછીથી તે મહને દરરોજ મળવાના અખાડા કરવા લાગ્યો તથા તહેના બીજા વતનમાં પણ ફેરફાર થવા લાગ્યો. આમ એના રંગ-દંગ બદલાના જોઈ એક દિવસે મહે તહેણે આપેલા વચન પ્રમાણે પુનર્વિવાહની વાત કાઢી, પણ તે વખતે તો એ નર પિશાચ બિલકુલ છુટી પડ્યો. ગુણવંતભાઈ, તે દિવસ-થી મહારા દુઃખની શરૂઆત થઈ. ગાદ અંધકારમાં કે ઉંડામાં ઉંડા ભોંયરામાં કરેલું પાપ કદીએ છૂપું રહ્યું છે ? ભાઈ, તે પછી થોડાજ વખતમાં મહાઈ ગુમ કૃલ ઉધાડું થયું. લોકો મહારો તિસ્કાર કરવા લાગ્યા અને દિવસે દિવસે મહારી રચિત અત્યંત શોચનીય થવા લાગી. બહાર નીકળતાં પણ હવે મહારો ઓવ ચાલતો નહોતો. લોકો તો મહને પોતાને આરંભે પણ ઉભી રહેવા દેવામાં પાપ રહમજતાં હતાં. હું ઘણી વખત રાત્રે અંધારામાં

કૃષ્ણલાલના ઘેર ગઈ; પણ તે ચાંડળ તો મ્હને મળતો જ નહિ. આમ કેટલાક દિવસો જતાં હું ધણી જ કંટાળી ગઈ. જીવન મ્હને અંદર જેવું લાગવા માંડ્યું અને આત્મહત્યા કરીને આ બધા દુઃખનો એક વખતે અંત લાવવેદ એવો જોવડનો વિચાર રાતદિવસ મ્હારા મનમાં ઘોળાવા લાગ્યો. ભાઈ, એક દિવસ મ્હને તે વખતે એક એક યુગની માફક લાગતો હતો. બાળ-લક્ષ્મીની રૂઢી ઉપર, બાળલક્ષ્મ કરનાર મામાપ ઉપર, હિન્દુસંસાર ઉપર અને મ્હારા જેની ભોળી ભામાઓને ભમાવનારા આવા નર રાક્ષસો ઉપર મ્હને તે વખતે તિરસ્કાર દ્રષ્ટ્યો હતો. ધણી વખત મ્હને શેઠાણી વાતમાં ને વાતમાં સંસાર કેવો હોય છે તે સંબંધે કહેતાં કે:— પુરુષવર્ગ ધણો નિષ્કૂર હોય છે. કેટલીએ તરણ બાળાઓને પોતાની વિષય લોલુપતાની ખાતર મીઠું મીઠું બોલી દેસાંવે છે, પરંતુ જ્યારે ત્હેમના કાર્યનો બદલો લેવાનો વખત આવે છે ત્યારે તે બિચારી નિરાધાર બાળાને છોડીને ત્હેઓ કડાંએ ચાલ્યા જાય છે કે ત્હેમનો ફરીથી પત્તો પણ ન લાગે. ભાઈ, મ્હને એ શબ્દો તે વખતે સ્મરણતા નહોતા પણ આ સંકટ સમયે સમજાયા. બિચારી સ્નેહમુદ્રા સાચું જ કહી ગઈ છે કે, હિન્દુસંસારમાં

“ નરજાત સુખી હશે અહીં કદી મહાલતી સ્વચ્છન્દથી;

પણ નારીને રોયા વિના નહિ કર્મમાં બીજું કંઈ. ”

“ મ્હારા કર્મે એ વખતે રોવાનું જ હતું. જોવડે એ બધું મ્હારાથી સહન થઈ શક્યું નહિ. તેથી એક દિવસે નીચે માથે હું મ્હારા જૂતા શેઠના ઘેર ગઈ અને શેઠાણીના પગમાં મસ્તક મૂકી રડી પડી. ત્હેમણે મ્હને ધણી ધણી રીતે ધીરજ આપી, અને બહુ બહુ દ્રષ્ટાન્તો આપીને મ્હારા મનનું શાન્તવત કર્યું. ત્હેમનો એકે એક શબ્દ મ્હને હજી પણ સાંભરે છે. ત્હેમણે કહ્યું:— ‘જો, મ્હે’ તો ત્હને પહેલેથીજ કહ્યું હતું. કારણ ત્હારા જેવી બાળ-વિધવા છોકરીને આ દુનિયામાં ધણો ડર! ત્હારાથી કંઈ આવું તેવું કામ થઈ ન જાય તે માટે હું પહેલેથી જ આ વિચિત્ર જગત્તી વાતો કરતી હતી. પણ હવે થયું તે થયું. તે કંઈ નહિ થયું થવાનું નથી! તોપણ બીજાઓની માફક હું ત્હારી જાતનો તિરસ્કાર કરીશ નહિ. ત્હારા હાથે આવું પાપકર્મ થયું છે એ ખરું, તોપણ ત્હારી વય તરફ જેવું જોઈએ. મોટી મોટી ઉમરે પણ પ્રજ્ઞેત્પત્તિ કરતાં, વિષયના દાસ થઈ રહેતાં સ્ત્રી-પુરુષો જ્ઞહારે પોતાના મન ઉપર કાબૂ રાખી શકતાં નથી તો પછી બાળવિધવાઓ માટે ત્હેઓ બીજી જાતનો કાયદો ઘડવાની શી રીતે વાતો કરી શકે? અરે! ત્હેમને તેનો ન્યાય કરવાનો કે તે સંબંધે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનો!

સૌ હજી હોય ? ઘરમાં યુવાન પુત્રી અથવા પુત્રવધૂ વિધવા થયેલી હોય, છતાં હિન્દુ કુટુંબમાં એ જાતનું વર્તન સંખ્યામાં આવે છે તે જોતાં તો ત્હેઓ પોતેજ એ જાતના કાર્યને ઉત્તેજન આપે છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.* આ વિષયને સમગ્રે એવો પ્રયત્ન છે કે મ્હોટા મ્હોટા ઋષિ મુનિઓ કે દેવો પણ ત્હેમાંથી છૂટી શક્યા નથી તો પછી ત્હારા જેવી બાળ-વિધવાની તો વાત જ શી ?' આવી જાતની ત્હેમણે ઘણી ઘણી વાતો કરી.

“ગુણવંતલાલભાઈ, તે પછી મ્હને તે પરોપકારી બાઈએ પચાસ રૂપીઆ આપી યાત્રાને બાહાને પંદરપુર મોકલી દીધી. ત્હાંના ‘બાળહત્યા પ્રતિબંધક આશ્રમ’માં હું ગયો. ત્હાં મ્હારા જેવી આઠ દુર્ગંધી સ્ત્રીઓ હતી. એક એ દિવસમાં જ મ્હારે ત્હેમની સાથે ઓળખાણ થઈ ગયું. કારણ, સરખી જાતનાં દુઃખવાળાં મન એક બીજા તરફ વધારે જલદી ખેંચાઈ શકે છે. પ્રત્યેકની વાતો દુઃખમય હતી. એ વાતો સાંભળ્યા પછી મ્હને એવું જણાયું છે કે, આ સંઘના પાપનું મૂળ પુરૂષ વર્ગ જ છે. ભાઈ, હું આમ પુરૂષોને દોષ આપું છું તેથી બોલું લગાડશો નહિ. પણ શું કરું ? જ્ઞહારે જ્ઞહારે મ્હને એ બધી વાતોનું સ્મરણ થાય છે, ત્હારે ત્હારે મ્હારા શરીરના રૂંદેરૂંદે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ હોય એમ મ્હને લાગે છે. એ આશ્રમમાંની આઠ જણીઓમાંની પાંચ સાધુપણાનો ડોળ કરી ફરનારા ભક્તોએ અને બીજાં એને સુધારકના ઓઠા નીચે ફરનારા બુઝ્યાઓએ ફસાવી હતી. ભક્ત, સુધારક, સમાજ હિતેચ્છુ એવાં સારાં સારાં નામ ધારણ કરી વિધવાઓનાં દુઃખ દૂર કરવાનો એ ચાંડાળો ડોળ કરે છે; પરંતુ ત્હેમનાં કાળાં કૃત્યો જોઈએ તો એક એકથી ચડી જાય છે ! બિચારી વિધવાઓના પેટમાં પેસી, ‘અમને છોકરીઓ મળતી નથી એમ નહિ, પરંતુ ત્હમારા જેવી દુઃખમાં ફસાએલી ગાયોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ અમે માત્ર આ પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તેથી તમારે થોડું ઘણું ધૈર્ય બતાવવું જોઈએ. જન્મભર આવા દુઃખમાં સંડવા જેવાં ત્હમે શા પાપ કર્યાં છે ? જૈયાર થાવ કે તુરત ત્હમારો પુનર્વિવાહ થશે.’ એવાં એવાં મ્હોટાનાં મીઠાં અને લાગણી ભરેલાં બાવણાં કરીને તથા બીજા પણ કંઈ કંઈ લાલચો બતાવીને તે ચાંડાળો, વૈધવ્યરૂપી અગ્નિથી બળી જળી રહેલી દુઃખી છોકરીઓને આડે માર્ગે લઈ જાય છે અને છેવટે કાને હાથ દબ દૂર થઈ જઈ ત્હેમના પંડામાં ફસાયેલી સ્ત્રીઓને નિરાધાર કરી ફસાવે છે ! એવીજ એ આશ્રમમાંની ઘણી ખરી કમનસીબ વિધવાઓની હકીકત હતી ! ભારતવર્ષમાંની લાખો વિધવાઓનાં નેત્રો આવાં

અસલ દુઃખોથી એક ધડી પણ સુકાતાં નથી, અને તહેમનાં નેત્રામાંથી વહેતાં ઉંણુ અશ્રુઓ આપણી ભગવતી ધરતીમાતાનું હૈડું સીંચાયાં કરે અને પોતાના વિધવા બહેનોનાં આવા અસલ મંદકો નિવારવા ભારતવાસીઓ જોઈને તહેવો યત્ન નથી કરતા તેથી એ ધરતીમાતા આપણાથી કંટાળી ગયાં છે અને તેથી જ આ આર્યભૂમિએ પૃથ્વીપણું તપજ દઈને પોતાના સાચા પુત્રાનું પદ પરદેશીઓને આપી દીધું છે, એવું એક કવિએ* કહ્યું છે, તેમાં શું ખોટું છે ! એ આશ્રમમાં રાત્રે આ વાતનો મહેં એટલો બધો વિચાર કર્યો કે, મહતે તે રાત્રે સખત તાવ આવ્યો. ગમે તેટલા યત્નો કરવા છતાં મહારા મગજમાંથી તે વિચાર ખસતો નહોતો. ધરીબર તો મહતે એમ પણ થયું કે, એવા લોકો આગળ જઈ માનું ફેડીને પ્રાણ આપું. વળી પાછું એવું થયું કે એ વેરનો પૂરેપૂરો બદલો લેવો. આવા ને આવા ત્રિચારોને લીધે મહારો તાવ વધ્યો, અને એવી ને એવી હાલતમાં બીજે દિવસે મહારો છટકો થયો. પરંતુ તે દુર્દૈવી બાળક જન્મું નહિ. મહારા જ કૃતકર્મના ફળ-તે મૃત બાળકને જોઈને મહેં બાળહત્યા કરી છે એવા વિચાર મહારા મનમાં આવતાં હું લગભગ ઉન્માદિની બની ગઈ. તે પછી જાક દિવસ સૂકી મહતે મહારું પોતાનું પણ ભાન નહોતું. ગુણવંત-લાલ, સ્ત્રીઓમાં બધી સરખી હોતી નથી. ખરાબ માર્ગે જનારી સ્ત્રીઓ પણ હશે એ હું કબૂલ કરું છું, પરંતુ તહેમને ખરાબ માર્ગે વાળવામાં મુખ્ય હાથ પુરૂષોનો જ હોય છે, એવી મહારી તો તે આશ્રમના અનુભવ ઉપરથી સમ્માર્ણ ખાતરી થઈ છે. ત્યાં હું એક મહિનો રહી હતી. ત્યારથી હું પાછી અમદાવાદ આવી. આજકાલ અહિં આવ્યાને મહતે બે વર્ષ થવા આવ્યાં છે, તોપણ હજી જનમસમાજ તરફથી મહારું એક સરખાં સ્ત્રી અપમાન થતું રહ્યું છે.”

નિર્મળાની આ હકાકત સાંભળીને ગુણવંતલાલના હૃદયમાં તહેને આટલો ધણી જ દયા ઉત્પન્ન થઈ, અને બીજે દિવસે તહેને પોતાના ઘેર બોલાવી. ઘેર જઈને ને વાત તહેણે પોતાની પત્નીને પણ કહી સંભળાવી. કાન્તા એ પ્રતાપરાક દેસાઈની મ્હોટી પણ સાવકી બહેન હતી. તે પહેલેથીજ માંદી ને માંદી રહેતી હોવાથી તહેના વડિલ કલ્યાણરાય દેસાઈએ ગુણવંતલાલને ધરજમાઈ રાખ્યા હતા. ગુણવંતલાલે નિર્મળાને પોતાના ઘેર બોલાવી તે વખતે પણ કાન્તા માંદી હતી અને તહેની સારવાર માટે એક બાઈની જરૂર હતી; તેથી તહેણે નિર્મળાને તે કામ માટે

રાખી લીધી. પરંતુ થે વજ વખતમાં ધરના સ્ત્રીમંડળમાં તે વિષે મૂખ્યપૂર
 નાં નામો કાઢીને રહ્યાં મોટાં હોવાથી તેમને
 એવી રીતે વળાવવામાં આવ્યાં હતાં કે જેથી તેઓ
 એવા રીતે વળાવવામાં આવ્યાં હતાં કે જેથી તેઓ
 સમયની માંદગીને જોગ થઈ મરણ પામી. વિહારી તે વખતે અગિયાર
 વર્ષનાં ઉમ્મરનો હતો. વિહારી પછી કાન્તાને ત્રણ સંતાન થયાં હતાં, પરંતુ
 એવી માંદી માતાનાં બાળકો વધારે દિવસ જીવી શક્યાં નહોતાં.

કાન્તાજીનના મરણથી પ્રતાપરાય દેશાર્ધનાં પત્ની પાસે બાસાહેબનો
 અધિકાર આવ્યો. એ અધિકાર હાથમાં લીધા પછી પાંચ છ માંદનામંજ
 તહેણે ગુણવંતલાલ અને નિર્મળા ઉપર બરાબર રૂપાપંચનબો. ગુણવંતલાલ
 ધણુજ શાંત સ્વભાવનો હતો, તેથી શરૂઆતમાં તો તહેણે સ્ત્રીઓના બોલવા
 ઉપર વધારે લક્ષ્ય ન આપ્યું. પરંતુ એક દિવસ ધરનાં સ્ત્રીમંડળે નિર્મળા
 સાથે ગુણવંતલાલને આડો બચ્ચાર છે એવી વાત ઉડાવી, અને ગુણવંત-
 લાલના કાને એ વાત આવી. એથી તહેનો પિત્તો ઉકળ્યો અને ક્રોધાવેશમાંજ
 વિહારીને લઇને તહેણે સસરાનું ઘર છોડ્યું.

ગુણવંતલાલના સસરા-કલ્યાણરાય દેસાઈ સર્વ ગુણસંપન્ન માણસ હતા;
 પરંતુ તહેમનો સ્વભાવ લગ્ગાર અભિમાની હતો, અને વળી ધનામદાર
 હોવાથી તે કદીપણ કામ માટે ધરની બહાર જતા નહિ. પરંતુ શહેરના
 ધનાઢય લોકોને ઝવેરાતના મૂલ્યવાન દાર્ગીના બેઠતા હોય તો કલ્યાણરાયને
 દેખાડ્યા વિના અને તહેમની સલાહ લીધા વિના કદી પણ લેતા નહિ.
 કલ્યાણરાય આવી વસ્તુઓ તપાસતી અને તહેની કસોટી કરતી વખતે હંમેશાં
 પોતાના જમાઈ ગુણવંતલાલને પાસે રાખતા તેથી ગુણવંતલાલને ધીમે ધીમે
 એ ધંધાનું સારું જ્ઞાન મળ્યું હતું. એ જ્ઞાનનો તહેણે આ વખતે ઉપયોગ
 કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શરૂઆતમાં તો સસરાથી જૂદા રહેવા માટે તથા નિર્મળા જેવી તરણ
 અને લોકોની દષ્ટિમાં હલકી પડેલી વિધવાને પાસે રાખવા માટે ગુણવંતલાલને
 પુષ્કળ લોકનિંદા સહન કરવી પડી. પરંતુ શાન્ત સ્વભાવને લીધે તહેણે તે
 સધળું ધીરજથી સહન કર્યું; પાંચ મહિના પછી નિર્મળાને વિહારીના
 સંરક્ષણનું કામ સોંપીને તહેણે અમદાવાદ છોડ્યું. અને પોતાના જ્ઞાનની
 પરીક્ષા આપવા માટે કેટલાંએ દેશી સંસ્થાનો તથા લગભગ હિન્દુસ્થાનનાં

તમામ મેટાં શહેરોની મુસાફરી કરી; છેવટે કાશ્મીરમાં તહેના તાનની ખરી કિંમત થઈ. ત્યાંના મોતીના એક મેટા વ્યાપારીને ત્યાં ગુણવંતલાલ નોકર રહ્યો અને એક ગામમાં છ વર્ષ એક જ જગ્યાએ નોકરીમાં ગાળ્યાં. તેટલા વખતમાં તહેજો મલખાર અને ધરાનનો અખાત તથા ઘોડીઓ વગેરે સ્થળે જઈ પોતાના શહેરો વ્યાપાર ધણો જ વધારી દીધો, અને એટલી અવધમાં પેતે પણ લગભગ બે અઢી લાખની મૂડી જમાવી. તેટલાથી સતેષ માની તે પાછો અમદાવાદ આવ્યો અને શાહપુરના રસ્તે સાયરમતીના કિનારે એક ભવ્ય અને પ્રચંડ બંગલો બાંધ્યો. આટલા વખતમાં વિહારી મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થઈ ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થઈ ગયો હતો. પરંતુ તહેની ઇચ્છા વૈષ્ણવના ધંધા તરફ વધારે હોવાથી કૉલેજમાં બે વર્ષ પૂરાં કરી તે મુંબઈની મેન્ટ મેટ્રીકલ કૉલેજમાં દાખલ થયો હતો.

વિહારી જે વખતે અમદાવાદ છોડી મુંબઈમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે ગયો તે વખતે નિર્મળાએ ગુણવંતલાલ પાસે તિર્થયાત્રાએ જવાની પરવાનગી માગી, અને બે વર્ષ તિર્થયાત્રામાં ગાળીને અમદાવાદમાં સંસ્થાનંદસ્વામીની સાથે તહેમની શિષ્યા તરીકે સ્વાસ્થ્યમૈયાનું નામ ધારણ કરીને આવી હતી. તે પછી સત્યધર્માશ્રમની સ્થાપના થઈ હતી. એ હકિકત વાચક આ વાર્તાના પહેલા પ્રકરણમાં જ વાંચી ગયા છે.

ગુણવંતલાલના સાયરમતીના કાંઠે આવેલાં એજ બંગલાના દિવાનખાનામાં આપણે વિહારી અને નરેન્દ્રને વાર્તાલાપ કરતાં જોયા છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

‘ ફીસ્ટ નું’ આમંત્રણ.

“ ઉઝાબ્યાં મિઠ મિથાનો, મળા મિત્રો તણી સૈમે.”

જૂંખ્યાં જનને ન કંઈ આપ્યું, વળ્યું ન્યાહત કરેથી હું ! ”

વિહારી અને નરેન્દ્રની વાતો ધણી વખત સુધી ચાલી. વીશી, હાર્દેશ વગેરે સ્થળે નોકરી કરતાં બાળકો વિશે વાતો કરતાં કરતાં તહેજો સમાજની સ્થિતિ તરફ વળ્યા.

વિહારી : “ પણુ નરેન્દ્ર, ત્હેં ત્હારી પોતાની દિશા કેવી રીતે નક્કી કરી રાખી છે તે તો ત્હેં હજી સૂધી મ્હને કહ્યું નહિ ! ”

નરેન્દ્ર : “ એમાં વળી શું કહેવાનું છે ? કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતી વખતે કલ્પનાના વાતાવરણમાં આશાના જે કિલ્લા આપણે રચ્યા હતા, ભવિષ્યમાં આમ કરીશું ને ત્હેમ કરીશું એવાં એવાં જે ખાલી ગપ્પાં માસ્તા હતા, તે બધું અત્દહારે ત્દહારે સાંભરે છે ત્દહારે મ્હને મ્હારા ઉપર જ હસવું આવે છે. ”

“ શા માટે ? ”

“ શા માટે ? અરે, કૉલેજના પાંજરામાંથી છૂટ્યા પછી, આપણી કલ્પનામાં પણુ આવી ન હોય તેવી બગડી ગયેલી સમાજની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ નંત્રાં તે વખતના આપણા વિચાર કેટલા અપકર અને કેટલા પોકળ હતા, તે હવે બરાબર સમજાય છે. ”

“ જો એમ છે—ત્હને પ્રત્યક્ષ સમાજસ્થિતિ કેવી છે એ જો હમણાં જ બરાબર જણાયું હોય તો પછી ત્હારે તો વિશેષ બળથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ શિવાય વળી બીજી પણુ એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. નરેન્દ્ર, તું વિલાયત જઈ આવ્યો છે તેથી સમાજહિત માટે તું જે જે ચળવળ કરીશ ત્હેને મહત્વ મળવાનું અને સમાજ ઉપર ત્હારે સારી રીતે વજન પડવાનો ઠીક સંભવ પણુ છે. ”

“ ત્હારી આ વાત તો બહુ માનવા જેવી નથી. વિહારી, હું વિલાયતનું પાણી પીને આવ્યો છું એટલે હું વધારે ઉપયોગી બની ગયો હોઉં એવું જો ત્હને લાગતું હોય તો ત્હારો એ મત બૂતલરેલો છે. અરે ભાઈ, આજકાલ વિલાયત જઈને આવનારા શું અને, ચીન જાપાન જઈ આવનારા શું, બધા સરખા જ ! હું તો વિલાયત જઈ આવનારાઓને યત્નક્રિયિત પણુ વધારે મહત્વ આપતો નથી. કારણ, વિલાયત કે બીજે જનારા લોકો સેંકડો રૂપિયા પાણીમાં નાખી સ્વદેશની ઉન્નતિમાં કારણભૂત થાય એવા ગુણુ લઈ આવવાને બદલે ઉત્તરા વિલાયતી બનીને જ આવે છે. ”

“ નરેન્દ્ર, ત્હારે કહેવું એક રીતે તો ખરું છે. ” વિચાર કરીને વિહારી-એ કહ્યું : “ શરૂઆતમાં ‘વિલાયત’ જઈને આવેલા પદ્મીધરો માટે

આપણા લોકોમાં કંઈક માન હતું એ વાત ખરી, પરંતુ હવે તો એ વાત બદલાઈ ગઈ છે !”

એટલામાં શંકર આગ્યો અને વિહારી પાસે જઈને બોલ્યો: “ભાઈ, આશ્રમમાંથી ત્હમને કાઢી બોલાવવા આવ્યું છે.”

“પણ બાપા ક્યાં છે ?”

“તે ત્યાંજ છે અને એમણેજ ત્હમને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું છે.”

“હીક તો ચાલો. તું પણ મ્હારી સાથેજ ચાલ.”

“વાર ત્યારે વિહારી, તું જ આશ્રમમાં, હું હવે જઈશ. મ્હને તો એમ થતું હતું કે, તું આવ્યો છે તો આપણે ક્યાંક ફરવા જઈશું ! વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન કે એલીસબીજ તરફ ગયા હોત તો હીક !” નરેન્દ્રે ઊંઘવાની મરજી દેખાડતાં કહ્યું.

“એલીસબીજ ઉપર કેમ ? પૂત્ર ઉપર શું વિશેષ છે ?”

“વિશેષ તો કંઈ નહિ. પણ આજકાલ એ તરફ સુશિક્ષિત યુવક-યુવતીઓનાં ટોળાં ફરવા આવતાં હશે !”

“હાં હાં ! પણ નરેન્દ્ર, તે ટોળાં જોઈને ખુશી થવાના કરતાં મ્હારી સાથે રવામીના દર્શન માટે આવે તો ?”

“તો ને બો ! તું જ જા અને એસ ત્યારે તે સ્વામી આગળ માથું પકવતો.”

“અરેરે ! નરેન્દ્ર, ત્હારી અહિં મ્હોટી ભૂલ થાય છે. ત્હને તેમનો અનુભવ નથી માટેજ સ્વામી માટે તું આવું બોલે છે !”

“અરે શાન્તા સ્વામી તું લઈ બેઠો છે, વિહારી ? સ્વામીનો કાળ તો ગયો. આજકાલ તો એવા બાવનસાખ સાધુડા ભારતવર્ષને બારે ભારતા રખડે છે અને મહત્તા માલમલીલા ઉડાવે છે. એ બધા નામના સ્વામી, અને તેમનાં કામ જોયાં હોય તો—”

“બસ, બસ, નરેન્દ્ર, એ સંબંધે હવે વધારે બોલવાની જરૂર નથી. અનુભવ સિવાય અમિતી પ્રખરતા કળી શકાતી નથી એ ખરું છે ! ત્હારી ઇચ્છા ન હોય તો તું ન આવીશ, પણ—”

“હીક ભાઈ રહી અમારી વાત !” એમ કહીને નરેન્દ્ર ઘેર જવા ઉઠ્યો થયો.

સ્વામી માટે નરેન્દ્રનું ખોલવું સાંભળી વિહારીને ખરાબ લાગ્યું પરંતુ તે કંઈ બોલ્યો નહિ. નરેન્દ્ર ઉઠ્યો એટલે પોતે પણ ઉભો થયો અને કપડાં પહેરવા લાગ્યો. વિહારીનું આ મૌનવ્રત જોઈ સ્વામી માટે પોતે જે અદ્વાતદ્વા બોલ્યો હતો તે માટે નરેન્દ્રને પસ્તાવો થવા લાગ્યો. અને વિહારી કપડાં પહેરી રહ્યો એટલે તહેણે પૂછ્યું: “કેમ વિહારી, આમ એકદમ મૂંઝો કેમ બની ગયો? તારા સ્વામી માટે હું બોલ્યો એટલે તને ખરાબ લાગ્યું જણાય છે!”

“હા, એમ તો ખરું જ! મારા કરતાં એમાં તારો વધારે લાભ સમાયેલો છે; પરંતુ હમણાં એ વિષયમાં ખોલવાનું શું કામ છે! અનુભવ થશે એટલે તને અધુરું સહમતશે.”

“હીક છે તો! હું પણ કોઈ દિવસ તારી સાથે આવીશ અને તારા સ્વામીનો જરૂર અનુભવ મેળવીશ.”

આમ વાત કરતા કરતા બન્ને મિત્રો નિકળ્યા. શંકર તહેમની પાછળ જ હતો. ભદ્રની નજીક આવતાંજ વિહારીને કંઈક વાતનું સ્મરણ થયું. તે એકદમ નરેન્દ્ર તરફ વળ્યો અને બોલ્યો:

“નરેન્દ્ર, તને એક વાત કહેવાની વીસરી ગયો. કાલ રાતે કુલેજના રસ્તા તરફ જતાં પૂલની પેલી તરફ છાપરાં છે એમાં એક બાઈ મરી ગઈ, તેની બાલવિધવા પુત્રીને ભારતીયૈયા આશ્રમમાં લાવ્યાં છે. તેને મહેં આજ સહવારે જોઈ ત્યારે મને ધણુંજ લાગી આવ્યું. તે વખતે મારા મનમાં એવો વિચાર થઈ આવ્યો કે, પુનર્વિવાહને યોગ્ય હોય તો તે આવીજ બાલવિધવાઓ હોવી જોઈએ. તું જો એક વખત તને જુએ તો તને પણ એમજ લાગે.”

“અરે ભાઈ, ભારતવર્ષમાં એવી તો ટટલીએ બાળ વિધવાઓ છે. તે બધાંનો વિચાર કરવા માંડીએ તો—”

નરેન્દ્રને વચ્ચેજ અટકાવીને વિહારી બોલી ઉઠ્યો: “પણ તહેમાંજ ખરી સહાનુભૂતિને યોગ્ય એવી બાળવિધવાઓ વિષેનો વિચાર કરવો જ જોઈએ.”

“હા તે ખરું! પણ ખરી સહાનુભૂતિને યોગ્ય એટલે શું? ગમે તે વિધવા સંબંધે વિચાર કરવા માંડીએ તો તે સહાનુભૂતિને યોગ્ય જ હોય!”

આશ્રમ તરફ વળવાનો રસ્તો આ વખતે આવ્યો હતો, એટલે નરેન્દ્રના મનના ઉત્તરમાં વિહારી કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. એટલામાં પાછળથી

કનકરાયે માથા ઉપર યુવાળી સાફે ખાંધ્યો હતો, તહેનો લાંબો
છેડો પીઠ ઉપર ફરફરી રહ્યો હતો.

આવતી એક મોટર અતિ વેગથી પૂલ તરફ જવા વળી. પણ અંદર ખોટેલી વ્યક્તિએ નરેન્દ્રને જોતાંજ મોટર એકદમ ઉભી રખાવી. તે જોઇને વિહારીએ નરેન્દ્રને પૂછ્યું: “ ઈઈ હાકારનો કુમાર કાગે છે, નહિ ના? ”

“ ના રે, ઈકાર વળી ક્યાનો ! એ તો શાણીઆજવાળા પેલા પ્રતાપરાય દેસાઈનો પુત્ર. ”

“ એમ કે ? ફીડ ત્યારે હવે હું જઈશ. ”

“ અરે ઉભો તો રહે. જો તે અહિંજ આવે છે. ”

“ આવવા દે. પણ ત્હેને મળવાની મ્હારી ઈચ્છા નથી. ત્હેમના અને આમારા કુટુંબ વચ્ચે મારો મેળ નથી. ” એમ કહીને વિહારી ત્યાંથી આશ્રમ તરફ ચાલ્યો ગયો.

મોટરમાંથી ઉતરેલી વ્યક્તિ એટલામાં નરેન્દ્ર પાસે આવી પહોંચી. વિહારીના કહેવા પ્રમાણે ત્હેનો પોશાક કાંઈ હાકારના કુમાર જેવાજ હતો. તે વ્યક્તિ પ્રતાપરાય દેસાઈનો પુત્ર કનકરાય દેસાઈ હતો. કનકરાયે માયા ઉપર ગુલાબી સાંઢો ખાંધ્યો હતો.* ત્હેનું લાંબું છોશું પીઠ ઉપર ફરફરી રહ્યું હતું, શરીરનો બીજો ભાગ શિકારી કાટ અને મુરવાળની અંદર ઢંકાયેલો હતો; અને પગમાં વિલાયતી બનાવટના ખૂટ હતા. કાંઈ ઉપર સોનાનું ‘ ફીસ્ટવૉચ ’ ખાંધેલું હતું, અને હાથમાંની બારીક સોટી હવામાં આમ તેમ ઉછળી રહી હતી. કનકરાયની ઉંમર એકવીસ-બાવીસ વર્ષની હતી: તેમજ મહેરો સુંદર હતો તેથી અભણાઓ એને હાકારના કુમાર તરીકે ઓળખે એમાં કંઈ નવાઈ નહોતી, અને એ વાત ત્હેને ગમતી પણ હતી.

કનકરાય, નરેન્દ્રની પાસે આવી પહોંચ્યો અને હાથમાંની સોટી ફેરવતાં બોલ્યો: “ ઍરિસ્ટર સાહેબ, ત્હમારે ત્યાં આમંત્રણ તો આવશે જ ! પણ અત્યારે અનાયાસે આપની મુલાકાત થઈ તેથીજ હું ખાસ કરીને મોટરમાંથી ઉતર્યો. આવતા શનિવારે અમ્હારા કૉલેજઅન્સોનું સ્પેશ્યલ ગેધર્સંગ અને ફિસ્ટ છે. તે વખતે ત્હમારે આવવુંજ જોઈશે. You are an old Gujarat College student (ત્હમે ગુજરાત કૉલેજના બુના વિદ્યાર્થી છો.) કેમ આવશોને ? એમાં વળી વિચાર શાનો કરો છો ? ”

“ વિચાર તો બીજાને કંઈ કરતો નથી. પ-ણ ઘરમાં વાહક (પત્ની) જરા સિક રહે છે. ”

“ તે એસ્ક્યુજ (ગમખ) નાંદિ આવે ! you must Come. ” (ત્હમારે આવવુંજ પડશે.) એટલું કહી ઉગરની રાહ પણ નહિ જતાં કુનકરાય એકદમ આંચો અને સાંટી લગાવતો લગાવતો મોટરમાં બેઠો. નરેન્દ્ર તો કાણુલર ત્હેની તરફજ જોઈ રહ્યો, પણ એટલામાં તે મોટર સાથરમતિના પૂઢ ઉપર થઈને ઝાડની ઘટામાં અદ્રશ્ય થઈ ગઈ.

નરેન્દ્ર ઍરિસ્ટરની કંઈક ઝોળખાણુ કરાવવી અત્રે યોગ્ય ગણુશે. આપણી વાર્તાના પ્રારંભ વખતે નરેન્દ્રની ઉંમર લગભગ ૨૬-૨૭ વર્ષની હતી. ત્હેની અને વિહારીની ‘ નેટીવ હાઈસ્કૂલ ’ માંથીજ ઝોળખાણુ થઈ હતી. અને ચારપાંચ વર્ષના સહવાસથી તે ઝોળખાણુ મિત્રતાનું સ્વરૂપ પકડયું હતું. તે પછી ત્રણ રવાણાત્રણ વર્ષ યુગ્મજાન કૉલેજમાં સાથે ગાળ્યા પછી વિહારી મુંબઈની આન્ટ મેડિકલ કૉલેજમાં ગયો અને નરેન્દ્ર બી. એ. થઈને પોતાના પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણુ વિલાયત ગયો. તે વિલાયત ગયો તે પહેલાંજ ત્હેના પિતા મરણુ પામ્યા હતા. પરંતુ પિતાની ઇચ્છાને ત્હેણે ત્હેમના મરણુ પછીએ માન આપ્યું હતું. શાન્તિપ્રસાદ નરેન્દ્રના પિતા આરા વળનદાર સરકારી નોકર હતા, અને પોતાનો પુત્ર વિલાયત જમને ઍરિસ્ટર થઈ આવે એવી એમની મૂળથીજ ઇચ્છા હતી. નરેન્દ્રે એમની તે ઇચ્છા ઍરિસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરીને પૂર્ણ કરી હતી. એથી તે પોતાને કર્તવ્યમુકત થયેલો ગણુતો હતો. શાન્તિપ્રસાદે પોતાની જૂના વિચારની પત્નીના અત્યાચરને લીધે નરેન્દ્રને સોળ વર્ષની ઉંમરે ત્હેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પરણાવી દીધો હતો, તેથી ત્હેને ઘણીજ નિરાશા થઈ હતી. જીવનમાં ત્હેને હવે કોઈ પણ વાતની ઉમેદ રહી નહોતી. આ વાર્તાના ઉપોદ્ધાતમાં લીલાધર વૈધના ઘેર થયેલી વાતચિત ઉપરથી નરેન્દ્રને મૂલમુખ કેટલું હતું, ત્હેની વાચક વર્ગને સહેજે કલ્પના થઈ શકે એમ છે. નરેન્દ્રની પત્ની અણીકુંવરછેકજ જૂના મતની હતી અને હમેશાં માંદી ને માંદી રહેતી. તેથી એ લગ્નથી નરેન્દ્રને કશું પણ સંસારસુખ મળી શક્યું નહોતું. તોપણ તે ખાસ કરીને એ સ્થિતિમાંજ સંતોષ માનતો હતો. પરંતુ વિલાયત જઈ આવ્યા પછી ત્હેનાં મનને એકદમ હતાશ કરી નાખનારી એક અત્યંત શાયનીય ઘટના બની. ત્હેની એકની એક ત્હેનાથી બે વર્ષે બધાની બહેન વનલતા વૈધવ્ય દશાને પામી તેથી ત્હેનું જીવન છેક નિરસ બની ગયું હતું.

પ્રકરણ છ હું.

શિકાર જાળમાં સપડાયો !

તપાસી જામ તું પીજે : ભરેલા ઝહરના ઝાલિમ:

રખે એ ઈશ્કખાજમાં જીવનનો ધાત થઈ જતો !

(કલાપીનો વિરહ)

“ જો જો હો ! કહું છું—નહિ તો પછી મહને ફસાવશે ! ”

“ નહિ—નહિ—નહિ ! એક વખત નહિ પણ ત્રણ વખત કહું છું. મહારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ અને હું કહુંછું તેમ કર. એક વખત એ શિકારને ત્હેં જાળમાં પકડયો પછીથી જો મહારી કરામત ! ”

ઉપર્યુક્ત સંવાદ પાનકોરના નાકે આવેલા એક બે માળના ઘરના દિવાનખાનામાં ચાલતો હતો. દિવા સળગવાને ઘણો વખત થયો નહોતો. એ દિવાનખાનાના મધ્ય ભાગમાં ઓસ્ટ્રિયન બનાવટનો એક મોટો દીવો સળગી રહ્યો હતો. એક બાજુએ બેઠક ગોડવવામાં આવી હતી અને બીજી બાજુએ પડો લટકાવવામાં આવ્યો હતો. એ શિયાય દિવાનખાનામાં બીજી ટેટલીક વસ્તુઓ એવી રીતે મૂકવામાં આવી હતી કે તે ઉપરથી તુરંતજ કંઈક જતું કે એ ઘર કોઈ વેસ્થાનું હોવું જોઈએ.

“ વાર, પણ ત્હમે ત્હમारी કરામત બતાવો તે પહેલાં એ શિકારને જાળમાં પકડવામાં હું મહારી કુશળતા પહેલી બતાવું તો તેથી મહને શો ફાયદો થશે ? ” બેઠક ઉપર બેઠેલી તે તરૂણ સ્ત્રીએ ત્હેની સાથે વાત કરતા પુરૂષને પૂછ્યું.

ત્હેની વય સુમારે આવીસ વર્ષની હતી. ત્હેણે વિષયજનને આકર્ષક લે તેવી તંબ ઓળી અને એવીજ જાતનાં અર્ધશરીરને ઊંધાડું રાખનાર વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં; તથા પોતાના ધંધામાં મદદ કરે તે રીતે ત્હેણે માથાની વેણી ગૂંચી હતી.

“ ફાયદા મારે શું પૂછ છે ? અરે, એ વખતે તો ધંનામદારનું બધું ઘર જ ત્હારી મૂડીમાં આવશે ! ”

“ ખરી વાત, મજરાય ? ” પ્રકૃષ્ઠિત વદને તહેણે પૂછ્યું.

“ ખોટું હોય તો રહાઈ ખોટું રહ્યું.”

આમ વાત ચાલે છે, એટલામાં રસ્તામાં એક ગાડી આવીને ઉભી રહી. અવાજ સાંભળતાંજ મજરાયે ધારીએથી ડોકું કાઢીને જોયું અને ગાડીમાંથી યુવાળી ફેટો બાંધેલા એક યુવકને ઉતરતો જોતાં, માથું અંદર ખેંચી લઈ તહેણે કહ્યું: “ જમના, તૈયાર થા. કનકરાય આવ્યો. ખરાખર ધ્યાનમાં રાખજો.” એમ કહીને તે બાજુમાંના પડદા પાછળ જતો રહ્યો.

ક્ષણવારમાં કનકરાય દાદર ચઢીને ઉપર આવ્યો. તહેને જોતાં જમના મનહર રીતે અંગ મરોડી, મોં ઉપર લજ્જતો ભાવ ધારણ કરી, વસ્ત્રો ધોંકારી ઉભી થઈ ગઈ. કનકરાયની દૃષ્ટિ તહેના ઉપર પડતાં જ તે લેવાઈ ગયો ! ભૂલથી હું બીજાના ઘરમાં ચડી ગયો, એમ વિચારી, ગભરાયલા મને એક વખત દાદર તરફ અને એક વખત જમના તરફ જોતો તે બારણામાંજ ઉભો રહ્યો.

“ આવો. એમ બારણામાં જ કેમ ઉભા રહ્યા ? ” તિરછી નજરે, કામી પુરપના ચિત્તને વિંધી નાખે તેવી અદાથી જોતાં જમનાએ કહ્યું.

“ હું આવ્યો—પણ મહેને મજરાયે આ જ ડોકાણું આપ્યું હતું. હું —હું બૂલ્યો હોઉં એમ લાગે છે.”

“ ભૂલી ગયા તો પણ કંઈ પારકા ઘરમાં આવ્યા નથી તમે ! ” બ્રમર અને મુખના હૃદયવેધક અભિનય સાથે, છાતી ઉપરથી સાડીનો છેડો ફીક કરતાં જમના બોલી; “ જો ભૂલજી થઈ હશે તો પણ તે સુધારતાં આવડશે. પણ આવ્યા તો પાંચ મિનીટ ખેસો તો ખરા ! ”

નાઇલાજે, ડરતાં ડરતાં, કનકરાય આવીને એક ઉપર બેઠો. તહેણે પ્રથમ, ખિસામાંથી સેન્ટ છાંટેલા રૂમાલ કાઢી કપાળ ઉપર વળેલો પરસેવો લૂછી નાખ્યો. તે વખતે તહેના કાંડા ઉપર બાંધેલી ઘડીઆળના કરતાં પણ તહેની છાતીમાંનું ઘડીઆળ વધારે જોરથી અને મોટા ધડક, ધડક અવાજ કરતું સાંકી રહ્યું હતું. એ વખતે જમના વસ્ત્ર ધોંકારી કનકરાયની પાસે આવી થોડેક છેટે બેઠી.

“ તહેમે અભારે મજરાયનું નામ લીધું તે મજરાય ખતાખરાય દેસાઈના કારભારી છે તે જ કે ? ”

“હા તે જ. તે અમ્હારા ઘેર નોકરી કરે છે.”

“એમ કે ? ત્હારે પ્રતાપરાય દેસાઈ આપને શું થાય ?”

“પિતા.”

“ખરી વાત છે એ ? વાહ ! તો તો પછી આ અલગ્ય લાભ જ કહેવાય !” વદન ઉપર આનન્દ થયો હોય તહેવો ભાવ ધારણ કરી, બાજુમાં પડેલી પાનની તાસક કનકરાય પાસે મૂકતાં જમનાએ કહ્યું, “આપના સરખા મોટા માણસોના પગની રજ પણ અમ્હારા ઘરને ઉપરે લાગે તે અમ્હારાં મોટાં ભાગ્ય મનાય !”

“ત્હારે એ મજરાય ક્યાં રહે છે ?” થોડાક વખત પછી કનકરાયે પૂછ્યું.

“આપના કારભારી મજરાય કે ? તે અમ્હારી પાછળના ઘરમાં જ રહે છે. ઘણા સજ્જન મનુષ્ય છે હો. કોઈ દિવસ કોઈની સ્થાને ઉઠી આંખ કરીને જોતા પણ નથી. ત્હમને જે શિરનામું આપ્યું છે તે બરાબર છે; પણ ત્હમે માત્ર દાદર ચૂકી ગયા છો. પણ કંઈ નહિ. એ પણ એક રીતે ઠીકજ થયું છે ! કારણ, અમ્હારાં જેવાં આપના જેવાનાં દર્શનનો લાભ વળી ત્હારે મળવાનો હતો ?”

“વાર ત્હારે હું હવે જઈશ. મ્હારે મજરાય સાથે ઘણુંજ જરૂરી કામ છે; તેથી મ્હારે ત્હમને જલદી મળવું છે.”

“તો પછી ત્હમે એટલી બધી તરદી શું કામ લ્યો છો ? આટલી પાનની બીડી વાળી, તે ઘરમાં છે કે નહિ ત્હેની હું જ તપાસ કરી આવું છું.”

“ત્હમને શામાટે એવી નકામી તરદી આપવી ? મ્હને ત્હમે માત્ર છુનો બતાવો, એટલે હું જ મ્હારી જાતે ત્યાં જઈને તપાસ કરીશ.”

“બરે જાઓ જાઓ ! એમાં વળી તરદી શાની ? અને ત્હમારે માટે તરદી પડી તોએ શું થયું ?” એમ કહી ત્હેણે બીડી પુરી કરી. પાનની એ એકજ બીડી વાળતી વખતે ત્હેણે પેતાનો સંધળો કસબ બતાવી દીધો. અને પછી કનકરાયની આમળા ધરતાં ત્હેણે હાથ એવી રીતે લંબાવ્યો કે બધા ઉપરથી સાડીનો છેડો પાછળ પડી ગયો. તેથી ત્હેના પારીક કડી-મદેશ ઉપરનો જમણી બાજુનો ઉન્નત ભાગ સ્વાભાવિક રીતેજ કનકરાયની નજરે પડ્યો. ક્ષણભર ત્હેની દષ્ટિ તે જ ભાગ ઉપર અચલ ચઢ ગઈ !

“લ્યો છું !” જમનાએ લહેકા સાથે કહ્યું.

એ અવાજ કાને પડતાં કનકરાયે પોતાની દષ્ટિ સંકારી લીધી અને પટ્ટી લેવા માટે હાથ લાંબાવ્યો. પાનની એ પટ્ટી આપતી વખતે જમનાએ ગળાથી જોડાને ત્હેના હાથને કિંચિત્ સ્પર્શ કર્યો. પરંતુ તે સાથેજ વિદ્યુત્સત્તા પ્રમાણે આઘાત થઈ કનકરાયના આખા શરીર ઉપર એકદમ શોમાંચ થઈ આવ્યાં.

“ખેસો ત્હમે જરા. હું હમણાં જ તપાસ કરી આવું છું.” એમ કહીને જમના ઉઠી, અને સાડીની પાટલીને ઠોકરે ચડાવતી, ગળ-ગતિએ તે અંદર ગઈ. કનકરાય ત્હેની તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યો હતો, અને ત્હેનું મન લગારે ત્હેને તાબે નહોતું. આજ સુધી કદી પણ નહિ અનુભવેલ વિકારે ત્હેના મનમાં સંચાર કરવા માંડ્યો હતો. જમનાના હાથનો ત્હેને થયેલો સ્પર્શ અને ત્હેણે એ અલ્પ સમયમાં ખતાવેલી શૃંગારિક એટાએ કનકરાયના કામવિવશ મનને ગળૂત કરવા માંડ્યું. કનકરાય સમયાનુકૂળ વિચારોમાં મશગૂલ થઈ ખેડો હતો, એટલામાં બાર તેર વર્ષની સાદાં વસ્ત્રોમાં સજ્જત થયેલી એક છોકરી આવી, અને ત્હેણે કહ્યું: “આપને અંદર બોલાવે છે !”

કનકરાય એકાદ ભ્રમિતની માફક ઉઠીને ત્હેની પાછળ પાછળ અંદર ગયો. તે છોડી ત્હેને અંદરની બાજુએ એક ખંડમાં લઈ ગઈ. ત્હેમાં દિવાલની સાથે જ મુકેલો, મચ્છરદાનીથી આચ્છાદિત એક પીત્તળનો પલંગ દાખેલો હતો. બાજુમાં એક ન્હાનું કપાટ અને રહામેના ખૂણામાં ટેબલ-બુરશી હતાં. ટેબલ ઉપર બારીક ગળાથી ગુંથેલી રેશમી ઝાલર નીચે ‘ડીટમાર’ નું મ્હોટું ટેબલ લેમ્પ રાખી રહ્યું હતું. પલંગને ટેકા દઈને જમના ઉભી હતી. પગની આંટી પાડી, એક હાથનો અર્ધસ્વસ્તિક રચી, બીજા હાથની ડાણી ત્હેના ઉપર મૂકી, ત્હેના પગ ઉપર જમનાએ પોતાનું સુંદર મુખ ટેકરી રાખ્યું હતું. * એ વખતનો ત્હેનો અંગમરોડ ને ઉભા રહેવાની છટા ગમે તેવા દઢ હૃદયના પુરૂષને પણ પીગળાવી નાખવા પૂરતાં હતાં. ત્હેનાં મનોહર નયનમાં તે વખતનો એક જ દ્રશ્યપાત કનકરાયને ચળાવવા માટે બરખ હતો. કનકરાયની દષ્ટિ ત્હેના ઉપર ગળ ને પહેલાં નો ત્હેની સાથે આવેલી છોકરી બહાર આવી ગઈ.

“ખેસાને-શાનો વિચાર ચલાવી રહ્યા છો ? એ છોકરી-રૂપાળી, નીચે જઈ જનાનો દરવાજો મંધ કર અને તું બહાર ખેસ, જા.” આમ કનકરાય તથા રૂપાળીને સાંમટા હુકમ આપતાં જમનાએ તે ખંડનાં બારણું

પણ ગમે ટેકા દહ જમના ઉભી હતી. પગની આંટી પાડી
એક હાથનો અર્ધ સ્વરિતક રચી, બીજા હાથની ડાબી રહેના
ઉપર મુકી.....

(પૃષ્ઠ ૪૮)

અટકાવ્યાં, અને પલંગ પાસે આવતાં કનકરાયને કહ્યું: “ ઉભા કેટલીવાર રહેશો ? ખેસો, તહમારા પગ દુઃખશે.”

હજુ એકાદ પાંચરના પુતળાની માફક કનકરાય પલંગ પાસે ઉભો જ રહ્યો હતો. તહેનામાં ખોલવા જીલ કે પગ ઉપાડવાની તાકાદ નહોતી. અરે ! તહેની એ શક્તિનો લોપ થઈ ગયો હતો—હજુઈ ગઈ હતી—લૂંટાઈ ગઈ હતી.

“ જુઓ ત્હારે—હું ! પણ તહમે જ્યાં સૂંધી નહિ ખેસો ત્યાં સૂંધી હું તહમને કંઈ પણ કહેવાની નથી. સમજ્યા ! હું ગઈ હતી મજરાય પાસે—પણ તહમે પહેલાં ખેસો.” જમનાએ આમ હક લીધી.

કનકરાયથી આ વળતે તહેની આત્માનો ભંગ ન થયો. મૌનપણે પોણે પગલે તે ચાલ્યો અને પાસે પડેલી એક ખુરશી ઉપર જઈને બેઠો.

જમનાએ પોતાની જાળ બિછાવવી પાછી શરૂ કરી: “ આપના કારભારી તો ઘરમાં નથી. તહેમની વહુને મહેં તહમારા આવ્યાની વાત કરી, ત્હારે તહેણે મ્હને કહ્યું કે, ‘ એમને કહેજો કે હજુ સૂંધી તહમારા પૈસાની બ્યવસ્થા થઈ નથી. તહેનીજ ખટપટ માટે તે હમણું બહાર ગયા છે. તે જે હશે તે નક્કી જવાબ તહમને કાલે સંખ્યાકાળે તહમારા ઘેર પહોંચાડશે.’ ”

“ કાલ સંખ્યાકાળે ! ” એકદમ આશ્ચર્યેનો ઉદ્ગાર કનકરાયના મુખ-માંથી નીકળા ગયો.

લહેઠા કરી જમનાએ કહ્યું: “ પણ હું તહમને એક વાત પૂછું છું. ગુસ્સે તો નહિ થાઓને ? ” એમ કહીને પલંગ પાસેથી તે કનકરાય પાસે આવી, અને ટેબલના એક ખૂણા ઉપર પોતાના શરીરના અર્ધા ભાગને ગોઠવતાં બોલી: “ તહમને પૈસાની ઘણી જરૂર છે ? કેટલા પૈસા જોઈએ ? ત્યો હું આપું છું. એમ કેમ ? બોલો તો ખરા ! બહુજો આવો તે સંકેત શા કામનો ? ” આમ કહેતાં તહેણે કનકરાયના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો. તે સાથે જ કનકરાયનું સર્વોંગ ધ્રુજી ઉઠ્યું ! જમનાથી એ અળાણું રહ્યું નહિ. એક મનો-વંધક બ્રહ્મંગ સાથે તહેણે સ્થિત વદને, કનકરાયનો ખભો હલાવીને કહ્યું: “ બહુ બોલતા શું નથી ? ત્હારે તહમે મ્હને શું પારકી રહમજો છે ? અહાહા ! આનું અતડાપાણું તો આજ જ જોયું બાઈ ! ” એમ કહેતાં જમનાએ, કનકરાયની દાઢી પકડી તહેનું નીચું ઢળેલું મુખ ઉચું કર્યું. તે સાથે જ મળી ઉભયની દષ્ટોદષ્ટ ! વારાંગના જમનાની જાળમાં આ વખતે કનકરાય આબાદ ફર્યો !

કનકરાય આ તખ્તે ઘણા જ વિચારમાં પડ્યો. તહેને પોણેસો રૂપીઆની ઘણી જ જરૂર હતી. આજ ગુરુવાર હતો. શનિવારે તો ‘ગુજરાત કોલેજ’ ની ક્લબમાં થનાર મિળ્ળાનીનું સંઘર્ષ ખર્ચ તહેણે આપવાનું માથે લીધું હતું. મળ્ળરાય પાસે તહેણે પહેલાં પૈસા માગ્યા હતા પરંતુ ‘કર્જના હમા ભરવાના છે, મોટી મોટી રકમોનાં ચડી ગયેલાં વ્યાજ આપવાનાં છે, અને તિજેરીમાં તો રોજના ખર્ચ જોગ પણ પૈસા નથી’ એવી રૂઢનકથા તહેણે કહી સંભળાવ્યાથી, કનકરાયે તેટલી રકમ તહેની પાસેથી ઉછીની માગી હતી. તે પ્રમાણે આ રકમ આપવાનો તહેનો આજનો વાયદો હતો. તહેને પૈસાની ઘણી જ જરૂર હતી અને મળ્ળરાય ખીજે દિવસે પણ પૈસા આપી શકશે કે નહિ તે નક્કી સમજાયું નહોતું. એવે પ્રસંગે તે વિચારમાં પડી જાય એ સાહજિક જ હતું. ‘છેક છેલી ધડીએ હવે મહેને કોણ પૈસા આપશે!’ એ વિચાર તે આ વખતે કરી રહ્યો હતો. આજ સુધી કાંઈની પાસે પૈસા માગવાનો અથવા પૈસા સંબંધી ખીજે કાંઈ પણ જાતનો પ્રસંગ તહેના ઉપર આવી પડ્યો નહોતો. જનહારે જનહારે પૈસા જોઈ એ ત્યારે પ્રતાપરાયને કહેવું અને પ્રતાપરાયનો હુકમ થતાં જ મળ્ળરાય તહેને જોઈ એ તેટલા પૈસા તિજેરીમાંથી કાઢી આપે તે લેવા, એવો જ આજ સુધીનો વહીવટ હતો. પરંતુ હમણાં દેસાઈ સાહેબની તિજેરીને અનેક છિદ્રો પડવા માંડ્યાં હતાં તેથી કનકરાયને ખારાખાર મળ્ળરાયની પાસે જ પૈસા માટે યાચના કરવી પડતી હતી. અને મળ્ળરાય જે પૈસા આપતો તે પોતાના ખીસામાંથી નહિ કાઢતાં, દેસાઈ સાહેબના ઘરખર્ચમાંથી જ જયાવી તહેને પોતાના તરીકે મનાવી ઉછીના તરીકે આપતો. પરંતુ હમેશાં તેવી રકમ દશ પંદર રૂપીઆથી વધારે જતી નહિ. આજ તો કનકરાયે પોણેસો રૂપીઆ જેવી મોટી રકમ માગી હતી તેથી મળ્ળરાયને પણ તે સંબંધે વિચાર કરવો પડ્યો હતો. એટલામાં જ તહેને એક અજાણ યુક્તિ સૂઝી! જમનાને પોતાના હાથમાં લઈ દેસાઈ સાહેબના કુટુંબનાં સર્વ સૂત્ર પોતાના હાથમાં લેવાનો તહેણે વિચાર કર્યો. દુષ્ટ લોકો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે કેવાં કેવાં કારસ્તાનો કરે છે, પોતાનાં ખિસ્સાં ભરવા માટે શ્રીમંતોનાં અલ્લક સંતાનોને કેવી રીતે ફસાવે છે અને મોટાં મોટાં નામાંકિત કુટુંબોને ધૂળધાણી કરવામાં તે કેવા કારણ-શ્રુત થાય છે, તે મળ્ળરાયના પ્રયત્નોથી બહુ સારી રીતે જોઈ સમજી.

પૈસા મળવાનો ખીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી એવે વખતે જમનાએ પોતાની મેળેજ-વગર પૂછ્યે મદદ કરવાની વાત કાઢી તેથી કનકરાય વિચાર-માં પડ્યો. જમના જે પૈસા આપવા તૈયાર થઈ હતી તે પૈસા મળવાયે જ જમનાને આપી રાખ્યા હતા. જમનાને પણ એ પ્રયત્ન ગમ્યો હતો. પારકા પૈસા આપ્યાના નિમિત્તથી હમેશાં ત્રેના ઉપર હાથ રહેશે એવી આશામાં તે હતી. પરંતુ મળવાયેના આ યોજનામાં અંતરથ હેતુ કાંઈક જૂઠો જ હતો.

“હું હવે ત્હમારી કંઈ પણ વાત સાંભળવાની જ નથી.” નોટાવું પડીકું કનકરાયના ખીસામાં મૂકતાં જમનાએ કહ્યું: “બજ્યું આવું તે પારકાપણું શાનું ? દેસાઈ સાહેબ, હું કંઈ પૈસાની લોભી નથી સમજ્યા !”

“મહેને-મહેને પૈસાની એટલી બધી ખાસ જરૂર નથી.” કંઈક પણ ખોલવું જોઈએ કરીને કનકરાયે કહ્યું.

“પણ હુંએ ક્યાં એવું કહું છું તે ? પણ હવે એટલા છોને રહ્યા ! જો ત્હમને કોઈ વાતનો સંકોચ લાગતો હોય તો કામ થઈ રહે એટલે પાછા આપજો, પણ હમણાં તો રહેવા ઘો. ત્હમારે ખીજ કોઈ રીતે ખીલા જેવું નથી. મળવાયે કાને આ વાતનો એક અક્ષર પણ નહિ ગત્ય એ નક્કી માનજો. પણ દેસાઈ સાહેબ, હવે ફરીથી ક્યાંયે થશે ત્હમારાં દર્શન ! બજ્યું હવે મ્હારાથી તો ત્હમારા વિના ઘડી પણ નહિ રહેવાય. એક ઘડી મ્હારે મન એક યુગ જેવી લાગશે. ત્હમારા વિના હું ગાંડી ચઢશી ! ખરે કહું છું હું કનકરાય ! આ સઘળો ઝડણાનુંબંધનો જ ખેલ છે, નહિ તો ક્યાં ત્હમે, ક્યાં હું, ક્યાં ત્હમારું મળવાયે ઘેર આવતાં દાદર ભૂલી અહિં આવવું ! જૂઝોને આજ આપણી ખરેખર અકલ્પિત રીતેજ ઓળખાણ થઈ છે, પણ મહેને તો એવું લાગે છે કે ગતલે આપણો એક ખીજનો કેક વર્ષોનો રોહ સંબંધ છે. શું ત્હમને એવું લાગતું નથી ?”

“ચારે હારે હા, મહેને પણ એમજ લાગ્યા કરે છે !”

“તો પછી મહેને હવે કદી પણ નહિ વિસારોને ?” કનકરાયની ખુરશીના એક હાથા ઉપર ખેસતાં અને ત્રેના ઉત્તમાંગને પોતાના ખેડ હાથવડે બાંધી લેતાં જમનાએ કહ્યું. અને તે સાથે જ એક એવો નયન-કટાક્ષ ફેંક્યો કે કનકરાય તો શું પણ કોઈ વધુ અનુભવી માણસ પણ ત્રેની જાળમાં જરૂર અંગતધને ફસાયા વિના ન રહે !

થોડાક વખત પછી, અરધ સમયમાં જ મળવા આવવાનું વચન આપી કનકરાય જવા માટે નીકળ્યો. જમનાએ જતાં જતાં તહેને પાનની એક ખીડી કરી આપી અને તે આપતી વખતે તો પોતાના અપૂર્વ નેત્ર-કટાક્ષથી તહેણે કનકરાયને ખીલકુલ હરાવી નાખ્યો !

“ હવે ત્હમે કય્હારે આવશો તે કહો, પછી હું હાથ છોડીશ. ” પાનની પટ્ટી આપતી વખતે પકડેલો તહેનો હાથ દાખતાં દાખતાં સ્મિત કરી જમનાએ પોતાનું ચરિત્ર અજમાવતાં કહ્યું.

“ પરમ દિવસે તો અમ્હારી કોલેજની શીસ્ટ (મીજખાની) છે તેથી-”

“ તો પછી હું રવિવારે ત્હમારી વાટ જોઈશ. આવશો ને ? જો જો હો, મ્હારા ગળાના સોગંદ છે ત્હમને ! ”

* * * * *

કનકરાય દાદર ઉતર્યો કે તુર્તજ પડદા પાછળ સંતાઈ રહેલો ગ્રજ-રાય બહાર નીકળ્યો, અને હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો;

“ શાહુઆશ ! કામ આખાદ પાર પાડ્યું હો ! કનકરાય ઉપર ત્હને સોજે-સોજે આના છાપ બેસાડી એમાં તો શંકા નથી. અરે એ આજ-કાલનો છોકરો, ત્હારા જેવી કુશળ કસગણના હાથમાંથી છૂટે ત્હારે તો થઈ જ રહ્યુંસ્તો ! ”

“ બસ હવે, ગ્રજરાય બસ કરો ! નહિ તો બિચારું ચણાનું ઝાડ ભાર નહિ ઝીલાવાથી ભાંગી પડશે ! ”

“ ભાંગી શાને પડશે ! હું જન એક અક્ષર પણ ખોટો બોલતો હોઈશ તોને ? પણ જમના, હવે જ સંભાળવાનું છે હો ! ઇનામદારનું ઘર છે જાણી નામ ઉપરથી છેતરાતી નહિ. તું જાણે છેને કે મ્હોટા ઘરનાં મ્હોટાં બોમાળાં હોય છે. અને આમની તો એવી જ સ્થિતિ છે. માટે જોઈ વિચારીને ડગલું ભરજો; નહિ તો એના ખીસા ખાલી કરાવવા પહેલાં આપણા જ ખાલી થઈ જશે ! ”

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રતાપરાય દેસાઈ.

સદા દોર દોગં દિશાંતી નહીં;
ગયા ઘત્ત ફિર હાથ આના નહીં.

પ્રતાપરાય દેસાઈનો આપણને એ ત્રણ ડેકાણે સહજ પરિચય થયો છે. તો : પણ પ્રસ્તુત કથામાં ત્હેમનું કુટુંબજ મૂખ્ય ભાગ ભજવતું હોવાથી ત્હેમનો સંપૂર્ણ પરિચય કરવો આવશ્યક છે. ગુજરાતમાં પેશવાઈની પડતી લાલતમાં અમદાવાદમાં જ એ ચાર ઈનામદાર-જાગીરદાર કુટુંબો ત્હેમની પડખે ઉભાં રહેતા હતાં, તે ગ પ્રતાપરાય દેસાઈના વડીલો પણ હતા. પેશવા-ઓને મરાઠા સાથેની લડાઈમાં પૈમાની વૃદ્ધ પડતાં, માડાંઓમાં પાવડા વડે મહોરો ભરી ત્હેમની મદદે મોકલ્યાની હંતકથા પ્રતાપરાય પોતાના વડીલો માટે કહે છે. પરંતુ તે વાતમાં જો કે અલ્પશિજ સત્યાંશ હશે તો પણ એટલું તો ખરૂં કે, ત્હેમના કુટુંબનું નામ જાતના વખતથી અમદાવાદમાં જાણીતું હતું.

હમણાં પ્રતાપરાય દેસાઈ વારુમાં મજેલી ઈનામદારીનો ઉપભોગ કરતા હતા. ત્હેમના પિતા કલ્યાણરાય દેસાઈ સર્વગુણસંપન્ન પુરુષ હતા એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. જેમ તે ઉત્તમ ઝવેરી હતા તેવીજ રીતે પ્રતિભાસંપન્ન કવિ પણ હતા. ત્હેમનો સ્વભાવ અત્યંત માયાળુ, ઉદાર અને વિનાદો હતો, પરંતુ શ્રીમંતાઈને લીધે ત્હેઓ ક્ષિયિત અભિમાની હતા. ત્હેમને વાલનો ધણોજ શોખ-નફ હતો. સ્વયં-સ્ફૂર્તિથી ખનાવેલા પદો જલતરંગ ઉપર વગાડી પોતાના વિવિધ કલ્પનાતરંગો વડે તે ક્રીતાજ્ઞાને ડોલાવી દેતા-મુગ્ધ કરી દેતા. એ શિવાય ત્હેમને વિવિધ પુષ્પલતાઓ અને નાનાવિધ પક્ષીઓનો સંગ્રહ કરવાનો પણ અતિશય શોખ હતો. તેથી પોતાના મકાનની સ્થાને ત્હેમણે એક ઉત્કૃષ્ટ બાગ તૈયાર કર્યો હતો. તેમાં રથજે રથજે, મોઢાં મોઢાં પાંજરાં ગોઠવી ત્હેમાં વિવિધ જાતના રંગ બેરંગી અને કર્ણમિત્ર સુર

બોલતા પક્ષીઓ પાળી રાખ્યા હતાં, તેથીજ તહેમણે પોતાના મકાનને 'કુન્ન-અવન' નામ આપ્યું હતું.

કલ્યાણરાય દેસાઈને પહેલી પત્નીની માત્ર એકજ પુત્રી હતી, તે પણ હમેશાં પોતાની માતાની માફક માંદીજ રહેતી. કલ્યાણરાયને તે પ્રથમ મેતાન હોવાથી જૂના રિવાજ પ્રમાણે તહેમણે પોતાના ઘેર તે પુત્રીના જન્મ દિવસથીજ ચોઘડીયાં બેસાડ્યાં હતાં; પરંતુ તે વાગ્ગ પૂરાં ચૌદ દિવસ પણ વાગી શક્યાં નહિં. પુત્રીના નામકરણ સંસ્કાર કરી તેનું નામ 'કાન્તા' રાખવામાં આવ્યું. કાન્તા એ અરેખર દુસ્મનનાં પણ દિલ હરે એવી સુંદર કાન્તીવાળી હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેની મા તહેને જોવા ઝાઝું જીવી શકી નહિ. નામકરણ સંસ્કારના દિવસેજ તેની તળિયત અગડી અને કાન્તાને ચૌદ દિવસની મૂકી તે આ દુનિયા છોડી ગઈ. નમાયી કાન્તાને કલ્યાણરાયે એક વર્ષની કરી, પરંતુ તે પછી તુર્નજ તહેમણે ફરીથી લગ્ન કર્યાં. હિન્દુ-સંસારમાં એક પત્ની જીવતી હોવા છતાં બીજી સ્ત્રી કરવાને રિવાજ પ્રચલિત છે; રનેહજનના પુત્રીઓ પણ પોતાની પત્નીના અવસાન પછી ફરીથી લગ્ન નહિં કરવાના કરી રાખેલા સંકલ્પે તોડી થોડાજ સમયમાં બીજે રથજે રનેહની શોધ કરવા મંડી પડે છે તો, કલ્યાણરાય જેવા ઇનામદાર પોતાની પત્નીના મરણ પછી એક વર્ષ સુધી વાટ જૂએ તે કંઈ ઓછી વાત નથી.

એ બીજા લગ્નથી તહેમને એક પુત્ર થયો, પરંતુ કલ્યાણરાયની એ બીજી પત્ની પણ સુવાવડમાં ચાલી ગઈ. હિન્દુ સ્ત્રીઓની ધણી મોટી સંખ્યા દરવર્ષે સુવાવડમાં, બરેયુવાનીમાં આ દુનિયા છોડી જાય છે, અને આંકડા શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સારી રીતે જાણે છે કે દિન પ્રતિદિન એનાં મરણોની સંખ્યા ઘટવાને બદલે વધતી જાય છે. પરંતુ કેટલી ન્યાતોએ આ વિષયમાં વિચાર કર્યો છે ?

સુવાવડમાં હિન્દુ સ્ત્રીઓની ચાકરી જે રીતે કરવામાં આવે છે તેને જો સારી રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એ સંખ્યાબંધ મરણો થતાં અટકે, અને અઠગે ચૂંટાતી લગ્નરે કળીઓ બિંધી સૌંદર પ્રસારી

* ચાર ચાર ઘડીએ વાગનારાં દેશી વાગ્ગ. ગુજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્યમાં હજી ઘણે રથજે આ પ્રથા ચાલુ છે. સુંમદમાં રહેનારાઓમાંના બાન્ધેજ એથી અજાણ્યા હશે, દક્ષિણમાં તો સખજે એ રિવાજ ચાલે છે.

શુભંરવાડીને ખિલાવી શકે, શુભંર મૈયાનાં નૂતન સંતાનો હુણ્ણ અને સશક્ત બની દીર્ઘાયુષી બને અને આજઠાલ બાળકો અને સ્ત્રીઓમાં ચાલી રહેલા રોગોમાંથી બચ્યા રોગ ટળી જાય એ નિઃશંક છે. પરંતુ જ્યારે શુભંરતમાં સામાજિક સેવા કરનારા સ્વયંસેવકો અને સ્વયંસેવિકાઓ હજારોની સંખ્યામાં નહિ તો સેંકડોની સંખ્યામાં ફરશે ત્યારે એ દિન આવશે અને 'વીરલા નરવર અવતરશે' એટલે તો પછી 'હિંદ જનો અર્ધવ ધૂધવશે ને પ્રહાંડ નયવશે;' અને આપણે જ તે જોઈ શકીશું.

કલ્યાણુરાયે બીજી પત્નીના મરણ પછી લગ્ન કરવાનો વિચાર માડી વાલ્યો; અને પ્રતાપ તથા કાન્તાને લઈને 'કુઝ-જ-ભવન' માં પોતાનાં રમેલાં પહેાં ગાવામાં કમય વિતાડવા લાગ્યા. કાન્તા પહેલેથી જ ધણીજ અસક્ત હતી, ત્હેને માટે કલ્યાણુરાયે પાણીની માફક પૈસો વાપર્યો હતો, પરંતુ કાન્તાની પ્રકૃતિ સધરી નહિ. કલ્યાણુરાય વિચારક અને શોધક પણ હતા, પરંતુ સંસારસુખના અભાવે અને પુત્રીના મંદવાડને લીધે હંમેશાં ત્હેમનું મન હિંદાસ રહેતું; તો પણ પોતાના પ્રિય બનિયામાં તે દિવસનો થોડો ઘણો સમય ગાળતા અને એ વખત ત્હેમનો સુખમાં જતો હતો. ત્હેમના મિત્રો કહેતા કે જો, કલ્યાણુરાયને સમ્પૂર્ણ સ્વસ્થતા મળી હોત તો પોતાની તિવશુદ્ધિથી ત્હેમણે આખા જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવાં કામો કર્યા હોત.

કાન્તા બાર વર્ષની થઈ તે વખતે કલ્યાણુરાયને ત્હેને માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી. ત્હેની પ્રકૃતિ ઘણી નાજુક હતી એથી લગ્ન કરવામાં એ દુઃખ હતું, પરંતુ જો તેમ ન કરે તો લોચનિંદા સહન ન થાય એ ડર હતો. આમ જો પરસ્પર વિરુદ્ધ વિચારમાં ત્હેમના મનને આતશય ચિંતા થતી હતી. છેવટે કાંઈ ચાલાક છોકરાને જોઈને ધરજમાઈ કરાવવાનો ત્હેમણે વિચાર કર્યો.

શુશ્રુવંતલાલ એ કલ્યાણુરાય દેસાઈનો મિત્રપુત્ર હતો. નાનપણથી જ તે તિવ શુદ્ધિનો, સારી આશા આપનારો અને ચાલાક છોકરો હતો. તેથી કલ્યાણુરાયે ત્હેને જ પોતાનો જમાઈ બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ધરજમાઈ કરવા પહેલાં ત્હેને પોતાના ઘરમાં રાખી ઉછેરવા માંડ્યો. શુશ્રુવંતલાલે જામ થવા પહેલાં પોતાના બાવિસસરાને સર્વ રીતે સંતાપ આપ્યો, તેથી પ્રસન્ન થઈ ત્હેમણે યોગ્ય સમયે શુશ્રુવંતલાલની સાથે કાન્તાનાં લગ્ન કર્યાં.

ગુણવંતલાલને ધરજમાઇ બનાવ્યા પછી કલ્યાણરાયે ત્હેની તરફ વિશેષ લક્ષ આપવા માંડ્યું, અને ત્હેને ઝવેરાતની પરીક્ષાનું કામ સારી રીતે શિખવ્યું. કાન્તાને ત્રણ સંતાન થયાં પરંતુ માતાને આંધા મૂળથીજ અશક્ત હોવાથી ત્રણે બાળકો અસ્વાયુષમાં મરણને શરણ થયાં. કલ્યાણરાયને આમ કાન્તા તરફની કાંઈને કાંઈ પ્રકારની ચિંતા કરવાની તો કાયમ જ રહી. એ અરસામાં ત્હેમણે પોતાના પુત્રનું પ્રતાપનું લગ્ન કર્યું અને પુત્રવધૂનું મુખ જોયા પછી એટલાએ સુખથી સંતોષ માની ત્હેમણે ઇલોલોકની પોતાની યાત્રા પૂરી કરી. પિતાના મરણ પછી પ્રતાપરાય ઇનામદાર બન્યો. પરંતુ પોતાની ઓરમાન છતાં વડીલ બ્હેનની આજ્ઞાનું તે કદી પણ ઉલ્લંઘન કરતો નહિ—ત્હેનો પડતો ખોલ તે ઝીલી લેતો. પણ પોતાના બનેલી ઉપર-ગુણવંતલાલ ઉપર ત્હેને લગારે માન કે મમતા થતી નહોતી. સદૈવ તે ત્હેનો તિરસ્કાર જ કરતો. હિન્દુસંસારમાં ધરજમાઇ તરીકે રહેનારાએ માટે હમેશાં એવુંજ બને છે. શ્વસુરગૃહે વધારે રહેનારનું માન સત્યવાનું નથી; અને છતાં પણ જોએ રહે છે ત્હેમનું ધણી વખત ખુદ્દું અપમાન પણ થાય છે. ગુજરાતમાં ઘણા ધનાઢ્ય અને મોલાહાર મણ્યતા ધરામાં ધરજમાઈઓનો હલકા નોકર જેટલો પણ હિસાબ રહેતો નથી.

આમ છતાં કલ્યાણરાયના મરણ પછી પણ ગુણવંતલાલે સાળાને ઘેર પોતાના કિસ્સો ગળડાવવા માંડ્યા. એવામાં કાન્તાને પુત્ર પ્રમુખ્યો. એ પુત્ર એજ આપણી વાર્તાનો નાયક વિહારી. વિહારીના જન્મ પછી કાન્તાની પ્રકૃતિ એકદમ લથડવા માંડી, એમાં ને એમાં ત્હેને ક્ષયરોગ લાગૂ પડ્યો. ગુણવંતલાલે પત્નીની ઘણી જ સૂચના કરી, ત્હેના માટે નિર્મળાને કામ કરવા રાખી, અને બતી શકે તેટલા ઉપાયો કર્યા પણ છેવટે ક્ષયરોગે કાન્તાનો પ્રાણ લીધો.

નિર્મળાને કામે રાખવાથી પ્રતાપરાયના ધરમાંનો સ્ત્રી વર્ગ ગુણવંતલાલ ઉપર ગુસ્સે થયો હતો, અને ત્હેને જ લીધે ત્હેને પોતાના સસરાનું ધર છોડવું પડ્યું હતું તે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ.

પરંતુ ગુણવંતલાલ ધરમાંથી ગયા પછી પ્રતાપરાયને લાકને બદલે હાનિજ થઇ. પછી તો બાસાહેબ-પ્રતાપરાયના પત્ની-નું રાખ્ય શરૂ થયું. પ્રતાપરાય પોને છૂટે હાથે ખર્ચ કરનાર હતા અને બાસાહેબને ગૃહબંધવરથાનું ઝાઝું જ્ઞાન નહોતું, કે નહોતી નોકરો સાથે કામ લેવાની આવડત-પછી પૂછવુંજ શું ? નોકરો પોતાને કાવે તેમ કરે, કેસાઇસાહેબ બાંધી

મિત્રાને ખર્ચ કરે જમ અને ખાસાહેબને પોતાના મોઢા પ્રમાણે કપડાં-લત્તાં, ઠાઠ અને ખોરાક જોઈએ. દનામદારીમાં શું આવે છે અને શું ખર્ચાય છે એનો હિસાબ મોણુ જૂરે ? ધીમે ધીમે ધરખર્ચ એટલું વધ્યું કે જગીર-માથી આવતી ઉમ્મત ઓછી પડવા માંડી એટલે ધીમે ધીમે ખેતર-પાદર શાહુકારને ઘેર ગીરો મૂકવા માંડ્યાં. તહેમાં પણ કારભારીઓના ખિસાં ભરાવા માંડ્યાં ! આ પ્રમાણે ચાલતા ચાર પાંચ વર્ષમાં તો તહેમની હાલત એવી થઈ ગઈ કે ‘કુચ-બવન’ શિરાય તહેમની પાસે ખીજું કંઈ ન રહ્યું અને વધતા જતા ખર્ચને લીધે તે પણ શાહુકારને ઘેર ગીરો મૂક્યું પડ્યું !

પ્રતાપરાય દેસાઈને બે સંતાન હતાં. મ્હેરો પુત્ર કનકરાય અને પુત્રી વીણા. આપણી વાર્તાના પ્રસંગે કનકરાયની વય આવીસ વર્ષની હતી અને ‘ગુજરાત કોલેજ’ના પ્રીવિયસ ક્લાસમાં તે ભાઈ રખડતા હતા. વીણા ‘મહાસક્ષી પ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ’માં શિખતી હતી. ઉપોદ્ગાતમાં આપણને તહેની સાથે થોડો પરિચય થયો છે અને આગળ જતાં હજી વધારે થશે.

એ શિરાય ઘરમાં નોકર-ચાકરોની સંખ્યા પણ વધારે હતી. તેમાં દ્રજરાય એ બધાનો ઉપરી અને પ્રતાપરાયનો કારભારી હતો. બે વર્ષ-થીજ તહેને એ જગ્યાએ રાખવામાં આવ્યો હતો. બેઠાં ચાલવે તે ઘણાજ મિઠો માણસ હતો. બે વર્ષ પહેલાં પ્રતાપરાય મુંગધથી આવતા હતા તે વખતે તહેની ગાડીમાં ઓળખાણ થઈ હતી. ડબ્બામાં પ્રતાપરાયની સાથે અમદાવાદ સુધી તહેણે આડી અવળી વાતો કરી દેસાઈનું મનરંજન કર્યું. ત્હારપછી તો દ્રજરાયે દેસાઈના ઘેર જવા આવવાનું શરૂ રાખ્યું. એક વખતે કામ પ્રસંગે શોધીને અમદાવાદ ગયો ત્હારે તહેમને ત્હાં બે મહિના સુધી પોંતે ધામો રાખ્યો. એ વખતે ધરના પરચૂરણ કામકાજમાં તે માયુ મારવા લાગ્યો. એવામાં દેસાઈ સાહેબ પૈસાની તંગીમાં હતા, દ્રજરાયે તે વખતે કંઈ કંઈ ખટપટ કરી પ્રતાપરાયને એક શાહુકાર પાસેથી નાણાં અપાવ્યાં. ત્હારથી પ્રતાપરાયને તહેની જુદી માટે માન થયું અને તહેને પોતાનો કારભારી બનાવ્યો. એ દ્રજરાયનાં કાળાં-ઘોળાં કર્મોમાંનાં થોડાંકથી વાચક પરિચિત છે. તહેનો પૂર્વજાત તો એથી એ વધારે ભગ-કર છે. કમે કમે તે રજૂ થતાં વાચકને તહેની સમ્પૂર્ણ ઓળખાણ થશે જ.

મકરણ ૮ મું.

આશિષ.

“ Educate your women and the nation will take care of itself, for it is true to-day as it was yesterday and will be to the end of human life that the that rocks the cradle is the power that rules the world.”

(mrs. Sarojini Naidu.)*

“ Woman should not try to be a second rate man but to be a first rate woman, her field of work being different.”

(Mrs. Annie Besant.)+

મધ્યાન્હરાજનો સમય છે. ઉપોદ્યાતમાં આપણે લીલાધર વૈદ્યને ઘેર બેસિટર નરેન્દ્રને જોયો તે વાતને ત્રણ મહિના થઈ ગયા છે. નરેન્દ્રના ઘેર મેડા ઉપર પોતાના ખંડમાં ત્રેની પત્ની-મણી સૂઈ ગઈ છે. તે ખંડના મધ્યમાં લટકતા ‘ લેમ્પ ’ ની નીચે મુંઝણ કામના સુંદર નમૂના રૂપ ‘ ટેબલ ક્લોથ ’ નીચે ઢંકાયેલું ટેબલ અને તેની આસપાસ ‘ લીકવુડ ’ ની ચાર ખુરશીઓ ગોઠવેલી હતી. ત્રેની પાછળ બન્ને બાજુએ મખમલથી મઢેલા બે કાચ ગોઠવ્યા હતા અને ખૂણામાં મોટા આરીસાવાળા કપાટ મૂકેલા હતાં. આરીઓના પડદા પાડેલા હતાં. ટેબલ ઉપર ઔષધની શીશીઓ

* આવાર્થ:—ત્રેમહારી સ્ત્રીઓને ફળવો એટલે રાષ્ટ્ર સ્વતંત્રી કાળજી રાખશે, કારણ કે એ વાત તો વર્તમાન કાળે ખરી છે, સૂતકાળમાં પણ ખરી હતી અને માનવ જીવનના અંત સુધી ખરી જ રહેશે કે, જે હાથ પારણું હિંચોળે છે, ત્રેનામાં સકળ વિશ્વ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનું સામર્થ્ય છે. (શ્રીમતી સરોજીની નાયડુ).

+ આવાર્થ:—સ્ત્રીઓએ ખીજ પ્રતિના પુરુષ બનવાનો પ્રયત્ન ન કરવો પણ પ્રથમ પદની સ્ત્રી બનવા શ્રમ સેવવો, કારણ કે સ્ત્રીઓનું કાર્યક્ષેત્ર (પુરુષો કરતાં) મિન છે. (વિદુષી એનીબીસાટ.)

અને 'ટાઇમપીન' મૂક્યાં હતાં. થોડાક વખતમાં તે ધડીઆળમાં 'એ.ઈ.' ના ટાકરી ગાળા અને પતંગમ ચૂનેલી મણી તુલિંગ એ થઇ, તહેણે પોતાના માનવ કબજા એ દેહ સ્થાને પાદ કબજાને વેળાએ કદને પણ દાખલ એવો એક દેહના પાદના આકારનો વચ્ચે વચ્ચે આવેલ વપન હતો પરંતુ હયા તે એ સૂકા ના હતા કેમણે તે ચૌદ-પંદર વર્ષની બાળા હોય તેમ જણાતી હતી, અનેક વ્યાધિથી તે જર્જરિત બની ગઇ હતી.

ટેમલ પરના ધડીઆળમાં ટાકરી વાગતાંજ તે બેઠી થઇ અને ધડીઆળ રહામે જોવા લાગી. તહેના શરીરમાં લગારે શક્તિ રહી નહોતી. જો કોઈ કુશળ ડૉક્ટર તહેની તરફ જુએ તો તહેના માટે નિરાશાનાજ દિમાર કાઢે એવી તહેની દાલત હતી. તહેના ચહેરા ઉપરથી એમજ સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે, તે બહુ તો આ દુનિયામાં માત્ર દશ-પંદર દિવસની મહેમાન છે. તહેની પ્રકૃતિને આટલી બધી ખરાબ દશમાં લાવનાર ખરી રીતે તેજ હતી. તહેનો સ્વભાવ ધણોજ ઝડી હતો તહેને પહેલેથી એક હક હતી કે પોતાના પતિ શિવાય ડૉક્ટર, વૈદ્ય કે ખીજા ગમે તે પુરુષને તે કદી પણ પોતાની પ્રકૃતિ બતાવતી નહોતી. તે એ હક છોડે તે માટે નરેન્દ્રે ધણા ધણા પ્રયત્નો કર્યા, વનલતાએ પોતાનો લાભીને ધણી ધણી વાતે સ્કમ જવી, તથા તહેની વૃદ્ધ સાસુએ પણ તહેને ધણીએ શિખામણ આપી, પરંતુ સધળું અર્થ ! તેણે એકજ વાત કહેલી: "આ (સાસુ) ને એટલી બધી દવાઓની ખબર છે કે, એમનીજ દવાથી મહેને જો કાયદો થવાના હશે તો થશે; પણ ડૉક્ટરો અને વૈદ્યોને શરીર બતાવવાની મ્હારે શી જરૂર છે ? પરપુરૂષ આપણા શરીરને સ્પર્શ કરે અને પેટ તથા છાતીના ભાગ દાખે તે શું ઠીક કહેવાય ? કુત્રીન સ્ત્રીઓ કદી પર પુરુષને સ્પર્શ પણ સહન કરી શકતી નથી." તહેના આ દુક્તિવાદથી બધાનાં સુખ અંધ થઈ જતાં.

"જો વાંચ્યા ! હમણાં વનલતા બહેન દવા આપવા આવશે." ધડીઆળ તરફ જોઈને મણી પોતાના મન સાથેજ બડબડવા લાગી.

"બળી આ દવા. હું તો હવે એનાથી કંટાળી ગઈ છું એ મા-પ્રભુ ! લગ્નવાન ! હવે તો મ્હારો છૂટકો કર-બાર મહિના થઈ ગયા પણ આ પધારી છોડીને બેઠું થવાયું નથી. હું એ શું કરું ? એ લગ્નવાન ! હવે તો મ્હારાથી આ દુઃખ સહન થઈ શકતું નથી ! મૂઝ રા-હું ! મ્હારાથી એમનેયે સુખ નથી-સુખ આપવાને બદલે મહે એમને દુઃખીજ કર્યા

છે —” આમ બોલતી તે ધમે ધમે ઉઠી થઈ અને પોચે પગલે ટેબલ તરફ જવા લાગી. જેજ ડગલાં લઈ દશે એટલામાં ત્હેને અંધારા આવવાં લાગ્યાં અને પડી જઈશ એવું એને થયું. તેથી ત્હેણે ખુરશી પકડવાનો ચત્ત કર્યો, પણ પાંદડાના કસેરા હાથનો ધક્કો લાગવાથી ખુરશી પડી ગઈ અને મણી પડતાં પડતાં પોતાનું સમતોલપણું સાચવી રાખી કાચ ઉપર ખેરી ગઈ. એટલામાં ખુરશીનો પડવાનો અવાજ સાંભળી વનસતા ગલગતી એકદમ ઉપર દોડી આવી.

“લાલી, આ શું કર્યું! મને બોલાવવી તો હતી! નરેન્દ્રભાઈએ બિલકૂલ ઉઠવા નહિ દેવા માટે ખાસ કહ્યું છે, પણ ત્હમે ત્હેની વાત જાત સાંભળી ત્હારે તે? લાલી, નરેન્દ્રનું કહેવું લગતે નહિં સાંભળવું એવું પણ તો ત્હમે નથી લીધું ને?”

“ખૂબ, ત્હમે જાણ્યું આમ શું બોલો છો? એમની આજ્ઞાનો હું જામાન્ય કરું તો મારા એ પાપ કયે ભવે દૂરે? હું એમનું કહેવું સાંભળતી નથી એવું ત્હમને કેમ લાગ્યું ખૂબ?”

“લાલી, કેમ ન માનતા? ત્હમે મારા ભાઈની કંઈ વાત સાંભળો છો? એ કહે છે એમોનું ત્હમે કશુંએ કરો છો? જૂઓને નરેન્દ્રે ‘કચું’ ‘ઉંચિશ નહિ’ તો પણ ત્હમે ખાસ ઉર્લા થયાને?”

“ખૂબ, એ વાગ્યા અને દવા પીવાનો વખત થયો એટલે—”

“હા, પણ ‘એલાઈમ’ નો અવાજ મ્હેં સાંભળ્યો હતો, અને હું આવતીજ હતી એટલામાં—”

મણી વચ્ચે જ બોલી: “પણ હું ઉઠીને દવા પીઉં ત્હમાં શું બગડી ગયું ખૂબ?”

“બગડવાનું હવે શું રહ્યું છે લાલી! જે બગડવાનું હતું તે તો કચ્છારનુંએ બગડી ચૂક્યું છે. પણ લાલી, ત્હમારા આવા કામથી નરેન્દ્રને ઉત્તરું દુઃખ થાય છે.”

“ખૂબ, એવું બોલશે નહિં.” એમ કહેતામાં મણીની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં, એ વેળે વનસતાને પણ લાગી આવ્યું, અને પોતે એટલું બોલી તે માટે ત્હેને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. કારણ કાંઈનો વધારે-ઓછો બોલ સદન કરવા જોઈતી શક્તિ હવે મણીમાં નહોતી.

વનજાતા પ્રેમથી મણીની પાસે-ગઈ, અને ત્હેને ખભે હાથ મૂકી મહા-
મંદિત સ્વરે બોલી: “ભાભી, આથી તો ત્હમારા જીવને ત્રાસ થાય છે
અને બીજાને પણ ત્દમે આમ શું કરવા કરો છો? જુઓ, નરેન્દ્રભાઈ
ત્હમારા માટે ગમે તેટલું ખર્ચ કરવા તૈયાર છે પરંતુ ત્હમે તો હકે પકડી-
ને બેઠાં છો તે છોડતા જ નથી. પછી એ પણ શું કરે? એ પોતાના
જીવનું આટલું પાણી કરી નાખે છે તે શા માટે? સુખ માટે ને? ને
ભાભી, એ સુખ ત્હમારાવડે જ ત્હેને મળી શકે એમ છે ને?”

“જ્હેન, ત્હમને એમ લાગે છે કે હું એ બધું નથી સ્હમજતી? પણ
ત્હમને બધાંને સંતોષ થતો નથી. મ્હારા હૃદયની વાત ત્હમે બધાં સ્હમજ
શકતાં નથી એને હું પણ શું કરું? હું કોઈનું કહેવું સાંભળતી નથી એમ
ત્દમને લાગે છે, પણ ત્દમારા એ સમજવામાં ફેર છે. ત્દમારા ભાઈ પણ
પહેલાં મ્હને એમજ કહેતા હતા, પરંતુ ત્હેમને તો મ્હે એક વખત બધી
વાત સ્હમજવી છે, અને ત્હેમનું સમાધાન પણ થયું છે.”

“થયું હશે સમાધાન! પણ ભાભી, મ્હારું કહેવું તો એ છે કે,
એવું સમાધાન કરવાથી કંઈ ત્હમારો મંદરાડ જવાતો છે—ત્દમારું શરીર
સુધરવાનું છે? ત્હમે ડોક્ટરને બોલાવવા દેતાં નથી કે નથી બતાવતાં વૈદને
નાડ પણ! ત્હમારું એ કામ હીક છે ભાભી?”

“પણ જ્હેન મ્હારું કહેવું એ છે કે, એવું કુત્રીન સ્ત્રીએ પર-
પુરવને—પછી તે મ્હોટો ડોક્ટર હો કે ધનવંતરી હો—પોતાનું શરીર
ઉઘાડું કરીને બતાવવું એ શું સાઈ કહેવાય?”

“ભાભી, પણ હવે એમ નહિ બતાવવાનું કેટલા દિવસ ચાલશે?
આવું દુઃખ કેટલા દિવસ ગોઠવશે?”

“નશીબમાં હશે તેટલા દિવસ જ્હેન!”

“એમ નશીબ ઉપર દોષ દોળી પાડે કેમ ચાલશે ભાભી? દુઃખનો
ઉપાય તો કરવો જ જોઈએ.”

“હા. હું પણ ક્યાં ના પાડું છું? દર્દનો ઉપાય તો કરવો જ
જોઈએ, પણ એ દર્દ જો શરીરના નાણુક ભાગ ઉપર હોય તો—”

“તો શું? નરેન્દ્ર કહે છે તેમ જો ત્દમે બાણેયાં દોત તો ત્દમારી
આ ગાંડી કદપનાઓ રીડી ન દોત!”

“ એમ કે ? એટલે હું અંગ્રેજી શિખી નહિ અને એમનો અતિશય આગ્રહ હોવા છતાં હું શિખતી નથી તેથી જ ત્હમને રોષ ચડ્યો છે નહિ ખ્હેન ! માફ કરજો ખ્હેન, પણ હવે મ્હારે તે સંબંધમાં એ શબ્દ કહેવા પડશે. ” મણીએ એ શબ્દો કહ્યા તે વખતે ત્હેની ઉંડી ઉતરી ગયેલી આંખોમાં તથા મુખમાંજ ઉપર કાંઈ અસૌક્રિક-દિવ્ય તેજ વિલસી રહ્યું હતું.

વનલતા એ વખતે આશ્ચર્યચકિત બનીને ત્હેના રહેઠાણે બેઠી રહી, ત્હેને પોતાની ભાભી એક અશિક્ષિત, મૂખ અને અવિચારી બી લાગતી હતી, કારણ કે આજ સુધી કાંઈ પણ વિષય ઉપર ત્હેમની વચ્ચે આવી આવી ચર્ચા થઈ ન હતી. વનલતા ચાર-છ મહીને જ્યારે પોતાના સાસરેથી-સુરતથી-અમદાવાદ આવતી, ત્યારે પોતાના ભાઈ સાથે ગમે તે વિષય કાઢીને કલાક-એ કલાક વાદવિવાદ કે ચર્ચા કરતી. એ વખતે ભાભીને એ ચર્ચામાં ભાગ આપતો એવું ત્હેને લાગતું અને તે મણીને બોલાવતી પણ ખરી; પરંતુ લાઝમયાંદાનું અતિક્રમણ કરીને મણી કઠીપણ ત્હેમની સાથે બેળાતી નહિ તેથી વનલતાના મણીના સંબંધમાં એવાજ વિચાર બંધાઈ ગયા હતા. વનલતાને સાસરે સાંચું મળ્યું હતું. ત્હેનાં લગ્ન થયાં તે વખતે ઘરમાં તે, તેનો વર, અને સાસુ-સસરા એટલા જ માણસો હતાં. પછી વીરમિત્ર-વનલતાનો પતિ-સુરતમાં વકિલાત કરવા લાગ્યો ત્હારે ત્હેના પિતાએ પેન્શન લીધું. પરંતુ વનલતા સાસુ સસરાનું સુખ ધણા દિવસ બેઠ શકી નહિ. વીરમિત્રે વકિલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો ત્હેને ત્રણ વર્ષ તો થયાં નવોનાં એટલામાં જ ત્હેનાં માતા-પિતા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મરણ પામ્યાં, અને વીરમિત્ર અને વનલતા દવતંત્ર થયાં-ત્હેમના ઉપર સંસારનો સવળો ભાર આવી પડ્યો. એ વખતે વનલતાને સત્તરમું વર્ષ બેઠું હતું. પોતાના અધિકારમાં સવળો કારભાર આવ્યા પછી વીરમિત્રે પોતાની પત્નીને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાનો આરંભ કર્યો. એ ત્રણ વર્ષમાં તો વનલતાએ સારો અભ્યાસ કર્યો-તે સહેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો પોતાની મેળે અર્થ રદમજીને વાંચવા લાગી, પરંતુ માનૂપદે આરંભ થતાં જ ત્હેનાં સવળાં અંગ્રેજી પુસ્તકો કપાટમાં ધૂળ ખાતાં જ પડી રહ્યાં અને ન્હાના કોકાના લાવન પાવનમાં ત્હેનો બધો વખત જવા લાગ્યો. પણ દુર્દૈવે એકજ વર્ષમાં આંકડીના વિકારે કીકો આ દુનિયાં છોડી મયો. ત્યારથી વનલતાના દુઃખનો આરંભ થયો. ન્હાના કોકાના મૃત્યુ પછી થોડાજ સમયમાં વીરમિત્રને હૃદયનો રોગ લાગી પડ્યો અને ત્રણ વર્ષમાં

એજ દુઃખમાં તહેનો અંત આવ્યો. ગરીબ બિચારી વનલતા, ચોવિસ વર્ષની ભરપૂર વયમાં વિધવા થઈ અને સાસરામાં બીજું કાંઈ અંતનું સગું નહિ હોવાથી સુરતને છેવટના પ્રણામ કરી અમદાવાદમાં-પિયેરમાં આવીને રહેવા લાગી. વનલતા જે વખતે અમદાવાદ આવી તેજ અરસામાં નવેન્દ્ર વસાયતથી બેરિસ્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી ઘેર આવ્યો હતો.

“ બહેન, હું અંગ્રેજી શિખું એરી એમની અને ત્હમ્મરી ધણી ઇચ્છા છે. પણ હું એક સાદોજ પ્રજા ત્હમને પૂછું છું કે, શું એ શિક્ષણથી મ્હને કંઈ વધારે ફાયદો થશે એમ ત્હમને લાગે છે ? ” પોતાની સ્થાને આશ્ચર્ય-ચકિત નજરે જોઈ રહેલી નણંદને મળીએ પૂછ્યું.

“ બહેન, મ્હને અંગ્રેજી આવડતું નથી એટલે મેં કંઈ સામગ્રીની અવગત કરી કે ફક્ત પૈસાને આધાર આપે એનું કંઈ કામ થયું છે, અથવા ત્રી આચરણમાં કંઈ ફરક પડવા દીધો છે કે સાત્તમર્્યાદાનું અતિક્રમણ થયું છે ? જોણે બહેન, એમાંનું કશુંએ થયું છે ? જે મ્હારો કાંઈપણ દોષ થયો હોય તો મ્હને ગમે તે કપડો આપો. બહેન, અને મ્હારું કહેવું તો એ છે કે, ત્હમને અંગ્રેજીમાં એવું શું સુંદર લાગ્યું છે ? મ્હને મ્હારા પિતાએ અંગ્રેજી શિખાવે ગુજરાતીમાંજ સંપૂર્ણ શિક્ષણ આપ્યું ત્હમાં ત્હમને શી ઉણપ લાગે છે ? મ્હારો ગુજરાતીનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થઈ રહ્યો તે વખતે બીજી છોકરીઓની માફક મ્હને પણ અંગ્રેજી શીખવાનું મન થયું અને મ્હને અંગ્રેજી નિશાળે મૂકવા મ્હેં મ્હારા પિતા તથા માતાને ઘણાંએ સમજાવ્યા; પણ મ્હારા પિતાએ મ્હને ચોખ્ખી રીતે સ્હમજાવી, મ્હારા મગજમાં ભરાયેલું અંગ્રેજીનું ભૂત કાઢી નાખ્યું. મ્હને ત્હમણે કેટલાંએ ગુજરાતી ગ્રંથો વાંચી સંભળાવ્યા અને મ્હને કેટલીએ નવનવી શિખામણની વાતો શીખવી. બહેન, મ્હારા પિતાજીનો એવો મત હતો કે, કન્યાએને ગુજરાતી ભાષાનેજ ઉત્તમ અભ્યાસ કરાવી અને તો સંસ્કૃત ભાષાનું ઝોળખણ કરાવી, ત્હમને ભવિષ્યમાં સંસારમાં કામ લાગે એવું શિક્ષણ આપવું એનુંજ નામ ખરું શીક્ષણ છે. ”

“ બાબી, આજ ત્હમે શું ધાર્યું છે ? ત્હમે હવે બોલવાનું બંધ કરો. જાણો છોકે કેટલો બધો વખત ત્હમે વાત કરી છે ? ત્હમારામાં આટલી બધી શક્તિ આજ આવી છે ક્યાંથી ? હવે બંધ કરો બોલવાનું, નહિ તો ત્હમને કબજો ત્રમ પડવાથી વધુ અશક્તિ થશે. ”

‘ નહિ જાહેન, આજ મને બોલવા દો. આ શિક્ષણની બાબતમાં હું તમારું કહેવું સાંભળવાની નથી, એવી જે તમારી માન્યતા થઇ ગઇ છે તે કહાડી નાખવાની મને આજ તક મળી છે. અને જો તે આજ ગુમાવું અને કાલ ઉઠીને જો મહારું મરણ—”

મણી છેલ્લું વાક્ય પૂર્ણ કરે ને પહેલાં વનજતા બોલી ઉઠી, “ભાભી, એવા અભદ્ર શબ્દ ન બોલો ! તમને જલદી જલદી સાજાં થઇ જાઓ. પ્રભુ તમને જલદી જલદી સાજાં કરો.—ભાભી હજી તો તમારે મહારા ભાઇનો ઘરસંસાર ચલાવવાનો છે. ”

“ જાહેન, હવે એવી વાતોથી શો ફાયદો છે ! હું એમને સુખ આપી શકી નથી એવું તમને કહો છો અને હું પણ એવુંજ માનું છું. તો પછી એવી વાતોથી શું વળવાનું છે ? હું બહુ તો દશ પંદર દિવસની મહેમાન છું. જાહેન ! મહારી તમને એક છેવટની વિનંતી છે. મને આટલું બોલનાં ઘણો પરિશ્રમ પડે છે, છતાં એ કંઇ સહન કરીને પણ હું બાહુ છુ તે ખાસ કારણને કારણેજ, અને મને આશા છે કે મહારી આ વાતચિતમાંથી તમને સારામારનો વિચાર કરીને યોગ્ય વસ્તુનો સ્વીકાર કરશોજ. તમે અંગ્રેજ શિક્ષણને ઘણું મહત્વ આપો છો, અને મહારી પાછળ તમારે બીજી ભોળાઇ આવશે અને જો તે પણ મિચારી મહારા સરખી ગામરીઆણુ હશે તો તમને બધા તહેને પણ અંગ્રેજી શીખવાનો આગ્રહ કરશે. પરંતુ તેમ કરવા પડેલાં મને મહારા પિતાજીએ સ્ત્રી શિક્ષણના વિષયમાં જે બે શબ્દ કહ્યા છે, તે હું અત્યારે તમને કહું છું તહેને વિચાર કરજો. ” આમ કહીને મણી બોલવા લાગી અને વનજતા કેવળ શાન્ત ચિત્તે પોતાની ભાભીનું તે ભાવણ સાંભળી રહી.

“ જાહેન, મહારા પિતાજીનો સ્ત્રીશિક્ષણના મંબંધમાં એવો મત હતો કે, જાહેનું સામર્થ્ય હોય અને જે સમાજ બંધનની બહુ પરવા કરતા નહોય તહેમણે પોતાની પુત્રીઓને સંપૂર્ણ અંગ્રેજી શિક્ષણ આપી પછી તહેનું લગ્ન કરવું; નહિતો તેર-ચૌદ વર્ષની વય સુધીમાં પુત્રીને બેચાર અંગ્રેજી ચોપડીઓ શીખવી, પછી હવે છોકરી મોટી થઇ ગઇ છે. હવે જો લગ્ન નહિ કરી નાખીએ તો લોકો નિંદા કરશે એમ કરીને જોઓ છોકરીઓનાં લગ્ન કરી નાખે છે, અને જેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ કન્યાકેળવણી પાછળ વધારે

દ્રવ્ય ખરેખરી શકે તેવી નથી, તેઓએ તો બહેતર છે કે, પોતાની પુત્રીનાં એ અધૂરી પાનકી ભાષા શિખવા પાછળ બેચાર વર્ષ નકામાં બગાડવાં નહિ. તેથી તહેની માનસિક અને સ્વારીરિક શક્તિ ઉપર કેટલો કાપ મૂકાય છે તહેનો કોઇ ખારીક વિચાર કરતું નથી, અને પાછળથી તેવી કન્યાઓ સાસરાના ચક્રમાં પડ્યા પછી તહેમના એ અધૂરા અંગ્રેજી જ્ઞાન ઉપર સાવ પાણી ફરી વળે છે. તહેના કરતાં કન્યાઓને બેચાર વધારે વર્ષ ગુજરાતી ભાષાનો જ અને થોડો ઘણો સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરાવવો જરૂરનો અને ફળદાયી છે. હાલની કન્યાકેળવણી આર્યાવર્તની કન્યાઓને લાયકની નથી. વિદેશી અમલદારો કે જહેમને આર્યાવર્તની રહેણી-કરણીનું ભાગ્યેજ જ્ઞાન હોય છે, તહેમણે છોકરાઓની માફક જ સ્ત્રી કેળવણીની ચોખ્ખા ધડી છે, પરંતુ તે આપણી કન્યાઓને બિલકુલ પ્રતિકૂળ છે, એ કેળવણી આપણી જહેનો અને પુત્રીઓને ઉત્તમ ગૃહિણીઓ અને શ્રેષ્ઠ માતા બનાવી શકતી નથી. હાલની સ્ત્રી કેળવણીમાં એવા ઘણા વિષયો છે કે જે સ્ત્રીઓને માટે તદ્દન નકામાં હોવા ઉપરાંત તહેમની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો હાસ કરે છે. એવા નકામાં વિષયોને બદલે સ્ત્રીઓને ગૃહસંસારમાં જે અનેક આવશ્યક અને વિકટ વાતો શિખવી જરૂરની છે, તહેનું જ્ઞાન આપ્યું હોય તો તે ઉત્તમ ગૃહિણી અને ઉત્તમ માતા બની શકે; એટલું જ નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રવ્રતિને જવાબદાર એવી ભાવિ પ્રજાને આત્મતેજનું દુધ પાનાર દેવીઓ બને, અને દિન્દી પ્રજા જગત્ની મહાપ્રજાઓમાં ભૂતકાળની માફક સર્વ શ્રેષ્ઠ બની શકે. અરે જહેન, તહેમે જ ખરેખરે કહો; તહેમે અંગ્રેજી પાંચ સાત પુસ્તકો શિખ્યાં છો, પરંતુ અત્યારે તહેમને એ જ્ઞાન કેટલુંક ઉપયોગમાં આવે છે વા? ”

વનગ્રતા તો પોતાની ભાભીની આવી કહાપણુભરી વાતો સાંભળી આશ્ચર્યમાં ગરક થઇ ગઈ. જે ભાભીને તે અશિક્ષિત અને અવિચારી ગણતી હતી તે ભાભીમાં આટલું જ્ઞાન છે એ જોઇ તે સ્વપ્રાવસ્થામાં છે કે જાગે છે એનું પણ તહેને ભાન રહ્યું નહોતું. મંણીએ તહેને પ્રશ્ન પૂછ્યો તે વખતે તહેનો સીધો જવાબ આપવાને બદલે, પોતાના હૃદયમાં ઉભરાઇ આવેલો ભાભી પ્રત્યેનો સ્નેહ પ્રકટ કરવા તે એકદમ ઉભો થઇ અને ભાભીને અત્યંત વહાલથી હૃદય સાથે આંખી તહેણે કહ્યું: “ અહોહો ! ભાભી, તહેમે આટલું બધું જ્ઞાન કહાંથી મેળવ્યું ? ” પરંતુ વનગ્રતાનો તે આનંદ અદ્ધ કાળ માટે હતો. તહેણે જે વખતે ભાભીને પોતાના બૂજબૂધે આંધી લીધી

તેજ વખતે બોલવાના અતિશ્રમથી ત્હેને મૂર્છા આવી ગઇ હતી. આજ તે પોતાની શક્તિ કરતાં વધારે બોલી હતી. આજ સુધીમાં કોઇએ ત્હેને એકી વખતે આટલું અધું બોલતાં સાંભળી નહોતી. વનલતાએ ભાભીને પોતાના પાસમાંથી મુક્ત કરતાંજ તે કાચ ઉપર ઢળી પડી; અને ત્હેની એ હાલત જોતાં જ વનલતાએ એકદમ ભયંકર ચીસ પાડી. તે સાથે જ દરવાજે ઉઘાડી નરેન્દ્ર એકદમ અંદર આવ્યો. ત્હેમની પાછળ ભારતીમૈયા, સંકર, અને વિલસુ અંદર આવ્યાં. ત્હેમને આવ્યાને થોડીજ વાર થઇ એટલામાં નરેન્દ્રની માતા-ગોદાવરી-પુત્રીની ચીસ સાંભળી હાથમાંનું કામ પડતું મૂકી નીચેથી ઉપર દોડી આવ્યાં. બધાં મણીની સારવાર કરવા મગી પડ્યાં.

નરેન્દ્ર એકદમ ગાત્રી શક્યો ત્હેનું કારણુ એટલું જ હતું કે તે બદાર થી આવ્યો તેવો પત્નીના ખંડમાં આવતો હતો, પરંતુ નહુંદ-મોઝખને વાત કરતાં સાંભળી તે દરવાજાની પાછળ ઉભો રહ્યો હતો, ત્યાં રહીને ત્હેણે મણીના-પોતાની પત્નીના ઓશિણુ ગંધે સવળા વિચારો જાળી-સાંભળી લીધા હતા.

પ્રકરણ ૯ મું.

બાળલગ્નની રીતી.

ગયું ગયું અલ્પચર્ય દેવળા અર્ભક ગગને,
થયાં વિલાસિ બાળ જાળ ઉડે નર જગને;
અલ્પચર્ય બેળ તેજ દતા ભડ બુ મંડળમાં,
તેજ તનુજો આજ કાજ કરતા બાંડળનાં.

(૮૬૬ની હાલત.)

નરેન્દ્ર હમણાં હમણાંથી, જ્યારે જ્યારે કચેરીના કામમાંથી પરવારે ત્યારે બપોરની વખતે આશ્રમમાં જતો હતો. વિહારીના ઘેરથી આવતાં રસ્તામાં તહેણે સ્વામીજીના સંબંધમાં જે ઉદ્દગારો ડાઘ્યા હતા તે બધા વિચારો હવે બદલાઈ ગયા હતા. પહેલી જ વખતે તે કેવળ દ્રુતુહલની ખાતર, વિહારીના માનને લીધે આશ્રમમાં ગયો ત્યારે ચર્ચાનો એક ઘણો સરસ વિષય નીકળ્યો હતો કે તે સાંભળીને એ પહેલીજ મુઝાકાતે નરેન્દ્રના મનમાં સત્યાનંદ સ્વામી માટે પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્તમ થઈ હતી; અને ‘સાધુ એટલા બધા ખરાબ’ એવો તહેનો વિચાર ફેરવાયો હતો ! તથા સત્યાનંદ સ્વામી એ ખરેખર જ અધિકારસંપન્ન વ્યક્તિ છે અને જે ભારત-વર્ષમાં આવા પુરો ઉપદેશકનાં આવાં કાર્ય કરતા હોય તો દેશની ઉત્તતિ ખેંચી ત્વરાથી થાય, રથએ રથએ સાધુઓની ચલી નિહા બંધ થાય, તથા આવન લાખ માણસો દેશને ભારરૂપ ન થતાં ગણ્યા-ગાંઠ્યા અને ચોગ્ય ઉપદેશકો દેશનો ઘણો ભાર દૂર કરે એવું પણ એને લાગ્યું હતું. નરેન્દ્રના પહેલી વખતે આશ્રમમાં આવવાના બે ઉદ્દેશ હતા. એક, વિહારીએ કહેલી બાલવિધવા વિલસુને નજરે જેવી અને બીજો સત્યાનંદ સ્વામીની ચેષ્ટા કરવી. તે વખતે વિહારી અને નરેન્દ્ર સ્વામીજી પાસે જઈને બેઠા તે પછી વિહારીની વાતચિત ઉપરથી સ્વામીજીને જણાયું કે નરેન્દ્ર સુશિક્ષિત, પદવીધર અને વિદ્યાવત જઈ આવેલો યુવક છે. અને પછી નરેન્દ્રની વાતચિત ઉપરથી તહેના એ લાપણું વક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે તે સ્વામીજી કળી ગયા અને વાતમાં ને વાતમાં એક દષ્ટાન્ત કહ્યું કે : “ એક વખતે એક શેપનાગ આખરી પડ્યો. તહેણે ઔપધ તરીકે મ્હોટી મ્હોટી અમૃત-વલ્લોઓ મંગાવી, પરંતુ તહેનાં નેત્રોમાંનું વિષ તે વલ્લોઓ ઉપર પડતાં જ સઘળી અમૃતવલ્લોઓ વિષમય બની ગઈ. છેવટે જ્યારે તે નાગનાં નેત્રો ઉપર પાટા બાંધી તહેને ઔપધ આપવામાં આવ્યું ત્યારે જ તહેને ગુણ પડ્યો. ” આ દષ્ટાન્ત ઉપરથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યની બુદ્ધિ આજ્ઞાક્રાન્તા શિક્ષણથી ગમે તેટલી કુશાત્ર અને પ્રગલ્ભ અનેલી હોય તો પણ તહેમાં નાના પ્રકારના આગ્રહ-દુરાગ્રહોનું, અહમન્યતાનું અને તર્ક-કુતર્કોનું વિષ ભરેલું હોય છે. આજ્ઞાલ ભોટ આચાર્યો તથા લખાડ શાસ્ત્રીઓનાં જ્યાં ત્યાં દર ઉભરાઈ નીકળ્યાં છે; પરંતુ તે ભોટપણું અને લખાડપણું લોકોની દૃષ્ટિએ આવે છે તો લોકો તહેમનું પોકળ પ્રકટ કરી, તહેમનો ‘પધા હમદોલ અને માહે પોત્ર જેવા પ્રજાવનો ભેદ બુદ્ધો

કરી નાખે છે. અહિં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, આ ગુણ કોનો ? તે અધ્યાત્મ વિદ્યાનો કે પછી તે વિદ્યાનો પ્રસાર કરનારાઓનો ? જેમ મેઘની વૃષ્ટિ સમગ્રલક્ષિયી સર્વ સ્થળે સરખી થાય છે, છતાં તહેના જીવનથી સજ્જન-દુર્જન, ચાર-શાહુકાર, મુબ્ત-દુષ્ટ, અવિદ્યાન-વિદ્યાન વગેરે જાતના માણસોનું પોષણ થાય છે. ત્હારે એને તે વૃષ્ટિનો દોષ કે જે પ્રકૃતિને તે પાણી જીવન આપે છે તે પ્રકૃતિનો દોષ ? ”

આમ બિલકુલ સાદાં ઉદાહરણ આપતાં આપતાં છેવટે સ્વામીએ કહ્યું : “ જાણે, એ બધો વાસનાનો દોષ છે, તો પછી બીજા કાઈનો વાંક કાઢવાથી શો ફાયદો છે ? જે પ્રભુએ લવચક ઉત્તર કર્યું છે તેજ પરમેશ્વરે તે ચક્ર તરી જવાના ઉપાય પણ કરી રાખ્યા છે. ભાર્મ, માણસની સદ્ ઇચ્છા થાય કે તુરંત તે ઉપાય જતાવનાર સદ્ગુરુ મળે છે. ” આમ પહેલીજ મુશ્કાકાતે નરેન્દ્ર સ્વામી આગળ નિરૂત્તર બન્યા. તે દિવસથી ત્હેને જાહેરે વખત મળતો ત્હારે તે આશ્રમમાં ગયા શિવાગ રહેતો નહિ.

વિહારી થોડા જ દિવસ થયાં મુંબઈ પાછો પોતાના અભ્યાસ માટે ગયો હતો. શંકર અમદાવાદ હતો. ત્હેનો અભ્યાસ સારી રીતે આગળ ચાલતો હતો. વિલસુ ત્હેની સાથે સગાભાઈ માફક વર્તતી. શંકર પણ ત્હેને બહેન કહીને જ બોલાવતો. ભારતીયેવા પણ ત્હેને પેટની પુત્રીની માફક રાખતી; સત્યાનંદસ્વામી તો ત્હેને પાંચ મિનિટ પણ પોતાની તજ્જર બહાર થવા દેતા નહિ. વિલસુ આશ્રમમાં ગઈ ન પછી પહેલાં થોડા દિવસ સુધી તો સ્વામીના વર્તનમાં વિલક્ષણ ફરક પડી ગયો હતો; કેટલીએ વખત ત્હેમણે વિલસુને પોતાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવવાનું કહ્યું હતું, અને પ્રત્યેક વખતે તે વાત સાંભળતાં સ્વામીનાં નેત્રામાં એકસરખાં અશ્રુ વહેતાં હતાં. આ જતાવ જોઈ આશ્રમમાં આવતાં માણસોને પણ ધણી જ નવાઈ લાગતી. પરંતુ વિલસુની વાત જ કશુજાનક હતી કે ગમે તેવો કંઈક હૃદયનો માણસ તે સાંભળતો હોય તો ત્હેની આંખ પણ ફારી રહી ન શકે. કેટલીક વખતે રાત્રે વિલસુ ઉઘી ગઈ હોય ત્હારે જઈ, સ્વામી ઘડીઓની ઘડીઓ સૂતી ત્હેના મુખ તરફ દૃષ્ટિ સ્થાપી સ્થાયર ઉભા રહેતા. વિલસુના માટે એ યોગીજનના હૃદયમાં આટલી જાની કાળજી કેમ હશે તે એક ન ઉજ્જી શકાય તેવું ગૂઢ હતું.

વિલસુ સર્વ રીતે નિરાધાર હતી. ત્હેની નિરાધાર સ્થિતિ કરતાં ત્હેને આત્માવસ્થામાંજ પ્રાપ્ત થયેલ વૈધવ્યનો વિચાર મનમાં આવતાં પ્રત્યેકને ત્હેના માટે અત્યંત લાગણી થતી. ત્હેના શરીરની બાધણીમાં, સ્વરૂપમાં અને સ્ત્રીના નૈસર્ગિક ગુણમાં લગારે ખોડ કાઢી શકાય એવું નહોતું, પરંતુ ત્હેના એ સમગ્ર ગુણ-રૂપ ઉપર વૈધવ્યપણાએ હાથ ફેરવી નાખ્યો હતો. આશ્રમમાં જ્યારે જ્યારે નરેન્દ્રની દષ્ટિએ તે પડતી ત્યારે ત્યારે ત્હેના વૈધવ્યના વિચારથી ત્હેનું હૃદય ત્રોક્ષાષ જતું, અને ત્હેને એમ થતું કે, પ્રભુ સમગ્રું સારા માટે કરે છે એવું લોકો કહે છે, પરંતુ વિલસુ જેવી અનાથબાળા ઉપર વૈધવ્યનું દુઃખ નાખવામાં ત્હેણે ખરેખર અન્યાયજ કર્યો છે. આત્મ વશી વખત તેણે સ્વામીજીના સાંભળતાં પણ કહ્યું હતું.

વિલસુના વિષયમાં સ્વામીની સાથે વાતચિત થતાં એક વખતે નરેન્દ્રે કહ્યું કે: “સ્વામીજી, હું જ્યારે મહારા પોતાના માટે વિચાર કરું છું, અથવા વિલસુના જેવું એકાદ ઉદાહરણ દષ્ટિએ પડે છે ત્યારે મ્હને એમ લાગે છે કે, આપણામાંથી બાળલક્ષ્મીના દુષ્ટ રિવાજ બંધ કરવા માટે સરકારે કાયદો કરવાની જરૂર છે.”

સ્વામીએ ત્હેના જવાબમાં કહ્યું: “નરેન્દ્ર, એ વિષયમાં ત્હમારા મનમાં ધણો અસંતોષ હોવાથી ત્હમને એવા વિચાર થાય છે. અને વિલસુના જેવાં ઉદાહરણ એક પછી એક દષ્ટિએ પડે એટલે બાળલક્ષ્મી બંધ થવોજ જોઈએ એવું આપણને લાગે એ સાહજીકજ છે. પરંતુ ત્હેના પ્રતિબંધ માટે આપણા વૈદિક સંસ્કારના કાર્યમાં કાયદાના રૂપે આપણે સરકારની મદદ શામાટે લેવી એ મ્હને સ્હમજતું નથી; અને આપણા વિવાહાદિ વૈદિક સંસ્કારનાં કાર્યોમાં હાથ ધાલવા સરકાર સમર્થ પણ નથી.* આમ હોવાથી એ કાર્યોને વૈદિક ધર્મમાંથી કાઢી સામાજિક કાર્યોમાં ધકેલી દઈ સરકારની મદદ આગવા કરતાં ખરા દેશ-સમાજહિતચિંતકોએ વાણી અને કૃત્યો દ્વારા બાળલક્ષ્મી નો પ્રતિબંધ કરાવવાના કાર્યમાં મચી પડવું એ મ્હને વધારે યોગ્ય લાગે છે.”

“હા. એક રીતે આપનું કહેવું યોગ્ય છે, પરંતુ હાલની બાળલક્ષ્મી રૂઢીથી થનાર અનર્થ ટાળતાં ધણેજ લાંબો સમય લાગશે.”

“પરંતુ એ ઘટનાઓ તો સ્વભાવનઃ થતી જશે. પૂર્વકાળે જ્યારે એ આલને શાસ્ત્રમંત ગણવામાં આવતી; અને શાસ્ત્રમાં બતાવેલા નિયમ

* ૧૮૫૮ ના મહારાણી શ્રીના આશ્રમન પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે.

પ્રમાણેજ સર્વ કાર્ય કરવામાં આવતાં તે વખતની રિથિતિનો વિચાર કરતાં આપણનેજ કંઈ જુદીજ વાત જણાશે. જે પ્રમાણે ઝાડના એકાદ રોપાને એક રથોળી બીજે રથો લઈ જવાનો હોય છે તો તહેને અતિશય કુમળાપણુ-માંજ લઈ જમને રોપો હોય તો તે ભૂમિતો અને તે છોડતો એક જથથા જે રીતે તે દૃઢમૂળ થાયછે, તે પ્રમાણે શ્વસુરગૃહે રહીને કન્યાની કુમળા વયથીજ શ્વસુર ગૃહનાં માણસો સાથે ઝાળખાણુ થવાથી તહેમને માટે તહેના મનમાં યોગ્ય સ્નેહ અને માન ઉત્પન્ન થાય છે; તહેને પોતાનાં માતા-પિતા જેટલાં સાસુ-સસરા પૂજ્ય લાગે છે, અને તહેમનો સધળો ઉપદેશ આપણા-જ હિત માટે છે એવું સહમજી તે તહેમને અનુસરે છે. હમેશાં સાથે રહે-વાથી તહેને ન્હાના દિવસે પોતાના ભાઈ જેવા લાગે છે. નણ્ડો ખહેન જેવી જણાય છે અને તે કન્યા એ બધા કારણોને લીધે, સુખથી, મર્થાદાથી અને નીતિથી ચાલી પોતાના પિતા અને પતિના કૃપાને અનુકૂળ અને આનંદદાયક બની, પોતાના પતિ સાથે શાંત અને નિર્વેધ સસાર સુખ અનુભવે છે. પૂર્વની આ વિવાહની રીતમાં દોષ નેવા જમણું તો ધણુ થોડાજ જણાશે.

‘અઘટવર્ષાં મવેત્કન્યા’—આઠ વર્ષ પછી પુત્રીનો આપ યોગ્ય વરની શોધ કરવાનો આરંભ કરે છે અને કૃળ, શીઝ, ગોત્ર વગેરે ધટનાઓ અનુકૂળ જણાતાં વિવાહ વિધિ થાય છે. તહેમાં વાગ્દાન, કન્યાદાન અને સપ્તપદી એ ક્રમ પ્રમાણે ત્રણ કાર્યો હોય છે. એમાંથી એકાદું કાર્ય અધુરું રહી જાય તો પણ તે વિવાહ સિદ્ધ-પૂર્ણ થતો નથી. તેથીજ સપ્તપદી થવા પહેલાં ‘નષ્ટે મૃતે ચ પતિતે’ એ સ્મૃતિ વાક્ય પ્રમાણે વરનો એકાદો મહાદોષ જણાતાં, કન્યાનો વિવાહ અન્ય સુયોગ્ય વર સાથે કરવાની શાસ્ત્ર રજા આપે છે. હવે એ ત્રણ કર્મો શાસ્ત્રાશા પ્રમાણે જેતાં કાલાંતરે કરવામાં આવતાં, તેથી પાંડોળેથીજ નક્કી થયેલ વિવાહ સંબંધવાળાં વડુ અને વરની પરસ્પર કામળ અને શુદ્ધ અંતઃકરણની રિથિતિમાં તહેમના તાણ્યોદયના સુમારે તહેમનાં સ્વજન થનાં; અંતે એરી રીતે લગ્નગ્રંથીથી જોડાયલાં યુગલો સુખ અને સંતોષથી પોતાનું જીવન ગાળી શકતાં. પરંતુ પછીથી રાજ્યક્રાંતિઓ જેવાં અનેક કારણથી મનુષ્યોની જીદ્ધિ અને રિથિતિની રિધરતા અત્યંત અશાશ્વત બની જવાથી બધાં શાસ્ત્રીય કર્મો ત્યાગતાં ગયાં અને અમુક અમુક સમય પછી થનારી વિધિઓ એકજ દિવસે આટોપાવા માંડી, તેથીજ હવે વર અથવા વડુને પરસ્પરને મળવા કે જેવાનો પણ અવકાશ નહિ મળતાં એક જ દિવસમાંજ આ અત્યંત મહત્વનો સમરંભ આટોપી દેવાય છે.”

“સ્વામીજી, આપની આટલી રાત ઉપરથી મધ્યકાળની બાળકલ્પની પદ્ધતિનું મહત્વ મ્હને સ્હમગ્યનું, પરંતુ આર્યાવર્તમાં પરદેશીઓના આગ્યા પહેલાં વૈદિક કાળમાં કેટલી વયે વિવાહ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું તે તો જાણીએ. મનુસ્મૃતિમાંજ કહેવામાં આવ્યું છે કે:

વેદાનધીત્ય વેદૌવા વદે વાપિ યથાક્રમમ્ *

અવિપ્લુત બ્રહ્મચર્યો ગૃહસ્થાશ્રમના વિશેષ ॥૩૩॥

એથી પણ વિશેષ એજ સ્મૃતિમાં નવમા અધ્યાયના નેવુમા શ્લોકમાં મનુમહારાજજી જણાવી ગયા છે કે, “કન્યા રજસ્વલા થયા પછી ત્રણ વર્ષ પર્યંત પતિની શોધ કરીને પોતાને અનુકૂળ પતિને પ્રાપ્ત થાય. “આથી પણ પ્રાચીન કાળે લગ્ન માટેની વય મર્યાદા કેટલી ખાંધવામાં આવી હતી તે સ્હમગ્ય છે. વળી આપે હમણાંજ કહ્યું તેમ મધ્યકાલીન રૂઢીઓનું યથાવત પાલન પણ હમણાં તો ફેરાણે મૂકવામાં આવ્યું છે. હમણાં તો જે પતિ-પત્ની એકજ ગામનાં હોય તો પરસ્પરને વાર તહેવારે સાસરીયાં તરફથી જમવા તેડવામાં આવેછે, પરંતુ તે વખતે વર અને વહુની વય બંણી ન્હાની હોયછે અથવા મ્હોટી હોય તોપણ એક બીજાને મળી કે વાતચિત કરી શકતાં નથી તો પછી પરસ્પર પ્રત્યે સ્નેહ તો ચાલજ ક્યાંથી. પરંતુ જૂદા જૂદા ગામનાં વર-કન્યાને તો આટલું સૌભાગ્ય પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. બાળકલ્પની પરિસ્થિતિ જ એવી છે કે વહુ એ તો પારકા ઘરની છોકરી, એમ ન્હાનાં બાળકોનાં મન ઉપર મા-બાપો તરફથી સંસ્કારો પડેલા હોવાથી ન્હાના દિયરો કે નણદો તહેના તરફ સ્નેહ અને મમતાભરી દૃષ્ટિએ જેવાને ખદલે લગભગ ધૂણાભરી દૃષ્ટિએ જૂલે છે. અને ઘરમાં વહુ આવી કે સાસુજનો મિલનજ તો એવો ફરી જન્ય છે કે જે મ્હોટી વયની વહુ હોય તો કીક, નહિં તો કુમળી વયથીજ-બાળપણથીજ સાસુ માટે વહુના મન ઉપર તિરસ્કારની એવી સંજ્ઞા જાપ પડે છે કે તે જન્મ પર્યાંત જતી નથી. એ શિવય જેની સાથે પત્ની તરીકે રહેને જન્મારો કાઢવાનો હોય છે તે પતિને તો તે કેટલાંએ વર્ષો પછી બાળખતાં શિખે છે. વળી નષ્ટે મૃતે ચ પતીતેની આજ્ઞાનું તો હાલના વખતે

* ભાવાર્થ:-“જ્યારે યથાવત્ સ્વભાવથી પાળી આચાર્યાનુકૂલવર્તિ ધર્મથી ચાર, ત્રણ, બે અથવા એક વેદ સાંગોપાંગ ભણે તથા જેનું સ્વભાવથી અંગિત ન થયું હોય તે પુરૂષ કે સ્ત્રી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશે. ”

પાલન થતુંજ નથી. બાળવિવાહની રીતથી કેટલી નિર્દોષ બાળાઓ જન્મીજ ન વૈધવ્યના મહા સંકટમાં ફસે છે તે તો વસતિપત્રકના આંકડાઓ જોવાથી સમજાય છે. સ્વામીજી, સમપદીનો અર્થ આજકાલના મહારાજોજ નથી સ્હમ-જતા તો વર-કન્યા તો સ્હમજે જ શું ? આપ એ શિવાય એ તો કબૂલ કરી ગયા કે મધ્યકાલીન યુગમાં વિવાહ થયા પછી લગ્ન ઘણું વર્ષો પછી થતાં, તેથી બાળલગ્નની રીતે દેશમાં હતીજ નહિ એ તો સિદ્ધ થયું છે; પરંતુ તે સમય અને હાલના સમયમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. પોપલીલાઓ પ્રસાર-નારાઓનાં પાખંડો હાલમાં વધી પડ્યાં છે, અને દેશની અસંખ્ય બાળક વિધવાઓ એવા ઢોંગીઓના હાથે ફરસી જીવનને નષ્ટ ભ્રષ્ટ કરી રહી છે. અને તેથીજ:—

“ ધરતીપણું તજીને તેથી આ આર્ય ભૂમિ,
સુતપદ પરદેશી લોકને દેઈ દેશે ”*

નું ભવિષ્યકથન ખરું ઠ્યું છે. સ્વામીજી, હું આપનેજ પૂછું છું કે આ પ્રશ્ન સંબંધે ત્હમારો પોતાનોજ શો મત છે તે કહો.”

સ્વામી:—“ત્હારો મત તો એવો છે કે, વર્તમાન સમયે દેશકલાનુરૂપ સુધારા અવશ્ય થવા જોઈએ: પરંતુ ત્હેવા સુધારાઓ માટે સરકારી કાયદાની કંઈ પણ જરૂર નથી. વળી આજકાલ સમાજની જે ભયપ્રદ હાલિ થઈ રહી છે ત્હેનો સંઘળો દોષ સુધારકો બાળલગ્ન ઉપર મૂકે છે તે ત્હેમની ભૂલ છે. હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિ, વધતાં જતાં બીન જરૂરી મોજ શોખ, કપડાં લતાં અને ખાવા પિવામાં હદ બહારનાં ખર્ચો, ધર્મ પ્રવૃત્તિનો હાસ અને મુખ્ય કરીને દેશમાં વધતી જતી દરિદ્રતા એ કારણોને લીધે આપણા સમાજનો ખરેખરો હાસ તો થઈ રહ્યો છે. પરંતુ વિવાહની દૃષ્ટિએ સમાજનું કલ્યાણ કરવું હોય તો કન્યાની વય ચોદ વર્ષની અને વરની વીસ વર્ષની કરાવવી જોઈએ. એટલે એ ચાર વર્ષ વડિલોની દેખરેખ નીચે ત્હેમને સંસારનું શિક્ષણ મળે; અને એમનો ઉદય થવા પહેલાંજ પતિ પત્ની તરિક્ત ત્હેમનો સંબંધ થવાથી સારા માદા સંઘળા પ્રસંગોમાં તે પરસ્પરના સહવાસમાં હમૈશાં રહે, તો ત્હેમનામાં જે શુદ્ધ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય ત્હેવા પ્રકારનો પ્રેમ બીજી કોઈ પણ રીતના વૈવાહિક સંબંધમાં થવો શક્ય નથી. હાલના દેશકાલ પ્રમાણે રજ્ઞેદર્શન પહેલાં ઓછામાં ઓછાં એ વર્ષ પૂર્વેજ કન્યાઓનાં લગ્ન થાય તો વર-વહુ

ખન્ને એકજ પરિસ્થિતિ અને એકજ વાતાવરણમાં રહેવાથી, નહેઓ જેમ જેમ મોટાં થતાં જાય તેમ તેમ તહેમનાં હૃદય, સ્વભાવ, હિતસંબંધ અને પ્રેમ એકતાર થઇ શકે, અને વડિલ જનોનો સંતાનો ઉપરનો પ્રેમ, તહેમની કર્તવ્યનિષ્ઠા, કુલ સમુજાતિની તહેમની સ્વાભાવિક આવડત અને અનુભવ તથા મુખીપણું એ બધાનો આયતોજ ફાયદો તહેમને મળી શકે. હા, પરંતુ એટલું જોવું જોઇએ કે વર અને કન્યાએ ઓછામાં ઓછા અનુક્રમે યોવીસ અને અઢાર વર્ષની વય પહેલાં અખંડ અભ્યર્થનું પાલન કરવું જોઇએ. ”

નરેન્દ્ર સ્વામીજી સાથે આગળ બોલવા અને યોગ્ય ખુલાસો કરવા જતો હતો એટલામાં ત્યાં ભારતીમૈયા આવી પહોંચ્યાં અને સ્વામીજીએ તહેમને પૂછ્યું:—“ ચિલસુ ક્યાં ગઇ છે ? થોડા વખતથી દેખાણીજ નથી ! ”

“ એ ગુણવંતલાલ ઝવેરીને ઘેર ગઈ છે. ” સ્વામીજીને જવાબ આપી ભારતીમૈયાએ નરેન્દ્રને પૂછ્યું:

“ કેમ નરેન્દ્રકુમાર, કાલ ચિલસુ તહમારા ઘેર ગઇ હતી ને કહેતી હતી કે, તહમારા ઘરમાં મણીખહેનની હાજત થાણીજ ચિંતાજનક છે. એ ખરી વાત છે કે ? ”

“ હા ખરી છે; પણ હવે એને કરીએ પણ શું ? સહુનું આપખંડ ચાય છે પણ સ્વભાવનું ચાય છે કંઈ ? ”

ભારતીમૈયાએ તે પછી કંઈ કહ્યું નહિ, એટલે નરેન્દ્ર પાછો સ્વામીજી સાથે વાતે વળ્યો.

“ આપણી વચ્ચે અત્યાર સૂધી જે વાતો થઇ, તે ઉપરથી આપને એવું નથી લાગતું કે વિહારીનાં લગ્ન હવે થવાં જોઇએ ? ”

“ હા. એક બે દિવસમાં હું ગુણવંતલાલ આગળ એ વાત કાઢનાર છું. ” આમ કહીને સ્વામી ત્યાંથી ઉઠ્યા.

નરેન્દ્રે સ્વામીજીને વંદન કર્યા અને ભારતીમૈયાની રમ્મ લઇ ત્યાંથી ઝવેરી તરફ જવા નીકળ્યો, એટલામાંજ રાહમેથી શાંકર સાથે ચિલસુને આવતી રહેણે જોઇ. તહેને મળીનેજ હવે તો જાઉં, એમ ધારી તે ક્ષણભર

ત્યાંજ ઉભે રહી. ઘાગ વખતમાં વિવસુ પણ પાસે આવી પહોંચી.

તેને જોઈને નરેન્દ્રે પૂછ્યું; “વિવસુ, કાલે ત્હમે મહારા ઘેર ગયાં હતાં ?”

“હા, અને પોંચ્યાં મહેં જોઈ હતી તેના કરતાં કાલે મહેં મણીબહેનની પ્રકૃતિ ધણીજ નરમ જણાઈ. સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હોવા છતાં બિચારાં મણીબહેનને આ દુઃખ ! પણ બેરિસ્ટર સાહેબ, ત્હેમને શુણ થાય એવી દવા કાંઈ નહિજ હોય ?”

“કેમ ન હોય ? દવાઓ તો ધણીએ છે. પરંતુ ત્હેનો હિપચોગ શો ?”

“અરેબર, મણીબહેનનો સ્વભાવ બહુ હઠીલો છે ! કાલે મહેં વનમતાબહેન કહેતાં હતાં તે અધી વાતો સાંભળીને મહેં તો આ મહુ ખરાબ લાગ્યું.”

“ઠાના માટે વિલસુ ?” પાછળથી આવીને ભારતીમૈયાએ પૂછ્યું.

“મણીબહેન માટે !” વિલસુએ મૈયાને કહ્યું.

“નરેન્દ્રકુમાર, કાલ તો હું જરૂર એને જોવા આવીશ. ” ક્ષણભર વિચાર કરીને ભારતીમૈયાએ નરેન્દ્રને કહ્યું. અને બધાં છુટાં પડ્યાં.

x

x

x

x

ભારતીમૈયા નરેન્દ્રને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે બીજે દિવસે વિલસુ અને શંકરની સાથે તહેને ઘેર ગયાં. એ બધાં ઘરમાં પહોંચ્યાં તેજ વખતે બધા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઘટના બની હતી. નરેન્દ્ર તહેમના આવ્યા પહેલાં ઘેર આવ્યો હતો, પરંતુ મણી અને વનસતા વચ્ચે ચાલતો સંવાદ સાંભળી તહેને આશ્ચર્ય લાગતાં, અંદર જતાં જતાં તેમની ચર્ચા સમ્પૂર્ણ રીતે સાંભળવાના હૃદયથી તે દરવાજાની પાછળ ઉભો રહ્યો હતો. પોતાની પત્નીના મુખમાંથી નીકળેલ શબ્દે શબ્દે તહેણે સાંભળ્યો અને તહેતું તહેના મન ઉપર સુંદર પરિણામ આવ્યું. તે અંદર જવા તૈયારી કરતો હતો એટલામાંજ વનસતાએ ચીસ પાડી તેથી નરેન્દ્ર એકદમ તે ખંડમાં ધુસ્યો, અને ભારતીમૈયા, વિલસુ અને શંકર એજ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મણીનો મંદવાડ.

“કુદરતના કાયદાનો ભંગ નહીં થાય તેમજ જીવલેલ દરેક ઉત્પત્તિ કરે છે.”

(ડૉ. મીસ એલીસ બી. સ્ટૉકહેમ. એમ. ડી.)

શયનગૃહમાં ગરખડ મચી રહી હતી ! મણીને મૂર્ચ્છા આવેલી જોઈ વનસતા ગભરાઈ ગઈ અને ભયભીત બની, તહેણે ખૂમાખૂમ કરી મૂકી, અને નરેન્દ્રના આવ્યા પછી તો આખો ખંડ માણસોથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યો. નરેન્દ્રે મણીની આંખો ઉપર પાણી લગાડ્યું અને થોડીવારમાં તે સચેત થઈ. પોતાની આસપાસ આટલાં બધાં માણસોને એકઠાં થયેલાં જોઈ પહેલાં

તે ત ગલરાઈ, એટલામાં પોતાની તરફ લયભીત નગરે જોઈ રહેલાં સાસુ-
જી ઉચ્ચ તોની નગર પડી, અને તહેણે પક્ષગમાંથી ખેડા થવાનો પ્રયત્ન
કર્યો. નરીય જોના દેખતાં ઉચ્ચાસન ઉપર નહિ ખેડવાની રૂઠીને લીધે
અશક્તિ મળીને એમ નીચે ઉતરવાનો પ્રયાસ કરતી જોઈ ગોદાવરીએ કહ્યું:-

“ વહુ-મણી ખેસી રહે. હું બહાર જઈ છું ! ” એમ કહીને તે
મહાર નવ. નોકર્યાં. પણ જતાં જતાં તહેમણે વનજતાને પૂછ્યું:-“ લતા,
અણીને આમ એકાએક શું થઈ ગયું હતું ? ”

“ આ, ખેડતાં ખોડતાંજ લાખી ગલરાઈ ગયાં ! ”

સા દીકરી વચ્ચે આમ વાતચિત થતી હતી તે પ્રસંગેના લાલ લાંબને
અણીએ પોતાની પાસે ઉભા રહેલા નરેન્દ્રને ધીમેથી કહ્યું:-“ આ શું ! આ
અણી ઉભાં છે ને ! છેકજ મારી નજીક શું ઉભા રહ્યા છે ? ”

કિચિત કોતુહલ નરેન્દ્રે પોતાની પત્ની તરફ જોયું. આવી સ્થિતિમાં
પણ તોનામાં નૈસર્ગિક વિનય જાગૃત થયેલો જોઈ તોને હિંદુ સંસારની
રૂઠી તરફ હાસ્ય અને પત્નીના વર્તન માટે સમાધાન ઉત્પન્ન થયું. તે પછી
તહેણે પોતાની માતા તરફ વળીને કહ્યું:-

“ આ, અશક્તિને લીધે એમ થયું છે ! થોડું દૂધ વગેરે કંઈક આપો
એટલે હીક થશે. ” આદ્ય અત્કાર સંધી ભારતીમૈયા સાથે આ ગલરાઈમાં
ને કંઈ ખેડી શક્યો નહોતો એટલે તહેમના સ્થાને જોઈને તે બોલ્યો: “ મૈયા,
ખેસો. વનજતા, આ વિવસુને ખોલાવ. ” એમ કહીને તે બહાર ગયો.

આ બતાવ પછી વિવસુ અને ભારતીમૈયાને નરેન્દ્રના કુટુંબ સાથે સારો
ચરણો થયો હતો. ગુણવંતલાલ ઝવેરીના ઘેર કાઈ સ્ત્રી-જન નહિ હોવાથી
વિવસુને ત્યાં મોકલવાની મગલ નહોતી, અને આશ્રમમાં આપો દિવસ
ખેસી રહેવું તોને ગમતું નહિ તેથી નરેન્દ્રની નવીન ઝાળખાણ મૈયાને
હીક અનુકૂળ થઈ પડી. એક એક બખ્ખે દિવસને અંતરે તહેઓ વિવસુને
અણીની બખર જોવાના મિષે તોના ઘેર મોકલવા માંડ્યાં. ત્યાં વનજતાના
સહવાસમાં વિવસુને બખરનો અખત આનંદમાં જવા લાગ્યો. આમ બેએક
અહિનામાં તો તહેમના વચ્ચે આઠ મૈત્રી થઈ ગઈ.

નરેન્દ્ર તે ખંડમાંથી બહાર ગયો એટલે ભારતીમૈયા ગોદાવરીની
આથે વાને વળ્યાં. વનજતાએ અણીને થોડુંક દૂધ લાવી આપ્યું તે પીધું.

પછી ત્હેને પણ ઠીક થયું. અંદરના ખંડમાં કાચ ઉપર મણી, વનસતા અને વિલસ એ ત્રણે સખીઓ ખેસીને વાર્તાલાપ કરવા શરૂઆત; તે વખતે પુત્રવધૂને સંકોચ ન થાય માટે ભારતીમૈયાને કહીને ગોદાવરી બહારના ખંડમાં બેઠાં હતાં.

“આમ તે કેમ ચાલશે ? ત્હમે કહ્યો છો કે તે કાંઈ ઔપચારિક કરવા દેતી નથી તો પછી ત્હમારી પુત્રવધૂનું ગાંડું શી રીતે નખી શકશે ?” ભારતીમૈયાએ ગોદાવરીને પૂછ્યું.

“માતાજી, શું કરીએ ત્હારે ? મણીનો સ્વભાવજ એવો છે ! હું પણ શું કહું ! બિચારા નરેન્દ્રે પણ પોતાથી બની શકે તેટલું કરી નેયું.....”

આમ કેટલાક વખત સૂધી ત્હેમના વચ્ચે એ સંબંધે વાર્તાલાપ થયું. પછી, એક વખત હું પ્રયત્ન કરી જોઉં એવું ભારતીમૈયાના મનમાં થયું. તેથી ત્હેમણે તે વાત ગોદાવરીને કરી. ગોદાવરીએ કહ્યું:—“માતાજી, એથી શું થયું ? જુઓને, ત્હમારું કહ્યું માને તોએ સારું. ગમે તેમ કરીને પણ જો તે એની એ હક છોડે ને દવા-પણી કરવા દેતો ગંગા નાહ્યાં !” એથી ભારતીમૈયા ઉઠીને અંદર આવ્યાં અને ગોદાવરી નીચે ગઈ.

શયન ખંડમાં બેઠેલી ત્રણ સખીઓમાંથી વનસતાને ઉદ્દેશીને મૈયાએ કહ્યું:—“વનસતા, દિવસે દિવસે ત્હારી ભાભીની પ્રકૃતિ વધારે ને વધારે બગડતી જાય છે અને ત્હમે આમ સ્વસ્થ ક્યાં સૂધી રહેશો ?” તે પછી મણીની તરફ વળીને ત્હેમણે કહ્યું:—“ખૂબ, ત્વે આ ત્હારી કેવી દશા કરી નાખી છે ? શરીર આટલું બધું ક્ષીણ થઈ ગયું છે તોએ કાંઈ જોતી નથી. એકાદ સારા ડાક્ટરને બતાવીને એનો ઇલાજ કરતી નથી તે કાંઈ ઠીક નહિ !”

“માતાજી, હવે એવા વિચારો જવા દો !” મણીએ નિરાશાયુક્ત સ્વરે કહ્યું: “હવે ચાર આઠ દિવસમાં આવનાર મરણથી ડરી જઈને નકામી દોડાદોડ શું કામ કરવી ?”

“એમ કહેવાથી કાંઈ ચાલે ? ખૂબ, જ્યાં સૂધી આ દેહમા આત્મા છે ત્યાં સૂધી શોષ સહુનેએ હોય !” મૈયાએ ત્હેને સમજણ પાડી.

“પરંતુ જો આત્માજી વર્તમાન સુખ કરતાં વધારે ઉચ્ચ સુખની ઇચ્છા કરતો હોય તો પછી આપણા પ્રયત્નો શું કરી શકે એમ છે ?” મણીએ એક યોગીના જેટલી મંલીરતાથી કહ્યું.

“ખૂબ, આમ કેમ બોલો છો ? ત્હમારું આ બોલવું મને કાલું

અમલદારિક લાગે છે. તહમારા પૂર્વ જન્મના પૂણ્યથી નરેન્દ્રકુમાર સરખા યોગ્ય પતિ તહમને મળ્યા છે, તહેમની સાન્નિધ્યમાં મળતું સુખ તહમાર આત્માએ જગત્માંનાં બીજાં સઘળાં ઉચ્ચ સુખો કરતાં વધારે ઉચ્ચ માનવું જોઈએ. સતીને તો પતિની સાન્નિધ્યનું સુખ સ્વર્ગસુખ કરતાં પણ વધારે છે. આમ છતાં પણ તહમે એ સુખને ઓછું માની અન્ય સુખની અપેક્ષા રાખે, અને તહમાર આત્માને પતિના સાન્નિધ્યની પાસેથી દૂર થવામાં મદદ કરે એ શું સાઈ કહેવાય ? શું એ સતીનાં લક્ષણ છે ?” ભારતી-મૈત્ર્યએ પતિદેવની મહત્તા દર્શાવતાં કહ્યું.

“ માણ, તહમે કહો છો તે ખરૂં છે ! પતિદેવને છોડવા મ્હારો આત્મા કદી પણ તૈયાર નથી, પરંતુ હું પણ શું કરું ? આ દુઃખમાંથી હું જઈશ સાલ થાઉં એવી મ્હારી ઘણીજ ઇચ્છા છે, પરંતુ માત્ર દુઃખ હોવાથી શું કાંઈ તેમ થઈ શકે છે ?” મૈત્ર્યએ ખુલાસો કર્યો.

“ ઇચ્છા હોય તો પછી ત્હેના માર્ગ પણ છે ! અને તે માર્ગ એટલે યોગ્ય ઔપવેાપચાર ! ”

“ એ તો ચાલુ છે જ સ્ત્રી—”

“ પરંતુ એવા ધરગથુ ઔપધાથી આ રોગ હટે એવો નથી. ત્હેને માટે તો અનુભવી વૈદ કે ડૉક્ટરની જરૂર છે. ”

“ પણ માતાણ, મ્હારો રોગ શો છે એની તહમને કંઈ ખબર છે ? હીંદ. પણ હું એમ પૂછું કે, એકાદી કુલીન સ્ત્રીએ—રોગ થયો એટલે શું થયું—પોતાની કાયા પરપુરૂષ આગળ ઉઘાડી કરવી એ શું સાઈ કહેવાય ? ”

“ નહિ જ, સાઈ ન કહેવાય એ હું પણ કપૂર કઈ છું. પરંતુ પતિ—આજ્ઞાથી ગમે તે કામ કરવું પડે તો તહેમાં શું પાપ છે કે ? ”

“ નહિ. ”

“ વાડે ત્હારે, તહમે નરેન્દ્રકુમારના કરેલા છતાં, તહમારો સાનુકુળ કહેવા છતાં પણ યોગ્ય ઔપવેાપચાર શા માટે કરવાની તા પાડો છો ? ”

“ પણ—”

“ પણ ને પણ નહિ. તહમે કહો છો તે પ્રમાણે વૈદ અથવા ડૉક્ટર એ જો કે પરાયા માણસ છે તો પણ તે આરોગ્યદાતા હોઈ પિતા સમાન છે. હવે તહમેજ કહોઃ પિતા પાસે જવામાં બાળકને કંઈ પાપ લાગે ખરૂં જ અને તે વળી પતિની આજ્ઞાથી જવું પડે તહેમાં તો પાપ હોય જ શાનું ?—”

“ પતિઆજ્ઞાને પાપ કહેવાયજ શી રીતે ? ” મણીએ વિચાર કરીને કહ્યું.

“ એમ ખરૂંને ? ” એમ કહીને ઉત્તરની વાટ પથ્થુ ન જોતાં ભારતી-
મૈયા વનલતા તરફ વળ્યાં અને બોલ્યાં, “ વનલતા, ચાલો આપણે બધાં
બહાર જઈએ અને નરેન્દ્રકુમારને અડિં મોકલીએ. ત્હમારાં ભાણી પતિને દેવ
તરીકે માને છે, તેથી ત્હમની આજ્ઞાનું ત્હમો ખાત્રીથી પાલન કરશે જ ! ”

આમ કહી શયનખંડમાં એકલી મણીને મૂકી બધાં બહાર આવ્યાં;
અને ભારતીમૈયાએ નરેન્દ્રને સંક્ષેપમાં સવળા હકીકત કહી સંભળાવી
અંદર મોકલ્યો. આજ ત્હેણે પત્નીના સુખમાંથી નીકળતા પ્રગલ્ભ
વિચારો સાંભળ્યા હતા, ત્હારથી ત્હેના મન ઉપર કંઈ જૂઠુંજ પરિણામ
થયું હતું. લગ્ન થયા પછી ત્હેને અંગ્રેજી શિખવાની ઇચ્છા નથી એવું જોઈને
તે અશિક્ષિત છે, ત્હેનાથી મ્હને કંઈ સુખ મળનાર નથી એમ માની લઈને
ત્હેણે અત્દહાર સુધી ત્હેની તરફ દુર્લક્ષ કર્યું હતું. પરંતુ આજ લોકા
રહીને સાંભળેલા પત્નીના ભાષણથી નરેન્દ્રની બુદ્ધિ શુદ્ધિમાં આવી હતી.
એકાએક ત્હેના મનમાં પત્ની માટે માન ઉત્પન્ન થયું હતું; તેથી ભારતી-
મૈયાના કહેવાથી તે ઘણીજ ઉત્કંઠાથી અંદર આવ્યો. ત્હેને આવતાં જોઈ
મણી પલંગ ઉપરથી ઉઠવા લાગી.

“ અરેરે ! બેસી રહે, તું ઉઠીશ માં. સૂઈ રહે-સૂઈ રહે-નાહક શું
કરવા શ્રમ લે છે ? ” એમ કહેતો કહેતો નરેન્દ્ર ત્હેની પાસે જઈને, પલંગ
ઉપર ત્હેની બાજુમાં બેઠો, અને પત્નીને શિખામણ આપવા લાગ્યો:-

“ બહાલી, ત્હેં જોયું ત્હારી દશા કેવી કરી નાખી છે ? ત્હારા હાથે-
જ તું બણી જોઈને દુઃખી થઈ નથી ? અત્યાર પહેલાં જો મ્હારે કહેવું
માનીને ટાઇ સારા ડોક્ટરને બોલાવવા દીધો હોત તો ત્હારી હાલત આવી
ન થઈ હોત, સમજ ? હજુએ જો તું મ્હારે કહેવું માને તો ઘણું મોડું થયું નથી.”

“ ત્હમે જે કહેશો તે હું ખુશીથી સાંભળીશ. ” મણીએ ખીમેથી
કહ્યું. ક્ષણભર આશ્ચર્ય-અકિત થઈને નરેન્દ્ર ત્હેની રહામે જોઈ રહ્યો. પોતા-
ની પત્નીનો સ્વભાવ આજ એકાએક બદલાઈ ગયેલો જોઈ ત્હેને ઘણીજ
અભયમળી થઈ. “ સીવીલ સર્જનને બોલાવું ? ” ત્હેની રહામે એપ્રીટમે
જોઈ રહેલા નરેન્દ્રે પૂછ્યું.

“ બહે ! ”

આજ ખરેખર આજો જમાનો બદલાઈ ગયો હોય એવું નરેન્દ્રને થયું. કેટલાક વખત તે પત્નીના નિમ્નેજ ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યો. અત્યાર મૂંઝી પત્નીના મંથનમાં ગેરસમજથી યેને તહેની અવગણના કરવામાં કરેલી ભૂત માટે તેને પસ્તાવા થયો. ક્યારે અનિશય રહેતી તેના કાજી છતાં કોમળ ગાત્ર ઉપર હાથ ફેરવીને ઉડ્યો. જતાં જતાં તેણે કહ્યું :

“ ડૉક્ટરને બોલાવીને હમણાંજ આવું છું. ત્યાં સુધી ત્હારી પાસે લેતાજ્ઞેન બેસશે, અને મેંયા તથા વિલસુ પથુ અહિંજ છે.”

તે બહાર નીકળ્યો, અને ભાડાની ગાડી કરી સીવીલ સર્જન તરફ દિપડ્યો. નરેન્દ્રને આજ ઘણો ઉત્સાહ હતો. પોતાની પત્ની હવે સારી થશે એવું ત્હને આજે લાગવા માંડ્યું હતું.

“ નરેન્દ્રભાઈ મ્હોટા ડૉક્ટરને બોલાવવા ગયા છે ” એવું વનલતાએ ગાદાવરીને કહ્યું, તેથી ત્હને પણ સતોષ થયો. પોતાની પુત્રવધૂનું મન ભારતીમૈયાએ માત્ર શિખામણના બેજ શબ્દો કહીને યોગ્ય માર્ગે વાળ્યું એ સાંભળી ત્હમને મૈયા ઉપર પણ માન ઉત્પન્ન થયું; અને થોડાક વખતમાં ત્હમણે પોતાનો એ આદરભાવ કેટલીએ વખત વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

નરેન્દ્ર એક કલાકમાં સીવીલ સર્જનને લઇને આવ્યો. રસ્તામાં નરેન્દ્રે ડૉક્ટરને મણીના દર્દની તમામ હકીકત કહી સંભળાવી હતી. ડૉક્ટર ગોરા હતો. તે શયનખંડમાં આવ્યો. મણીના સ્થાને કેટલીક વખત જોઈ રહ્યો; પછી ત્હણે ત્હનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. તે વખતે મણીને કંઈ કંઈ થઈ ગયું. ત્હનો હાથ અચરમ ધ્રુજવા લાગ્યો. ત્હણે સર્વાંગ પસીનાવાળું થઈ ગયું. તે જોઈને ડૉક્ટરે ત્હને આત્માસન આપતાં કહ્યું:—“ બાઈ, ટુમ મટ ડરો. હમ ટુમકું બહુટ અચ્છા ડવા હૈમા. ટુમ જલડી અચ્છા હો જાયગા.”

ડૉક્ટરે લગભગ એક કલાક સુધી ત્હની બારીક ચિકિત્સા કરી. તે વખત દરમ્યાન નરેન્દ્ર અતિ ઉત્સુકતાથી ડૉક્ટરના મ્હોં સ્થાને જોઈ રહ્યો હતો. ડૉક્ટર શું કહેશે તે તરફજ ત્હણે લક્ષ્ય લાગી રહ્યું હતું. શયનખંડના દ્વાર પાસેજ વનલતા, વિલસુ, ગાદાવરી અને ભારતીમૈયા પણ એટલીજ ઉત્કંઠાથી અંદર જોઈ રહ્યાં.

ડૉક્ટરની તપાસ પૂર્ણ થઈ. ત્હણે હાથ ધોયા અને નરેન્દ્રને લઈને તે દિવાનખાનામાં ગયો. ડૉક્ટર વાત કરવામાં જેમ જેમ વિલપ્ન કરતો હતો તેમ તેમ નરેન્દ્ર વધારે ને વધારે અધીરો બનતો જતો હતો. છેવટે દિવાનખાનામાં જઈને બેઠા પછી ડૉક્ટરે અંગ્રેજીમાં કહ્યું: “ એરિસ્ટર સાહેબ, ત્હમે મ્હને ઘણાજ મોડો બોલાવ્યો છે; પરંતુ ત્હમાં ત્હમારો દોષ નથી. ત્હમે તો વિદ્વાન અને સમજી માણસ છો. તેથી ખરેખરો મત આપવામાં ત્હમને ખોટું નહિં જ લાગે, એવી મ્હને આશા છે. હવે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હું ત્હમને કહું છું કે, બહુ બહુ તો ત્હમારાં પત્ની આ જગતનાં મહિનો—દોઢ મહિનાનાં મ્હેમાન છે. હવે ગમે ત્હવી દવા આપશો તોપણ કશું વળવાતું નથી. ત્હમનાં બન્ને ‘લંજ’-ફેફસાં—સાવ બગડી ગયાં છે. આવી જાતના

પ્રદરના રોગમાંથી ક્ષય થવાના મ્હેં ઘણા દાખલા જોયા છે; અને એવા પ્રકાર ઘણું કરીને ત્હમારા નેટિવ-હિંદીજન-લોકમાંજ બહુ જાણે છે. પહેલાં એમને પ્રદરરોગ શરૂ થયો એટલે તે પોતાનો રોગ પોતાના પતિથી પણ છુપાવે છે, અને છેવટે રહેતું પરિણામ આત્મ બચાવે આવે છે. યોગ્ય સમયે જો તે રોગ ઉપર ઉપચાર ન કર્યો અથવા એમ કરવામાં લગાવે આજસ કરી તો પછી તેમાંથી અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રદર જેવો રોગ થયો કે ત્હમારા લોકનાં ઘેરાં ઘરનાં માણસોને પણ કહેતાં નથી અને તે છુપાવે છે. એમ કરતાં ત્હેમને શરમ શા માટે આવતી હશે એ મહારાષ્ટ્રી સમજી શકાતું નથી. ”

“ એ ત્હેમનો એક નૈસર્ગિક ગુણ છે. ”

“ ત્હમે ‘ નેટિવ ’ લોકો એને ગુણ સ્હમજો છો; પરંતુ અમે સાહેબ લોકો તો એને અવગુણ ગણીએ છીએ. કારણ કે તેથી છેવટે આવાં બચાવે નુકશાન થાય છે. ”

“ પરંતુ ડૉક્ટર સાહેબ, આ રોગ મૂળ કિપન્ન થવાનું કારણ શું ? ”
ક્ષણભર શાન્ત થઈ નરેન્દ્રે પૂછ્યું.

“ ત્હેનાં અનેક કારણ હોય છે. કોઈ પણ વાતની હદ વધી કે સ્ત્રીએને એક પ્રકારનો સાવ શ્વા માંડે છે. ઘણા તીખા તેમજ તેલવાળા પદાર્થો ખાવાથી, તથા અતિશય માનસિક શ્રમથી એટલે ચિંતા, શોક અથવા એવાં બીજાં અનેક કારણોથી પ્રદરનો રોગ લાગુ પડે છે. ત્હેની જો યોગ્ય વખતે ક્ષણજી લેવામાં ન આવે તો ત્હેમાંથી ક્ષય રોગ લાગુ પડે છે. ત્હેમાં જો ખાંસી કે અતિસારનો વિકાર થાય તો કઠિન પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, અને ત્હેમાંથી ફેફસાં ઉપર તે રોગની અસર થઈ તો પછી કોઈ પણ જાતની દવા ફાયદો કરી શકતી નથી. ત્હમારાં પત્નીની સ્થિતિ એવાજ પ્રકારની થઈ છે. ત્હમે હવે એમને કુંગરાળ અને સુધી હવામાં લઈ જાઓ તો કીક એવું મ્હારું કહેવું છે. પ્રયત્ન કરો જુઓ. પરંતુ—” આટલું કહીને ડૉક્ટરે કોગળ ઉપર દવાનાં નામ લખવા માંડ્યાં. અને “ આ હું આપું છું તે કરતાં બીજી કોઈ સારી દવા નથી. આ કેસમાં ફક્ત પ્રયત્ન કરવાનો છે, બાકી આશા તો ઘણીજ ઓછી છે. આ દવા આપજો અને હલકો ખોરાક આપજો.” એટલું કહી ડૉક્ટર ઉઠ્યો. નરેન્દ્ર ત્હેમને દરવાજા સુધી વળાવવા મગ્યો અને હસ્તધૂનન કરતાં પાંચ રૂપીઆની નોટમાં એક ગીની મૂકીને વાલેલું પડીકું ત્હેમના હાથમાં કોઈ ન જુએ તેવી રીતે સેરવી દીધું !

૧. આ શબ્દથી હિંદીજનો પોતાનું અપમાન થયેલું ગણે છે, છતાં પણ ઘણા બીનસરકારી અને સરકારી અંગ્રેજ નોકરો એ શબ્દ ગણી જોઈને વાપરે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

વેશ્યાનો પ્રેમ !

વેશ્યાના વિશ્વાસથી, રાજપાટ સુખ સાજ;

સર્વ તજી રજી પોઠીઆ, રંક અને મહારાજ—

અમદાવાદમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં એ નવીન વિષયનીજ ચર્ચા શરૂ હતી. આઠ દિવસ થયાં, ચાર માણસ ભેગાં થયાં કે, તહેમની વાતનો વિષય ‘અસુખીલ’ જ બન્યો હતો. પ્રત્યેક વાતને બે બાજુ હોય છે. તે પ્રમાણે કોઈ તે બીજીની વિરુદ્ધ તો કોઈ તહેની તરફથીમાં પોત પોતાના મત પ્રકટ કરતા હતા. આમ ગયા આઠ દિવસથી શહેરમાં ‘અસુખીલ’ સિવાય સુશિક્ષિત લોકોને વાતનો બીજો વિષય જ નહોતો.

“હું એમ કહું છું મિ. કનકરાય કે, આપણી આ ‘કલ્પ માંથી’ બે અસુખીલને For (અનુકૂળ) ન હોય તહેમનો આપણે બધાઓએ Boycott (બહિષ્કાર) કરવો જોઈએ.” ગુજરાત કોલેજની રેસીડેન્સીમાં ખમીસની યાંત્રો ચડાવી જમવા બેઠેલા વિદ્યાર્થીમંડળમાંથી એક વીરધુવરે કહ્યું.

“But I Say-પણ મહારં કહેવું છે કે-What is there so much in Basu Bill?—અસુખીલમાં એવું છે શું?” બીજાએ કહ્યું.

“અરે એ બીલમાં તો પુષ્કળ Facilities (સગવડો) છે. જો આ મિ. અસુએ આ બીલ માત્ર બેજ મહિના વહેલું રજી કર્યું હોત તો આપણી ગર્થ ‘શીસ્ટ’-મિજબાની-વખતે તહેના ઉપર Hot discussion (સારો વાદવિવાદ) થયો હોત. કેમ મિ. દેસાઈ, તમારો શો Opinion (મત) છે?”

“Same as you—તહેમને મળતો જ.” કનકરાયે ઉત્તર આપ્યો.

“No-This won't do ! you must give your candid opinion-નહિ, એમ ચાલશે નહિ. તમારે ખરોજ મત આપવો પડશે. I say. મહારાજ, તમારું લક્ષ્ય ક્યાં છે? મહારી માળી સ્થામે તો જૂવો ! ભજામાં લાવો !” ત્રીજાએ દાપશી પૂરી.

“ But I say Joshi, now a days Kanakrai does not take much interest as before in our discussion. I think his mind is wandering about or engaged elsewhere — પણ સાંભળે છે કે જોશી, હમણાં હમણાં તો કનકરાય આપણા વાદવિવાદમાં પહેલાની માફક બહુ રસ લેતા નથી. હું ધારું છું કે તહેમનું મન ગમે ત્યાં ભટકતું હોવું જોઈએ અથવા તો બીજે ક્યાંક રોકાયું હોવું જોઈએ. ”

“ Yes I too think so !-હા મને પણ તહેમન લાગે છે. ” જોશીએ પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો.

“ No, no, you both are wrong. He is thinking of an old dame, possessing some thousands—ના રે ના, તહેમ બન્ને જણા ભૂલો છો. હજારો રૂપિયાના જીવવાળી એક ધરડી બુઢીના વિચારમાં એ ભાષ છે. ” ચોથાએ ચલાવ્યું :

“ And if he finds such an old maid-never mind about the caste and age; he will marry her. There is Basu Bill to back him up. Is it not Mr. Desai ? અને જો એકાદી વૃદ્ધ કુમારિકા ક્યાંક મળી ગઈ તો પછી તે ગમે તે જાત કે ગમે તેટલી વયની હોય તહેની પરવા નહિ, એ તહેની સાથે લગ્ન કરશે. એ વાતને ‘ બસુબીલ ’ નો ટેકા છે. નહિ મિ. દેસાઈ ? ”

“ And after getting money he can very well divorce her and for that also Basu Bill will back him up—અને પૈસા મળ્યા પછી તહેની સાથે સહેલાઈથી છૂટાછેડા કરી મુક્ત થશે, તહેને પણ ‘ બસુબીલ ’ નો ટેકા છે ! ” પાંચમો વચ્ચે પુરાયો.

“ I say shut up ! Don't talk nonsense !—ચૂપ રહે ! આમ અક્ષલ વગરની વાત ન કરો ! ” કિંચિત ગુસ્સામાં કનકરાયે કહ્યું.

“ It is not fair on your part to tease Kanakrai about this Basu Bill as he is not for it We are only for widow-marriage—બસુબીલ સંબંધમાં કનકરાયને ચીડવવા એ ઠીક નહિ, કારણ કે તે એ બીલની તરફેણમાં નથી. અમે તો ફક્ત વિધવાવિવાહ—પુનર્લગ્નની તરફેણમાં છીએ. ”

કનકરાય આ વખતે કંઈ બોલ્યો નહિ. તેના વિચાર તે વખતે ઘણો દુર બ્રમણ કરી રહ્યા હતા. આજે ‘ગુર્જરાષ્ટ્ર નાટ્ય સમાજ’નો ‘મોહિની’નો ખેલ હતો. અને તે નાટકમાં જન્મતાને લઈ જવાનો તેનો વિચાર હતો. કેટલાક દિવસથી તે તેની પાછળ લાગી હતી, તેથી કનકરાયે આજના ખેલની બે ટીકાટો આગળથી રીઝવ કરાવી તેને આપી હતી, અને પોતે હેને થિએટર આગળ ખેલના ટાઇમે મળવાનું વચન આપ્યું હતું. પહેલાં તો કનકરાયે પોતાની સાથેજ નાટક જેવા ખેસવું એવી જમનાએ હક લીધી હતી, પરંતુ લોકલજીને લીધે કનકરાયે તેમ કરવાની ચોકખી ના પાડી દીધી હતી તેથી તેમણે એકજ હારમાં પણ દુર-દુર ખેસવાનું ઠરાવ્યું હતું, અને તેજ પ્રમાણે કનકરાયે ટીકાટો પણ રીઝવ કરાવી હતી. કનકરાય ફોલેજના ક્વાર્ટર્સમાં રહેતો હતો તેથી ધરનાં માણસોને ખખર પણ ન પડે તેવી રીતે રાતે કે બપોરે બમે ત્હારે તેને જમનાના ઘેર જતાં-આવતાં ફાવતું હતું. જમનાની ઝોળખાણ થયા પછી ઘણી વખત તે પોતાને ઘેર જવાના નિમિત્તે પોતાના સહાધ્યાયીઓથી છુટો પડીને તેને ઘેર જતો હતો. થોડા વખત સુધી તો તેના આ પાપકર્મની કોઈને ખખર ન પડી, પરંતુ—

ભોંયમાં પેસી ભોંયરે, કરીએ કાંઈ વાત;

ઘડીએ મનમાં ઘાટ તે, જાણે જગતો તાત.

એ પ્રમાણે પાપ ક્યાંએ હાંક્યું રહેતું નથી. કનકરાયની વાતનું પણ એમજ થયું. ફોલેજના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેની એ હિલચાલ કળી ગયા હતા. આજ જમવામાં પણ તેનું લક્ષ્ય નહોતું તેનું કારણ તેના મગજમાં ‘ગુર્જરાષ્ટ્ર નાટ્ય સમાજ’નું નાટક રમી રહ્યું હતું. જમવા બેઠેલા મંડળમાં વધારે ટીકા થવા માંડી તોપણ તે બોલ્યો નહિ, એ જોઈને તેની બાણુમાં બેઠેલા એક યુવકે હસતાં હસતાં તેને પૂછ્યું: “ વાર મિ. કેસાઇ, એ તો કહો, કંઈ દીન વિધવાનો ઉદ્ધાર કરવાનું ઠરાવ્યું છે તે ? એકાદ વિધવાશ્રમ કે અનાયાશ્રમની મુલાકાત લીધી જણાય છે જો ! ”

પરંતુ કનકરાયે તેને પણ જવાબ ન આપ્યો, અને ઉતાવળથી જમવાનું કાર્ય પૂરું કરી ઉઠ્યો, અને પાનના મિષે એકદમ ત્હાંથી ચાલ્યો ગયો. એ વખતે બધા મંડળને ઉદ્દેશીને જોશીએ કહ્યું: “ I say, gentlemen, do you see any change in Kanakrai at present ? Formerly he was very free with us, but now a days he behaves very indifferently. What must be the

reason of it ?-ગૃહસ્થો, આજકાલ કનકરાયમાં ફેરફાર થઈ ગયેલો ત્હમને જણાય છે કે ? પહેલાં તો તે આપણી સાથે ધણાજ ખુદ્દા દિલથી વર્તતો હતો, પણ હમણાં હમણાં તો તે ધણીજ ચમત્કારિક રીતે વર્તે છે તેનું શું કારણ હશે બાલ ? ”

“ Let us try to find it out !-આપણે તે કારણ શોધી કાઢવાનો ચાલો પ્રયત્ન કરીએ ! ”

એમ કહેતાં કહેતાં આખું મંડળ જમી પરવાર્યું, અને સઘળા કનકરાયની કોટડી તરફ વળ્યા. તે વખતે આઠ વાગી ગયા હતા. કનકરાય કપડાં પહેરવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં એક પછી એક એમ આખી કલબના છોકરાઓ ત્હેની કોટડીમાં આવવા લાગ્યા. તે જોઈને કનકરાય ગભરાતા લાગ્યો. આજ પોતાને નાટકમાં જતાં બધા અટકાવશે, અને વખતે બધા બેગા થઈને બનાવશે કે અડાવશે એવું એને થયું.

એક જણે શરૂઆત કરતાં કહ્યું : “ કેમ મિ. દેસાઈ, આજ સ્વામી કંઈ દિશાએ સિધાવવાની છે ? ”

“ જરા ઘેર જવાનું છે. ” કનકરાયે જરા અકળાઈને ઉત્તર આપ્યો.

“ Don't tell us lie ! Remember you are the student of Gujarat College. Be proud of the Gujarat ! અમને ખોટું કહીશ નહિ. તું ગુજરાત કૉલેજનો વિદ્યાર્થી છે તે લક્ષ્યમાં રાખ. ‘ ગુજરાત ’નું અભિમાન રાખ ! ”

એટલામાં એક બીજો વિદ્યાર્થી અંદર આવ્યો અને બોલ્યો, “ આજ છેલ્લો ‘ મોહિની ’ છે, તો છે ત્હમારા બધાનો જોવા આવવાનો વિચાર ? ”

“ હા હા, ચાલો. ” બીજાએ અનુમતિ આપી.

“ પણ વાગ્યા કેટલા ? ” ત્રીજાએ પૂછ્યું.

“ સાડા આઠ. ” ચોથાએ ખુલાસો કર્યો.

“ ચાલો, ત્યારે તો વખત પહોંચશે ! ” એ ચાર સામટા બોલી ઉઠ્યા.

“ ત્હમે તૈયાર થાઓ. એટલામાં હું બીજા ‘ રૂમ્સ ’ (કોટડીઓ) માં જઈ આવું. ” ‘ મોહિની ’ની ખબર લાવનાર એમ કહીને ત્યાંથી નીકળ્યો અને દરેકની કોટડીનાં દાર ખખડાવતો ‘ આજ છેવટની ‘ મોહિની ’ છે; છે કે આવવાનો વિચાર ? ’ એવો પ્રશ્ન અંદરના વિદ્યાર્થીઓને પૂછતો બધે ફરી વળ્યો, અને બીજા અડધોકડ઼ન ઉમેદવારો તૈયાર કરી લાગ્યો. દશ મિનિટની અંદર તો

સામે યુવકોનું ટોળું તૈયાર થઇ ગયું; પરંતુ તેને જોઇ કનકરાયના મનમાં તેજ રેડાયું. ત્હે બધાને થાપ આપીને એકલાએ જવું હતું; એટલામાં આ ઝોરાળો ઉપસ્થિત થયો એથી તે ‘શું કરવું’ તેના વિચારમાં પડી ગયો. એક જમને કૉલેજના ‘બૉય’ ને સ્ટેન્ડ ઉપરથી ચાર ઘોડાગાડીઓ લાવવાનો હુકમ આપ્યો. બીજાઓ કપડાં સજવા ગયા અને બાકીનાઓએ જવા માટે ઘટતી રજા મેળવી લીધી.

નાટક શરૂ થવાને માત્ર પાંચજ મિનિટ બાકી હતી એટલામાં, શાન્તિભુવન નાટકશાળા આગળ ચારે ગાડીઓ આવીને ઉભી રહી. છેવટનો એક હોવાથી થિએટર એકદમ ચિંકાર ભરાઇ ગયું હતું. પરંતુ યુજરાત કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ ‘અબ્બ જગા નાહિ’ એ સાંભળીને પાછા જાય એવા ઝોછા જ હતા ! મહા મુશ્કેલીએ મેળવેલી રજા તેઓ ગુમાવવા ધમ્મજતા નહોતા. તેમાં વળી કનકરાય દેશાઇ જેવી વ્યક્તિ સહસા કાઠથી પરાજીત થાય તેવી નહોતી. બે દિવસ આગમયથી તેના ખિસ્સામાં પચાસ રૂપીઆની નોટ રમી રહી હતી, તે મેનેજરની આગળ મૂકી ત્હેણે કહ્યું: “ મમે તેમ કરો, પરંતુ અમારી કૉલેજીયનોની મંડળીને તો જગા કરો આપવી જ પડશે ! ”

છેવટે નાટકના મેનેજરની હાર થઇ. ત્હેણે ‘સ્ટેજ’ અને ‘રિજર્વડ’ સ્ટોક્સ’ની વચ્ચે ખુરશીઓ મૂકાવી આપી. ‘યુજરાત કૉલેજ’ નું વિદ્યાર્થી મંડળ એ નવીન નિર્માણ થયેલ ‘ સ્પેસિયલ સીટ ’ (ખાસ બેઠક) ઉપર ‘ મોહિની ’ જોવા માટે બેઠું.

નાટક શરૂ થયું. પોતાની સાથેનું વિદ્યાર્થી મંડળ વ્યવસ્થિત રીતે ઝોઠવાઈ ગયા પછી કનકરાયે એક બે વખત પાછળ જોયું. જમનાને નાટક-શાળામાં આવવાનું ત્હેણે કહ્યું હતું, પરંતુ અત્કારે તે પોતાના કૉલેજીયન મંડળમાં ફરી પડેલો હોવાથી તેનાથી ત્હાંથી ઉઠીને જમનાની તપાસ કરવાનું બની શકે એમ નહોતું, એટલુંજ નહિ પણ વારંવાર આગળ પાછળ અને ઉંચે નીચે તે જૂએ તો પણ મિત્રમંડળ મસ્કરી કરે એમ હતું, એ વાત પોતે સારી રીતે જાણતો હોવાથી કનકરાયને અનિચ્છાએ પણ રંજીતી તરફ જોઈ બેસી રહેવું પડતું હતું છતાં પણ મનને દબ કરી, મિત્રોની શરમ છોડી ત્હેણે એક વખત ત્રણ વખત પ્રદક્ષિણ ઉપર દાંટ ફેરવી ! છેવટે પ્રથમ અંક પૂર્ણ થયો તે વખતે તેને છોચોક આખી નાટકશાળામાં ચારે તરફ જમનાને શોધવા નજર ફેરવતાં ફાવ્યું. ઝોરઝોરદાર અને સેકંડ ક્લાસ તરફ બારીક દ્રષ્ટિએ ત્હેણે શોધ કર્યા પછી ઉપર પહેલા વર્ગના પ્રેક્ષકો

તરફ તહેણે અવલોકન કરવા માંડ્યું, ત્યાં ‘બૉક્સ’ તરફ નજર જતાંજ કનકરાયની દાંઢએ જમના દેખાઇ. પરંતુ તહેને જોઇને ખુશી થવાને બદલે તે ખુરશીમાં થોડોક પાછો હઠી ગયો અને તહેના વદન ઉપર ગુસ્સાનાં ચિહ્નો તરી આવ્યાં. કારણ ? કારણ એટલુંજ કે આપણા કનકરાયની એ ‘મોહિની’ જોડે તો એ વખતે કોઇ બીજાજ મોહનલાલ ફક્કડ બિરાજ્યા હતા !

એ દૃશ્ય નજરે પડતાંજ કનકરાયનું મગજ કોષથી ઝલુઝણી ઉઠ્યું. ચોતાની પ્રિયતમા (!) પાસે બીજો માણસ બેસે તે એને રૂંધું નહિ પણ ખૂંચવા લાગ્યું. થોડીક ક્ષણોમાં પડદા પાછળ ધંટારવ થયો અને નાટકનો બીજો અંક શરૂ થયો. પરંતુ કનકરાયનું ચિત્ત હવે નાટકમાં રહોંટું નહોતું. અદ્ય સમયમાં તહેણે બે ચાર વખત પાછા વળી વળીને પેલા ‘બૉક્સ’ તરફ જોયું, તે વખતે જમના ચોતાની પાસે બેઠેલા સદ્ગૃહસ્થ (!) સાથે આનંદથી વાતો કરતી મજા કરી રહી હતી; એ ઘટના જોઇને તો કનકરાયનો ગુસ્સો વધારે કાબડી ઉઠ્યો. છેવટે તેને નાટક કંટાળા રૂપ લાગ્યું—નાટકશાળા તહેને ચારે તરફથી ખાવા ધાતી હોય એમ લાગ્યું. તેથી ક્ષણભર બહાર જઇને ઉભો રહું તો મગજ શાન્ત થશે, એવો વિચાર કરી તે બહાર ગયો, અને નાટકશાળાના આંગણમાં ટહેલવા લાગ્યો. નાટકશાળાના દરવાજા આગળ આમ દરેક મિનિટ સુધી તે ફર્યો તોપણ તહેના મનની અસ્વસ્થતા દૂર ન થઇ. પુનઃ તહેણે દરવાજામાંથી અંદર ડોકીયું કર્યું, તે વખતે તો જમના કોઇ બીજાજ માણસ સાથે હસતી તહેની નજરે પડી. તે વખતે કનકરાયને કેવું લાગ્યું હશે ? તહેના મનમાં શું શું થયું હશે ? તે તો અમે જાણી શક્યા નથી. પરંતુ ઘુરતજ તે નાટકશાળા આગળ ઉભા રહેલા એક સીધરામમાં ચડી બેઠો અને માડીવાનને જલદીથી હાંકવાનો હુકમ આપ્યો.

કોલેજના ક્વૉર્ટર્સમાં નહિં જતાં તે દિવસ—રાતના આગઆર વાગે કનકરાય ચોતાને ઘેર ગયો. હજી ઘરમાં સહુ વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. પ્રતાપરાય દેસાઈ દિવાનખાનામાં બેઠા હતા; પ્રજારાય પણ તહેમની પાસેજ ઉભો હતો. કનકરાયને આટલી મોટી રાતે ઘેર આવેલો જોઇ તહેમને બન્નેને આશ્ચર્ય થયું—પ્રજારાય તો જાણ્યોતો હતો કે આજ તે જમના સાથે નાટક જોવા જવાનો હતો, અને એના મનમાં તો એવું પણ હતું કે અત્યારે તો તે બન્ને જણ નાટક જોતાં બેઠાં હશે. પરંતુ કનકરાયને આમ વચ્ચેજ ઘેર આવેલો જોઇ, તરફ ગમે તે પણ કંઇ નવા જૂનું બન્યું હશે એવી તહેણે અટકળ બાંધી. એટલામાં પ્રતાપરાયે પૂછ્યું: “ કેમ કનકરાય, આજ આટલી રાતે ઘેર ક્યાંથી આવ્યો ? ”

“ અમે ફેટલાક મિત્રો આજ નાટક જોવા ગયા હતા, પરંતુ વચ્ચેજ મહાર્ મારું અતિશય દુઃખવા લાગ્યું એટલે હું ઘેર આવ્યો. ” કનકરાયે અડધી સાચી અને અડધી જૂઠી વાત અડાવી.

“ એટલા સારૂ તો હું ત્હને કહું કે જાગરણ સારૂ નાહ. ” એમ કહીને પ્રતાપરાય ક્ષણભર મૌન રહી, વળી કંઈ સાંભરી આવ્યું હોય ત્હેવા ભાવથી ફરીથી બોલ્યા: “ હં જો, કનકરાય, મહારે ત્હને કંઈ કહેવું છે; તું સાંભળીશ કે ? આપણા માથે બેસુમાર દેવું ચડી ગયું છે, અને કરજદારોએ તો હવે તગાદા ઉપર તગાદા કરવા માંડ્યા છે. આજ બે દિવસથી તો મ્હને કશુંએ સૂઝતું નથી. તરવારની ધાર ઉપર રહેવું તે સારૂ પણ લેણદારોનાં મહેણાં સાંભળવાં એ ખોટાં એ હવે મ્હને સમજાય છે. આપણી ઉપજનો અડધો અડધ ભાગ તો ફવળ વ્યાજ ભરવામાંજ જતો રહે છે, અને ધરનો ખર્ચ તો એક પાઈ એ ઓછો ન થતાં ઉલટો દિવસે દિવસે વધે છે. ભાઈ, હવે એકજ ઉપાય બાકી રહ્યો છે. જો તું સહી આપે તોજ લેણદારો થોડાક દિવસ શાન્ત થાય એમ છે. ”

“ પણ એમાં મ્હને શી ખબર પડે છે ? અને વળી અત્હારે તો મહાર્ મારું અતિશય દુઃખે છે. ” કનકરાયનું મગજ ખરેખરજ ફરતું હતું. હજી ત્હેની નજર સમક્ષ એકની સાથે હસતી અને બીજાની સાથે વાતો કરતી જમના તરવરી રહી હતી; તેથી પિતાજી લાંબું વિવેચન કરશે એમ ધારી દૂકમાંજ પતાવવાના ઉદ્દેશથી ઉત્તર આપ્યો.

“ વારૂ વારૂ, ત્યારે તું અત્હારે જા અને શાન્ત રીતે ઉંઘ લે. સ્હવારે આપણે નિરાંતે વાતોચત કરીશું. ! ”

પિતાજીની આમ આજ્ઞા થતાંજ કનકરાય એકદમ પોતાના ખંડમાં ગયો. કનકરાય ઘેર આવવાના સમાચાર સાંભળતાંજ ત્હેની બા અને વીણા પણ એના ખંડમાં ગયાં.

“ કેમ ભાઈ, મારું શાથી દુઃખે છે ? ” દારમાં પ્રવેશતાંજ મંજુલાએ —કનકરાયની બાએ—પૂછ્યું; અને અંદર જઈ પુત્રના કપાળે હાથ અડાડી બોલ્યાં: “ અહાહા ! ફેટલું બધું તપી ગયું છે ! જા બેટા વીણા, કાંઈને પણ કહે કે થોડીક સૂંક વાટીને ગરમ કરી લાવે. ” પણ વીણાને જતી અટકાવી કનકરાયે કહ્યું: “ બા, સૂંકે બૂંકે કંઈ મહારે જોઈતું નથી, મ્હને જરા સ્વસ્થ રીતે ઉંઘવા દે. ” આમ કહી તે ગાદી ઉપર લાંબો થયો.

“ ભાઈ, કહે તું કોલેજમાં જવાનો છે કે ? ” વીણાએ વચ્ચેજ પ્રશ્ન કર્યો.

કેમ ?

“ આવતી કાલે ચાર વાગે ‘અસુખીલ’ના સંબંધમાં ‘પબ્લિક મિટિંગ’ (જાહેર સભા) છે, તો એમ કે આપણે પણ તહેમાં અ—”

વીણાની વાતને વચ્ચેથીજ તોડી પાડી મંબુલા કંઈક ગુસ્સાથી બોલી હીડી: “ વીણા, રહેવા દે હવે તારી મિટિંગ ! એનું માથું દુઃખે છે અને એને શાન્તિથી સૂઈ રહેવું છે, એ વખતે તે એ વાત કરવાની હોય ? ”

તે પછી કોઈ બોલ્યું નહિ. ઘોડીવારમાં મા-દીકરી બહાર ગયાં. કનકરાય બિજનામાં પડ્યો, પરંતુ કેમે કરી તેને નિદ્રા આવતી નહોતી. અત્યારે જમના અને તેની બાળૂમાં એકેલા માણસનાજ વિચારો તેના હૃદયનું મંથન કરી રહ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પ્રજરાય અને જમના.

परत्रिय लंपट कपटसयाने, मोहद्रोह ममता लपटाने ।

तेह अभेदवादी ज्ञानीश्वर, देखा मैं चरित्र कलियुग कर ॥

(રામાયણ, ઉત્તરકાંડ.)

બીજે દિવસે સ્વહારમાંજ પ્રજરાય જમનાને ઘેર ગયો. હજી જમના ઊંઘતી હતી, તેથી તેણે રૂપાળીને હાંક મારી અને તેની સાથે વાતચીત કરતાં તે જાણી શક્યો કે, આગલી રાત્રે જમના નાટક જોવા ગઈ હતી અને રાતના બે વાગે પાછી આવી હતી. એટલી વાત જાણી લીધા પછી પણ પ્રજરાયની ગડબાગ પૂરી થઈ નહોતી. “ જમના જો નાટક જોવા ગઈ હતી તો કનકરાય પણ ઠરાવ્યા પ્રમાણે તેની સાથેજ હશે, તે પછી તે વહેલો ઘેર શી રીતે આવ્યો ? ” એવા વિચારો કરતાં પ્રજરાય કંઈપણ નિષ્ક્રિય ઉપર આવી ન શક્યો.

દિવ્ય કિપરના ઘડીઆળમાં આઠ ટકારા પડ્યા, તે વખતે જમના જાગૃત થઈ અને મનરાયના આવવાના રૂપાળીદારા ખબર જાણવાથી ચમનખંડ-માંથી તુરંત દિવાનખાનામાં આવી. દિવાનખાનામાં પ્રવેશતાંજ આંખો ચોળતાં રહેણે વિચારમાં પડેલા મનરાયને પૂછ્યું: “કેમ છે, મનરાય?”

“ઠીક છે.”

“હાં, પણ કહે કનકરાય નાટકશાળામાં કેમ ન આવ્યા?”

“કાણુ કહે છે ન આવ્યા? કેટલાક કૉલેજીયન મિત્રો સાથે ગયા હતા.”

“મહેં તે આજ તહેમને ત્યાં લો ન ગયા!” જમનાએ પોતાની અગાનતા પ્રકટ કરી.

જમનાની એવી બેદરકારીથી પોતાને આવતો માલ જોહીમાં કરવાની તક ન મળી, તેથી તહેને ગુરસો ચડ્યો. પરંતુ તે મનમાં ને મનમાં દમાવી રાખી રહેણે વાત રંગપર લેવાના ધરાદે કહ્યું: “ત્યારે તો તું આંખો મિંચીને જોતી હોયશ જમના! હગલગ સમાન વયના ફેશનેબલ પોપાકમાં સજ્જ થયેલ ‘ગુજરાત કૉલેજ’ના વિદ્યાર્થીઓને તો ન્હાનકડું છોકરું સુદાએ જો-જામ્મ શકે—”

“અરે આખું ટોળું દસ ખારતું હતું તેજ કે? કાળી સાહી જેદિ બેંગલોર ટોપીઓ—”

“હા તેજ.” મનરાયે વચ્ચે પડી, જમનાની આડી વાત અટકાવી.

“હતારીની! હું તો સહમજ કે એ કોઈ બળતાજ લોકો હશે. હાં પણ, જો કનકરાય તેમાં હતા તો પછી મ્હારી પાસે કેમ ન આવ્યા?”

“તહેની મ્હને શી ખબર! એ તો રાતે અગીઆર વાગે માથું દુઃખે છે કરીને ઘેર આવ્યો હતો.”

જમનાએ તે પછી કંઈ પૂછ્યું કે કહ્યું નહિ. કનકરાય નાટકશાળામાં આવેલા અને છતાં મ્હને મળ્યા વિના ગયા એવો વિચાર કરતી તે આશ્ચર્યમાં હુબી ગઈ હતી.

જમનાને યુગી રહેલી જોઈ મનરાયે મૂળ વાતને છંછેડી; “ત્હારે તો તું એકલીજ નાટક જોવા એડી હોયશ!”

“ના, બહુ વખત સૂધી તો મહેં કનકરાયની વાટ જોઈ, પરંતુ મ્હને કંઈક પણ એમનાં દર્શન થયાં નહિ, એટલામાં પેલા આપણા આમજના દોસ્ત રામલાલ વગીસ ત્યાં આવ્યા એટલે હું તહેમની સાથે અંદર ગયો.”

“હીક, ત્હારે એથીજ કંઈ ઘોઠાળો થયો હશે ! કદાચિત્ ત્હને વકીલની સાથે બેઠેલી એણે જોઈ હશે અને—” પણ પ્રજ્ઞરાયે કનકરાય વિષે વિશેષ વાત કરવામાં લાલ ન જોઈ વાતનું વલણ સફાઈથી ફેરવી દીધું : “પણ જમના, કનકરાયે આપેલી પેલી હીરાની બે વીંટીઓ તો મ્હને ત્હેં બતાવી જ નહિ !”

“એમાં તે શું જોવાનું છે પ્રજ્ઞરાય ? દેસાઈના ધરના કારભારીએ હીરાની વીંટીઓ કદી નહિ જોઈ હોય !” સાક્ષાત્ નાયકણે વાત ઉઘાડવાને માત્ર કર્યો.

પરંતુ પ્રજ્ઞરાય એના જેવી દશ જમનાને ખીરસામાં મૂકી દે ત્હેવો અદમ્ય હતો. જમનાની વાત સાંભળીને એના એવો મનોભાવ કળી ગયો અને તુરંતજ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું, “કેમ ! એટલામાંજ સ્વાર્થની ચર્ચ કે શરૂઆત !”

જમનાને પણ પ્રજ્ઞરાયદ્વારા સારા તડાકા પડવાના હતા, તેથી એને એકદમ નારાજ કરવો એ હીક નહિ એમ વિચારી ત્હેણે કહ્યું : “ના, ના, ના, એવું તે હોય ? પણ ઉભા રહો જરીક લાવું છું.” એમ કહીને તે અંદર ગયો અને થોડા વખતમાં વીંટીઓ લઈને બહાર આવી. અને પ્રજ્ઞરાયના હાથમાં મૂકતી વખતે ત્હેણે ટકોર મારી, “હીરા કંઈ એટલા બધા ખાણીદાર નથી.”

“જાણે મ્હોટી ઝવેરી બની ગઈ !” બન્ને વીંટીઓ જોતાં જોતાં પ્રજ્ઞરાયે કહ્યું, “ત્હને મફતમાં મળેલી આ વસ્તુની શી કીમત હોય ! પણ જમના, ધ્યાનમાં રાખજે કે આ નંગ ઝવેરી કલ્યાણુરાય દેસાઈના ધરનાં છે. મ્હને લાગે છે કે આ પ્રત્યેક હીરા પાંચસોથી તો ઓછી કિંમતનો નહિજ હોય.”

“શું બોલો છો, પ્રજ્ઞરાય ? હજાર રૂપીઆની બે વીંટીઓ ! મ્હને તો લાગે છે કે બેના મળીને સો રૂપીઆ આવે ત્હોએ મ્હોટાં નશીબ.” જાણી જોઈને દરાદાપૂર્વક જમનાએ કહ્યું.

પણ વૂજરાય ક્યાં કાચો હતો ? જમનાના બોલ જમનાનાજ મ્હોટામાં ખાણ મૂકવાના વિચારે તે બોલ્યો : “એમ ! તો થયો આપણા બન્ને વચ્ચે સોદ્ધ ? હું અહિંને અહિં ત્હને બસો રૂપીઆ આપું છું, તો તો થયું ને ?”

“વાઃ વાઃ વૂજરાય, ત્હમે પણ હીક છો હોં !” મૂળ વાતને ફેરવી તોળતાં જમનાએ કહ્યું : “પણ હું આ વીંટીઓ વેચીશ એમ ત્હમને શા ઉપરથી લાગ્યું ? અહો, આ તો કનકરાયે મ્હને બેઠ આપેલી પ્રથમ એમની નિશાની છે ! એને તો હું જીવની માફક સાચવીશ.”

“ ત્યારે તો આવો સરસ શિકાર લાવી આપ્યો, ત્હેની આ બધિમ હશે નહિં ? મ્હને તો લાગે છે કે તું ભવિષ્યમાં પણ મ્હને આમ હાથતાળીજ આપવાની છે ! ” જમનાને પોતાની જાળમાંથી છટકતી જોઈને પ્રજરાયે ખીજ તદખીર કરી.

પ્રજરાય કંઈપણ જોલ્યો નહિ. આટલામાંજ જમના સાથે ખસાડતું એ ઠીક નહિ, એમ તે જણતો હતો. ત્હેણે એક મ્હોટો દાવ રચ્યો હતો અને તે દાવમાં ત્હેને જમનાને રમાડવાની હતી, તેથી પોતાને સંતોષ થયો હોય તેમ ડોળ કરી ત્હેણે ક્ષણભર વિચાર કરીને કહ્યું : “ વાર ત્યારે જમના, હું તો હવે જાઉં છું. પણ તું જરા સંભાળજે ! કાલ નક્કી કર્યા પ્રમાણે કનકરાય ત્હને મળ્યો નહિં, તેથી કંઈક ‘ બિલાડી છીંકી ’ હોય એવું મ્હને તો લાગે છે. ”

“ અં : પ્રજરાય, ત્હેની ત્હમારે ચિંતા ન કરવી ! એ બધુંએ હું બરાબર કરી નાંખીશ. ”

પ્રજરાય ઉડ્યો, કનકરાયે જમનાને આપેલી હીરાની વીંટી જોઈને ત્હેના મ્હોંમાં પાણી છૂટ્યું હતું ; પરંતુ નાષલાજે ત્હેને ઉઠવું પડ્યું હતું. દેસાઈજીના ડારલારી થયા પછી ત્હેનો રાજનો કાર્યક્રમ નોંધી રાખવા જવો હતો. સ્હવારે જમ આસાહેજના હુકમ પ્રમાણે બજારમાંથી જો કંઈ જણસ-જાર લાવવાની હોય તો તે લાવી આપી કલાક અડધો કલાક દેસાઈજીની સાન્નિધ્યમાં ગાળ્યો એટલે પ્રજરાયની સ્હવારની નોકરી પૂરી થઈ. પછી ચાર વાગે આવવાનું અને એ વખતે તો દેસાઈજીની સાથે સીધરામમાં ખેસીને વિક્ટોરીયા ગાર્ડન, સાબરમતીનો પૂલ અથવા તો શાહીબાગ સુધી ફરી આવવાનું. ધણુંખરૂં રાતના વખતે તો પ્રજરાય, દેસાઈજીની સાથે પાટલો માંડીને ખેસતો. આમ દેસાઈજીના ઘરમાં ત્હેણે સોજેસોજ આના બાપ બેસાડી હતી.

જમનાને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી તે દેસાઈજીને ઘેર આવ્યો, તે વખતે બે ત્રણ લેણદારો બારણું પકડીને ખેડા હતા. પરંતુ પ્રજરાયે કંઈ કંઈ લટપટ કરીને ત્હેમને સમજાવ્યા અને રસ્તે પાડ્યા, ત્યાં સુધી દેસાઈજી ઓરડામાંથી બહારજ નીકળ્યા નહિં. હમણાં હમણાં ત્હેમણે સઘળાં જાર પ્રજરાયને ઘીરે નાંખ્યો હતો, તેથીજ એક પ્રજરાયને સત્તર બેઠણાં થતાં.

“ પ્રજરાય, આજ ત્હમારે મારું એક કામ કરવું જ પડેલું. ” પ્રજરાય અંદર આવતો હતો તે વખતે બારણા આગળ જ કનકરાય ત્હેને

મળ્યો ને તહેણે કહ્યું, “ આજ તો હું તમારું એકે કારણ સાંભળનાર નથી. મન વખતે મ્હારે માત્ર પોણોસો રૂપીઆ જોઇતા હતા ત્હેમાં તો ત્હેમે મ્હને પંદર દિવસ રખડાવ્યો હતો, પણ આ વખતે તો એમ ચાલી શકે ત્હેવું નથી. થોડાક દિવસ ઉપરજ મ્હેં એક રતેલી પાસેથી પચાસ રૂપીઆ ઉઘીન લીધા છે, તે મ્હારે આજ પાછા આપવા જ જોઇએ ! ”

“ પણ કનકરાય, હું કંઈ રૂપીઆ છે ને ના પાડું છું ? ”

“ એ કશુંએ મ્હને કહેશે નહિ. મ્હારે તો આજને આજ રૂપીઆ પચાસ જોઇશે જ. ”

“ એ બધુંએ ખરું પણ લાવું ક્યાંથી ? હમણાં જ ત્રણ લેણુદારો સાથે માથાફેડ કરીને ત્હેમને ભાઈબાપા કરીને વળાવ્યા. ”

બન્ને જણ આમ વાત કરતા હતા એટલામાં બાસાહેબ-મંજુલા ત્યાં આવ્યાં. એટલે કનકરાયે ત્હેમની તરફ ફરીને કહ્યું :

“ બા, હવે તું આ વાતનો કંઈક તોડ કાઢ હવે તો મ્હારાથી નથી સહન થતું. આપણે મ્હોટા ધનામદાર કહેવાઈએ અને મ્હારી રિયાત આવી ! જો આપણા નામ પ્રમાણે હું કૉલેજમાં ન રહું તો પછી મ્હને કૉલેજમાં મૂક્યો શું કરવા ? સખળા વિદ્યાર્થીઓ મ્હારી મશ્કરી કરે છે-આપણાથી તો હવે એ સહન થતું નથી. મહિનાભરમાં સાળું પાંચ દશ રૂપીઆએ વાપરવા ન મળે એ તે શું ? ”

“ હું ટ્રન્જરાય, ત્હેમે કેમ કનકરાયને કંઈપણ આપતા નથી ? ત્હેને કંઈ પણ હાથખરચી તો જોઇએ જ ને ? ” પુત્રની ફરિયાદને અનુમોદન આપતાં મંજુલાએ પૂછ્યું.

“ પણ બા સાહેબ, હું પણ ક્યાંથી લાવીને આપું ? ” ટ્રન્જરાયે બા સાહેબને રહામો પ્રશ્ન કર્યો.

“ બા, એ તો ટ્રન્જરાયની હમેશની એજ ફરિયાદ છે ! મ્હારે આજે થોડાક રૂપીઆ જોઇએ છે. આજ અમારી કૉલેજમાં—”

“ પણ ત્હેને કેટલા રૂપીઆ જોઇએ ? ” પુત્રની વાત સાંભળ્યા પહેલાંજ પુત્રધેલી માતાએ પૂછ્યું.

“ માત્ર પોણોસો રૂપીઆ જ. ” કનકરાયે વદન ઉપર સહજ રિમત લાવીને કહ્યું.

“ એટલા બધા ? ” માતાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ નહિં તો ! દરેક વખતે જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓ ખર્ચ કરે ને મહારે આપણા નામ પ્રમાણે કશુંએ ન કરવું ? જા મહારે ત્હારા રૂપીઆએ નથી જોઇતા અને દોલેજમાં પણ નથી જવું. ”

એમ કહીને ગુસ્સાથી ત્હાંથી ચાલતી પડી.

“ અરે સાંભળ તો ખરો. કનક, અહિં તો આવ.” મંજુલાએ ત્હેને હાંક મારી, પરંતુ તે નહિં સાંભળતાં કનકરાય ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં ચાલી ગયો. તે જોઇ મંજુલાને લાગી આવ્યું અને બખડવા લાગ્યા; “ હવું એ બધાનુંએ કરી નાખ્યું ઢેકાણું અને હવે છોકરાંને બીજા માગતાં કર્યાં ! જાણે છોકરાંને તો કંઇ હેશ જ નહિં હોય ! ” પછી વ્રજરાયને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ વ્રજરાય, ત્હમારી પાસે કંઇ સિલક હોય તો આપો ને એનું મન ન કચવાવશો.—”

“ પણ હું શું આપું ખાસાહેબ ! કાલે પેલા—”

“ એ તો ત્હમારી રાજની દુરિયાદ છે ! ” એમ કહીને મંજુલા કણ્થુજર શાંત થઇ ગઇ અને કંઇક વિચાર કરીને ધીમેથી બોલી, “ આમ જુઓ વ્રજરાય ! હું ત્હમને એક વસ્તુ આપું છું. એના ઉપર રૂપીઆ ઉપાડી કનકરાયને જે જોઇતું હોય તે ત્હેને આપો. પણ આ વાત બિલકુલ ગુપ્ત રાખજો, એમને જાણ થવા ન દેતા હો ! ”

એમ કહીને મંજુલાએ આઠ તોલાની એક મોહનમાળા લાવીને વ્રજરાયના હાથમાં મૂકી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મહાબળેશ્વરમાં.

Woman is the Shakti, the Divine Power and without her Man cannot reach the fullness of Life.¹

(Anni Besant.)

૧. સ્ત્રી એ શક્તિ છે, દૈવી શક્તિ છે, અને એના વિના પુરૂષ જીવનની પરિપૂર્ણતાએ કદી પહોંચી શકતો જ નથી.

(એન્ની બેસન્ટ.)

સત્યાનંદ સ્વામી પોતાનું નિત્યક્રમ આરોપી આશ્રમના આંગણમાં આવીને બેઠા હતા. તહેમણે આજે ખાસ કરીને ગુણવંતલાલને બોલાવવા માટે માણસ મોકલ્યું હતું અને તહેમનીજ વાટ જોતા હતા. અંદરની બાજુએ ભારતીયેયા સીધા પાણીની બમરથામાં પડ્યા હતાં, અને વિલસુ વાગ્રમાં તુલસીક્યારમાં જળ સીંચતી હતી.

ચોરાંક દિવસથી વનલતાના આગ્રહને લીધે વચ્ચે વચ્ચે વિલસુ નરેન્દ્રના બેર જતી હતી અને બપોરે, ત્રણ ત્રણ દિવસ રહેતી હતી. 'તેના સમ્યક્માં ત્હમે શો વિચાર કર્યો ? ત્હને પુનર્વિવાહ થાય તો બધું સારું.' એવું નરેન્દ્રે કહ્યા પછી સ્વામીજીના મનમાં ધણી વખત એના એ વિચાર થયા કરતા હતા; અને વિલસુની દિનચર્યા તે ધણીજ ખારીક રીતે તપાસ્યા કરતા. પોતાના અને મૈયાના સહવાસથી અને ઉપદેશથી વિલસુના મનમાં ધાર્મિક વિચારો ઉદ્ભવવા જોઇતા હતા; પરંતુ હજી સુધી તે અધડ ખાલિકા હતી, અને તેથીજ સ્વામીજીના મનમાં તેના વિષે વારંવાર વિચારો થતા હતા. જ્યારે જ્યારે આશ્રમમાં, એકાન્તમાં નરેન્દ્રના ધરની વાત નીકળતી અને ધણીની મંદગી વિષે વિલસુ વાત કરતી ત્યારે તે ભારતીયેયાને કહેતી: "ત્હમે કહો છો તે ખરું, પણ સમજી તરફ દુઃખજ બરું કાસે છે. જુઓ, નરેન્દ્રરાયને જરાપણ સુખ છે ? મૈયા, મ્હને તો એમના માટે ધણીજ લાગી આવે છે. સંસારમાંનું ખરું સુખ એજ ત્હમને નથી. પત્નીની માંદગીથી ત્હમનું મન કેટલું બધું ઉઠાસ હોય !" આવી રીતે વિલસુના વિચાર સાંસારિક વિષયમાં ગૂંથાયલા છે, તે જોઇને તેના મનને બીજી દિશાએ વાળવા માટે ભારતીયેયા બની શકે તેટલો સતત પ્રયત્ન કરતાં હતાં.

દશ વાગ્યાના સુમારે ગુણવંતલાલ જીવેરી 'સત્યધર્મશ્રમ'માં આવ્યા, અને સ્વામીજીને વંદન કરી ત્હમના આસન પાસે બેઠા. શરૂઆતમાં સ્વામીજીએ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. પછી મુખ્યર્થથી વિહારીનો કાગળ આવ્યો છે કે નહિ તે વિષે પડપૂછ કરી મૂળ વાત ઉપર ઉતરતાં કહ્યું: "ગુણવંતલાલ, પરમ દિવસે શંકા સમાધાન વખતે બાળક-ખાલિકાઓના લગ્નના સમય વિષે નરેન્દ્રે મ્હને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે વિશે વિચાર કરતાં મ્હને ત્હમે સાંભરી આવ્યા અને વિહારીના લગ્નનો હવે ત્હમારે વિચાર કરવો જોઇએ એવું મ્હને લાગ્યું; અને એટલા માટે મ્હેં ત્હમને અત્યારે બોલાવ્યા છે. સંધ્યા સમયે આખું મંડળ જામેલું હોય છે તે વખતે બીજા જ વિષયોની ચર્ચા થાય છે, તેથી જાણી જોઇને જ મ્હેં ત્હમને રહવારે બોલાવ્યા છે."

ગુણવંતલાલે સ્વામીજીનો આભાર માનતાં કહ્યું: “ મહારા માટે આટલી બધી આપ કાળજી રાખો છો અને વિહારી માટે પણ વિચાર કરો છો તે માટે ખરેખર હું આપનો ઋણી છું. સ્વામીશ્રી, થોડાક સમયથી મહારા મનમાં પણ એજ વિચાર થયાં કરે છે, અને આપની સલાહ માટે હું યોગ્ય પ્રસંગે એ વાત આપને કાને નાખનાર જ હતો, પરંતુ જાણી જોઇને જ હમણાં એ વાત કરવાનું મહેં માંડી વાળ્યું હતું. છૂટી પૂરી થયા પછી -મુ'બધ થયા પછી વિહારીનો પહેલો પત્ર કાલ જ મહારા ઉપર આવ્યો છે. તહેમાં તહેણે લખ્યું છે કે, ‘આવતી કાલથી મહારી છેવટની પરીક્ષા શરૂ થનાર છે.’ તે પૂરી થશે એટલે શાન્તિથી એના લગ્ન સંબંધને વિચાર કરીશ એવી મહારી ઇચ્છા હતી. આટલા દિવસ હું નિર્શિત બેઠો હતો તહેવું કારણ એટલુંજ કે વિહારીને પ્રાદ વિવાહ પસંદ છે અને મહેને પણ બાળ-સમની રૂઢી રચતી નથી; તેથીજ મહેં જાણી જોઇને તહેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ ક્રિતાવળ કરી નથી. ”

“ પરંતુ હવે તો તહેની હિમ્મત લગ્ન લાયક થઇ છે ને ! ”

સ્વામીજીનું છેલ્લું વાક્ય પૂરું થાય તેટલામાં નરેન્દ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. સ્વવારમાંજ તહેને આશ્રમમાં આવેલો જોઇને સ્વામી તહેની તરફ આશ્ચર્યભર્યા વદને જોવા લાગ્યા. નરેન્દ્ર આજ સુધીમાં કદી પણ સ્વવારે આશ્રમમાં આવ્યો નહોતો, તેથી તહેને જોઇને સ્વામીજીના મનમાં એક ચમત્કારિક વિચાર આવ્યો. તહેની સ્ત્રી વધારે માંદી છે તે વાત સ્વામી જાણતા હતા, તેથી કદાચ કંઈ સારોમાઠો પ્રસંગ તો નહિ બન્યો હોય એવો વિચાર તહેમને થયો. અને તે વિચારથી જ નરેન્દ્રને પોતે કંઈ પણ પ્રશ્ન નહિ કરતાં તે શું કહે છે તે સાંભળવા માટે તહેની તરફ તેઓ હિત્સુકતાથી જોઇ રહ્યા.

નરેન્દ્રે સ્વામીને વન્દન કર્યું અને ઝવેરી તરફ જોઇને તહેણે કહ્યું: “ મહારા ઉપર હમણાં જ વિહારીનો પત્ર આવ્યો છે, તહેમાં લખ્યું છે કે આવતી કાલથી તહેની પરીક્ષા શરૂ થનાર છે. રાજી મહેં મહારા છેલ્લા પત્રમાં મરકરીમાં તહેના લગ્ન સંબંધમાં કંઈ કંઈ લખ્યું હતું, તે વિષયમાં પણ તહેણે આ પત્રમાં જવાબ આપ્યો છે. ”

“ એણે શું લખ્યું ? એ વિષયમાં ? ” હિત્સુકતાથી ગુણવંતલાલ ઝવેરીએ પૂછ્યું.

“ વિશેષ કંઈ નહિ. મર્ધ વખતે તે અહિં આવ્યો હતો ત્હારે

અમ્હારે જે જે વાતોચિતો થઇ હતી ત્હને સંખોધીને તે મશ્કરીમાં લખે છે કે: ‘હું જન્મ કરું એવો તારો આમહ છે તો ત્હને તે દિવસ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે હાલના સુધારાને અનુસરીને જે સુશિક્ષિત કુમારિકાઓ સાધ્વ-મતિના પૂલ ઉપર ફરવા આવે છે ત્હેમાંની એકાદી તું—’” એટલુંજ કહીને નરેન્દ્ર હસવા લાગ્યો.

“એમ ! એમ ! ત્હારે એ પ્રશ્ન ત્હેના મનમાં પણ ઉદ્ભવ્યો છે ખરો !” એમ કહીને ગુણવંતલાલે સ્વામીને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “સ્વામીજી, હવે મ્હને મ્હારા વિહારીનું સુખ જોવાની ઇચ્છા મઠ છે. ઘરમાં લક્ષ્મી આવે અને એક વખત ઘર ન્હાનકડાં બાળકોથી ગર્જી રહેતું હું જોઉં એટલે મ્હારી બધીએ ઇચ્છાઓ પૂરી થઇ સમજું.”

ગુણવંતલાલના આ ભાષણનો સ્વામીએ કંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. ક્ષણભર ત્રણે જણ સ્તબ્ધ બની ગયા. છેવટે કેટલાક વખત પછી નરેન્દ્રે કહ્યું: “સ્વામીજી, હું તો આપની એક પરવાનગી લેવા માટે આવ્યો છું. ડાક્ટરે એને મહાબળેશ્વર લઇ જવાનો મત આપ્યો છે, અને અમે આવતી કાલે અહિંથી નીકળનાર છીએ. પરંતુ અમ્હારી સાથે વિલસુ પણ આવે એવી વનલતાની ખાસ ઇચ્છા અને આગ્રહ છે. જો વિલસુ સાથે હશે તો વનલતાને સોખત થશે અને એને પણ મઝા પડશે.”

એ સાંભળી સ્વામી ક્ષણભર વિચારમાં પડ્યા. વિલસુ ધડી પણ પોતાની પાસેથી દૂર ન થાય એવી ત્હમની ઇચ્છા હતી; પરંતુ નરેન્દ્રની વિનંતીનો પણ ત્હેમનાથી અસ્વાકાર થઇ શકે તેમ નહોતું. વિલસુ હજુ સુધી અદલડ બાલિકા છે તેથી વનલતાના સહવાસમાં મહાબળેશ્વર જેવા રથજે ત્હેના જીવને શાન્તિ અને આનંદ મળશે એમ ધારીને છેવટે ત્હેમણે સાથે તેડી જવાની સમ્મતિ આપી.

સ્વામીજીની રમ્મ મળતાં નરેન્દ્ર અંદરના ખંડમાં ગયો. ત્હાં વિલસુ ભારતીમૈયા પાસે ખેડી હતી નરેન્દ્રે મૈયાને પોતાના આગમનનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. તે વખતે મૈયાએ વિલસુની તરફ જોયું તો ત્હેનો ચહેરો પ્રકુલ્લિત થયેલો જણાયો. વનલતા અને ત્હેની વચ્ચે થોડાક અમયથી સારી મૈત્રી જમી હતી. તેથી ત્હેની સોખતમાં મહાબળેશ્વર સરખા રમણીય રથજે જવાનું મળશે તે વિચાર ત્હેના મનને આનંદ આપવા માટે પૂરતો હતો. ભારતીમૈયાને પણ એજ જોઇતું હતું. વિલસુ આનંદમાં રહે એજ ત્હેમની ઇચ્છા હતી. એક તો તે બાલ્યાવસ્થાથીજ વૈષ્ણવના

દુઃખમાં ડુબી ગયેલી અને વળી હમણાંજ આખા સંસારમાં એકની એક આધાર રૂપ ત્હેની માતા સ્વર્ગે સિધાવવાથી માતૃવિયોગના દુઃખથી ત્હેના મન ઉપર કારી લા પડેલા તેથી એના મનને કોઇ પણ રીતે આનન્દ થાય એટલા માટે મૈયા ધણી ખટખટ કરતાં હતાં. સ્વામીજીએ ત્હેને તેડી જવાની રજા આપી હતી, તેથી ત્હેમણે પણ ધણીજ ખુશીથી હા પાડી, અને વિલસુએ જવા માટે તૈયારી કરવા માંડી.

પહેલેથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે અમદાવાદથી 'ગુજરાત મેલ' માં એસી નરેન્દ્ર પોતાની માંદી પત્ની મણી, જ્હેન વનલતા અને વિલસુ સહજે મહાબળેશ્વર જવા ઉપડી ગયો. મહાબળેશ્વરમાં ત્હેમણે એક ન્હાનકડો ખંડો ભાડે રાખ્યો હતો. શરૂઆતનાં બે દિવસ તો મણીને ત્યાં ધણીજ સારું લાગ્યું, અને તેથી નરેન્દ્રને પણ ઠીક લાગ્યું. પરંતુ ત્રીજા દિવસથીજ મણી દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે નિરતેજ જણાવા લાગી, તેથી નરેન્દ્ર નિરાશ થવા લાગ્યો. જો કે ડોક્ટરે તો ત્હેને કોઇ પ્રકારની આશા આપી નહોતી; તો પણ યોગ્ય આપઘોષચાર કરવામાં આવશે તો મણીની તાબિયત સુધરી જશે એવું નરેન્દ્રને લાગતું હતું. ક્ષયરોગના પગમાં સારી રીતે સપડાયેલા બે વજી દર્દીઓ યોગ્ય સારવાર અને આપઘોષચારથી સારા થયેલા ત્હેણે જોયા હતા. તેથી મણીની પણ તે જ પ્રમાણે જો યોગ્ય રીતે કાળજી રાખવામાં આવશે તો તે કદાચ સારી થઈ જશે એવી ત્હેની ખાત્રી હતી. પરંતુ હવે તે નિરાશ થવા લાગ્યો, તથા ત્હેનું મન પણ તેથી અગ્વસ્થ થવા લાગ્યું. દેવટના મન ચાર જ દિવસથી નરેન્દ્રને પોતાની પત્નીની ખરી યોગ્યતા સમજાઈ હતી. લગ્ન થયા પછી ચાર વર્ષે પ્રથમ જ્યારે તેઓ એકાંતમાં મળ્યાં તે પછી ચાર મહિના તો પરસ્પરની ઓળખાણ થવામાં ગયા, અને ઓળખાણ થયા પછી થોડાક મહિના ગયા નહિ એટલામાં ત્હેમનામાં મતવચ્ચિન્યને લીધે અસંતોષ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો! પોતાના પત્ની અંગ્રીજ શિખે એમ નરેન્દ્રની ધણીજ ઇચ્છા હતી; એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાની સાથે સમાજમાં આવે, પોતાનાં મિત્રમંડળમાં એસે-ઉઠે, અને પોતાની સાથે છડેચેક બગિચામાં અને નદી કિનારે ફરવા આવે એવું તે ઇચ્છતો હતો. પરંતુ મણીએ તો એમાંની એકે વાંત કબૂલ ન કરી તેથી નરેન્દ્રનું મન ત્હેની ઉપરથી ઉતરી ગયું. ત્યાર પછી તેણે પોતાના પત્ની મણી સાથે કામ જેટલોજ સંબંધ રાખવા માંડ્યો તે પછી બેરિસ્ટર થવા માટે તે વિલાયત ગયો અને ત્યાંથી બેરિસ્ટરની પદ્વી પ્રાપ્ત કરીને પાછો આવ્યો ત્યારે પણ ત્હેણે ફરીથી એક વખત મણીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અંગ્રીજ શિખવવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પરંતુ

તે વખતે પણ ત્હેને યશ મળ્યો નહિ. ત્યારથી તો ત્હેણે પત્નીના વિષયમાં એકદમ દુર્લ્લેખ કર્યું.

પરંતુ નરેન્દ્રને પોતાની બૂલ હવે-એકદમ છેવટે બાણું જ મોડું થયા પછી-સમજાઇ. આઠ દિવસ પહેલાં આરણ્યની પાછળ ઉભા રહીને ત્હેણે મણીનું ભાષણ સાંભળ્યું ત્યારેજ મણીની ખરી યોગ્યતા તે સમજી શક્યો. તે દિવસથી વચમાં દબાઇ ગયેલો નૈસર્ગિક પ્રેમ જાગૃત થયો અને ત્યારથી તો મણીના સહવાસમાં નિરંતર રહેવું એમ ત્હેને લાગવા માંડ્યું. પોતાની બૂલ આ વખતે તે સમજી શક્યો. ડૉલેજમાંથી મહાર નીકળ્યા પછી પોતાની પત્ની પોતાના હાથમાં હાથ બાંધીને બહાર દૂરેદૂરે, ભાષણોમાં જાય, સમાજમાં જાણે વગેરે પોતાના વિચાર કેટલા છીછરા હતા, તે હવે ત્હેના લક્ષ્યમાં આવવા લાગ્યું. 'તે વખતે મ્હને જાગતો અનુભવ નહોતો, મંસારની જવાબદારી મ્હને સમજાતી નહોતી, તેથી હું અને મ્હારી પત્ની એવા ઠાઠથી રહીએ એવા અપકવ અને બાંધીશ વિચાર મ્હારા મનમાં ઘોળાતા હતા, તેવું હવે નરેન્દ્રને લાગતાં મણીએ ત્હેની સાથે જે વર્તન રાખ્યું તે યોગ્યજ હતું એવું ત્હેને સમજાયું. આખે ચસમાં ચડાવી છુટ-સટના ઠાઠમાં પ્રથમ કેટલાક દિવસ પોતાની અર્ધાંગનાના હાથમાં હાથ બાંધીને ફરનારા તરૂં જાદરીધરોને પુષ્કળ માણસોએ જોયા હશે. પરંતુ એમનો તે નાટકીયો ઠાઠ શરૂઆતનાં એકાદ બે વર્ષ સુધી જ ચાલે. છે. પાછળથી સંતાન થયાં અને મંસારની જવાબદારી સમજવા લાગી, બાળકોની માગણીઓ શરૂ થઇ અને અથેક મહિને ડોક્ટરોનાં અને કાપડોયાનાં દોઢ દોઢ ગજ લાખાં 'બીલ' (આંકડા) આવવા માંડ્યાં એટલે એ બધો ઠાઠ આપોઆપ ઠંડો થઇ જાય છે ! નરેન્દ્રને પોતાની બૂલ મણીજ મોડી સમજાઇ, તેથી ત્હેનું મન ત્હેને ડાંખવા આવ્યું, પરંતુ હવે તે સમજું નિષ્ફળ હતું. મણીની તળિયત હવે એકદમ ખગડી હતી. ત્હેનાથી હવે બીજાની મદદ દિવાલ પાસું પણ બદલાવું નહોતું. હવે તે પોતાના આયુષ્યના છેવટના દિવસો મણીની હતી.

મણીની પ્રકૃતિ અતિશય ખગડી છે, એવા સમાચાર નરેન્દ્રના પત્રથી જાણવાથી, વિહારી પરીક્ષા પૂરી થતાં જ મહાબળેશ્વર આગ્યો. ત્હેણે પણ મણીને જોઇને નિરાશા જ બતાવી. છેવટે તે બન્ને જણાઓએ વિચાર કરીને મણીને ફરીથી થોડાક દિવસ માટે અમદાવાદ લઇ જવાનું ઠરાવ્યું.

તે જ દિવસે રાત્રે વાળુ કરી રહ્યા પછી મણીને ઊંઘી મચેલી જોઇ એવું જણ-નરેન્દ્ર, વિહારી, વનલતા અને વિલસુ-બહારના વરંડામાં ગામ-

મપ્પાં હકિતાં ખેડાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે વનસતા અંદર જઈને પોતાની બાબીની ખપ્પર કાઢી આવતી હતી. બહુ વખત સૂધી આડી અવળી વાતો કરી પછી છેવટ એક મહત્વના વિષય ઉપર-પુનર્લંઘના વિષય ઉપર-અર્થ કરી થઈ. કેટલાક વખત સૂધી નરેન્દ્રે કરેલું વિધવાઓના દુઃખનું રસભરિય વર્ણન સાંભળીને વનસતાએ કહ્યું: “ભાઈ, પરંતુ વિધવાઓના દુઃખ માટે તમે પુરોવાને આટલી બધી ચિંતા શા માટે બેઠા છો? તમેને જે દુઃખ થાય છે તે હકા પતિસુખના અભાવે જ થાય છે એવું તમે શા આધારે કહો છો, તે તો તમે કહી શકો તેમ નથી ને? તો પછી તે એટલે વાતને પ્રાધાન્ય પદ આપી તમે આ ચળવળ ચલાવો છો એનો અર્થ શો? જે વિચારીને પતિસુખના અભાવે ખરેખર દુઃખ થતું હશે તે પોતાની જાતેજ પુનર્લંઘ કરશે! ‘દેહલક્ષ્મી વિધવાને પુનર્લંઘસમ મુક્તિ નથી’ એ મુજરાતના બહુતા કવિની ઉક્તિ તમે કેમ ભૂલી જાઓ છો?”

“નહિં! નહિં! બહેન, ત્યાં ત્હારી બૂલ થાય છે. તું કહે છે તે પ્રમાણે આપણી વિધવાઓ પોતાની જાતેજ પુનર્લંઘન કરવા બહાર આવે એટલે તેઓ હિંમતવાન હોતી નથી, માટેજ અમ્હારે તમેને માટે ચળવળ કરવી પડે છે. વધારે દૂર શા માટે જવું? આપણે વિલસુનોજ વિચાર કરીએ.”

“ભાઈ! એ વાતમાં નકામું મ્હાફું નામ લેશો ના!” વિલસુ એકદમ ખોલી ઉઠી.

“કેમ? કેમ? પુનર્લંઘનું નામ દીધું એટલે તું પુનર્લંઘન કર જ એવી રીતે જામે થોડીજ ત્હારા ઉપર અથવા કોઈ ગમે તે બીજી સ્ત્રી ઉપર ફરજ નાખીએ છીએ? આ તો એક વિચારવાનો પ્રશ્ન છે.” નરેન્દ્રે ખુલાસો કર્યો.

“ભલે તમે વિચાર કરો, પરંતુ એમાં મ્હાફું નામ ન ધુસાડશે.” વિલસુએ ફરીથી ખોલાતી વાત આગળ ધરી.

“જુઓ, હવે ભાઈ!” વનસતાએ કહ્યું: “હું કહું છું ત્હોનો મન્યો ને પુરોવા? આ વિલસુને જ જુઓ. ત્હોને જો સંસારસુખની ઇચ્છા હોત તે તો પોતાની જાતેજ આગળ ખાવી નહોત?”

“બહેન, ત્હારો એ મત પણ ખોટો છે. કારણ, હજી સુધી ત્હોને સંસારસુખનો કલ્પનાજ જો નથી તો પછી ઇચ્છા તો થાય જ કદાચી?” નરેન્દ્રે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું.

“ અને વનલતાખેન, આમ જીઓ. ” વિહારી એ ભાઈ ખેનની વચ્ચે ખોલ્યો: “ પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીના આયુષ્યમાં એક એવી નક્કી ચયેલી વેળા આવે છે કે તે વખતે ત્હેના મનમાં સ્વાભાવિક વિચારનો ઉદ્ભવ થાય છે, તે કાંઈ પણ સમજી માણસ કબૂલ કરશે જ. તે જ પ્રમાણે વિલસુનું પણ સમજવું. હજી ત્હેનું બધું આયુષ્ય જવાનું છે, તેથી આપણે તે દૃષ્ટિએ ત્હેનો વિચાર કરવો જોઈએ. અત્યારે તો શૈશવ અવસ્થા હોવાથી ત્હેને જો કે કંઈ લાગતું નથી, પરંતુ સ્વાભાવિક વિહારનો ત્હેને અવિષ્યમાં ત્રાસ થયા શિવાય રહેશે એવું ત્હેને લાગે છે ? ”

એટલામાં અંદરથી મણીની હાંક સંભળાઈ, તેથી ત્હેમની ચર્ચા ત્યાંજ અધુરો રહી અને બધાં અંદર ગયાં. મણીને ઔષધ વગેરે આપી ધીમેધીમે સજ્જ સજ્જ ગયાં અને નિદ્રાદેવીના મહારાજ્યની સત્તામાં સંપૂર્ણ રીતે જવાની તૈયારીમાં પડ્યાં.

નરેન્દ્ર અને વિહારી બહારના ખંડમાં સુતા હતા તથા મણીના ‘કોટ’ (પક્ષ) પાસેજ વનલતા અને વિલસુ સજ્જ ગયાં હતાં. એ બન્ને ખેન-પ્રાણીઓ પુષ્કળ વખત સુધી કોઈ ન જાણે તે રીતે પોતપોતાની પથારીમાં જામતી-વિચાર કરતી હતી. વનલતા પોતાના ભાઈના તથા વિહારીના શબ્દો ઉપર વિચાર કરતી હતી, અને વિલસુના મનમાં ભારતીયૈયાએ પુનર્જનની વિરૂદ્ધ દસાવેલા વિચારો ધોળાઈ રહ્યા હતા.

“ વિલસુ, ” થોડા વખત પછી વનલતાએ ત્હેની પથારી તરફ ફરીને જીજ્ઞાસુથી હાંક મારી અને કહ્યું: “ આપણે સજ્જ ગયાં ત્યારથી હું નરેન્દ્રના કહેવાનો વિચાર કરું છું. હવે મ્હને એના કહેવાનો અર્થ સમજવા લાગ્યો છે. એ ચર્ચામાં હું જે કંઈ કહેતી હતી તે કેવળ મ્હારી એકલીનોજ વિચાર કરીને બોલતી હતી; પરંતુ હવે ત્હારા સંબંધે વિચાર કરતાં મ્હને નરેન્દ્રનું કહેવું ધણે ભાગે સાચ જણાય છે. મ્હેં તો થોડું ધણું પણ પતિસુખ અનુભવ્યું છે, પણ ત્હેં ? ત્હેને તો સંસારસુખની કલ્પના સુધ્ધાં નથી. ખરે વિલસુ, હવે તો એ બધો વિચાર કરી જોતાં મ્હને પણ લાગે છે કે ત્હારા જેની બાલવિધવા માટે તો પુનર્જન જરૂરનું જ છે. ”

વિલસુએ એનો કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો. પરંતુ ભારતીયૈયાએ ત્હેના અમજમાં દસાવેલા પુનર્જનની વિરૂદ્ધના વિચારો જતા રહ્યા અને સંસારસુખ એટલે શું, એનો મન સાથે વિચાર કરતાં કરતાં જ તે નિદ્રાધીન થઈ ગઈ.

મકરણ ૧૪ મું.

મિસ વીણા ઇનામદાર.

Memories I have now in keeping Of times I
held you new my heart, Of dreams when we were
near to weeping. That dawn should bid us rise and
part.
(Lawrence Hope.)

તે બીજો દિવસ હતો ! નરેન્દ્ર અને ત્હેની સાથેનું આખું મંડળ
આગલા દિવસે રાત્રેજ મહાબળેશ્વરથી પાછું આવ્યું હતું. મણી બીજે
એકાદ દિવસ કાલશે કે નહિં ત્હેનો ભરૂંસો ન હતો. ક્ષયરોગે ત્હેના દેહને
એટલો બધો જર્જરિત બનાવી દીધો હતો કે હવે માત્ર ત્હેનો હાડકાનો
માળખોજ બાકી રહ્યો હતો.

વિહારી મણીની ખબર જોઇને હમણાંજ ઘેર આવ્યો હતો. ગુણવંત-
લાલને ઘેર ગયો કે તુરત મણીની ખબર પૂછી અને પછી બન્ને બાજુ
દોકરો બીજી વાતે વળ્યા.

“વિહારી, ત્હેને ત્હારી બાના બાપનું સ્મરણ નહિં હોય ! નહિં, નહિં !
ક્યાંથી હોય ! તે વખતે તો ત્હારો જન્મ સુદ્ધા નહોતો. પણ એ ઘરનું
—મહાલયનું ? ”

“શાહીબાગ આગળના કુંજભવનનુંને ? વાહ, એતો મને બહુજ સારી રીતે
સાંભરે છે. જ્યહારે જ્યહારે હું એ બાળુએ ફરવા જઈ છું ત્હારે ત્હારે મ્હને
બાલ્યકાળની બધી વાતો યાદ આવે છે. દૂરથી એ મકાનની અગાશી નજરે
પડતાંજ મ્હને તત્કાળ મ્હારી બાનું સ્મરણ થાય છે; તેવીજ રીતે દેસાઇજીને
કનકરાય અને વીણા—એ વખતે તદ્દન ન્હાનાં હતાં, અને અમે જ્ઞાત્રે
સાથે રમતાં તે વખતે તે મીઠા સ્વભાવની અને હોંશીયાર છોકરી જણાતી હતી.
થોડાક દિવસથી મ્હેં ત્હેને જોઇ નથી. પરંતુ તે હવે—” વિહારીના
મનમાં તો તે હવે સુંદર તરૂણી બની હશે, એવું કહેવાનું હતું. પરંતુ તે
ત્હાંજ અટકી ગયો અને પોતાનું અધુરું વાક્ય પૂરું કરવા મૂળ વાતને ફેરવી
તોળી ત્હેણે કહ્યું : “ પરંતુ કનકરાયને તો મ્હેં એક દિવસ જોયો હતો
જાણની સ્વારી બસ ઠાકમાં હતી એ વખતે તો ! ”

“પણુ વિહારી, ત્હારી આગળ આજ મ્હેં ‘કુંજભવન’ની વાત આ માટે કહી છે તે ત્હારા સમજવામાં આવ્યું નહિં તેથી જણાય છે કે ત્હને તે મકાનના સંબંધની તાજી ખબર જણાતી હોય તેમ લાગતું નથી.” ગુણવંતલાલે કહ્યું.

“નાજી. શું કંઈ ખાસ જણાવા જેવી ખબર છે કે શું !” વિહારીએ ઉત્સુક હૃદયે પિતાને પૂછ્યું.

ગુણવંતલાલે કહ્યું: “હા. પરંતુ ‘કુંજભવન’ નો એ ઇતિહાસ કહેતા પહેલાં ત્હને એનું પૂર્વ વૃત્તાંત સંક્ષેપમાં કહીશ. મ્હને લાગે છે કે કદાચ એ વાતથી તું વાકેફ પણ હોઈશ. આપણી પહેલાંની અટક તો માનિક હતી, મ્હારા પિતાશ્રી અને કલ્યાણુરાય દેસાઈને સારો-ધણોજ સારો સ્નેહ હતો. તેથી ત્હેમણે મ્હને ઘરજમાઈ બનાવ્યો. ભાઈ, ત્હારી બાની પ્રકૃતિ તો જન્મથીજ અશક્ત હતી તેથી કલ્યાણુરાયને સ્વાભાવિક રીતેજ એના ઉપર વધુ મમતા હતી; પરંતુ મ્હારા ઉપર પણ એમનો અતિશય પ્રેમ હતો. બાપુ, આજ મ્હેં જે ખ્યાતિ અને સમૃદ્ધિ મેળવી છે તે સઘળું એ પુણ્યપુરુષ કલ્યાણુરાયના કૃપા આશીર્વાદનુજ ફળ છે.” એમ કહીને જે વૃત્તાંતથી વાચક સારી રીતે પરિચિત છે, તે પોતાનું સઘળું વૃત્તાંત પુત્રને કહી સંભળાવ્યું. છેવટે તેમણે કહ્યું: “કલ્યાણુરાયે મ્હારા માટે જે જે કંઈ કર્યું છે, મ્હને ઝવેરાતના ધંધાનું શિક્ષણ આપી આજ મ્હને આ સુખના દિવસ બતાવ્યા છે, અને મરતાં સુધી ત્હેમણે મ્હારા ઉપર પેટના છોકરા જેવો પ્રેમ રાખ્યો છે, તે બધા માટે હું ત્હેમનો જન્મભરનો ઝણ્ણી છું. એ સઘળી બાબદનો વિચાર કરીને ત્હેમના કુટુંબને અત્દહારે મદદ કરવી એ મ્હારું કર્તવ્ય છે. કાલમાં પ્રતાપરાય ઉપર ધણો વિકટ પ્રસંગ ઉભો થયો છે. તેમને માથે અતિશય કર્મ થઈ જવાથી લેણુદારોએ ત્હેમનું મકાન કુંજભવન અને જમીન જાગિર સઘળું જાહેર લીલામથી વેચી વસુલ લેવાનું નક્કી કર્યું છે, એવું આજ જ મ્હેં સાંભળ્યું. એ વાત સાંભળતાંજ મ્હેં તપાસ કરાવી, ત્દહારે હું જાણી શક્યો કે પ્રતાપરાયને માથે ફપીઆ સાઠ હમ્બરનું દેવું થઈ ગયું છે. એ સઘળું દેવું જે એક મહિનાની અંદર ભરપાઈ કરવામાં ન આવે તો ત્હેમની જમીન જાગિર ઉપરાંત જે મકાનમાં ત્હારી બાનો જન્મ થયો હતો, ત્દહાં તે ત્હાની મ્હોટી થઈ હતી, પિતાના છત્ર નીચે જ્યાં તેણે અનેક પ્રકારનાં સુખો ભોગવ્યાં હતાં અને છેવટે ત્હેનો દેહ પણ જે મકાનમાં પડ્યો હતો તે મકાન-કલ્યાણુરાયે અતિશય ઉલ્લાસથી જાહેરું નામ ‘કુંજભવન’ રાખ્યું હતું તે મકાન-પણુ બીજાના હાથમાં જશે. બાપુ એ વિચારો કાલથી મ્હારા

ચિત્તને ચમડોળે ચડાવી દીધું છે. એ વિચારે મ્હારા હૃદય ઉપર સખ્ત આઘાત થયો છે. વિહારી, ત્હારો જન્મ પણ કલ્યાણુરાય દેસાઈના એ માનીતા ‘કુંજલવન’ માંજ થયો છે તેથી અને ત્હારી સ્વર્ગવાસી માતાના સ્મરણુ માટે, તે મકાન ખીજતા હાથમાં નજ જવું જોઈએ એવું મ્હને થતાં કરે છે. જેમ ન્હમે બધાં આલ્પકાળે ‘કુંજલવન’ ના બગિચામાં રમતાં હતાં, તેવીજ રીતે હું, ત્હારી બા અને પ્રતાપરાય પણ ન્હાનપણમાં એજ બગિચામાં ખેડ્યાં છીએ.” એમ કહીને ગુણવંતલાલે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો.

વિહારી તો દિગ્મૂઢ જેવો બનીને પિતાની વાત એક ચિત્તે શ્રવણ કરી રહ્યો હતો.

થોડીવાર શાન્ત થઈ વળી ગુણવંતલાલે વાત ઉપાડી: “ભાઈ, સાક હમર ફેપીઆની રકમ આપવી એ આજે કંઈ મ્હને ભારે પડે એમ નથી, પરંતુ પ્રતાપરાયનો સ્વભાવ ઘણો આત્માલિમાની છે. વળી લગભગ બાર વર્ષથી પણ વધારે સમયથી આપણે તેમની સાથે બોલવા ચાલવાનો અંગત પણ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ રસ્તામાં જતાં આવતાં પરસ્પર નમસ્કાર કરવાનું પણ બંધ છે. જો કે મ્હારા મનમાં એવો માટે લગભગ અરાગ વિચાર નથી, અને તેમ કરવાનું કંઈ કારણ પણ નથી પરંતુ એમનો સ્વભાવજ ચમત્કારિક છે ! વાસ્તવિક રીતે તો તંદુરસ્ત અન્દકારે લાંબો વિચાર કરવા જોઈતા હતા. માથે આટલું બધું કરજ અને ઘરમાં લગ્ન કરવા લાયક વયની કન્યા, એ વિચારવા જેવું નથી ! મ્હને લાગે છે કે વિણાની ઉમ્મર હમણાં સત્તર-અઠાર વરસની હશે. હવે તો ત્હેનાં લગ્ન કરવાંજ જોઈએ. સુધારાના નામને લીધે તથા ત્હેમની શ્રોમંતાર્થ તરફ જોઈતાં આવડી મ્હોટી છોકરી થવા છતાં, ન્યાતનાં માણસો ત્હેમને મ્હોટા કંઈ કહેતાં નથી, પરંતુ પ્રતાપરાય હવે ત્હેનાં લગ્ન ન કરે તે વાજબી ન કહેવાય. કલ્યાણુરાય દેસાઈના નામનો અને પોતાના કુળ-શીલનો પ્રતાપરાય લગભગ વિચાર કરતા નથી તે જોઈને મ્હને આશ્ચર્ય થાય છે.”

એટલું કહીને ગુણવંતલાલ જાતા રહ્યા. વિહારી પિતાની એ વાત ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો. પરંતુ થોડીક ક્ષણો પછી વળી ગુણવંતલાલ બોલી ઉઠ્યા: “‘કુંજ-લવન’ ખીજતા હાથમાં ગયું કે કલ્યાણુરાય દેસાઈનું નામ ખૂણું એમ સમજવાનું. અને તેમ ન થાય એજ મ્હારી ઉત્કટ અભિલાષા છે. હું પ્રતાપરાયને મદદ કરવા તૈયાર છું, પરંતુ ત્હેમના આજ પર્યંતના

વનન તરફ જતાં તે મ્હારી મઠ્ઠ લેવા કરતાં જંગલો તથા જમીન-ખાતીર બધું પાણીને મૂકે વેચવા તૈયાર થશે એવી મ્હારી ખાતી છે. વાડ, જે આપણે એ સંધ્યું લીલામમાંથી લઈશું તો ઉલટું તહેમને વધારે ખરાબ લાગશે. અને છે તેના કરતાં વૈમનસ્પમાં વધારે થશે. તેથી તહેમની આવી પડતી વિચિત્રતામાં તે આપણી સાથે લગા-મળાને સંપર્ચી રાઉં તે જ સાફ ! ”

પિના-કુચની આમ વાન આવતી હતી તેટલામાં શંકર અને વિલસુ દિવાનખાતામાં આવ્યાં. તહેમની તરફ જોઈને ગુણવંતલાલે કહ્યું : “ અરે વિહારી, ત્હને એક વાન પૂછવાની છે. વિલસુ અહિં આવ, ખેસ-આમ-જો. ” એમ કહીને ફરીથી વિહારી તરફ જોઈને તે બોલ્યા : “ કાલે વિલસુના સંબંધમાં રામીજી આગળ મ્હારે થાણી વાતચિત થઈ. મ્હારા મનમાં છે કે મહાશક્તી ફોમેટ ટ્રેનીંગ કોલેજ 'માં તહેને મુકીએ તો હીક. એમાં ત્હારો શ્રે મન છે ? શંકર પણ રોજ એજ બાબતે ટ્રેનીંગ કોલેજની નિશાળે જાય છે તેથી વિલસુ દરરોજ તહેની સાથે જશે. ત્હને કેમ લાગે છે ? ”

“ પણ વિલસુની ઇચ્છા શી છે ? ” વિલસુ તરફ જોઈને વિહારી-એ પુછ્યું. “ ત્રણ વખતે 'ફોમેટ ટ્રેનીંગ કોલેજ' માં ગાળે અને તે પછી સેવા સંસ્થામાં જઈને ફજીયુટા (દરદીની માવજત) તથા હાયલુનું કામ શિખે તો હીક. આપણે તો કાલે પાણ રીતે તે સમાજને પરોપકારી થઈ પડે તોયું કાર્ય કરવું છે ને ? તો વિલસુએ હું કહું છું એમજ કરવું એવી મ્હારી તો ઇચ્છા છે. મ્હારી એકગ્રામિતેશન (પરીક્ષા) નું રીઝલ્ટ (પરિણામ) જણાય અને હું ફગિમૂન થાઉં તો હું એજ ઉદ્દેશથી 'ડિસ્પેન્સરી' (દવાખાનું) ઉઘાડનાર છું. તો પણ હું આ વાતમાં પહેલી નરેન્દ્રની સલાહ લઈશ અને પછી આપણે છેવટના નિર્ણય ઉપર આવીશું ! ” એમ કહીને વિહારી ઉઠ્યો. વિલસુએ તે વખતે તહેને પૂછ્યું : “ કેમ ભાઈ, ફરવા અટ્યા કે ? ”

“ કેમ વાડ ! ગાડી જોડી છે ! ત્હારી ફરવા આવવાની ઇચ્છા છે ? ” વિહારીએ બે ત્રણ સામટા પ્રશ્નો પૂછ્યા.

“ ના ના. મહેં જાણ્યું અહા લાવું કે નહિ ! ” વિલસુએ ખુલાસો કર્યો. “ હા-હા-લાવ ! અને પછી ચાલ તું પણ ફરવા. શંકર, તું આવે છે ને ? હવે તો આપણાં વિલસુ-જેન 'ફોમેટ ટ્રેનીંગ કોલેજ' માં જશે માટે આજે તો આપણે એ તરફ પણ જઈ આવીશું અને કોલેજ પણ જોઈશું. ” વિહારીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

એટલામાં વિલસુ ચડા લાવી. તે પી રહ્યા પછી વિહારી, વિલસુ અને શંકર ત્રણે જુલુ ફરવા નીકળ્યાં. ગુણવંતલાલ અને વિહારીનો સ્વભાવ એટલો મોઝળો અને નિગર્વા હોય કે વિલસુ અને શંકરની સાથે પણ તહેઓ ધરના માણસની માફક વર્તતા હતા. શંકર એ હોટલમાં પ્યાલા-રકાબીઓ પોનાર છોકરો અને વિલસુ એક ગરીબ, નિરાશ્રીત બાળા, છતાં પણ તે બન્નેને તહેણે એક દી પણ પોતાનાથી ઉતરતાં ગણ્યાં નથી.

પરદેશીઓના સંસર્ગથી નથા પરદેશી વિદ્યાના પ્રનાયે આજ કાલ હિંદીઓ અને ખાસ કરીને ધનાઢય હિંદીઓ પણ જેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના બોઅર લોકો હિંદીઓની સાથે નિંદ્રા રીતે વર્તન ચલાવી રહ્યા છે તેવીજ રીતે લગભગ આપણાજ દેશમાં આપણા ગરીબ બંધુઓ પ્રત્યે વર્તન ચલાવે છે. ગરીબાઇ એ મુઠ્ઠો હોય એમ તહેઓ માને છે અને પોતાના કરતાં અમ્મલમાં ચડતા પરંતુ નિર્ધન મનુષ્યને પૈસાના મદે તુચ્છ લેખે છે. ભારતવર્ષના ધનાઢયો અને વિદ્વાનો ગુણવંતલાલ અને વિહારીની માફક ગરીબો, નિરાધારો અતિ સહાનુભૂતિ ધરાવે તહેમને પોતાના કુટુંબીજનો જેવા ગણતાં શિખે. અરે, એટલું નહિ તે તહેમનો તિરસ્કાર ન કરે, તહેમને પણ પોતાના જેવા મનુષ્ય તરીકે ગણતાં શિખે તો ‘હિન્દુસ્થાન’ થોડાજ સમયમાં ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ ના સમયનો પવિત્ર આર્યાવર્ત બની બચે !

જાણે પોતાનાં ન્હાનાં ભાઈ-બહેન હોય તે રીતે વિહારી વિલસુ તથા શંકર સાથે અતિશય બહાવથી ગાડીમાં એકો. રીચીરોડ આગળથી તહેમની ગાડી નીકળી ત્યારે પુષ્કળ લોકો ડોળા ફાડીને તહેમની તરફ જોઈ મન-ગમતા તરંગો કરતા હતા. હોપમાર્કેટ આગળ થઈને તહેમની ગાડી ‘ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ’ આગળ આવી, પરંતુ તે વખતે કોલેજ બંધ થઈ ગઈ હતી. તો પણ કોલેજના દરવાજા આગળ વિહારીએ ગાડી ઉભી રખાવી, અને વિલસુ-ને કહ્યું: “ નરેન્દ્ર ભાઈનો મન પણ લગભગ મ્હને મળતોજ આવશે અને મ્હને લાગે છે કે ત્યારે આ કોલેજમાં આવવું પડશે. વિલસુ ! પણ ત્યારે એ સંબંધમાં શો મન છે ? ”

“ ભાઈ, મ્હારો શો મન ? ” વિલસુએ કહ્યું: “ ઘરમાં કંઈપણ કામકાજ વિના નવરાં બેસી રહેવું તહેના કરતાં આ શું ખોટું ? પણ ભાઈ, મ્હને બહુજ શરમ આવે છે. ત્હમારી આ ભક્ષમનસાધના હું—”

પણ વિહારી તહેનું વાક્ય પુરૂં થાય તે પહેલાં બોલી ઉઠ્યો: “વિલસુ-પિતાજીએ એક વખત ત્હમને બન્નેને કહી નથી દીધું કે ‘ ઉપકાર

અને ‘ ઝણુ ’ એ શબ્દનો ત્હમે કદી પણ ઉચ્ચાર સુધ્ધાં કરશે નહ અને હું પણ ત્હમને ફરીથી એજ કહું છું. સુદૈવે ખીન્ન ભાષ-ખ્હેતોને મદદ કરવા જોટલું ત્હમારામાં સામર્થ્ય આવે નો અમારૂં ઉદાહરણ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને ત્હમે ખીન્ન મનુષ્યો ઉપર ઉપકાર કરી ત્હેમના ખરા કર્તાવ્યથી ત્હેમને ભોમીયા કરશે અટલે ત્હમે ત્હમારી જાતેજ અમ્હારો ઉપકાર માન્યા શિવાય પણ એ ઉપકારમાંથી મુક્ત થશે. ”

વિહારીના આ શબ્દો સાંભળી વિલસુ અને શંકર બન્ને પ્રેમથી ગદ્ગદિત બની ગયાં. “ ચાર મહિના પહેલાં અમે બે કાણુ હતાં, અમારી સ્થિતિ કેવી હતી, અને અન્યારે અમે હક્કથી થોડાની ગાડીમાં ફરીએ છીએ ’ એવા વિચાર ત્હેમના મનમાં આવતાં આ સંધ્યે પ્રકાર ત્હેમને સ્વપ્નવત્ ભાસવા લાગ્યો. પણ સુદૈવે પ્રાપ્ત થયેલ સ્થિતિનો શી રીતે ઉપયોગ કરવો તે ત્હેઓ સારી રીતે સમજી શકતાં હતાં.

“ ઠીક, હવે એ વાત જવાબો ! ” વિહારીએ પોતાની વાત આગળ ચલાવી કહ્યું, “ વિલસુ, ત્હારે કાલથી આ કૉલેજમાં આવવું પડશે માટે પ્રથમ આ કૉલેજની હું ત્હને થોડી ઘણી ઝોળખાણુ કરાવું. અહિંનહ જાણીતા સ્વર્ગવાસી નાગરિક રાવબહાદુર બેચરદાસ અખાદાસ પટેલે પોતાનાં સ્વ. પુત્રી મહાલક્ષ્મી ખ્હેનના સ્મરણુ માટે લગભગ ૪૦૦૦૦ નું દાન કરેલું તેમાંથી ૧૮૭૧માં સ્થપાઈ છે. આ કૉલેજને અંગે શિક્ષણનું જ્ઞાન આપનારી શાળા ૧૮૭૫માં જોડવામાં આવી હતી અને ૧૮૮૨માં ત્હેની સાથે અંગ્રેજી શાળા શરૂ કરવામાં આવી છે. અહિં કન્યાઓને મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, તથા સ્ત્રીશિક્ષકો પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. અત્પ્રકાર સુધીમાં આ કૉલેજે ગુજરાતને ૪૦૦-૫૦૦ સ્ત્રીશિક્ષકોએ પુરાં પાડ્યાં છે. ”

વિહારી આમ વાત કરતો હતો એટલામાં એક ગૃહસ્થ કૉલેજના જ્ઞાંગણમાંથી નીકળ્યા. ત્હેમણે ક્રાટ-પાટલૂન પહેયાં હતાં, માથા ઉપર ફેટો બાંધ્યો હતો, નાક ઉપર સુવર્ણની ક્રેમમાં જડેલાં ચરમાં હતાં અને ખભે ખેસ નાખ્યો હતો. તે ઉપરથી સ્હેજે જણાતું હતું કે તે ગૃહસ્થ શિક્ષક વર્ગમાંના એક હશે અને ખરેખર હતું પણ તેમજ. વિહારી અને એમની દૃષ્ટિ જાગતાંજ પરસ્પરે વન્દન કર્યાં. અને તે ગૃહસ્થ ગાડી પાસે આવ્યા.

“ કેમ છો મિ. વિહારીભાઈ, આજ આ તરફ ક્યાંથી ? ” શિક્ષક અહાશયે પૂછ્યું.

“ આજ ખાસ આ તરફ આવ્યો છું.” વિલસુ તરફ વંદેઈતે પાછા વિહારીએ કહ્યું: “ આ નવીન વિદ્યાર્થીનિતે તહમારી કૉલેજમાં દાખલ કરવાં છે, તેથી તહેમને આ કૉલેજ બતાવવા માટેજ આ તરફ આવ્યો છું.”

“ એમંકે ! ફીક-ફીક. વાર, પણ વિહારીભાઈ, તહમે તો આ વખતે ‘ કાયનલ, મેડિકલ એકઝામિનેશન ’ (વૈદકની છેવટની પરીક્ષા)માં બેઠા હતા ને ! કેમ ‘ પેપર ’ (પ્રશ્નપત્ર) ‘ કેવા હતા ! ’ કહેવુંકે લખ્યું છે ? ”

“ લખ્યું છે તો આરી રીતે અને પાસ થઈશ એવી ખાત્રી પણ છે. ”

“ ઝો, આઈ વીશ યુ સડસેમ ! (તહમે પાસ થાઓ એવી મહારી કમ્મી છે.) ”

“ એન્કયુ કૉર યૉર વૅલ વીશ. (આપની સફલતા માટે હું આપનો આભારી છું.) પણ માસ્તર સાહેબ, કઈ બાબુએ નીકળ્યા છે ? ફરવા જ બાબો છે ને ! ” વિહારીએ અડધું અંગ્રેજી અને અડધું દેશીમાં ચકાવ્યું.

“ હા. જરા બગિચા તરફ અને પુલ ઉપર થઈ ચક્કર મારીને પછી ઘેર જઈશ. ”

“ ત્યારે ચાલો. ગારી એ બાબુએ જ વ્હવ છે. ”

એમ કહીને બારાણું ઉઘાડીને વિહારીએ માસ્તરને ગારીમાં લીધા. તુરત ગારી ચાલવા માંડી અને અંદરના મંડળમાં વીર ધીરે વાંતો શરૂ થઈ. સફ્યાતમાં માસ્તરે વિલસુ અને શંકરના એન્ગેજમાં પૂછવું. તેના ઉત્તરમાં વિહારીએ એન્ગેજમાં વર્ણન કરી માસ્તર સાહેબ ત્રાંધે મેડેલા પરિચય કરાવ્યા. એટલામાં ગારી બગિચા પાસે આવી પહોંચી. ત્યાં ગારી ઉભી કરાવી ચારે જગ્યા અંદર પેલાં. બગિચામાં કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની હાજરી વધારે એન્ગેજમાં હોય છે. ફેટલાક પાંચસી ગૃહસ્થો અને પાંચસી બાબુઓ, કવચિત્ દિનદુ બાપારીઓ તથા ધણીખરી વખત તરણ વિદ્યાર્થીનિઓ એન્ગેજ સમયે હવા ખાવા એ બગિચામાં ઉતરી પડે છે. ગારીમાંથી ઉતરેલું આપણું પરિચિત મંડળ ‘ રાણીના પુતળા ’ તરફ વળ્યું. તે વખતે બાબુના કુજમાં મંકલા યાંકડા ઉપર ત્રણ વિદ્યાર્થીનિઓ બેઠા હતા. તહેમની તરફ લક્ષ્ય જતાંજ માસ્તર સાહેમે કહ્યું: “ ડાબી બાબુએ બીજા નંબરે બેઠેલી બાબા અમારી શાળામાં ઉત્તમ વિદ્યાર્થીનિઓમાંની એક છે. આવતા વર્ષે તે જરૂર મેટ્રિકમાં પાસ થશે. ”

“ એનું નામ શું ? ” વિહારીએ સહજભાવે પૂછ્યું.

“ મિત્ર વીણા જીનામદાર.” એમ કહી માસ્તર સાહેબે વધુ વિવેચન કરતાં કહ્યું: “ એના બધા ગુણ સારા છે, પરંતુ જરા ‘હૅડસ્ટ સ્ટ્રોન્ગ’ (કડક મીઠવળની) છે. પણ હું ધારું કે એ ત્હમારી મગી થાય છે. ”

“હાણ.” વિહારીએ દૂંકામાં જ પતાવ્યું.

વિહારીનું ‘હાણ’ કહેવું અને વીણાનું પાછું વળીને બેવું બન્ને એકજ વખતે થયું. ‘કાણ બધા છે’ એ બેંવા તે ક્ષણભર ત્હેમની તરફ જોઈ રહી. તેટલા સમયમાં ચાલતાં ચાલતાં વિહારીએ ત્હેને સારી રીતે જિહાણ લીધી. વીણાએ એનાના શિક્ષકને એળખ્યા અને વિહારીને પણ એળખ્યો. થોડીવાર વધી તે ઉડી. ત્હેની સાથે ત્હેની સખિયા પણ ઉડી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

જન્મનાનો પત્ર !

ન કહાપણ વસેન તિત્તિકામેસુ ચિનતિ ।

અપિ દિવ્વેસુ કામેસુ રતિ સો નાધિ ગચ્છતિ ॥

(ધમ્મપદ.)

સાવાર્થ:—કાર્યાપણ નામના મોટી કિંમતના સોનાના સિક્કાનેજ નવરસાદ વરસે તોપણ વાસનાની તૃપ્તિ થતી નથી; અથવા તો સ્વર્ગનું સુખ મળવાથી પણ મંત્રાપ થતા નથી.

વિહારી ઘેર પાછો જતી વખતે વિશેષ બેહુશ નહિ, અને રસ્તામાં માસ્તર સાહેબને ઉતાર્યા પછી તે ઘેર આવતા સંધી તે ઉંડા વિચારમાં કૂબી ગયેલો દેખાતો હતો. ગાડીમાંથી ઉતરીને પણ સીધે સીધો તે પોતાના ખંડમાં ગયો અને કપડાં પણ ઉતાર્યા વિના આરામ ખુરશીમાં પડ્યો. ત્હેના મગજમાં આજ એકએક પુષ્કળ વિચારો ઉભરાઈ આવ્યા હતા. આજ ત્હેણે પિતાજીના મુખેથી દેસાઈ કુટુંબનો સવળો ઇતિહાસ સાંભળ્યો હતો, અને સંધ્યા સમયે જ બગિચામાં ત્હેણે વીણાને જોઈ હતી. ત્હેણે આજ ક્ષણભર ત્હેનું અસ્વેડન કર્યું હતું. પરંતુ એટલા વખતમાં પણ

વીણાની સુંદર મૂર્તિ ત્હેના મનમાં ફરી ગઈ હતી. ઉપાકધાનમાં વાચકને વીણાનો પરિચય કરાવ્યો છે તે ઉપરથી જ્ઞાતાં જણાય છે કે વીણા ત્હેને જ્ઞાનારતું મન એકદમ આકર્ષી લે ત્હેવા રૂપ અને વચની હતી, ત્હેમાં શંકા નહિ.

વિહારી પુષ્કળ વખત સુધી વિચારવમળમાં અટવાયો; પરંતુ પોતે જ્ઞાનો વિચાર કરે છે તે વાત પણ એનાથી સમજી ન શકાઈ. કકત વીણા આંકડા ઉપર બેઠી છે. ક્ષણભર ત્હેણે પાછા ફરીને પોતાના મદમે ધ્રુપાત કર્યો અને તે ઉઠી. એજ દેખાવ રહી રહીને ત્હેની સમક્ષ ખડો થતો હતો.

ઑટલામાં યારણાનો ખડખડાટ થવાથી વિહારીની વિચારમાળા તૂટી પડી. ત્હેણે તે તરફ જોયું તો યારણા ઉઘાડી શંકર અંદર આવેલો જણાયો. ત્હેણે વિહારીની પાસે આવીને કહ્યું: “ભાઈ, જમવા માટે ચાલો.”

શંકરે એની એ વાત ત્રણ ચાર વખત ફરી કરીને કહી, પરંતુ વિહારી સ્તમ્ભજી ન શક્યો. શંકરને જ્ઞાતાજ તે પુનઃ વિચારતરંગોમાં ઝૂંબવા લાગ્યો હતો અને હજી એ ઝૂંબા ઉપરજ તે ઝૂંબી રહ્યો હતો.

કાઈ દિવસ નહિ તે ‘વિહારીભાઈ’ ની આજે આવી સ્થિતિ જોઈને શંકરને આશ્ચર્ય થયું. આજ ‘ભાઈ’ આમ કેમ કરે છે એ વાત તે સ્તમ્ભજી ન શક્યો. ત્હેણે એક વખત ફરીથી રસોડામાંથી લાવેલો સંદેશો ત્હેને કહી સંભળાવ્યો ત્યારે વિહારીએ જવાબ આપવાનેસટે પૂછ્યું: “કેમ શંકર ! શું જોઈએ છે તારે ?”

“ભાઈ, હું આપને જમવા માટે તેડવા આવ્યો છું.”

“આટલો બધો વહેલો ! કેટલા વાગ્યા ! યાપાજી આવ્યા છે કે ?”
વિહારીએ ઉપરા ઉપરી પ્રશ્નો પૂછ્યા.

શંકરને જં યાદ રહ્યું ત્હેનો ઉત્તર આપ્યો: “પિતાજીનો કદારનાએ આવ્યા છે અને ત્હમરી રાત્રી જોઈને રસોડામાં બેસી રહ્યા છે.”

“પણ હમણું કેટલા વાગ્યા હશે. શંકર ?”

“નવ વાગી ગયા ભાઈ !”

“શું કહે છે ? નવ વાગી ગયા !” સમયનું પણ ભાન ભૂલી ગયેલા વિહારીએ આશ્ચર્યથી શંકરને પૂછ્યું.

તે પછી શંકરના ઉત્તરની વાત જોયા વિના તે એકદમ ઉભો થયો. હજી ત્હેણે કપડાં પણ ઉતાર્યા નહોતાં, તેથી ઝડપટ કપડાં બદલી તે નીચે

મયો. આજથી તુંના વિચારોને એક નવીન વિષય મળ્યો હતો. આજ તુંને વાળુ કરવામાં પણ મજા પડતી નહોતી, અને તે હમેશની માફક જમી પણ શક્તા નહોતા. હમેશાં જમતી વખતે પુસ્તકો વાંચી કરનાર વિહારીએ માત્ર વચ્ચે વચ્ચે પિતાજી તરફથી પૂછાયલા પ્રશ્નોના તુટક ઉત્તરો આપ્યા અને જેમ તેમ કરી જમણુના કાર્યથી પરવારી, એકદમ તે ખેડ ચડી ગયા. વાચક ! વિહારીની આજની એકંદર સ્થિતિ ઉપરથી જોતાં જણાય છે કે, આજ તુંની આખી રાત વિચારમાંજ વિતશે. માટે આપણે પણ તુંને એકલાને વિચાર કરવા માટે રહેવા દઈ આંવા અન્ય દિશા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ.

રાતના નવ વાગી ગયા હતા. ' યુગરાત કોલેજ ' ના કૌર્ટર્સમાં કેટલીક ઓરડીઓમાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે કેટલીકમાં કોળે મળી વિદ્યાર્થી મંડળ ગામગામી લોકોનું હતું. એજ મંડળમાં આપણા ચરિત્રિત કનકરાય દેસાઈ પણ એકલા હોવા જોઈએ. પણ નહિ. આજ એ જાણતી સ્વારી ત્યાં દેખાતી નથી; તેથી લાગે છે કે કદાચ તે પોતાની ડાટડીમાં અભ્યાસ કરવા પણ એકા હોય ! આ જૂઓ—ખીન વિદ્યાર્થીઓને ત્રાસ ન આવે તે માટે તેમણે પોતાની ડાટડીની સાંકળ અંદરથી વાસી દીધી છે. આંવા આપણે ધીર ધીરે—સગારે ગડગડ કર્યા સિવાય પવન માટેની દાર ઉપરની ઝડપીમા થપ્પે અંદર જોઈએ; એટલે દેસાઈ સાહેબના અભ્યાસમાં અડચણ ન પડે અને અંદરનો દ્રવ્ય પણ આપણે સારી રીતે જોઈ શકીએ.

કનકરાયની સ્વારી ખુરશી ઉપર વિરાજમાન થયેલી હતી. ટેબલ ઉપર પુસ્તકોનો એક ઢગલો પડ્યો હતો, પરંતુ તુંમની સ્લામ્ એક પુસ્તક કેસાડું નેડાતું. માત્ર એક પત્ર તેમની સ્લામ્ ઉઘાડે પડ્યો હતો. તેથી જણાય છે કે તુંમનો વિચાર તે પત્ર ઉપરજ ચાલી રહ્યો હશે. માટે એ પત્રમાં શું છે ? અને તે કાણ લખ્યો છે ? તે આપણે જોઈએ. તે પત્ર આ પ્રમાણે છે:—

“ પ્રાણપ્રિય કનકરાય દેસાઈને ગરીબ દારી જમનાના પ્રણામ.

“ તારા ઉપર મુસો કાં ચઢ્યો છે ? આપે તારા પૈસા પાછા એકરવા, પણ હું પૈસાની ભૂખી નથી એનો આપને થોડા સમય પહેલાંજ અનુભવ થયો હશે. હું તો પ્રેમની ભૂખી છું, અને તે પણ આપનાજ. અને એટલાજ માટે મેં તમારી સાથે ઓળખાણ કરી તમારો ગંગ કર્યો છે. તમારો દિવસથીજ આપે જુદા માર્ગ લીધો છે, એ ઉપરથી મને લાગે છે

કે આપને મહારા ઉપર કંઈક ક્રોધ ચડ્યો છે; અને ત્હેનું કારણ પણ હું સહમજી શકી છું. જો હું જે ધાંડું છું તેજ કારણ હોય તો મહારા ઉપરનો આપનો ગુસ્સો કેવળ નકામો છે. પણ આપની મુલાકાત થવા સિવાય હું શું કરી શકું ! વ્હાલા ! આટલા દિવસ મુને મળ્યા વિના આપનાથી કેમ રહી શકાયું છે ? મહારી તો તહમારા વિયોગે શી દશા થઈ છે તે મ્હાંકે મનજ જાણે છે !

લિ.

આપની—સર્વસ્વ આપની
જમના.”

વંશ્યાજનસુલભ પ્રેમનાં નખરાં અને લટકાં ચટકાં શિવાય ટુંકામજી પરંતુ વકિલની હમે જમનાએ ઉપરોક્ત પત્ર લખ્યો હતો એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કનકરાયને તે પત્ર જમ્યા પહેલાંજ મળ્યો હતો. એ પત્ર વાંચ્યા પછી વસ્તુસ્થિતિ શી થઈ હશે તે વાચકો સહમજી શક્યા હશેજ ! મોહિની નાટક જોવા જમ્હારે કનકરાય ગયો તે વખતે જમનાની સાથે બીજા મનુષ્યને બેઠેલાં જોઈને કનકરાયને ક્રોધ ચડ્યો, અને ક્રોધાવેશમાંજ તે પોતાના ઘેર મોડી રાત્રે ગયો. તે પછી તે જમનાની પાસે ગયો જ નહિ. પરંતુ બે દિવસ પહેલાં જમનાએ ત્હેને પચાસની એક નોટ વટાવવા માટે આપી હતી, તે નોટનો ત્હેણે નાટકના દિવસે ઉપયોગ કર્યો, તે પછી જમના ઉપર ગુસ્સો ચડવાથી ત્હેના રૂપીઆ પાછા મોકલી દેવા અને ત્હેનો સંબંધ પણ તોડી નાખવો એવા ત્હેણે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ પૈસા તો ત્હેણે ખર્ચાં નાખ્યા હતા તે કચ્છાંથી લાવીને પાછા વાળવા ત્હેના વિચારમાં તે પડ્યો. છેવટે પોતાના લાડકવાયા પુત્રની હોંશ માનાએ કેવી રીતે પૂરી કરી તે આપણે આરમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ.

મંજુલાએ આપેલી માળા પોતાની પાસે રાખી હુઆ ધ્રજરાયે ત્હેને પોતાની પાસેથી પોણોસો રૂપીઆ આપ્યા અને, ‘ દાગિતો ઘરેણે મૂકવા જતાં માત્ર ત્હેની અડધી કિંમતજ આવે છે, એવું મંજુલાને સહમજી. તેજ રૂપીઆમાંથી પચાસ રૂપીઆની એક નોટ કનકરાયે જમનાની નોકર રૂપાણી રસ્તામાં મળતાં ત્હેની સાથે જમના ઉપર મોકલાવી દીધી હતી.

હવે રૂપીથી જમનાને ઘેર નહિં જવાનો કનકરાયે નિશ્ચય કર્યો હતો ખરો, પરંતુ જમનાનો પત્ર ત્હેનો નિશ્ચય—દૃઢ નિશ્ચય ફેરવી નાખવા માટે પૂરતો હતો. એટલું જ નહિં પણ છેવટનાં વાક્યોથી તો જમનાએ ત્હેન

મનને સમ્પૂર્ણ રીતે પોતાના કાબૂમાં લીધું હતું. ફરી ફરીને કેટલીએ વખત કનકરાયે તે પત્ર વાંચ્યો. ઘડીભર મન ઉપર કાબૂ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમ બનવું દુર્લભ હતું. હવે તહેનાથી ન રહેવાયું. તે એકદમ ઉભો થયો અને કપડાં પહેરવા લાગ્યો: ‘અત્યારે હું બહાર નીકળી જઈશ તે વખતે આજીવ્યાજીવના વિદ્યાર્થીઓ ત્રાસ આપશે’ એવું તે ધારતો જ હતો, અને છેવટે થયું પણ તેમજ ! ને તૈયાર થઈને બહાર નીકળ્યો કે એવાર વિદ્યાર્થીઓનું ટોળું તહેના ઝોરડીની સ્લામેજ ઉભેલું તહેણે બેસ્યું.

કનકરાય બારાણું બંધ કરતો હતો તેટલામાં ટોળામાંથી એક જરા આગળ આવીને કહ્યું: “વાહ, કનકરાય, અત્યારે કઈ બાજુએ ઉપડ્યા ! આજ નાટક-બાટક તો છે નહિં ! ત્યારે કર્યાં જશે ?”

એટલામાં ખીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ તહેના વધારે નજદીક આવ્યા. પરંતુ કનકરાયે આખા નાટક ભજવી બધાઓને દગ્યા. ગંભીર અવાજથી તહેણે કહ્યું: “મહેતે આજ કોઈ સત્તાવશે નહિં. હમણાં હમણાં અમારા ઘરના ગંબંધમાં કેટલીક ભાંજગડાં ઉપસ્થિત થઈ છે તે હમણે બધા જાણે છે જ. તે માટે મહારે કાણ જાણે કેટલાએ દિવસ રોજ આ પ્રમાણે જવું આવવું પડશે.”

“પણ કાલ સવારે તો આવીશ ને ? અમે કાલે કાંકરીએ ‘બોટીંગ’ (હોડી હંકારવાની રમત) માટે જવાના છીએ, તે વખતે ત્યારી રાહ બેઠેશું.”

“ના ના. એમ ના કરતા. હું અહિં વખતે યોગ્ય સમયે ન પણ આવી શકું. પણ હું આરોબાર કાંકરીએ આવીશ.” એમ કહીને કનકરાય ઉછળતા જીગરે, જમનાને મળવાના અભિલાષથી રેસીડેન્સીમાંથી વગર રમઝમે ચાલ્યો ગયો.

પોતે મોકલેલા પત્રનું ધારેલું ફળ આવશે જ એવી જમનાને નક્કી ખાત્રી હતી. તેથી આજે તે વિશેષ નખરાવાળો પોશાક સજીને કનકરાયની વાટ બેતી બેઠી હતી. પહેલીજ મુલાકાતે તહેણે કનકરાય ઉપર પોતાની છાપ બેસાડી તહેને મોહિત કરી નાખ્યો હતો તે પછી કનકરાય વચ્ચે વચ્ચે તહેની પાસે જતો થયો હતો. પરંતુ હજી તહેનું હૃદય પવિત્ર હતું. જોઈએ તેટલું નકોર-કકોર બન્યું ન હતું. જનસમાજનો અને લજ્જાનો ભય તહેના મનમાં હતો. ‘મને કોઈ જોઈ જશે તો, કોલેજમાં કે મેર બબ્બર પડી જશે તો’ એવા ભયથી તે જમનાને ઘેર લપાતો-કપાતો જતો હતો, અને કસાક-અડધો કસાક થતાંમાં તો સાવધાનતાથી તે તરહાંથી

આશ્યો જતો. પરંતુ એ શિકાર પોતાના હાથમાં સમ્પૂર્ણ રીતે આવશે એવી પોતાને નક્કી ખાતરી હોવાથી લુચ્ચી જમનાએ તહેને ત્યાં રહેવાનો કે બીજી કોઈ પણ વાતનો આજ સુધી વિશેષ આગ્રહ કર્યોજ નહોતો. જ્યારે જ્યારે તે બેસતી ત્યારે ત્યારે પોતાની કપટબળ વધારે ને વધારે પ્રસારતી અને મંભાળ પૂર્વક એની શબ્દબળમાં તહેને ફસાવતી કે બિચારે બોળા મનનો કનક તહેના મોહપાસમાં, પોતે અનીતિના ઉંડા ખાડામાં ઉતરે છે તહેના વિચાર વિના ફસાતો જતો. કનકરાય ઉપર ધીરે ધીરે એક એક પ્રેમપાશ નાંખવાનો પોતાની કળામાં નિપૂણ જમનાનો વિચાર હતો. અત્યાર સુધીમાં પ્રેમજ શબ્દ પાશથી તહેને બાંધી બે હીરાની બહુ-મૂલ્ય પીટીઓ તો તે કઢાવી શકી હતી. પોતાના કસબમાં તે પરિપૂર્ણ હતી અને કનકરાય સરખા ઈનામદારના બોળા મનના વ્યવહારના ક્ષણે જાન વિનાના પુત્રને પ્રથમજ વિષયમાં કેવી રીતે રંગેવા એ કળાને સારી પેઢે જાણતી હતી. નાટકના દિવસથી કનકરાય પોતાને ત્યાં આવેના બંધ થયો તે વાત સાંભળતાં તહેને હસવું આવતું હતું. કારણ કે તે સારી રીતે જાણતી હતી કે કનકરાય જેવા યુવકથી વધારે વખત સુધી પોતાના અશિષ્ટ મન ઉપર કાબૂ રાખવા સંભવિત જ નથી.

“ તમને એમ લાગતું હશે. મને તો માત્ર એ વાતથી હસવુંજ આવે છે ! કનકરાય શું મને મહિનો-પગાર આપે છે કે મ્હારે આમ તેમ બેઠું ન પડે ? અને પગાર આપતા હોય તો પણ શું ? આટલું દૂર ઘર-ગામ છોડી આવવામાં અને ન્યાત જનત થા લાજ આખર છોડવામાં અમ્હારો પૈસા મેળવવાનો તો પહેલોજ ઉદ્દેશ હોય છે. ”

આવી રીતે બન્ને વચ્ચે તે સંબંધમાં કેટલીક ચર્ચા થવા પડી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, બીજા ચાર છ દિવસ સુધી રાહ બેંચી, ત્યાં સુધીમાં જો કનકરાય ન આવે તો પછી જમનાએ તહેને એક કાગળ લખવો. પરંતુ કનકરાય તો આજેજ નહિ. તે પણ એની બહેન-પીણાના જેવાજ હકીલો હતો. જમનાને ઘેર જવું નહિ એવું ક્રોધાવેશમાં નક્કી કર્યા પછી તે ક્રિકેટ, ટેનીસ, બોટીંગ વગેરે રમતોમાં પહેલાંની માફક નિમગ્ન થયો. જમનાએ જો હજી મશ્કરીની હદ ઓળંગી તહેને વિષયના નાદની ચટકી લગાડી હોત તો કદચિત, તહેનો નિશ્ચય ડગમગી જત, અને વગર તેડે પોતાની જાતેજ જમનાની પાસે જત. કારણ વિષયનો નાદજ એવો ખૂબ છે કે તે કાચા પોચા હૃદયના માણસને સાન જાન, માન સધળું ભૂલાવી એક ક્ષણે માટે વર્ષો સુધી મંચય કરી રાખેલા પૂણ્યનો નાશ કરી નાખે છે.

છેવટે જમનાને થાકીને પ્રગરાય સાથે ઠરાવ્યા પ્રમાણે-આપણે જોઈ
અથા તે પ્રમાણે-કનકરાયને પત્ર લખવાં પડ્યો હતો, અને અત્યારે તે પત્ર તરફ
પરિણામની વાટ જોતી બેસી હતી. દાદર ઉપર પગલાંનો અવાજ સંભળાતાં જ
તહેણે એકદમ પગ ઉપર ટેકવેલા હાથની હથેળીમાં માથું ટેકવી દૃષ્ટિ જમીન
તરફ સ્થિર કરી. આજે તહેણે સફેદ જરીની શુદ્ધાબી રંગની પાનળી સાફ
પહેરી હતી, તથા છાતીનો અર્ધો ભાગ ઉઘાડે દેખાય તહેવા કાપતી નાંજ
ચોળી પહેરી હતી. માથેથી સાડીનો છેડો સરી ગયો હતો. અંમેડામાં માત્ર
શુદ્ધાચતું એકજ ફૂલ હતું અને બીજાં બે ચાર ફૂલો ગાદી ઉપર વિખરાઈ
પડ્યાં હતાં. હાથ નીચેથી સાડીનો છેડો કાઢીને તહેણે તહેવા ખૂણા દાંતવંડ
પકડી રાખ્યો હતો, તેથી તહેણું ઉરસ્થળ સ્પષ્ટ. બુદ્ધિ દેખાતું હતું. ને
એવી દબે જોડવાઈને બેસી હતી કે ઉપર આવનાર વ્યક્તિ તહેના બેસવાની
દગળા કાણુમર તો ઉમો ઉમો બોલાવ કરે.

કનકરાય ઉપર આવે ત્યારે તહેનો સંકાર કેવી રીતે કરવો તે જમના-
એ અગાઉથી ઠરાવો રાખ્યું હતું. તેથી તે ઉપર આવ્યાં અને ઠેક બારણા
પાસે આવીને ઉમો રહ્યો તોપણ તહેણે તહેની તરફ જોયું પણ નહીં. જમના-
ને લાગતું હતું તે પ્રમાણે કનકરાય ઉપર ચઢતાં કાણુમર તહેની તરફ જ
જોઈ રહ્યો. જમના પોતાની તરફ પાછું વાળીને જતી પણ નથી તે
જોયા પછી કનકરાય તહેની સ્થામેજ જઈને ઉમો રહ્યો. તે વખતે જમના
પગની બીજ આંગળીમાંની અંગુલી તરફ જોઈ રહીને અત્યુ ગાળતી બેસી
હતી. જમનાને રડતી જતી કનકરાય સ્વમાન બહી ગયા. તહેવાથી હવે
ઉભું રહેવાયુ નહિં. તે એકદમ આગળ ગયો અને જમનાની પાસેજ
જઈને બેઠો. તેજ વખતે ધીમે રહીને થોડુંક માથું ઉંચું કરી, તેત્રોના એક
ખૂણામાંથી જમનાએ કનકરાય તરફ જોયું અને દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો. તે
પછી “કનકરાય, પુરોનો જન કોર કહેવાય છે ને કંઈ જોઈું નથી હોં !
મ્હને હવે તેનો સમ્પૂર્ણ અનુભવ થયો છે.” અતિશય કઠણ સ્વરે એટલું
બોલી. પછી તહેણે નિશ્વાસ નાખ્યો અને પાછું ઉતમાંગ હાથ ઉપર દબાવું
રાખી, નીચી નજરે તે પગની આંગળીઓમાંની અંગુલીઓ ફેરવવા લાગી.

કનકરાય શાન્ત બેઠો હતો. જમનાને તે વખતે શો ઉત્તર આપવો
એજ તહેને સ્હમજાતું નહોતું. પોતાની કળામાં વિશારદ એવી જમનાએ
કેંકેલું પ્રેમનું આ પ્રથમ બાણ તે બોળા-બીન અનુભવી મનના કનકરાય
ઉપર પુરેપુરી અસર કરી ન શક્યું. જમનાનો પહેલો દાવ ખાલી ગયો.

તહેણે ફરીથી જાળ પાયરવાને આરંભ ક્યો! મુસ્કાં ખાતાં ખાતાં તહેણે કહ્યું: “ કનકરાય, તહમે આજે શા માટે આવ્યા ? જો તહમારે મહારો અંત આવેલોજ જોવો હતો તો પછી તહમે મહને તહમારા પ્રેમનો ચટકો શા માટે સગાડ્યો ? કનકરાય ! આટલા દિવસનો વિરહ ! આ અંત : કરણમાં થતો દાહ અને પ્રેમના અલાવે આખા અંગમાં થતા લાડલા મહારાથી સહન થઈ શકતા નહોતા તેથીજ છેવટે મહેં પત્ર લખ્યો. કનકરાય ! આ જમના પૈસાની લાલચુ નથી. પ...ણ...તહમારા મનની હું શી રીતે ખાત્રી કરું ! ”

કનકરાયથી હવે ન રહેવાયું. જમનાનું આ બીજું બાણ્ય તહેને આપ્યાદ લાગ્યું ! તહેનું હૃદય વિંધીને તે આરપાર નીકળી ગયું, અને ખરા નાટકનો આરંભ થયો. ખિસ્સામાંથી સેન્ટ છાટેલો રૂમાલ કાઢીને તહેણે જમનાની અબ્રુભિની આંખો ઘૂંછવાતી શરૂઆત કરી. પરંતુ તહેનો સ્પર્શ થતાંજ કાર્મ ચમકી ઉઠેલી હરિણીની માફક તે એકદમ, કિંચિત પાછી હઠી ગઈ અને યાગ્યા હાથે કનકરાયને રોકતાં તે બોલી ઉઠી: “ નહિં, કનકરાય, નહિ ! દૂર રહો ! આ ચાંડાલણી જમના તહમારા પ્રેમને યોગ્ય નથી. તહમે તહેને સ્પર્શ ન કરો ! ”

“ જમના ! શું તહને મહારો કંટાળો આવ્યો ? ” આતુર દૃષ્ટિએ જમના તરફ જોઈ રહેલા એ કનકે ધીરે સાદે પૂછ્યું.

“ શિવ ! શિવ ! હું આ શું સાંભળું છું ? આ મનમોહક મૂર્તિનો મહને કંટાળો ! અરે એમ કદીએ બની શકે કે ? ” એમ કહી નખરાં કરતાં જમના-એ ફરીથી ચલાવ્યું; “ જો એમ હોત-કનકરાય, મહનેએવો કંટાળો આવ્યો હોત-તો આ પંદર દિવસમાં મહારી આવી અવસ્થા ન થઈ ગઈ હોત ! પ્રત્યેક રાત-કનકરાય ! એ પ્રત્યેક રાત તહમારા વિરહને લીધે ડાળરાત્રિની માફક મહેં વિતાડી છે. તહેની તહમને કપ્પાંથી કલ્પના થાય ! હું ગાંડી એટલે કસી ! પણ તહમને આ શોભતું નથી. કનકરાય ! અમે સ્ત્રી જનોનાં મન કેટલાં બધાં ક્રામળ હોય છે તે તહમો કઠોરહૃદયી પુરુષોથી શી રીતે સહમજી શકાય બલા ? હવે હું તહમારા પગે પડું છું. કનકરાય ! થયું એટલું બહુ થયું છે ! હવે મહને આ ફંદમાં વધારે ફસાવવા શા માટે પ્રયત્ન કરો છો ? શક્તિ છે ત્યાં સુધી તો જેમ તેમ કરીને પણ એ દુઃખ હું સહન કરીશ, નહિં તો પછી છેવટેનો માર્ગ તો છે સ્તો ! ”

ગરીબ બિચારો કનકરાય ! નફટ જમનાની શબ્દબળમાં તે કસી પડ્યો ! તહેના આ નાટકને તહેણે ખરૂં માન્યું અને હૃદયમાં પેતાના કમરૂં

માટે પસ્તાતો બોલ્યો : “ જમના ! જમના !! મ્હારા ન આવવાથી ત્હને આટલું બધું દુઃખ થશે એવું તો મ્હેં સ્વપ્ને પણ નહોતું ધાવું. હું પરીક્ષાની ગરબડમાં—”

“ નહિં જ થઇ શકે ! હું કહું છું તે અમારા દુઃખની કદપના ત્હમને થઈ જ ન શકે ! ” કનકરાયની વાતની વચ્ચે જમના બોલી ઉઠી.

“ એમ તું હવે ન કહે. પણ જમના, હવે તો હું આવ્યો છું ને ? તો પછી આમ શી કદપાંત કરે છે ? ”

ક્ષણભર કનકરાય તરફ જોઇને જમનાએ વચન ભાગતી હોય તેમ પૂછ્યું : “ ત્હારે હવે તમે મને કદી પણ નહિં પીસરી જાઓને ? ”

“ નહિં. ”

“ સાચું ? ”

“ ત્હારા સોગંદ—”

જમનાએ તુરતજ પ્રકુલ વદન કરી કનકરાયના ગળામાં હાથ નાખ્યો. કનકરાયના સુખનો એ વખતે પાર ન રહ્યો. સહજ હિમત કરીને ત્હેણે કહ્યું : “ જમના, તું ગાંડી છે ! આટલો બધો વખત રડવામાં ગુમાવ્યો, અને હવે થયો મ્હારો જવાનો વખત ત્હા.....”

“ ભલેને થાય. થવા દો ! પણ બહાલા, આજ તો હું ત્હમને અહિંથી જવાજ દેવાની નથી ને ! આજ સૂધી જવા દીધા ત્હારેજ આ દુઃખભોગવતું પડ્યું ને ? આજ તો છે ને—” એટલું કહીને જમનાએ કનકરાય ઉપર વિસક્ષણ કરાક્ષ ફેંક્યું અને—

—o—

પ્રકરણ ૧૬ મું.

—o—

નરેન્દ્રની સલાહ.

—o—

અગ્નયળ સ્નેહના રસ્તા ! અગ્નયળ ગાંઠ પ્રેમીની !

ખુમારી ને ખુવારી છે : અગ્નયળ પ્રેમની મસ્તી.

(કલાપી.)

ગિહારીને આખી રાત સૂધી ઉંઘ ન આવી. મધ્યરાત થઈ ત્હાં સૂધી તે પોતાની ઝોરડીમાં આમ તેમ ફરતો હતો. પોતાના મનમાં કેવા

પ્રકારના વિચારો ચાલી રહ્યા છે, તે ત્હેને પોતાને પણ સ્હમજાતું નહોતું. ધરીમાં પિતાજીએ કહેલી હકીકતમાંથી એકાદ વાક્ય સાંભરી આવતું, ધરીમાં પોતાની વહાલી માતાના સંબંધમાં કાંઈ વિચાર મનમાં ઉઠતો તો ધરીમાં વીણાની બગિચાના બાંકડા ઉપર બેઠેલી મનોહર મૂર્તિ ત્હેની નજર સમક્ષ આવીને ઉભી રહેતી. એ પ્રમાણે વિવિધ જાતના વિચારો ત્હેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. છેવટે આમનેમ ફરતાં ફરતાં ત્હેના પગ થાક્યા ત્હારે તે આરામખુરશી ઉપર બેઠો, અને “ આજ હું દિવાનાની માફક કેવા વિચારો કરું છું, ” એમ વિચારી મનમાં થયેલા વિવિધ વિચારો માટે વિચાર કરવા લાગ્યો. પરંતુ ત્હેને વિચારોનું કેન્દ્ર જ જડયું નહિં. છેવટે આરામખુરશીના હાથ પહોળા ફરી ત્હેના ઉપર લાંબા પગ કરી ત્હાંજ સુવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ત્હેમાં પણ તે સફળ થઈ શક્યો નહિં. વળી ત્હાંથી ઉઠી તે પલંગ ઉપર જઈને પડ્યો. કલાકિક સૂધી ત્હેણે આમ-તેમ આળોટ્યા કર્યું, પરંતુ નિદ્રાદેવી આજ ત્હેને દૂર ઉભી ઉભી ટળવળાવી રહી હતી. ફરીથી તે બેઠો થયો અને બારી પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. તે વખતે મધ્યરાત્ર વીતી જવાથી ચારે તરફ શાન્તિનું ગામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું. માત્ર દૂર-દૂરથી રાત્રે ફરવા નીકળેલા સિપાહીઓના ખોખારા સંભળાતા હતા. શુક્રપક્ષની રાત્રિ હોવાથી શુભ્ર જ્યોત્સ્નામા રાસમિતિનું મનોહર દ્રશ્ય, કિનારાપરનાં દેવાગ્રય અને પૂલ સ્પષ્ટ રીતે જણાતાં હતાં. મંજૂલ સ્વરે વહી રહેલી સાષ્ઠમિતિના પાણીની છાતી ઉપર ચંદ્રમા ઝૂલી રહ્યો હોય તેમ પ્રવાહની સાથે ઉંચા નીચા ઉછળી રહ્યો હતો, અને પૂલ, આજૂઆજૂની વૃક્ષરાશી તથા દૂરથી જણાતું ગુજરાત કોલેજનું મકાન ગણે એ ધવલ ચાંદનીમાં સ્નાન કરી રહ્યા હોય તેમ લાગતું હતું. એ દ્રશ્ય જોઈ વિહારી કાણુભર શાન્ત બની ગયો, ત્હેને લીધે ત્હેના વિચારો એક સ્થળે ફરી ઠામ થવાથી ત્હેનું મન પણ શાન્ત થયું !

“ એમ થાય તો જ હું સુખી થાઉં અને પિતાજીની ઇચ્છા પણ પૂર્ણ થાય. ” બારી પાસેથી પલંગ તરફ આવતી વખતે વિહારીના મુખમાંથી એ વાક્ય સરી પડ્યું. પલંગ તરફ નહિ જતાં તે પાછો ખુરશી ઉપર જઈને બેઠો. ત્હેનું મન કંઈકે સ્વસ્થ થયેલું હોવાથી હવે તેના વિચાર ક્રમાનુસાર આવવા લાગ્યા. ત્હેને લાગ્યું કે, “ નરેન્દ્રની સાથે નહોં કર્યા પ્રમાણે જો વીણા જેવી સુશિક્ષિત ભાર્યા મળે તોજ મહારાજ સઘળી આશાઓ નિઃશંક ફળિભૂત થાય. બાહ્યાવસ્થામાં અમે સાથે ઉછરેલાં હોવાથી ત્હેના અને મહારાજ વિચારો થોડા સમયમાં જ પરસ્પરને અનુકૂળ

અર્થ શકે. હું તહેને જાતેજ શિક્ષણ આપીને ડૉક્ટર બનાવું અને અમે બન્ને પતિ-પત્ની પછી મનકાવે તેટલી અને તેવી રીતે સમાજસેવા કરી શકીએ. તે ખુબસુરત છે, નિરોગી છે અને વળી મહારા વિચાર પ્રમાણે પ્રૌઢ વિવાહ-ને યોગ્ય કન્યાનું જેટલું વય હોવું જોઈએ તેટલુંજ તહેનું વય પણ છે. આમ બધી બાબતે તે યોગ્ય હોવાથી તહેના સહવાસથીજ હું સર્વ વાતે સુખી અર્થશ એવી મહારી ખાત્રી છે. ”

વળી વિહારી ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો અને ફરીથી ઓરડીમાં ટહેલવા લાગ્યો. “ જો એમ થાય તો નિઃસંશય હું સુખી થાઉં અને પિતાજીની ઇચ્છા પણ પૂર્ણ થાય. ” પુનઃ તહેની વિચારમાળા શરૂ થઈ. “ કુંજલવન બીજા ઢાંઢાના તાબામાં ન જાય એવું મહેને પણ લાગે છે ! મહારી વહાલી માતાના સ્મરણાર્થ તે અમારા જ તાબામાં રહેવો જોઈએ. ખરેખર, મહારી માતાના સ્નેહની ખાતરજ પિતાજી અત્યારે પ્રતાપરાયને સાડ-સીતેર હજાર રૂપીઆની મદદ આપવા તૈયાર થયા છે. તહેઓ અમારી મદદ નહિ લે, પણ જો વીણાની સાથે મહારાં લગ્ન કરવાનું નક્કી થાય તો પછી એ મદદ લેવામાં તહેમને હલકું ન લાગે. પણ એમ કરવા કરતાં જો આગળથી સાડ હજાર રૂપીઆ આપ્યા હોય તો પ્રતાપરાય પહેલાંનું વેર વીસરી જાય અને વીણા સાથેના મહારા લગ્નની બાબતમાં સમ્મતિ આપે; તથા તહેમનું રૂણ પણ ભરપાઈ અર્થ જાય. અને જો એમ થાય તો પિતાજીની ઇચ્છા પ્રમાણે ‘કુંજલવન’ બીજા ઢાંઢાના હાથમાં ન પણ જાય. ”

આમ વિચાર કરીને વિહારી ફરીથી પલંગ ઉપર પડ્યો. તે વખતે અરુણોદયનો સમય થયો હતો. તેથી પ્રાતઃકાળના ઠંડા વાયુનો શરીરને સ્પર્શ ચતાંજ તહેને એકદમ ઉંઘ આવી ગઈ.

એ દિવસે વિહારી હમેશ કરતાં મોડો ઉઠ્યો; અને શૌચમુખમાર્ગનાદિ કરી ચઢા લીધો. તે વખતે વિલસુ અને શંકર ત્યાંજ હતાં. વિહારી ચઢા પીતો હતો તે વખતે વિલસુ તરફ જોઈને શંકરે કહ્યું: “ મ્હોટાભાઈ, આજ વિલસુ જહેનને નિશાળે મૂકવા વિષેની નરેન્દ્રભાઈને વાત કરવા તથા એમની સમ્મતિ પૂછવા માટે તહેમે જશો કે નહિ ? ”

“ હા, હા. આ ચઢા પીને હું ત્યાંજ જવાનો છું, અને મહેને ખાત્રી છે કે નરેન્દ્ર તે વાતમાં હા જ પાડશે; અને બે દિવસ પછી-પહેલી તારીખથીજ વિલસુ નિશાળે જવા લાગશે. કેમ વિલસુ જહેન, એ ને તહારી મરજી ? ”

“ હા, હા. ” વિલસુએ સમ્મતિ દર્શાવી.

તે પછી કપડાં પહેરી વિહારી બહાર નીકળ્યો. નરેન્દ્ર પાસે આજ એને એ કામ હતાં. એક તો પોતાનું જન્મે માટે તહેલે લગભગ આખી રાત વિચાર કર્યો હતો તે મુખ્ય કામ—અને બીજું, વિલસુને કોલેજમાં મોકલવાનું. તે ધીમે ધીમે શહેરના મુખ્ય રસ્તા તરફ વળ્યો. નરેન્દ્ર ખાડીયામાં રહેતો હતો અને રીચીરોડ ઉપરથી માણેકચોક આગળ થઈને ખાડીયામાં જતાં વચ્ચે ‘ કુંજ-ભવન ’ બંગલો આવતો હતો. લગભગ તે ત્રણ ચાર વર્ષથી એ રસ્તે ગયો નહોતો. માણેકચોકમાં જવાનું તહેને કંઈ ખાસ કામ નહોતું પડતું. નરેન્દ્રને ઘેર જવું હોય તો તે હમેશાં રીચીરોડ ઉપર થઈને આશા હનુમાનને ખાંચેથી જતો; પરંતુ આજ તો ખાસ માણેકચોકમાં થઈને જવું એવી તહેને ઇચ્છા થઈ. તે રસ્તે વળતાંજ પ્રત્યેક સ્થાન પોતાને પરિચિત લાગવા માંડ્યું. થોડા વખતમાં તો તે ‘ કુંજ-ભવન ’ પાસે આવી પહોંચ્યો. બહારથીજ બંગલામાં પુષ્કળ અવ્યવસ્થા દેખાતી હતી; તોપણ ઘણા સુખથી તે બંગલામાં બાળપણ ગાળેલું હોવાથી ત્યાંની પ્રત્યેક વસ્તુ તહેને આલ્યાવસ્થાનું સ્મરણ કરાવતી હતી. એટલામાં એક વ્યક્તિ બંગલામાં પ્રવેશતી તહેની દૃષ્ટિએ પડી. તે વ્યક્તિ બીજી ત્રીજી કોઈ નહિં પણ આપણા પ્રતાપી કનકરાય હતા. લાઈની સ્વારી જમનાના ઘેરથી સીધીજ ત્યાં આવી હતી. આખી રાત તહેના સહવાસમાં ગાળ્યા પછી અત્યારે ચોરની માફક મ્હાન વદને એ લાઈ સીધા ઘર તરફ આવ્યા હતા.

તે પછી વિહારીની દૃષ્ટિ ઉંચે ગઈ તો અટારીમાંજ ઝડપતે હાથ ટેકતી વીણા ઉમેરી જણાઈ. તહેના એક હાથમાં પુસ્તક હતું અને બીજે હાથ કંડોને ટેકવેલો હતો. વિહારીએ જે વખતે ઉંચે જોયું તેજ વખતે બરોબર વીણાએ નીચે દૃષ્ટિ નાખી, અને કોઈ અકલિત ઘટનાના બળે ઉભયની દૃષ્ટિ ક્ષણભર એક થઈ ગઈ. વીણાએ જે કે વિહારીને એ ચાર વર્ષથી જોયો નહોતો, તોપણ તહેની નજર નીચે પડતાંજ વિહારીને તે ઓળખી શકી, અને બન્નેની દૃષ્ટિ એક થઈ કે તુરંત તે અંદર જતી રહી. તે સાથેજ આખું વિશ્વ જાણે અધિકારમાં ડૂબી જતું હોય તહેવો વિહારીને ભાસ થયો. તહેને એવો વિચાર થયો—અકલિપત રીતે તહેના મનમાં એવી કલ્પના થઈ આવી એજ વીણા માટે તહેના મનમાં ઉદ્ભવેલા શુદ્ધ પ્રેમનો ખેડ હતો. “ *she is sure to bring me happiness!* ” (ખાતરીથી તેજ મ્હને સુખ આપશે !) એમ બડબડતો તે પોતાની એવી સ્થિતિ રસ્તે

જતા આવતા કોઈ ન કળી શકે માટે એકદમ ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યો. નરેન્દ્ર-
નું ઘર ત્યાંથી ધણે દૂર નહોતું.

વિહારી રેન્દ્રના ઘેર ગયો તે વખતે ત્યાં પીને તે ચિર વિયોગ
દુઃખમાં પડનાર પોતાની પત્ની પાસે આગલા દિવસે આવેલા ‘હિન્દુસ્થાન’-
માંથી મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી નીચે ખેડા જીલ્લામાં શરૂ થયેલા સત્યા-
ગ્રહના સમાચાર વાંચતો હતો. ગરીબ અને અભણ ગણાતા ગામડીયા
ખેડૂનો, શ્રેષ્ઠ સત્યાગ્રહીઓ સ્વરૂપે ગુજરાતનું કેવું ઉજળું પાણી બતાવી
રહ્યા હતા, સત્ય વચનના ટેકની ખાતર સરકારી અમલદારો દ્વારા પડતાં
અસહ્ય દુઃખ કેવી દદતાથી સહન કરી રહ્યા હતા, પોતાના બહાનાં દોર-દાખર
અને રાચરચીનાં જાતીમાં સપડાતાં નેઈ કેવા હાલિયા થતા હતા, અને
તહેમતી અભણ પણ ટેકીલી સ્ત્રીઓ તે કાર્યમાં કેટલી મદદ કરી રહી હતી, એ
શરી ખેડૂતાણીઓને સત્યને ખાતર પાતો ચડાવવામાં શ્રીમતી કસ્તુરબા અને
શ્રીમતી અનસુયા જોઈને કેવા કેવા પ્રયત્નો કરી રહ્યાં હતા, વગેરે વાતો રસ-
બેર સંભળાવતો હતો-સ્હમજાવતો હતો. વિહારી ત્યાં ગયો અને મણીની
પ્રકૃતિના સમાચાર પૂછી બાળૂમાં પડેલી ખુરશી ઉપર ખેડો.

રેન્દ્ર આજ કંઈક આનંદમાં હતો, કારણ મણીને સહવારથી સારી
હુંશીવારી આવેલી જણાતી હતી. પરંતુ એ જલા હૃદયના ભાઈને ઓછીજ
ખમર હતી કે, નિર્વાણ થતા દીપકના વધતા જતા તેજ જેવી મણીની
આજની હુંશિયારી હતી. અરેરે! ટૂંકી દૃષ્ટિનાં મનુજબાળો પ્રમુખરણાને
આગળથી શી રીતે સહમજ શકે? અને જો સહમજ શકે તો આ જગતનું
અસ્તિત્વ પણ શી રીતે ટકે?

“આજ એને કીક લાગે છે.” એમ વિહારી સાથે વાતચિત કરતો
નરેન્દ્ર દિવાનખાનામાં આવ્યો. ખન્ને મિત્રો એક કોચ ઉપર ખેડો. ધીમે
ધીમે વિહારીએ વિલસુને નિશાળે મોકલવાની રચેલી યોજના કહી સંભળાવી.
તે સંભળી રહીને નરેન્દ્રે કહ્યું: “તારો આ વિચાર મને ધણોજ પસંદ છે. તું
કહે છે તે પ્રમાણે ખેતાર વર્ષમાં તે ‘નર્મિંગ’, ‘મિડવાઈટરી’ ના કામમાં નિપુણ
થશે એટલે તારા ધંધામાં તહેનો ધણોજ ઉપયોગ થઈ શકશે, અને તહેનું
આયુષ્ય તહેને એટલું કષ્ટમય પણ નહિં લાગે. ખરેખર, વિહારી, વિલસુ
તરફ જોઈતું તારે મહેને એની અત્યંત દયા આવે છે. બિચારીનું કેવું
નતિમ્! આટલી ન્હાની વયમાં તહેને વૈધવ્યપ્રાપ્ત થાય એ કેટલું ખરાબ ?
ખરે કહીએ તો એવી બાળવિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન થવાં જ જોઈએ.”

“ એ વાતનો પણ આપણે ધીરે ધીરે વિચાર કરીશું. પણ નરેન્દ્ર, હું મહારા પોતાને માટે ત્હને એકાદ વાત કહું તો તું મહારી મશ્કરી નો નહિં કરે ને ? ”

“ શા માટે ! શું કંઈ વળી લગ્ન-બગ્નની વાત છે કે શું ? ”

“ હા. છે તો એવીજ જાતની વાત ! ”

“ વાહ ! તો પછી એવા મહત્વના વિષય ઉપર હું મશ્કરી કરીશ એવું ત્હને કેમ લાગ્યું ? તું જો ન્હાનકડો છોકરો કે એકાદ ટીગલી જેવડી છોકરી હોત તો વખતે એ વાતથી મ્હેં મશ્કરી કરી હોત; પરંતુ ત્હારી પોતાની જવાબદારી ઉપર આ પ્રૌઢવિવાહ થવાનો છે, તો એનું મહત્વ લક્ષ્યમાં લેવું જ જોઈએ. ”

“ વારૂ. પણ પ્રતાપરાય દેસાઈના કુટુંબ વિષે ત્હારો શો મત છે ? ”

“ નિહારી, એમના ઉપર તો દેવાનો ડુગર થઈ ગયો છે. એમનો ચિર-જીવી પણ પોતાનાજ ઠાઠમાં મશગુલ છે. તે દિવસે ત્હને એને જોયો છે સ્તો ! એ વર્ષથી પ્રિવિયસ ક્લાસમાંજ રખડ્યા કરે છે. પણ એની બ્હેન વીણા સ્વરૂપવાન અને હુશિયાર છે. ” નરેન્દ્રે વિહારીના મનનું વલણ સ્થમત વીણાની વાત છેડી.

“ ત્હેના વિષે ત્હારો શો અભિપ્રાય છે ? ” પોતાને ગમતા વિષયની વાત નીકળતાં વિહારીએ પૂછ્યું.

“ કેમ લગ્ના ? શું એના માટેજ તપાસ ચાલે છે કે શું ? ”

“ હા છે તો કંઈક એવુંજ. ” એમ કહીને વિહારીએ તે સમ્બન્ધમાં પોતાના મનના સ્વરૂપ વિચારો નરેન્દ્રને કહી સંભળાવ્યા.

તે સ્વરૂપની વાત ચિત્ત દબને સાંભળ્યા પછી ફેટલાક વખત સૂધી વિચાર કર્યો ને નરેન્દ્રે કહ્યું: “ તું કહે છે તે પ્રમાણે એ વિવાહ ત્હને સુખાવહ થઈ પડશે, એવું મ્હને પણ લાગે છે. વીણા સારી રીતે શીખેલી છે, સરાકત છે, પ્રૌઢ છે અને વળી ત્હમારી સમ્બન્ધી છે. એ બધી વાત અનુકૂળ છે. તેથી જો એ સંબંધ થાય તો ગુણવંતલાલની ઇચ્છાનુસાર બગેલા કબજામાંજ રહેશે, અને વળી કુદરતક ધરણસર ત્હમારી વચ્ચે ઉપસ્થિત થયેલ ટોટા પણ નાશ પામશે એ ઓછા આનંદની વાત નથી. ”

તે પછી પણ ફેટલાક વખત સૂધી તેજ વિષય ઉપર બંને મિત્રો વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલ્યો, તે પછી વિહારી ત્હાંથી ઉઠ્યો. એટલામાં વનલતા ચઢા લઈને આવી. ત્હને જોઈને નરેન્દ્રે કહ્યું: “ વનલતા, હવે થોડાજ વખતમાં વિહારી આપણને મિષ્ટાન્ન જમાડવાનો વિચાર કરે છે. ”

વનવ્રતા એ કટાક્ષ તુરત સહમજી ગઇ અને હસતાં હસતાં બોલીઃ
“ ખરી વાત છે વિહારીભાઈ? એટલી ભાગ્યવાન બાળા કાણ છે ? તહેનું
નામ તો કહો ! ”

જૂના સમયમાં પતિ પત્નીનું નામ દેકે પત્ની પતિનું નામ લે તે
કીક ગણાતું નહતું; અને જો કોઇ યુવાન દંપતિ હજી પણ જૂના મંડળના
સાંભળનાં એ સાહસ કરે તો તહેમને લાજ વિનાનાં કહી નીંદવામાં આવે
છે; પરંતુ આજ કાલની તરૂણ મંડળીમાં તહેને માટે કોઇ જનનો બાધ ગણાતો
નથી. તેથી વનવ્રતાએ પૂછ્યું કે તુરત વિહારીએ હસતાં હસતાં જ કહ્યુંઃ
“ બહેન, એનું નામ મહારી વીણા... ”

“ તે ત્હારી વીણા તો ખરી પણ તહેનું નામ કહીશ કે નહિં ? શું
એમ કરતાં ત્હને લાજ આવે છે ? ” વિહારીએ મસ્કરીમાં વીણા કહ્યું
હશે એમ સહમજીને વનવ્રતાએ ફરીથી પૂછ્યું.

“ લાજે છે કાણ ! કહ્યું તો ખરૂંસ્તો કે એનું નામ વીણા. ”

“ વીણા ! એ કઈ ? પ્રતાપરાય દેસાઈની વિણા ? તો પછી શું કહેવાનું ?
એતો ત્હમારા સંબંધમાંનીજ છે ને શું ? પણ વિહારીભાઈ, ભોક્ષા કહેછે કે તે
જરા અભિમાની અને મિમ્મજી છે. ”

“ એમ હશે તો પણ શું ? વીણા-વિહારીની જોડી જામ્યા પછી
વીણાનો મિમ્મજી સ્વભાવ પણ હાં હાં કરતામાં બદલાઇ જશે. ” નરેન્દ્રે
વચ્ચેજ ખુલાસો કર્યો.

મકરણ ૧૭ મું.

નહાની ભૂલનું ભયંકર પરિણામ.

જો ઉગ્યું તે આથમે, કુદ્યું તે કરમાય;

એહ નિયમ અવિનાશનો, જો જાયું તે જાય.

નરેન્દ્રના આગ્રહથી વિહારી આ ક્ષીધા પછી ત્યાંથી ઉઠ્યો. જતાં
જતાં તહેણે મણીના પલગ તરફ ડોકીયું કરી જોયું. તે સાથેજ તહેના મન-
માં પ્રાર્થના પડ્યો. થોડા સમય પહેલાંજ તહેણે એને જોઈ હતી, અને

એટલી વારમાં ત્હેની ચર્ચામાં ત્હેને વિલક્ષણ ફરક પડેલો જણાયો. વિહારી-
ને માત્ર પ્રમાણપત્ર મળ્યું નહોતું, તોપણ તે ડોક્ટરજ હતા-ડોક્ટરની
પદ્ધતિ મેળવવાની છેલ્લી પરીક્ષા તે પસાર કરીનેજ આવ્યો હતો. મણીના
ચહેરા તરફ જોતાંજ ખરી સ્થિતિ તુર્તજ ત્હેના કળવામાં આવી. તે એના
અંડમાં ગયો અને ઓઢેલું વસ્ત્ર દૂર કરી ત્હેની છાતી ઉપર હાથ મૂક્યો.
નાડી જોઈ અને ફરીથી છાતી ઉપર હાથ મૂક્યો.

એકદમ ત્હેણે નરેન્દ્રને ખૂબ મારી કહ્યું: “ નરેન્દ્ર, ડોક્ટરને બોલાવી
આવ. જા—દોડ— ”

આશ્ચર્ય સ્થાપિત થઈ નરેન્દ્ર તે વખતે ઉન્માદીની માફક વિહારી
તરફ જોઈ રહ્યો. વનલતા દોડતી દોડતી મણીના પલંગ આગળ આવી.
ત્હેને પણ મણીનું વદન વિલક્ષણ જાતનું લાગ્યું. એકદમ તે આવી તેવી
દોડતી માતાને બોલાવવા પાછી ગઈ. ટેબલ ઉપર પડેલી બે ચાર શીશીઓ-
ના મુખ ઉઘાડી વિહારીએ વાસ લઈ જોયો. તે એકાદા ઔષધનું નામ
લખને તે ઔષધ છે કે નહિં એવું નરેન્દ્રને પૂછ્યો હતો, પરંતુ નરેન્દ્ર
બહાવરો બનીને ત્હેની તરફ અચળ દ્રષ્ટીએ જોઈજ રહ્યો હતો. એટલામાં
વિહારીને જે ઔષધ જોઈતું હતું તેની શીશી મળી. એકદમ મણીની છાતી
ઉપરથી વસ્ત્રપટ દૂર કરી ત્હેણે તે ઔષધ ચોળવાની શરૂઆત કરી. એટલામાં
ગોદાવરી અને વનલતા અંદર આવ્યાં. જુદા ગોદાવરી તો રડતી રડતી જ
અંદર આવી. તેથી ત્હેમની તરફ ફરીને વિહારીએ કહ્યું: “ બા, ત્હમે
અત્યારે આવી ગરબડ કરશો નહિં. વનલતા, જરા આ ઔષધ એના પગ-
ના તળીએ ચોળજો. નરેન્દ્ર, એકદમ ડોક્ટરને બોલાવવા જા. તે-તે મરવાની
અણી ઉપર છે. ”

“ તે મરવાની અણી ઉપર છે ” એ શબ્દ સાંભળતાંજ નરેન્દ્રનું
ચિત્ત ઠેકાણે આવ્યું, અને એકદમ ડોક્ટરને બોલાવવા દોડ્યો. વનલતા
અને ગોદાવરી ત્યાંજ હતાં. વિહારીએ વનલતાને ગુણવંતલાલને બોલાવવા
માટે માણસને દોડાવવાનું કહ્યું.

થોડીવારમાં ડોક્ટરને બોલાવીને નરેન્દ્ર આવ્યો, અને ત્હેની પાછળ-
જ ગુણવંતલાલ પણ આવ્યા.

ડોક્ટરે રોગી તરફ જોતાંજ મોં કણસાણું કર્યું. ત્હેણે માત્ર નામનીજ
નાડી જોઈ અને વનલતાને ત્હેના પગે દવા ચોળતી જોઈ ત્હેણે કહ્યું: “ અરે,

એકદમ મરણના પંથે છે. તહેને હવે ત્રાસ આપશે નહીં. હવે તહેને શાન્ત-પણે મરવા ઘો ! ”

ડાકટરનું એ વાક્ય પૂરું થયું ન થયું ત્યાંતો મણીને છેવટનું એક ક્યકું આગ્યું અને તે સાથેજ તહેનો પ્રાણુવાયુ પંચમહાભૂતમાં જઈને ભળી ગયો !!!

*

*

*

*

આ બતાવ બન્યાને આજ પંદર દિવસ થઈ ગયા છે. એટલા દિવસમાં નરેન્દ્ર ઘરમાંથી બહાર પણ નીકળ્યો નથી. પરંતુ આજ આશ્રમમાં જઈને પછીથી વિહારીના ઘર તરફ જવાનો તહેણે વિચાર કર્યો હતો. એ શિવાય ગુણવંતલાલ પાસે પણ એને એક જરૂરનું કામ હતું. કારણ તે દિવસે રહેવારે એક અસીલ તહેની પાસે સલાહ લેવા આવ્યો હતો. તે અસીલે પ્રતાપરાય દેસાઈને ‘કુંજ-ભવન’ ઉપર કેટલીક રકમ ધીરી હતી. તે રકમની મુદત પૂરી થઈ જવા આવી હતી છતાં પણ પ્રતાપરાય તે રકમ પાછી વાળી શક્યા નહોતા, અને તે પાછી મળે એવી કંઈ આશા પણ નહોતી માટે પોતાનાથી તેમનાં ખેતર-પાદર અને બંગલો વેચી શકાશે અથવા તહેમાં ઈનામદારીની સનદની કાંઈ ભાંજગડ ઉભી થશે તે વિશે સલાહ પૂછવા માટે અસીલ નરેન્દ્ર પાસે ગયો હતો. નરેન્દ્રે કાગળ-પત્રો જોઈ તહેને યોગ્ય સલાહ આપી પોતાની શી લીધી. તહેણે પોતાના કૂળને કહ્યું કે; “ પ્રતાપરાયની જમીન જાગિર કે બંગલો વેચવામાં સરકારનો નિયમ આડો નહિ આવે. ” પરંતુ તે વખતેજ નરેન્દ્રના મનમાં બીજો વિચાર ઉપસ્થિત થયો. પંદર દિવસ પહેલાંજ વિહારીએ તહેને ગુણવંતલાલની ઇચ્છા જણાવી હતી. તેથી પોતાના કૂળને આપેલી સલાહથી ગુણવંતલાલને વાકેફ કરી તહેમની ઇચ્છા પ્રમાણે ‘કુંજ ભવન’ બીજાના હાથમાં ન જાય તહેવી તજવીજ કરવાનું તહેમને કહેવું એજ ગુણવંતલાલને મળવાનું કારણ હતું.

બપોરે તે ‘સત્યધર્મશ્રમ’માં ગયો. તે વખતે ન નમી ‘નિર્ણયસિંધુ’ ગ્રન્થ વાંચતા હતા, અને ભારતીયેયા તહેમની પાસે બેઠો હતો. નરેન્દ્રને આવેલો જોઈને સ્વામીજીએ ગ્રંથ બંધ કરીને બાજુએ મૂક્યો, અને હેની સાથે વાર્તાલાપમાં રોકાયા.

થોડાક વખત ઔપચારિક વાતચિત થયા પછી સ્વામીએ કહ્યું; “ ઈશ્વર જે કરે છે તે આપણા ભણા માટે કરે છે, એવું માનતો આપણે દરેક સ્થિતિમાં સુખી રહેવું જોઈએ. પરંતુ આ વેદાન્ત વિચાર બાજુએ મૂકીને આપણે વિચાર કરીએ તો તહેમને થયેલ નુકશાન કહી પણ ભરપાઈ

ન યર્થ શકે એવુંજ થયું છે એમ કહેવું પડે છે. બિચારી મણી, સંસાર-
સુખના ભમારે અનુભવ વિના તરૂણાવસ્થામાંજ ગઇ ! નરેન્દ્રરાય, ત્હમે
સુશિક્ષિત છો, તેથી હું હમણાં ત્હમને જે વાત કહેવાનો છું તેથી ત્હમને
ખોટું નહિં લાગે, અથવા તો હું ત્હમને દુઃખ ઉપર ડામ દઉં છું એવું પણ
ત્હમે નહિં સમજો, એમ મ્હને લાગે છે. ”

નરેન્દ્રે વિનય પૂર્વક કહ્યું: “ અરે એવું તે હોય ! સ્વામીશ્રી જે કંઈ
કહેશે તે સઘળું મ્હારા હિતનુંજ હશે એવી મ્હારી ખાત્રી છે; તો પછી
ત્હમાં ખોટું લાગવાનું કારણ જ નથી. ”

સ્વામી: “ પરંતુ કેટલીક એવી વાતો હોય છે કે તે સમય અને
સ્થિતિ જોઈને કરવી પડે છે. આપનાં પત્ની સ્વર્ગવાસી થયાને હજી પૂરા
પંદર દિવસ પણ નહિં થયા હોય, એવામાં એજ વિષય ઉપર વાત કરવી
એ ત્હમને દુઃખની સ્મૃતિ કરાવવા જેવું થાય. પરંતુ હું જે વાત કરવા
માગું છું તે કેવળ નિરાણી દષ્ટિથીજ કરું છું. ત્હમારાં પત્ની સંબંધે સઘળા
હકીકત મ્હને મૈયા તથા વિલસુ પાસેથી મળી છે. તે ઉપરથી મ્હને એવું
લાગે છે કે પોતાને સુશિક્ષિત કહેવાડનારા તરૂણાના હાથે કેટલીક દેખીતી ક્ષુલ્બક
બૂલો થાય છે, પરંતુ છેવટે ત્હેનું પરિણામ ધણુંજ ભયંકર આવે છે.
ત્હમારાં પત્ની વિષે હું ન્હારે વિચાર કરું છું ત્હારે મ્હને એવું
લાગે છે કે મણી તે ત્હમને ખરેખર એક મણી-રતન-જ સાંપડ્યું હતું.
ખરતુ તે રતનની ત્હમને કિંમત સમજાઇ નહોતી. ”

“ આપનું કહેવું ખરું છે. મ્હને તે રતનની ખરી કિંમત ઘણીજ મોડી
સ્હમજાઇ. ” ગદગદિત સ્વરે નરેન્દ્રે કહ્યું: “અમારાં લગ્ન થયા પછી ત્હેને
અંગ્રેજી આવડતું નથી અને શિખવાની ત્હેની ઇચ્છા પણ નથી એવું
મ્હને સ્હમજાયા પછી મ્હને સંપૂર્ણ નિરાશા થઈ. ત્હારથીજ હું ત્હેની
સાથે ખુદ્દા દિલે વર્તતો નહિ. તે અંગ્રેજી શિખે, મ્હારી સાથે અંગ્રેજીમાંજ
વાતચિત કરે અને મ્હારી સાથે બહાર ફરવા આવે એવી તે વખતે મ્હારી
ઘણીજ ઇચ્છા હતી. પરંતુ મ્હારી તે ઇચ્છા ફળિભૂત થતી નથી, એવું
લાગતાંજ ત્હેના સંબંધમાં મ્હાડે મન ધણુંજ નિરાશ થયું. સ્વામીજી, જે
હું માયાનો ફરેલ હોત તો તે નિરાશાના આવેશમાં કદાચ મ્હેં ત્હેનું નામ
લેવું પણ મૂકી દીધું હોત. પરંતુ હું છોક એટલો બધો અવિચારી નહોતો.
ફક્ત આપણને એનાથી સુખ મળનાર નથી એમ સ્હમજીને હું એની સાથે
કામ પુરતીજ વાત કરતો. પરંતુ મ્હારા એ વર્તનમાં પડેલ ફરક તે સ્હમજી
મઈ તેથી છેવટ સૂધી મ્હને પ્રસન્ન કરવાના પ્રયત્નો કરતી હતી. ત્હેના

એ પ્રયત્નો મહારા લક્ષમાં પણ આવતા; પરંતુ હું જ તે તરફ જાણી નોંધને દુર્લક્ષ કરતો. એ એકજ ભૂલનું આ ધોર પરિણામ આવ્યું. એને પિયરમાં જે શિક્ષણ મળ્યું હતું તે ખરેખર સમ્પૂર્ણ હતું. પરંતુ તે શિક્ષણનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે જે બુદ્ધિસામર્થ્ય નોંધએ તેજ માત્ર હેનામાં વિકાસ આપ્યું નહોતું. પરંતુ મહેને લાગે છે કે જે મહેં વારંવાર હેની સાથે વાદ-વિવાદ કર્યો હોત, હેની સાથે હું પ્રેમથી વત્તર્યો હોત, તો ખાતરીથી હેની બુદ્ધિનો વિકાસ થઈતે તે એક અદ્વિતીય સ્ત્રી બની હોત. પરંતુ હેમ થઈ ન શક્યું તેજ મહારૂં દુર્દૈવ ! હેના નીતિવિષયક વિચાર ખરેખર ઉત્કૃષ્ટ હતા. પરંતુ બુદ્ધિનો વિકાસ થયેલો ન હોવાથીજ પરપુરુષને માંદગીમાં ડોકટરને પણ-પોતાની કાયા બતાવવી એ પાપ છે, એવી હેની પહેલેથીજ પ્રમાણિક માન્યતા હતી.”

સ્વામી : “ વળી અંગ્રેજી નહિં શિખવાનાં કારણ પણ તહેણે તહમને કહ્યાં હતાં ને ? ”

નરેન્દ્ર : “ હાજી. ”

સ્વામી : “અતે તહમને પ્રસન્ન કરવાના પ્રયત્ન પણ તહેણે કર્યા હતા. એમ હોવા છતાં પણ તહમે હેની તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું એજ તહમારા હાથે થયેલી પહેલી અક્ષમ્ય ચુક ! આજ કાલના બદલાવના મનુ પ્રમાણે પોતાની પત્નીને અંગ્રેજી આવડતું ન હોય, કે ગાતાં-વગાડતાં આવડતું નહોય અથવા નાટકી હથથી ચાલતાં આવડતું નહોય એવી ભુલ્લક વાતો તરફ લક્ષ્ય આપીને આજકાલ કેટલાક તરણો મગજમાં કંઈના કંઈ વિચારો ભરી પોતાની નિર્દોષ-ગુણવતી પત્નીઓનો ત્યાગ કે તિરસ્કાર કરે છે. પરંતુ તહેઓની એ કેટલી ગાંડાઈ છે ! જહેની સાથે જન્મપર્યંત રહેવા આપણે લક્ષ્યથી બંધાયા, હેના એકાદ નજીવા અવગુણ માટે હેનો ત્યાગ કરવા કે હેનો અવગુણ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ? નરેન્દ્રરાય, તહમે તહમારાં પત્નીમાં બુદ્ધિવિકાસની જે ઉણપ હતી એમ કહોછો, તે તુરતાતુરત દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો હેને યોગ્ય સહમજણ થઈ હોત અતે નીતિ-અનીતિ વિશેની હેની ખોટી કલ્પનાઓ નીકળી જઈ, માંદગીમાં તહેણે યોગ્ય ઔપચોપચાર કરવા દીધો હોત. ”

નરેન્દ્ર : “ ખરેખર, આપ કહોછો તેમજ થયું હોત, સ્વામિશ્રી. ”

સ્વામી : “ નરેન્દ્રરાય, તહારે તહમેજ વિચારોઃ દેખાવમાં આ તદ્દન નજીવી જણાતી વાત કેટલી વિચાર કરવા જેવી છે વાઝ ! ધારો કે, એકાદ

વિવક્ષિત વસ્તુ ખરીદવા આપણે બજારમાં જઈએ છીએ, પરંતુ ત્યાં આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ તે વસ્તુ આપણને મળે એવો તો કંઈ નિયમ હોતો નથી ને ? એવે સમયે આપણને તે વસ્તુની જરૂર હોય છે એટલે જેવી મળી શકે તેવી વસ્તુ આપણે ખરીદ કરીએ છીએ; અને ઘેર આવ્યા પછી તે વસ્તુમાં બની શકે તો ફેરફાર કરીને આપણે આપણું કામ ચલાવીએ છીએ. કેટલેક પ્રસંગે નાઇલાજે લીધેલી એકદમ ખરાબ વસ્તુ પણ ઘેર લાવીને સુધાર્યા પછી એટલી બધી ઉત્તમ બને છે કે આપણને રહેજે તહેને માટે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે. એવી બતતો જ પ્રશ્ન લગ્ન સંબંધનો પણ છે. જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને તહેની ઇચ્છા પ્રમાણેની જ પત્ની મળે અથવા તો તહેને માટે તહેનાં માતા-પિતા તરફથી એવી યોગ્ય બાળાજ પસંદ થઈ શકે, એવું બનતું નથી. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેની પત્નીનો લાભ તો સારા નશિએ માત્ર ઘણાજ થોડાઓને મળે છે. કેટલીક વખત કેટલાક સુશિક્ષિત યુવકોને પોતાના વડીલ વર્ગના આગ્રહને લીધે, પોતાને પસંદ ન હોય તેવી અ-શિક્ષિત કન્યા સાથે પણ લગ્ન કરવાં પડે છે. આવી સ્થિતિમાં લગ્ન થયા પછી કેટલાક સમયે તે પોતાને પસંદ નથી એ કારણસર તહેનો તે ત્યાગ કરી શકે કે ? જો એમ થાય તો તહેનું સુશિક્ષિતપણું ક્યાં રહ્યું ? તથા લગ્ન સમયે લીધેલી પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાઓનો અર્થ શો રહ્યો ? વાસ્તવિક રીતે તો તહેણે તહેમ નહિ કરતાં પોતાની પત્નીને પોતાના મત પ્રમાણે તૈયાર કરવી એમાંજ સુશિક્ષિતપણું રહ્યું છે. ”

નરેન્દ્ર : “ આપનું કહેવું અક્ષરશઃ સત્ય છે. ”

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મન ઉઘાડું કર્યું.

“ કસમ લે લો તુમહારે ગૈરસે ગર હમકો ઊફત હો;
તુમ્હીપર જન દેતે હંય, તુમ્હી પર દમ નિકલતા હય. ! ” ૧

૧ અર્થ:—જો તહમારા શિવાય બીજા કોઈની ઉપર અમને પ્રેમ હોય તો અમે સમ ખાઈએ. અમે તો તહમારા પરજ ફીદા છીએ અને તહમારા પરજ પ્રાણ નીકળે છે. ”

વિહારીના વર્તનમાં થોડા સમયથી પડેલો ફરક ગુણવંતલાલના સ્હમજવામાં આવ્યો હતો. તે હવે ખુલ્લા દિલથી કોઈની સાથે વર્તતો ન હતો. કોઈ કોઈ વખત તે કલકાત્તી કલકા સૂધી બારી આગળ વિચાર કરતો ઉભો રહેતો, તો કોઈ વખતે પોતાના ખંડમાં એક સરખો તે કર્યો કરતો જણાતો. જમવા માટે માણસ બન્ને ચાર ચાર વખત બોલાવવા બન્ય ત્હારે તો તે નીચે આવતો અને એક બે કાળીયા ખાઈને પાછો ઉપર જતો રહેતો. એ પ્રકાર ગુણવંતલાલના લક્ષમાં આવ્યો. ત્હારે ત્હમને લગાર આશ્ચર્ય થયું, ને ત્હારથી ત્હમણે વિહારીના ઉપર બરાબર લક્ષ રાખવા માંડ્યું. એક બે વખત રાત્રે ઉડીને તે ઉપર ગયા અને વિહારીની ઓરડીના બારણા આગળ કાન માંડીને ઉભા રહ્યા. તો અંદર વિહારી જાગતો હોય એવું ત્હમને જણાયું. વિહારી ત્હમનો એકનો એક પુત્ર હોવાથી ત્હના ઉપર એમનો વિશેષ પ્રેમ હોય તે સાહજિક જ છે. એ રીતે તપાસ કર્યા પછી-ગુણવંતલાલે પુષ્કળ વિચાર કરી બેચા પછી તેમને એવું લાગ્યું કે ત્હને પરીક્ષાના પરિણામ માટે ચિંતા થતી હશે. અને એજ કારણ ત્હમને સયુક્તિક લાગવા માંડ્યું. નરેન્દ્રની પત્ની ગુજરી જવાથી પંદર દિવસથી તે એમની પાસે આવી શક્યો નહતો. નહિં તો ગુણવંતલાલે ત્હની પાસેથી કંઈ પણ ખુશાસો મેળવ્યો હોત. હવટે ગુણવંતલાલથી ના રહેવાયુ, તેથી આજ વિહારીને તે વિષે પ્રત્યક્ષ ખુશાસો પૂછવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બપોરે વિલસુ તથા શંકર શાળામાં ગયાં તે પછી યોગ્ય સંધિ મળતાં ત્હને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

વિહારી પિતાની પાસે આવ્યો એટલે પોતાની પાસે બેપાડીને ત્હમણે કહ્યું: “વિહારી, આજે મ્હારે ત્હને કંઈક પૂછવાનું છે. તું હમણાં હમણાંના આટલો બધો ચિંતાકાન્ત કેમ દેખાય છે ? મ્હેં કાલ બેચું, પરમ દિવસે બેચું તો રાત્રે બન્ને વાગ્યા ત્હાં સુધી તું જાગતો બેસી રહે છે એમ જણાયું ! તું આટલા બધા વિચાર તે શાના કરે છે ? ત્હને શું પરીક્ષાની ચિંતા લાગી છે ? અરે ગાંડા, આ વર્ષે નહિં તો આવના વર્ષે પરીક્ષા અપાશે. ફરીથી—”

વિહારી : “ મ્હને પરીક્ષાની એટલી બધી ચિંતા નથી. ”

“ પરીક્ષાની નહિં ત્હારે શાની છે ? “ ગુણવંતલાલે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું : “ હું તો સ્હમજતો હતો કે ત્હને પરીક્ષાની કાળજી લાગી હશે ! ”

“ પણ પિતાજી, પછી પેલા ‘ કુંજ-સવન ’ માટે ત્હમે કહ્યું હતું

ત્હેનું શું ક્યું? મ્હારી પણ એવીજ ઇચ્છા છે કે તે બંગલો બીજા કોઈના તાબામાં ન જાય તો ઠીક.”

“ એટલુંજ ને? તો પછી એમાં શું છે ! જો ત્હારી એવી ઇચ્છા છે તો મ્હારી પણ એવીજ ઇચ્છા છે. પ્રતાપરાયને જોઈએ તો પાંચ-પચાસ હજાર આપું ! ”

“ પણ તે એમ લેશે નહિં. એનો સ્વભાવ—”

“ એનો પણ કોઈ રસ્તો શોધી કાઢું.”

“ મ્હેં એક માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. પ...ણ...”

એટલું બોલીને વિહારી અટકી ગયો. હવે નાનુક વિપવનો પ્રશ્ન આવ્યો. ત્હેને ગુણવંતજાલે એ ત્રણ વખત પૂછ્યું, પરંતુ વિણના સંબંધમાં પોતાના મનમાં યોજેલા વિચારો વ્યક્ત કરવામાં ત્હેને સંકાય લાગવા માંડ્યો.

છેવટે ગુણવંતજાલે કહ્યું: “ અરે વિહારી, ત્હેં માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે તો પછી તે કહેવામાં તું આટલો બધો અચકાવ શાને? ‘કુંજ-ભવન’ ત્હેને આટલો બધો પ્રિય હોવાનું કારણ ત્હારી બાનો જન્મ ત્હાંજ થયો હતો એજ છે. અને એટલાજ માટે તે મકાન ત્હારી મૃત-માતાના સ્મરણાર્થે આપણી પાસે રહે તો ઠીક એવું મ્હેને લાગે છે. પણ તેમ બનવું શક્ય નથી. એટલે કંઈ નહિં તો પ્રતાપરાયના હાથમાંથી તે બીજાના તાબામાં ન જાય એવી મ્હારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. એ કુટુંબ પણ કંઈ પારકું નથી. જેક હમણાં હંમના અને આપણા વચ્ચે મતભેદ ચાલે છે, પણ—”

“ તે દૂર કરવાનો મ્હેં એક માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે ! ” [વિહારી વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો.

“ તો પછી તે કહેને ! ”

વિહારીને તે યોજના કહેવીજ હતી; પરંતુ તે કાર્યમાં યુવકજન-સુલલ લગ્ન ત્હેને અટકાવતી હતી. તોપણ પિતાજીના અતિશય આગ્રહને લીધે વિહારી ધીરે ધીરે બોલવા લાગ્યો. અવનતશીરે જમીન તરફ દષ્ટિ ટાળી રાખીને ત્હેણે વીણના સંબંધમાં પોતે રચી રાખેલા વિચારો પિતાને કહી સાંભળાવ્યા.

વિહારીની વાત એકચિત્તે સાંભળી રહ્યા પછી ગુણવંતજાલે આશ્ચર્ય થી કહ્યું, “ વાહ ! આ માર્ગ તો સહુથી ઉત્તમ ! સુવર્ણ અને સુગંધ સાથે મળવા જેવું એ કાર્ય જો બને તો તેથી ત્રણ કામ સંધાય. પ્રતાપરાય રૂણ-મુક્ત થાય, ‘કુંજ-ભવન’ બીજાના હાથમાં ન જાય, અને આપણાં ઉભય

કુટુમ્બ વચ્ચેનો મતભેદ ટળી સંબંધની ગ્રંથી ફરી સંધાય. વીણા મ્હને પણ પસંદ છે. છોકરી સુંદર અને સુશિક્ષિત છે. જો ત્હને એનાથી સુખ મળે એમ લાગતું હોય તો પછી મ્હારે મન પૈસાની એક કોડી જેટલી પણ કિંમત નથી. ત્હારા સુખમાં જ મ્હારો સંતોષ છે અને એ સંતોષ માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો પડે તો પણ હું પાછી પાની કંઈ એવો નથી. ભાઈ, હમણાંજ હું આશ્રમમાં જઈશું અને આ વાત સ્વામીના કાને નાખું. મ્હને ખાતરી છે કે આ વિચાર ત્હમને પણ ઘણાંજ ગમશે. વળી કાલે સ્હવારેજ હું પ્રતાપરાયને મળવા જઈશ. જો નરેન્દ્રથી આવી શકાય તેમ હોત તો એને પણ પ્રતાપરાયને ઘેર જતાં સાથે રાખત. પણ એ બિચારો અત્થહારે દુઃખમાં ડૂબી ગયો છે !”

ગુણવંતલાલ એ વાક્ય પુરું કરી રહ્યા એટલામાં નરેન્દ્રરાય જાતેજ ત્યાં આવીને ઉપસ્થિત થયો. ત્હને જોતાંજ ગુણવંતલાલે ત્હને ઉદ્દેશીને કયું : “ હમણાંજ ત્હને સંભાર્યો હતો નરેન્દ્ર ! વિહારીને હું કહેતો હતો કે જો મળી જવતી હોત તો નરેન્દ્ર મ્હારી સાથે પ્રતાપરાયના ઘેર જરૂર આવ્યો હોત !”

“ શું ત્હારે એ વાત ત્હમે જાણી ?” હર્ષ અને આશ્ચર્યથી નરેન્દ્રે પૂછ્યું.

“ હા. આજ મ્હેં પૂછ્યું ત્હારે વિહારીએ સઘળી વાત કહી સંભળાવી. અરે, એમાં તો મ્હને આનંદજ છે. નરેન્દ્ર ! વિહારીને જેમાં સુખ તેજ હવે તો મ્હારું સુખ. વારૂ—અને એમાં કંઈ ખોટું પણ નથી. વીણા મ્હને તો સારી લાગે છે. ”

“ પણ મ્હારું કહેવું તો એવું છે કે ત્હમને વિહારીએ ‘ કુળ-લવન ’ માટે બીજું કંઈ કયું કે ? આજ સ્હવારે મ્હારી પાસે એક અસીલ સલાહ લેવા આવ્યો હતો. ત્હેણે મકાન ઉપર પ્રતાપરાયને નાણાં ધીર્યા છે. અને તે પૈસા વસુલ કરવા માટે મકાન વેચી શકાય કે નહિ તે પૂછવા માટેજ એ અસીલ આવ્યો હતો. ”

“ ઝોહો ! એટલે સુધી વાત વધી ગઈ છે ! તો પછી હવે વખત લગાડવો કામનો નહિ. સ્વામીની સલાહ લઈ પ્રતાપરાયને મળવા જવુંજ પડશે !”

એટલામાં નિશાળેથી આવેલા શંકર અને વિલસુ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. નરેન્દ્રને ત્યાં ખેડેલો જોઈને વિલસુ ત્હેની તરફ સહાનુભૂતિ પૂર્વક ક્ષણભર જોઈ રહી. નરેન્દ્રના ઘરનાં માણસો સાથે પરિચય થયા પછી ત્હને ગૃહ-સુખ નથી એ જાણ્યાથી વિલસુને નરેન્દ્રને માટે લાગી આવતું હતું, ત્હને

સઘળી વાતો અનુકૂળ હોવા છતાં ફક્ત પત્નીની બાબતમાં તે દુઃખી છે અને તે એકજ દુઃખથી ત્હેનાં બીજાં સઘળાં સુખો ઉપર પાણી ફરી વળ્યું છે, એ જાતના વિચાર હમેશાં વિલસુને થયાં કરતા હતા. અને મણીના મૃત્યુ પછી તો ત્હેણે નરેન્દ્રને આજળ પહેલી વખત જોયો, તેથી ત્હેને જોતાંજ તે દુઃખી છે એવો વિચાર થતાંજ સ્ત્રીસ્વભાવને અનુસરીને વિલસુનાં નેત્રોમાંથી ટપક ટપક કરતાં એ અશ્રુબિંદુઓ જમીન ઉપર આવીને પડ્યાં. તે વખતેજ નરેન્દ્રે ત્હેની તરફ જોયું, વિલસુનાં અશ્રુબિંદુ ત્હેની નજરે પડ્યાં અને તે વખતે ત્હેને દુઃખથી કહો કે સહાનુભૂતિને લીધે કહો પણ ત્હેની ચર્ચામાં જૂદાજ દ્રશ્યની ભાવના ત્હેને થઈ. ત્હેણે વિલસુ તરફ ક્ષણભર નિશ્ચલ દષ્ટિથી જોયું, એટલામાંજ ગુણવંતલાલની વાતથી ત્હેમાં લાંબ પડ્યો. ત્હેમણે કહ્યું, “વિલસુ, નિશાળે જઈ આવી ? ખરેખર, કેવી છે એ નિશાળ ? હવે તો ત્હારે ખંત રાખીને અભ્યાસ કરવો પડશે હો. ! પણ-હું જાઓ ત્હા તો લ્યો, અને અમને પણ મોકલો. તે પછી ત્હેમે જાઓ ફરવા...”

“હું તો આજ ફરવા નહિં જઈ, ત્હારે અભ્યાસ કરવો છે.” એમ કહીને વિલસુ ત્હાંથી જવા લાગી. જતાં જતાં ત્હેણે એક વખત ફરીથી નરેન્દ્ર તરફ જોયું.

થોડા વખતમાં ત્હા આગ્યો તે પીધા પછી ગુણવંતલાલ આશ્રમ-માં જવા માટે નીકળ્યા; અને નરેન્દ્ર તથા વિહારી ઉપરના દિવાનખાના-માં જઈને બેઠા. ત્હાં બન્ને મિત્રોએ કેટલીક વખત સ્પર્ધા વાર્તાલાપ કર્યા પછી વિહારીએ કહ્યું: “નરેન્દ્ર, આજ મ્હને નિરાંત વળી. ખરું કહું તો આજ પંદર દિવસથી મ્હને ખિલકુલ શાન્તિનાં દર્શન થયાં નહોતાં. જો લગ્ન કરીશ તો વીણા સાથેજ કરીશ અને એ લગ્નથીજ હું સુખી થઈ શકીશ, ત્હેની સહાયથી સંસારમાં ઘણાં ઉપયોગી કાર્યો હું કરી શકીશ એવી મ્હને ખાત્રી પણ છે. ત્હારી મનોદેવતા એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. નરેન્દ્ર, આપણે કોલેજમાં હતા તે વખતે રચી રાખેલા ઉચ્ચ વિચારો અમલમાં મૂકવા માટે વીણા સરખી લાર્યાની જ જરૂર છે. માટે લગ્ન કરવાં તો ત્હેની સાથેજ કરવાં એવો મ્હેં નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. પરંતુ ખાલી નિશ્ચય કરી રાખવાથી શું વળે ? એ વાત પિતાજીના કાને નાંખવામાં આવે તોજ કંઈક પરિણામ આવે; છતાં એમ બની શી રીતે શકે તે જ વાતની મહત્ત્વમાં હું આટલા દિવસથી પડ્યો હતો. ત્હારા દ્વારા એ વાત પિતાજીના કાને નાખી શકાત, પરંતુ તું પણ સંકટમાં ફસેલો ! છેવટે આજ એવોજ

પ્રસંગ અનાયાસે મળી આવ્યો. પિતાજીએ જાતેજ એ વાત મ્હારી આગળ ઉકેલી તેથી ભય અને મર્યાદાને ક્ષણભર બાળુએ મૂકીને મ્હેં ત્હેમની આગળ મન ઉઘાડું કર્યું, અને એમ કરવાથી અત્કારે મ્હારા મન ઉપરનો એટલો બધો ભાર જતો રહ્યો છે કે ત્હને શું કહું? હવે ત્હને હું એક વાત પૂછું છું. વાસ્તવિક રીતે તો મ્હારે આટલી ઉતાવળથી એ સંબંધમાં કંઈ બોલવું ન જોઈએ; પરંતુ—”

વિહારી જે વાત કહેવા માગતો હતો તે સહમજી જવાથી નરેન્દ્ર વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો: “વિહારી, તું શું કહેવા ઇચ્છે છે તે હું સહમજી ગયો છું! પછી એમાં પૂછવાનું તે શું છે? તું કંઈ લોકડંદી વિરુદ્ધ તો બોલનાર નથી ને? અરે, એક પછી એક એમ બીજી સ્ત્રીને સ્મશાનમાં લઈ જઈને ચિતા ઉપર મૂકી હોય અને પોતાનો પણ એક પગ મૃત્યુના મુખમાં મૂકાઈ ચૂક્યો હોય એવી વૃદ્ધ વયે પણ સ્મશાનયાત્રાએ આવેલા માણસો યોથી સ્ત્રી માટે શોધ કરનારા આપણા સમાજમાં ક્યાં થોડા છે?”

“ઘણાએ છે એવા પત્થરહદયી માનવ રાક્ષસો! પણ ભાઈ, હું તો ત્હને એવું કહેવા માગતો હતો કે, તું હવે જ્યારે લગ્ન કરે ત્યારે એવી કન્યા જોજે ‘ક...’ વિહારી પોતાની અધૂરી વાત પૂરી કરવા જતો હતો એટલામાં વિલસુ ત્યાં આવી પહોંચી એટલે પૂરી કરવા ધારેલી વાત ત્યાંજ અટકી.

વિહારીનું એ વાક્ય અડધું સાંભળ્યું એટલામાં વિલસુને ત્યાં આવેલી જોઈને નરેન્દ્રના મનમાં વિદુલતા પ્રમાણે એક વિચાર આવી ગયો. તહેજે વિલસુ તરફ એ વખતે જોયું.

બરાબર એજ વખતે વિલસુએ ત્હેમને કયું, “આશ્રમમાં ત્હેમને કાકાશ્રી બોલાવે છે.”

એ સંદેશો સાંભળીને વિહારી કપડાં પહેરવા માટે બીજા ખંડમાં ગયો. દિવાનખાતામાં નરેન્દ્ર અને વિલસુ એકઠાં રહ્યાં. વિલસુના મનમાં નરેન્દ્રશય ઉપર આવેલી આફત માટે પોતાની સહાનુભૂતિ શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરવાની તીવ્ર અભિલાષા હતી, અને તેથીજ તે ત્યાં ઉભી પણ રહી હતી; પરંતુ કાણ જાણે શાથી ત્હેનાથી શબ્દોચ્ચાર પણ થઈ શક્યો નહિં.

નરેન્દ્ર ત્હેના મનની ઘડલાંગ સહમજી ગયો હોય તેમ ક્ષણભર તેની તરફ જોઈ રહ્યા પછી, ત્હેની વધારે નજીક જઈને બોલ્યો: “વિલસુ, તું નિશાળેથી આવી અને અમે નીચે બેઠા હતા તે વખતે ત્હારી આંખોમાંથી અશ્રુ શાથી નીકળ્યાં હતાં?”

“તહારા ઉપર આવેલી આક્રમકી મહેને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું. તે દિવસે એકાએક મણી બહેનના અવસાનની ખબર સાંભળી મહેને કેટલું બધું લાગી આવ્યું હતું તે શી રીતે વર્ણવી બતાવું ? અરેરે...જીઓ—તહમને પણ કંઈ સુખ ન મળ્યું ને ?” વિલસુએ સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી બતાવી. એટલામાં વિહારી કપડાં પહેરીને અંદર આવ્યો. વિલસુ એ વખતે ત્યાંથી બહાર ચાલી ગઈ અને તેની પાછળ પાછળ બન્ને મિત્રો પણ નીકળ્યા.

નરેન્દ્રરાય મૌનપણે વિહારીની સાથે સાથે ધસડાતો હતો. પરંતુ વિલસુના નિષ્કલંક અને પ્રેમજન્ય અંતઃકરણમાંથી ખરી સહાનુભૂતિના—હૃદયના સાચા ભાવના નીકળેલા શબ્દો અને ખાસ કરીને ‘તહમને પણ કંઈ સુખ ન મળ્યું ને ?’ એ છેવટનું વાક્ય તેના કર્ણ પ્રદેશમાં યુગ્મરવ કરી રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૯ મુ.

વીણાનું માગું.

‘કુંજ-ભવન’ મહેલ કોણે બાંધ્યો, તેને ‘કુંજ-ભવન’ નામ શા માટે આપ્યું, તે મહેલનો માલિક હાલમાં કોણ છે વગેરે સંક્ષિપ્ત હકીકત સાતમા પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે. શાહીબાગ જવાના રસ્તા ઉપર જ આ મહેલ બાંધેલો હોવાથી મેડા ઉપર બારીએ બેસવાથી આજી બાજુની નૈસર્ગિક લીલા જોતાં સહજ આનંદ થતો હતો. મહેલને ભવ્ય સિંહદ્વાર હતું. આગળના ભાગમાં વિશાળ આંગણ હતું અને તેની આસપાસ ચણી લીધેલી દિવાલો ઉપર ચોરોનો ઉપદ્રવ ન થાય તે માટે લાગેલા કાચના કંકડા ચણી લીધા હતા. દરવાજામાંથી બગિચામાં પ્રવેશતાંજ લોખંડની જાળીદાર કમાનો ઉપર જાંઘની વેલો ચડાવેલી ન્હાની કમાનોવાળો દરવાજો હતો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ પુષ્પનાં કુંડાં મૂકેલા હતાં તેમાં ઘણુંખરું બટમોચરાના છોડ વાવેલા હતા. વચ્ચે વચ્ચે સુધારિત સ્થળે જળયંત્રો બનાવી રાખ્યાં હતાં. પહેલાં દરેક જળયંત્રોમાં સુવર્ણરંગી માછલીઓ રમતી હતી. જળયંત્રોની આસપાસ મોટાં મોટાં પિંજરાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં કંદ્યાણુરાયના સમયમાં પ્રત્યેક પિંજરું તેમના મનપસંદ પક્ષીઓથી ભરેલું રહેતું; પરંતુ પ્રતાપરાયના સમયમાં—અત્યારે—તો માત્ર કોઈ કોઈ પિંજરાંઓમાંજ રજાં સજાં એકાદ

એ પક્ષી જણાતાં હતાં. બાગના મધ્ય ભાગમાં અને મકાનના સ્હામેજ વિવિધ જાતનાં સુવાસિક પુષ્પોની વેલીઓ ચડાવીને એ નયનકારક કુંજ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે કુંજ ઘણોજ વિશાળ અને રમણીય હતો. એ મહેલને 'કુંજ-ભવન' નામ આપવામાં તે કુંજમાંની કલ્યાણુરાય દેસાઈની લીલા જ કારણભુત હતી.

કુંજ-ભવનની ઇમારત જૂની પદ્ધતિથી બાંધેલી હતી. કુંજમાંથી આગળ જતાંજ ઇમારતનાં મંદીરાં પગથીયાં ચડવાં પડતાં હતાં. બહારલાંબા પહોળા ઓટલા હતા. તે ઓટલા નીચે એક બાજુએ દરવાનની ઓરડી અને બીજી તરફ દક્ષતરૂપવાની ઓરડી હતી. તે ઓળંગી અંદર પ્રવેશતાંજ એક મોટો ખંડ આવતો હતો. તે નીચલા ભાગના પ્રધાનખંડ તરીકે ઓળખાતો હતો. તે ખંડના મધ્ય ભાગમાં મોટા મોટા ગાદી તકીઆ બિછાવી રાખ્યા હતા અને ચારે તરફની ભિતો ઉપર દેવાદિકાનાં અસ્કૂટ દેખાતાં ચિત્રો હતાં. તે ખંડની અંદરની બાજુએ ડાબી અને જમણી તરફ સ્હામ સ્હામે ચાર ચાર ઓરડીઓ હતી. તેમની વચ્ચેથી પરશાળમાં જવાનું હતું. જમણી તરફની ઓરડીઓમાંની પહેલી ગૃહમંદિર તરીકે વપરાતી અને બાકીની ત્રણ પાકશાસ્ત્રીને તાબે હતી; ત્યારે ડાબી તરફની ઓરડીઓ કોઠારનું કામ સારતી હતી. પરશાળના મોટા ચોકમાં એક બાજુએ મોટો ફૂંવો હતો, તથા વચ્ચે અષ્ટકોણી તુળશીતું વૃંદાવન હતું. બંગલાની પાછલી બાજુએ માળી, ઘોડાવાળા અને બીજા નોકર ચાકરોને રહેવા માટે સ્વતંત્ર ઓરડીઓ હતી. બંગલાની પાછલી ભિતને અડીનેજ ઘોડાઓની પાગા અને તેની પાસે ગોઠા હતા. કલ્યાણુરાયના વખતમાં પાગામાં આઠ ઘોડા તથા ગોઠામાં છ ગાયો અને બે બેસો રહેતી. પરંતુ હમણાં તો પાગામાં માત્ર બે ઘોડા અને ગોઠામાં એકજ ગાય હતી.

મેડે જવા માટે અંદરના ખંડમાંથી જીનો હતો. ત્યાંથી ઉપલા દિવાનખાનામાં જવાનું. એ દિવાનખાનું વિશાળ તેમજ લગ્ન હતું. કલ્યાણુરાયના સમયની ગાદી તકીયાની બાદશાહી દેશી બેઠક કાઢી નાંખીને હાલના બદલાયલા સમયને અનુકૂળરીતે પ્રતાપરાય દેસાઈએ આખું દિવાનખાનું, ટેબલ, કોચ અને બીજા જાતના દેખાવમાં મોહક પરંતુ તકલાદી લાકડાના ફરનીચરથી સુશોભિત કર્યું હતું. સહુથી વચ્ચેના ટેબલ ઉપર અંગ્રેજી લખેલો મોટો દિવો રહેતો. તથા ચારે ખૂણે ચાર મોટાં અભ્રાસ્થાદિત જૂમરો ટાંચી, વચ્ચે વચ્ચે આર્યાવર્તની પ્રાચીન જહોજલાલી અને કારિગીરીનું દર્શન કરાવતી જૂની બનાવટની હાંડીઓ લટકાવવામાં આવી હતી. એ દિવાન-

ખાતાની સઘળી દિવાલો વિદેશી ચિત્રકારોએ દોરેલાં ચિત્રોથી શૃંગારવામાં આવી હતી. દિવાનખાતાની આગલી બાજુએ પ્રાચીન કારિગીરીથી વિભૂષિત ચૂનાગચ્યાની અગાશીઓ અને અટારીઓ બનાવવામાં આવી હતી. મ્હોટા દિવાનખાતાની પાછળના ખંડમાં બીજું એક ન્હાનું દિવાનખાતું હતું. ત્હેમાં લાક્ષરંગની દેશી જળમ પાથરેલી હતી. એ ખંડની ત્રણે બાજુએ મ્હોટાં મ્હોટાં કપાટો ગોઠવેલાં હતાં, તથા ચોથી તરફ મોટી મોટી પેટીઓ ખડકી રાખી હતી. એ દિવાનખાતું ઘણું ખર્ચે સ્ત્રી જનોના વપરાશ માટે હતું. તેની પાછળ એ મ્હોટી અને એ ન્હાની એમ ચાર ઝોરડીઓ હતી. ત્હેમાંથી એક પ્રતાપરાય દેસાઈના શયનખંડ તરફ અને એક મંજુલાના વસ્ત્રાબૂપણ સજવાના ખંડ તરફ વપરાતી તથા એ ન્હાની ઝોરડીઓ દેસાઈ કુટુંબના બાળકોના તાબામાં હતી: તે ઝોરડીઓ પાસે એક ન્હાનો દાદર હતો ત્યાં થઇને નીચે જવાતું હતું.

સ્હવારના આડ વાગ્યા હતા. પ્રતાપરાય દેસાઈ દિવાનખાતામાં ચ્હા પીતા ખેડા હતા અને મંજુલા પોતાના ખંડમાં કેશચુંચન વિધિમાં રોકાઈ હતી. વીણા હમણાંજ પથારીમાંથી ઉઠી હતી. ધરનો નોકરવર્ગ પોત પોતાના કામમાં રોકાઈ ગયો હતો.

પ્રતાપરાય દેસાઈએ ખેડાડી અને પાંચ દીવાળીઓ જોઈ હતી, છતાં ત્હેમના શરીરનો બાંધો સુદૃઢ હતો. ત્હેમની ત્વંચાનો વર્ણુ ગૌર હતો. તરણા-વસ્ત્રામાં વાજબી કરતાં પણ વધારે મુખ-એન ભોગવ્યાનાં ચિહ્નો અત્હારે પણ ત્હેમના મુખમંડળ ઉપર સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવતાં હતાં. છતાં ચિંતાથી ત્હેમનો ચહેરો લેવાઈ ગયેલો દેખાતો હતો. માથે ઋણુભાર એટલો બધો વધી ગયો હતો કે અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ નેત્રો સફેદ થઈ જવાનો વખત પાસે આવેલો જણાતો હતો. થોડા સમયથી તો નિદ્રા દેવીએ પણ ત્હેમની સાથે રૂસણું લીધું હતું, પરંતુ આજનો દિવસ તો એમને માટે અતિશય સંકટનો દિવસ હતો. ત્હેમની જમીન જાગીર, કુંજ-લવન અને શહેરમાંનાં બીજાં મકાનો ઉપર નાણાં ધીરનાર લાલચદં શેડ તરફથી ગઈ કાલે ત્હેમને મંદેશો આવ્યો હતો કે: ‘હું આવતી કાલે સ્હવારે છેવટના નિકાલ માટે વાતચિત કરવા આવનાર છું માટે કપ્તાઈ બહાર જશો નહિ.’ અને પ્રતાપરાય દેસાઈ તે પ્રમાણે અત્હારે લાલચદં શેડની વાટથ જોઈને ખેડા હતા. આજ સુધી ત્હેમણે સઘળા લેણુદારોને વાયદા ઉપર વાયદા કરી થોભાવી રાખ્યા હતા પરંતુ હવે ત્હેમની બાંધી મૂઠી ઉઘાડી થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. એક લેણુદારે દાવો કર્યો એટલે બધા લેણુદારો ચોપડાઓ

લખતે દેસાઇજી ઉપર ધસી આવ્યા. તે વખતે આબરૂના રક્ષણ માટે પ્રતાપરાયે ધરમાંનું સઘળું જર જવાહીર વેચીને પ્રત્યેક જણનું જેમ તેમ કરીને સમાધાન કર્યું; પરંતુ લાલચંદ શેઠને સંતોષવા માટે હવે તહેમના ધરમાં સોનું રૂપું કંઇપણ રહ્યું નહોતું, તેથીજ તહેમની અતિશય શોચનીય સ્થિતિ થઇ હતી. હવે કરજના પેટે સઘળી જમીન-જગીર, બંગલો, ધર-માર વગેરે સ્થાવર મિશ્કત જશે અને પોતાની ઘણી હાકડી સ્થિતિ થઇ જશે એ વિચારે તહેમને ઉંઘ પ્રમાણે અન્ન પણ છોડાવ્યું હતું.

પ્રતાપરાયે ચ્હાતો ખાલી કરીને ટેમ્બ ઉપર મૂક્યો એટલામાં તહેમના કારભારી મજરાયે ઉપર આવીને કહ્યું, “ લાલચંદ શેઠ આવ્યા છે. તહેમને મહેં નીચેથીજ રવાના કરવાના ઘણાએ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તહેમો મ્હાર કહેવું સાંભળતા નથી. ”

“ આવવા દો એમને ઉપર ! હવે જે થશે તે ખરું ! ” નિરાશા-જનક સ્વરે દેસાઇએ હુકમ કર્યો.

થોડીવારમાં લાલચંદ શેઠને લખતે મજરાય ઉપર આવ્યો. દેસાઇજીએ વંદન કરી તહેમને પોતાની પાસેજ ફાય ઉપર બેસાડ્યા.

લાલચંદ શેઠ પકકા વ્યાપારી હતા. જે દેસાઇને બોલવાની તક આપીશ તો જૂદાં જૂદાં કારણો તહેમો રજૂ કરવા મંડી પડશે એમ ધારીને પોતે એકદમ બોલવાની શરૂઆત કરી. તહેમણે કહ્યું: “ કેમ દેસાઈ સાહેબ, હવે ત્હમારો શો વિચાર છે; તે કહો ? ત્હમારા સઘળા વાયદાઓ માન્ય કરી મહેં ઘણી ધીરજ રાખી પરંતુ તે બધાએ અફળ ગયા છે, અને હવે વાયદો કરવાનો અવકાશ રહ્યો નથી. મ્હને ચાક્ર મહિનામાં નાણાંની ઘણીજ જરૂર છે. પેટી ઉપર હાંડીઓની ગર્દી થઇ છે, અને જો આ મહિનામાં હું ચાલીસ હજાર રૂપીઆની વ્યવસ્થા કરી ન શકું તો મ્હારી આબરૂ જવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે.... ”

એ વખતેજ જીનો ખમડ્યો, એટલે બીજો ફાઈ લેણુદાર આવ્યો કે શું એ ભયે પ્રતાપરાય દાદર તરફ જોવા લાગ્યા; અને મજરાય તો ઉડીને છેક જતા આગળ ગયો. એટલામાં ગુણુવંતલાલ ઝવેરી અંદર આવ્યા. આજ બાર વર્ષે તહેમણે આ મકાનમાં પગ મૂક્યો હતો. ગુણુવંતલાલને પોતાના મકાનમાં આવેલા જોઈતે પ્રતાપરાય આશ્ચર્યથી દિગ્ધ થઈ ગયા. બાર વર્ષ સૂઢી રસ્તામાં સ્હામા મળતાં પરસ્પરમાં નમસ્કાર પણ નહોતા થતા અને આજે એકાએક દિણુવંતલાલ કુંજ-ભવનના દિવાનખાનામાં આવ્યા તે

પ્રતાપરાયને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરવા માટે પૂરતું હતું. આશ્ચર્યની લાગણી શમી ન શમી એટલામાં પ્રતાપરાયના મનમાં એક બીજો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. ત્હેમને થયું કે: “ ગુણવંતલાલ આજ બાણી બેઠને લાલચદંડેની હાજરી- નો લાલ લેવા તો નહિ આવ્યા હોય ? ” અને એથી ત્હેમને લાગ્યું કે

ગુણવંતલાલ જેવા પ્રતિપક્ષી સમક્ષ લાલચદંડ શેઠ ઉધરાણી કરશે તો મ્હારું નાક કપાઈ જશે’ એથી ગુણવંતલાલને જેતાં પ્રતાપરાયની સ્થિતિ તેલમાં માંખ ફૂખી હોય તેવી કફેડી થઈ પડી. મનની આવી વિલક્ષણ સ્થિતિમાં ગુણવંતલાલે ત્હેમને કરેલા નમસ્કાર પણ ત્હેમના લક્ષ્યમાં આવ્યા નહિ. પરંતુ પ્રજારાયે તે કામગિરી ઉપાડી લીધી. ત્હેણે ગુણવંતલાલને નમસ્કાર કરી એક ખુરશી ખેંચી લાવી દેસાઈની પાસેજ ગોડવી ત્હેમને રહેના ઉપર બેસવા કહ્યું. પરંતુ ગુણવંતલાલ ખુરશી ઉપર બેસવા ગયા એટલામાં લાલચદંડ શેઠ એકદમ ત્હેમનો હાથ પકડી પોતાની સાથેજ કાચ ઉપર મ્હોટા સન્માનથી બેસાડ્યા, અને ત્હેમના કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા. એક તરફ લાલચદંડ અને ગુણવંતલાલ વચ્ચે વાર્તાલાપ થઈ રહ્યો હતો અને બીજી તરફ પ્રતાપરાયની સ્થિતિ દયાબળક થઈ પડી હતી. ગુણવંતલાલના અકસ્મિત આગમનથી તે એટલા બધા ગભરાઈ ગયા હતા કે ત્હેમના મન અને તનની સ્થિતિ કાંઈ ઉન્માદી મનુષ્યના જેવીજ થઈ પડી હતી.

ગુણવંતલાલ સાથે થોડીક ક્ષણે વાતોમાં ગાળી લાલચદંડ શેઠ પોતાનો મોર્ચો પુનઃ પ્રતાપરાય તરફ ફેરવ્યો. ત્હેણે કહ્યું: “ દેસાઈ સાહેબ, હવે આપનું શું કહેવું છે ? હું આજ ત્હેમને છેલ્લી વખત ખૂલાસો પૂછવા આવ્યો છું. મ્હને ખાતરી છે કે ત્હમારી પાસેથી પૈસા મળવાના નથી; કારણ કે ત્હેમને પૈસા મળે એવો હવે એકે માર્ગ અવશેષ રહ્યો નથી. તો પછી મ્હને નાહકના વાપદા શું કામ બતાવો છો ? એમ કરીને નાહકની બ્યાજ- શક્તિ કરી ત્હમે હાથે કરીને પોતાનુંજ નુકશાન કરો છો. મ્હેં તો ત્હેમને બે વર્ષ પહેલાંજ યોગ્ય માર્ગ બતાવ્યો હતો. તે પ્રમાણે ત્હમે બધી ઇસ્ટેટ કાઢી નાંખી હોત તો તે વખતે ઉલટા ઋણમુક્ત થવા પછી પણ ત્હમારા હાથમાં પાંચ-દશ હજાર રૂપિયા આવ્યા હોત. પરંતુ ત્હમે તે વખતે મ્હારું કહેવું ન માન્યું. હવે તો ત્હમારા હાથમાં કશુંએ આવી શકે એવું રહ્યું નથી. પણ હવે હું પણ શું કરું. કહો ? હવે મ્હારાથી તો એક દિવસ પણ રોકાવાય એવું રહ્યું નથી. દેસાઈજી, હવે તો ધીરજની પણ હદ થઈ ગઈ. બે ત્રણ દિવસ ઉપર હું આ સંબંધમાં કેવાં પગલાં ભરવાં વાગ્યો

થઈ પડશે તેની સલાહ પણ મહારા બેરીસ્ટર પાસેથી લઈ આવ્યો છું, હું તહમને સ્પષ્ટ કહી દઉં છું કે, આવતી કાલેજ હું વર્તમાન પત્રો તથા હસ્ત-પત્રિકાઓ દ્વારા જાહેર કરી દઈશ અને આડમા દિવસે આ કુંજ-ભવન તથા જમીન જાગીરનું જાહેર લીલામ કરીશ. તહમને આ વિષયમાં કાયદા પ્રમાણે સૂચના (નોટીસ) આપી; પરંતુ તહમે તો તહેનો જવાબ સુદ્ધાં એ આપ્યો નહિ. તડજોડ કરવાના વિષે પણ તહમને કહ્યું—કહેવરાવ્યું, પરંતુ એનું પણ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. હવે હું તહમને આ છેવટની વાત કહી દઉં છું, પછી તહમે મહેને દોષ ન આપતા. ”

એટલું કહીને લાલચંદ શેઠ પ્રતિઉત્તરની અપેક્ષાથી પ્રતાપરાય તરફ જોઈ રહ્યા. પરંતુ ડચાઈ ગયેલા હેસાઈજના મહોદ્દામાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. એટલે ગુણવંતલાલે કહ્યું : “ લાલચંદ શેઠ, આટલાં વર્ષ થોભ્યા તો હવે માત્ર આડજ દિવસ વધારે થોભો—”

એ સાંભળીને લાલચંદ શેઠ વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યા : “ગુણવંતલાલશેઠ, આડ દિવસ થોભવાથી પણ હવે શો ફાયદો થાય તેમ છે ? આટલાં વર્ષો જે રીતે ગયાં તે રીતે આ આડ દિવસ પણ જશે ! તો પણ તહમારા માનની ખાતર હું જરૂર થોભ્યો હોત, છતાં અત્યારે હું નાણાંની સંજ્ઞા ભીડમાં આવી પડ્યો છું એટલે મહારાથી કયુંએ બની શકે તહેવું નથી. ”

તોપણ ગુણવંતલાલે પુષ્કળ સહમજવવાથી છેવટે લાલચંદ શેઠ આડ દિવસ થોભવા કમ્પત્ત થયા. તહેમણે કહ્યું : “ગુણવંતલાલ, કેવળ તહમારા વચનની ખાતરજ હું આડ દિવસ વધારે થોભીશ. શેઠ, હું એવો અડાવનારો માણસ નથી, પરંતુ શું કરું ! ઉપરા ઉપરી હુંડીઓ આવેલી હોવાથી મહારા ગળે પણ ફાસો આવીને અડ્યો છે. વાડ પ્રતાપરાયજી, આ ગુણવંત-લાલશેઠનાના અત્યાગ્રહને લીધે, માત્ર તહેમના માનની ખાતરજ હું હવે આડ દિવસ વાટ જોઈશ. પણ નવમા દિવસે હું સૂચના આપવા પણ આવીશ નહિ અને એકદમ લિલાઈના ઉલ્લોગમાંજ લાગીશ એ નક્કી સમજજો. વાડ ત્યારે બેસો, જયગોપાળ. ગુણવંતલાલ જયગોપાળ. ” એમ કહીને લાલચંદ શેઠ ત્યાંથી ઉઠ્યા.

લાલચંદના ગયા પછી ગુણવંતલાલે પ્રતાપરાય તરફ ફરીને કહ્યું : “ પ્રતાપરાય, આજ લગભગ એક તપઃ થયું, ઘરમાંના સુલ્લક કારણને લીધે આપણા વચ્ચે મતભેદ પડ્યો અને હું કુંજ-ભવન છોડી ગયો. ત્યારથી આજ સૂધીમાં વચ્ચે વચ્ચે તહમે સુખ દુઃખના કેટલાક પ્રસંગો અનુભવ્યા

છે અને મહેં પણ. પરંતુ આપણે એક બીજાની કદી પણ પરવા કરી નથી. આમ છતાં આજ હું મહારી જાતે વણુ બોલાવ્યો અહિં આવ્યો તે જોઇ તહમને નવાઇ તો લાગી હશે. પરંતુ આપણો આ કસહ હવે કેટલા દિવસ સૂધી કાયમ રાખવો છે ? આવી જાતની ધરની ફાટાફૂટથીજ મહોટમહોટાં કુટુંબો નામશેષ થઇ ગયાં છે, એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ, તો પણ તેમાંથી બોધ નહિં લઇએ ? પ્રતાપરાય, પ્રસંગ દરેક ઉપર આવી પડે છે. હું આ ધરમાં પોંખાયો છું અને અહિંજ નહાનાથી મહોટો થઇ સુખ એનમાં દિવસો ગાળ્યા છે. કલ્યાણ દેસાઇ માટે મહેને એટલું બધું અભિમાન છે કે તહેનું વર્ણન પણ ન થઇ શકે ! તહેમની કીર્તિ, તહેમનો પ્રભાવ, તહેમણે પાછળ મૂકેલી જમીન જગીર અને તહેમને જહેને માટે વાજબી અભિમાન હતુ એવો આ કુંજ-ભવન બંગલો કાયમ રાખવાં એ આપણું કર્તવ્ય છે. ”

ગુણવંતલાલની વાતનું રહસ્ય ન રહમજવાથી કટાક્ષથી પ્રતાપરાયે કહ્યું : “ ગુણવંતલાલ, અત્પહારે હું દેવામાં ડૂબી ગયો છું એટલે મહેને નિંદવા માટે અથવા તો એ ઉદ્દેશથી તહમે જો આવ્યા હો તો—”

“ છટ્ છટ્ ! દેસાઇજી, એવો વિચારજ તહમે મનમાં લાવશે ના. હું આજ અહિં આવ્યો છું તે કેવળ તહમને વિનંતી કરવા માટેજ. મહારી એ વિનંતી ઉપર જો તહમે વિચાર કરશે તો કલ્યાણરાયની કીર્તિને કિંચિત્ પણ ધકકો ન લાગતાં તહેમનો માનમર્તબો જેવા ને તેવોજ કાયમ રહેશે અને આ કુંજ-ભવન, ધરબાર અને જમીન જગીરમાંથી કંઇ પણ બીજાના હાથમાં જશે નહિં. એ ઉપરાંત આપણી વચ્ચેથી મતભેદ દૂર થઇ બન્ને કુટુંબો વચ્ચે ફરીથી સ્નેહ જામશે. ” ગુણવંતલાલે મનના વિચારનો રફેટ કર્યો.

ફૂબતો મનુષ્ય ધાસતું તણુખડું પકડવા માટે પણ તડફૂરીયાં મારે છે તેવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા પ્રતાપરાયને તણુખડા ફૂંચી આધારને બદલે, સમ્પૂર્ણ રીતે મદદ આપનાર ગુણવંતલાલ મળ્યા તો તહેનું મન કેમ વશ ન થાય વાર ? થોડાજ સમય પહેલાં તહેમને સમગ્ર જગતમાં ચારે દિશાએ અંધકાર જણાતો હતો, ઉન્નતિની એક પણ આશા રહી નહોતી, પરંતુ ગુણવંતલાલના આવ્યા પછી તે સઘળો પ્રકાર એકાએક ફેરવાઇ ગયો ! ગુણવંતલાલની વાત સાંભળ્યા પછી, પોતે સાંભળ્યું તે ખરું સાંભળ્યું કે સ્વપ્ન હશે તેનીજ પ્રતાપરાયને ક્ષણભર બ્રાન્તિ થઈ. તે બ્રમ દૂર થયા પછી પ્રતાપરાયે કહ્યું : “ ગુણવંતલાલ, હાલમાં હું ચારે બાજુએથી સંકટમાં

સપડાયો છું. ત્હમારા આવ્યા પહેલાં મ્હને સઘળા દિશાએ નિરાશાજ દેખાતી હતી, પરંતુ ત્હમે હવે આશા આપી છે ત્હારે મ્હને જાણે ખરા સંકટ સમયે મદદ કરવા દેવતાજ ઉતરી આવ્યા એમ લાગે છે. પણ ત્હમે શું વિનંતી કરવા માગો છો તે તો જણાવો. ”

“ મ્હારી વિનંતી એટલીજ છે કે, ત્હમે ત્હમારી વીણા મ્હારા વિહારી-ને આપો. ત્હેના રૂપ ગુણ અને વિદ્વતાથી ત્હમે કંઈ અજાણ્યા નથી. ” ગુણવંતલાલે ખુલાસો કર્યો.

“ ગુણવંતલાલ, ” વિચાર કરીને પ્રતાપરાયે કહ્યું, “ જો મ્હારા પોતાના માટે પૂછો તો હું હમણાંજ એ વાતની હા કહું, પરંતુ મ્હારે એ સંબંધમાં ઘરમાં સલાહ લેવી જોઈએ. વળી હું હાલમાં આવી અડચણમાં છું, એટલે—”

“ દેસાઈજી, એ અડચણનો પ્રશ્ન જાનૂએ મૂકા. ” ગુણવંતલાલ વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યા: “ એક વખત ત્હમે જો મ્હારી વિનંતી કબૂલ કરશો તો એ અડચણનો વાયરો પણ ત્હમને નહિં વાવા દઉં. પોતાની ભાવી પત્નીના પિતાનો અડચણમાંથી છૂટકો કરવા માટે મ્હારો વિહારી પાંચ પચાસ હજાર રૂપિયા સ્હામું જીવે તેમ નથી. ”

“ પણ ગુણવંતલાલ, મ્હારે એ વિષે ઘરમાં પૂછવું જોઈએ. હું હવે એમ કરે છું. જાજો જો તે વિચાર કરીને કાલે હું ત્હમને બોલાવવા માણસ મોકલીશ. મ્હારાથી પણ હવે આ ત્રાસ સહન થઈ શકતો નથી. આ દુઃખમાંથી હવે ક્યારે છૂટું એમ મ્હને થયાં કરે છે. ” એમ કહીને દેસાઈજીએ પાછળ જોયું અને મજરાયને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “ મજરાય, ઘરમાં જઈને કહો કે ગુણવંતલાલ આવ્યા છે, અને ત્હેમને માટે ત્હમે સ્હા પણ લઈ આવો. ”

તુરંત મજરાય અંદર ગયો અને ગુણવંતલાલ તથા પ્રતાપરાય વિહારીના શિક્ષણ સમ્બન્ધે વાતો કરવામાં રોકાયા, એટલામાં મજરાય સ્હા લઈને આવ્યો. તે પી પાનસોપારી ખાઈ ગુણવંતલાલ ઘેર જવા માટે ઉઠ્યા અને પ્રતાપરાય ત્હેમને વળાવવા માટે જતા સૂધી ગયા.

ગુણવંતલાલના ગયા પછી દેસાઈજી પાછા આવીને દિવાનખાનામાં કોચ ઉપર બેઠા. એ વખતે ત્હેમના મુખમંડળ ઉપર આશાની છાયા દેખાતી હતી.

અરૂપ સમયમાં ગુરુસાથી લાલચોળ અનેલી મંજુલા ત્હાં આવી અને બોલી : “ ગુણવંતલાલ શા માટે આવ્યા હતા ? મ્હારા ઘરમાં આવવાનું

એને શું કારણ હતું ? એની સાથે ત્હમે અત્યાર સુધી બેસીને વાતો કરી અને વળી રહ્યા પાણીથી ત્હને સત્કાર કર્યો ? એટલું બધું એને માટે શા સારું કરવું પડે ? ”

“ પણ—પણ ! સાંભળ તો ખરી. આટલી બધી ગુસ્સે શા માટે—”

પ્રતાપરાય પત્નીની આગળ સઘળી ઘટનાનું વર્ણન કરે તે પહેલાં જ તપી ગયેલી મંજુલા બોલી ઉઠી : “ સાંભળ્યું ! ઘણુંએ સાંભળ્યું ! સાંભળી સાંભળીને તો આ દશા થઈ ગઈ ! ”

“ મ્હારું સાંભળવું છે કે ત્હારે આ ઘર—ખારનું લીલામ થયા પછી રસ્તાની ભિખારણ બનવું છે ? ગુણવંતસાલ આગ્યા હતા આપણી વીણાનું માયું કરવા—”

“ શું ? ” એકદમ અચકાતે મંજુલા બરાડી ઉઠી : “ મ્હારી વીણાની માગણી ! એના વિના મ્હારું અહીં રચું છે ને—”

એટલું મ્હોટેથી બોલી બાકીનું વાક્ય ન સ્પષ્ટમળ્ય તેવી રીતે બડબડત કરતી મંજુલાએ ગુસ્સાથી વ્યાઢૂળ બની જમીન ઉપર પગ પછાડ્યો !

—::o::—

પ્રકરણ ૨૦ મું.

વિશિષ્ટ વિવાહનો કાયદો.

વિલસુનાં વાક્યો ઉપર વિચાર કરતો નરેન્દ્ર વિહારી સાથે બહાર નીકળ્યો; પણ આશ્રમ પાસે આવ્યો ત્યાં સુધી રસ્તામાં તે એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. રસ્તામાં ત્હેના મનમાં વિવિધ જાતના અપરિમિત વિચારો ઉદ્ભવતા હતા. આશ્રમ તરફ વળવાનો માર્ગ આવતાં વિહારીએ ત્હને ‘ આશ્રમમાં આવે છે ? ’ કરીને પૂછ્યું. પરંતુ ‘ હું હમણાંજ સ્વામીજીને મળી આવ્યો છું; માટે હવે ઘેર જઈશ ’ એમ કહીને તે વિહારીથી છુટો પડ્યો. ત્હને એ વખતે એકલા વિચાર કરવા માટે એકાંત જોઈતી હતી. ગયા પંદર દિવસથી મણી વિષેના વિચારો ત્હેના મનમાં ઘોળાઈ રહ્યા હતા. પરંતુ પાછલા એક બે દિવસથી ત્હને એવું લાગવા માંડ્યું હતું કે, મણીએ અપાર શારીરિક કષ્ટ ભોગવ્યાં હતાં અને વધુ જીવી હોત તો ત્હને વધારે દુઃખ ભોગવવાં પડત, તેથી તે મરણ પામી એથી

દુઃખમાંથી છૂટી. અને એ વિચાર તહેના મનમાં આવ્યો ત્યારથી પત્નીના મરણથી તહેના હૃદયમાં થતી યાતના કંઈક અંશે ઓછી થઈ હતી. તે પણ 'જો મહેં' તહેના તરફ પ્રેમ રાખ્યો હોત, તે માટે તહેને સંયોગ આપ્યો હોત, તે આજ આવો પ્રસંગ આવત નહિ. 'એ વિચાર જ્યારે તહેના મનમાં આવતો ત્યારે તેને સાહજિક દુઃખ થતું અને તે ખોતાને જ દૂષણ દેતો. પરંતુ ધીરે ધીરે તે વિચારોનો પણ લોપ થતો ગયો.

આજથી તહેના મનને નવીન વિચારનો ખોરાક મળ્યો હતો. વિલસુનાં નેત્રોનાં અશ્રુ અને હૃદયને પીગળાવનારાં તહેનાં વાક્ય એજ નવીન વિચારનો વિષય હતો.

વિહારીને આશ્રમ પાસે મૂકીને તે આગળ નીકળ્યો તે વખતે સંધ્યા-કાળ થયો હતો. સાંપરમતિના પૂત્ર ઉપર ગાડીઓ, બાયસિકલો અને મોટરોની તથા ફરવા જતા-આવતા મનુષ્યોની ધમાકા હતી. પૂલના મધ્ય ભાગે આવીને તે નદી તરફ દૃષ્ટી નાખીને ઉભો રહ્યો તે વખતે નદીમાં પાણીમાં તરતા યુવકોની શરત થઈ રહી હતી. અને ટોળીઓ ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની હતી. નરેન્દ્રે પણ એજ કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું હતું તેથી 'ગુજરાત કોલેજ' નું તહેને ઘણું અભિમાન હતું. તે કોલેજમાં હતો તે વખતે ક્રિકેટ અને ટેનીસની રમત ઘણીજ રમતો, પરંતુ વિલાયત ગયા પછી તહેને તરવાનો ઘણોજ શોખ લાગ્યો હતો. ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ પણ થોડા સમયથી એક ખાનગી ક્લબ ડાદી પાણીમાં તરવાની રમત રમવી શરૂ કરી હતી. તે પ્રમાણે આજે નદીમાં ચાલતી શરત જોઈ નરેન્દ્રને પણ મજા જોવાનું મન થયું અને નદીને એક કાંઠે એસી તરતા વિદ્યાર્થીઓને ઉતેજન-આપતા, તાળીઓ વગાડતા તથા ખૂસો પાડતા વિદ્યાર્થીઓના ટોળામાં જઈને પાસેથીજ મજા જોવાના ઉદ્દેશથી તે ધીરે ધીરે પૂલ ઓળંગી નીચે ગયો. નદીને કીનારે ખેડેલા ટોળામાં એ ગુજરાતી પ્રૌફેસરો પણ હતા.

શરત પૂરી થઈ ત્યાં સુધી નરેન્દ્ર તરફ ડોકનું લક્ષ્ય ગયું નહિ; કારણ કે તે એક બાળૂએ ઉભો રહીને શરત જોતો હતો; પરંતુ થોડા સમયમાં શરત પૂરી થઈ, તે વખતે વિદ્યાર્થીઓની ગરબડ પૂરી થઈ. કેટલાક યુવકો વેળામાં હાથડમાલ પાથરીને ખેડ, તે વખતે નરેન્દ્ર પ્રૌફેસરની સાથે ઉભો ઉભો વાતો કરતો હતો.

એટલામાં કલ્પનો સિપાઈ ચહાની 'કીટલી' અને પ્યાલા રકાખી

લઈ આવ્યો. તેં રૂઢા ભરવા જતો હતો એટલામાં એક જણ બોલી ઉઠ્યો :
“ એ-જરા થોભ. ” તે પછી તેણે પોતાના મંડળને ઉદ્દેશી કહ્યું : “ પેલા પ્રોફેસર શાહ અને ભદ્રની સાથે ત્રીણું કાણુ છે ?—બૅરિસ્ટર મિ. નરેન્દ્ર-રાય હોય એવું મને તો લાગે છે. હા-હા એજ છે. જા એ જોશી ઉઠ. એમને બોલાવ. આપણે ત્હેમને રૂઢા આપવો જોઈએ. ”

તુર્તજ જોશી ગયો અને બન્ને પ્રોફેસરો સાથે નરેન્દ્રને પણ બોલાવી લાવ્યો. ત્હેઓ આવીને વિદ્યાર્થીઓ સાથે બેઠા; તે પછી રૂઢાના પ્યાલા અપાયા. રૂઢા પીતાં પીતાં થએલી શરત સંબંધે વાતો ચાલતી હતી. નરેન્દ્ર પણ વિદાયતમાં થતી શરતો વિષેના પોતાના અનુભવની વાર્તા કરી રહ્યો હતો. એટલામાં એક વિદ્યાર્થીએ નરેન્દ્રને કહ્યું : “ બૅરિસ્ટર સાહેબ, આપને એક શંકા પૂછવાની છે. અમ્હારા ગુજરાત કોલેજના પ્રોફેસર સાહેબોનો એ વિષય નથી અને ત્હેઓ એ ભાંજગડમાં પડે તેમ પણ નથી. ”

“ મહેતા, તું બહુ બોલે છે ! ધ્યાનમાં રાખ ! ઠીક નહિં ! ”
વિદ્યાર્થીઓના એ મંડળમાં મહેતા જરા બહુબોલો હતો, ત્હેને દબાવવાના ઉદ્દેશથી જોશીએ કહ્યું.

“ તો શું શંકા થઈ તે પૂછું નહિં કે ? હું જાણું છું તું બહુ શાણો છે તે ! ” મહેતાએ જવાબ વાળ્યો.

“ શંકા થઈ તો તે અવશ્ય પૂછવીજ જોઈએ. ” પ્રો. ભદ્રે કહ્યું.

“ તો પછી મહેતા જે પૂછવું હોય તે પૂછ. મને કંઈ અડચણ નથી. ” જોશીએ રજા આપી.

“ પૂછ એટલે ? સમજ કે ત્હને એકાદ શ્રીમંત વિધવા મળે અને ત્હેની સાથે લગ્ન કરવાની ત્હારી ઇચ્છા હોય.—” મહેતાનું અડધું વાક્ય સાંભળીનેજ બધા વિદ્યાર્થીઓ ખડખડ હસવા લાગ્યા. તેથી મહેતાએ કહ્યું,
“ ત્હમે બધા શું હસો છો ? એવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો શું શંકા નહિં પૂછી રાખવી ? ”

“ હા, હા. મહેતા, ત્હારે કહેવું વાજબી છે ! પૂછ ત્હારી શંકા. ચલાવ. ” કનકરાય વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો.

એટલે મહેતાએ કહ્યું : “ બૅરિસ્ટર સાહેબ, હું એમ કહું છું કે, આપણે એકાદી પરજાતિની શ્રીમંત વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું, અને ત્હેના દ્રવ્યનો જે લાભ આપણને જોઈતો હતો તે આપણને મળ્યો, તે પછી આ બાસુ-બીલ પ્રમાણે આપણે તે વિધવા સાથે ઘટસ્ફોટ કરી સડીએ કે નહિ ? ”

“ વાહરે ત્હારી શંકા ! પૈસાનું કામ પત્યા પછી ઘટસ્ફોટ કરે નહિં ? એ સારો ન્યાય ! ” જોશીએ કહ્યું.

“ ઘટસ્ફોટનાં યોગ્ય કારણો કોર્ટની નજર સમક્ષ રજૂ કરે તો તેમ કરવાની પરવાનગી મળે. ” નરેન્દ્રે કહ્યું; “ પરંતુ ત્હેની સાથે ‘ અસુખીલ ’ નો શો સંબંધ ? તે પરવાનગી તો ઇ. સ. ૧૮૭૨ ના સિવિલ મેરેજ એક્ટની રૂએ આપવામાં આવી જ છે. ”

“ પણ મ્હારું કેહેવું એવું છે કે ”—મહેતાએ ફરીથી કહ્યું, “ ધારો કે એકાદ અસ્થાનિક નિપુત્રિક સ્થિતિમાં મરણ પામે અને ત્હેની વિધવાને દત્તક લેવાની સરકાર પરવાનગી ન આપે તો ત્હેને જે દત્તક લેવાનો હોય ત્હેને દત્તક ન લેતાં ત્હેની સાથે લગ્ન કરે તો તે કાર્યની વચ્ચે એ ખીલ પ્રમાણે સરકાર આવી શકે કે નહિં ? અને જે તેમ થાય તો ત્હેને હક્કદાર માલેક બનતાં અડચણ આવે કે નહિં ? ”

નરેન્દ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું : “ મિ. મહેતા, ત્હમારો આ વિનોદી તર્ક એકાદ સારા અનુભવી માણસને પણ ક્ષણભર ગભરાવી નાખે તેવો છે. જેને દત્તક લેવાનો હોય ત્હેનીજ સાથે લગ્ન એ વિચારજ કાનને—”

“ કેમ, કેમ ઝરિસ્ટર સાહેબ એમ કેમ કહો છો ? ” મહેતા નરેન્દ્રને બોલવા નહિં દેતાં બોલી ઉઠ્યો : “ વિધાયતમાં એંશી વર્ષની વિધવાઓ વીશ વર્ષના પુરૂશ સાથે સ્નેહલગ્ન નથી કરતી કે ? ત્હાં એવાં ઉદાહરણો પણ મળી શકે છે, તો પછી ભારતવર્ષમાં પણ એવું કેમ ન થાય ? સરકાર દત્તક લેવા ન દેતો પછી ત્હેની સાથે લગ્ન કરવામાં શું હરકત છે ? આવાં લગ્નોમાં વરનું વય આઠથી બાર વર્ષ સૂધીનું અને વચૂનું ત્રીસથી ચાલીસ સૂધી રહેશે.”

“ મહેતા, તું તદ્દન મૂર્ખ છે ! ” જોશી બોલ્યો, “ ત્હારે ‘ અસુખીલ ’ ના સંબંધમાં જે પૂછવાનું હોય તે મૂઝી દઈને આવા, મૂર્ખ માણસની માફક ગમે ત્હેવા પ્રશ્નો શું પૂછે છે ? ”

મહેતા : “ અરે, ધારાસભામાં ગમે તે ખરડો રજૂ થયો કે એવીજ નતના પ્રશ્નો પૂછવાના જ. ત્હને શું ખબર છે જોશી ? લવિણ્યમાં મ્હને ધારાસભાનો મેમ્બર (સંખ્ય) થવાનો ચાન્સ (પ્રસંગ) તો પ્રાપ્ત થવા દે. પછી જે વાઇસરૉય સાહેબ પણ દીગ બની જાય તેવી નતના એક એકથી ચડતા પ્રશ્નો હું રજૂ કરું છું કે નહિં તે ! ”

જોશી : “ પણ આ કાંઈ વાઇસરૉયની ધારાસભા નથી. ”

“ એ તો થયું! ” બીજાઓની સાથે હસ્તાં હસ્તાં મહેતાએ કહ્યું. તે પછી ઍરિસ્ટર સાહેબને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો : “ વાર, ઍરિસ્ટર સાહેબ, આજકાલ અમદાવાદમાં ‘ બસુબિલ ’ ની જે ધમાલ ચાલી રહી છે તે ‘ બસુબિલ ’ છે તે શું ? જે મળે છે તે પૂછે છે કે, તું બસુબિલની તરફેણમાં છે કે વિરુદ્ધ ? પરંતુ એ બિલ શા માટે છે એજ વાત જે અમ્હે નથી સમજ શક્યા તો જવાબ તે શો આપીએ ? ”

“ પહેલાં ધારાસભામાં વિશિષ્ટ વિવાહનો કાયદો પસાર થયો છે. તે કાયદા પ્રમાણે ભિન્નભતીય કિંવા ભિન્નધર્મીય સ્ત્રી-પુરુષોનાં લગ્ન થવાનાં હોય તો તે લગ્ન નોંધાવવાં પડે છે. અને તે વખતે ‘ અમે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી કિંવા અન્ય કોઈ પણ ધર્મનાં અનુયાયી નથી, એવું તહેમતે-પરજ્ઞતા યુગલને-કહેવું પડે છે. તે એ કાયદામાં વિશેષ હોવાથી વ્યાલધર્મીય અને બીજા કેટલાક મિશ્રવિવાહ કરનારાઓને પસંદ નથી. મિશ્રવિવાહ કરનાર જાતે ‘ હિંદુ ’ કહેવડાવવા તૈયાર હોવા છતાં ‘ અમે હિંદુ નથી, એવું તહેમતે કહેવું પડે છે તેમ ન થાય. તે માટે પહેલાં પસાર થયેલા એ કાયદામાં યોગ્ય સુધારણા કરવાના ઉદ્દેશથી માનનીય બૂપેન્દ્રનાથ બસુએ હિંદીધારાસભામાં આ બીલ રજૂ કર્યું છે. ” નરેન્દ્રરાયે “ બસુબિલ ” ના અર્થનો રફાટ કર્યો.

તેથી આશ્ચર્ય પામી મહેતા બોલી ઉઠ્યો : “ બસ એજ કે બસુબિલ ? અહે તો ધાર્યું કે અમદાવાદમાં તહેને માટે આટલી મોટી ગર્જનાઓ થઈ રહી છે, તો તહેમાં કંઈપણ મહાન્ કારણ હશે ! આપણા લોક પણ કેવા મૂર્ખ છે. નકામા ન્હાની વાતને મ્હેંટી બનાવી દે છે ! વિશિષ્ટ વિવાહનો કાયદો તો ધણાં વર્ષો ઉપર પાસ થઈ ગયો છે અને હવે માત્ર તહેમાં સુધારણા કરાવવાની છે તહેમાં આટલું અટ્કાસ ! પછી હું કહું છું—”

“ ધણુએ કહ્યું ! ઉઠો હવે. રાત પડી ગઈ. ” બેશી વચ્ચે પૂરાયો અને આખું મંડળ ઉભું થયું.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

વિવાહ વિશે વીણાનો સંકલ્પ.

“ આ અભિમાન હવે છોડી દે. કાલે બીજા ભાગવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો—”

“ પણ કોણ લાવ્યું એ પ્રસંગ ! ”

“ અમે જામ મારી, હવે ત્હારે કંઈ કહેવું છે ? નકામી એની એ વાત કાઢીને માથું દુઃખવી નાખે છે એમાં શો ફાયદો છે ? તું હવે ગમે ત્હેવાં મ્હેણાં માર પરંતુ એથી કંઈ લાભચંદ શેકતે આ ધરબાર અને જમીન જાગીરનું લીલામ કરતાં અટકાવી શકાશે નહિં. આજ ત્હને આટલું અભિમાન છે, પણ કાલે બધું વેચાઈ જશે પછી તું એ બધું ક્યા ધરમાં બોગવી શકીશ ? એર ખાઈને પ્રાણુ આપવાની વેળા આવી પહોંચી છે, એની ત્હને કલ્પના પણ છે કે ? ” પ્રતાપરાય દેસાઈએ પત્ની સમક્ષ ભાવી પ્રસંગનું શીઠા ચિત્ર દોરી બતાવ્યું.

એ સાંભળ્યા પછી મંજુલાને ઝૂંમી રહેલા મંકટની કંઈક કલ્પના થઈ ! એક વખત ત્હેણે દિવાનખાનામાં દષ્ટિ ફેરવી, તે વખતે ‘ આ એશઆરામથી ભરેલું ધર કાલે વેચાઈ જશે તો મ્હારે ક્યાં રહેવા જવાનો પ્રસંગ આવશે, ’ એ વિચાર ત્હેને થયો, અને ક્ષણભર તેમાંજ તે ડૂબી ગઈ.

પત્નીની એવી સ્થિતિ જોઈ ત્હેના મન ઉપર વધારે છાપ પાડવાના ઉદ્દેશથી પ્રતાપરાયે કહ્યું : “ કાલે આ બધું વેચાઈ જશે પછી આપણી શી દશા થશે એ વિચારથી હું ભ્રમિષ્ટ થવાના માર્ગે ચડ્યો છું. જમીન જાગીર ગઈ કે ઉત્પન્ન પણ ગયું પછી આ મિનજી વર્તણૂક શાના ઉપર ચાલશે ? આજ સૂધી તું જહાગિરદારણુ કહેવાય છે, પણ પછી ત્હને લોકો ભિખારણુ કહીને બોલાવશે એનો કંઈપણ વિચાર કર્યો ? ”

“ એવી સ્થિતિ છે તો પછી...પછી—ત્હમે વીણાનાં લગ્ન શી રીતે કરી શકશો ? ” મંજુલાની વાણીમાં હવે રહેજ મૃદુતા આવી.

“ એજ વાત હું ત્હને કહેવાનો હતો. પણ ત્હારો મિનજી ઝોર છે ને ! તું ઠાઈને બોલવા દે ત્હારે ને ? તું તો ગુણવંતલાલનું નામ દેતાંજ રૂંધી ઉઠીને ! ”

પ્રતાપરાયના આ ઉપાલંબનો મંજુલાએ કંઈપણ ઉત્તર ન આપ્યો, એટલે ધીમે ધીમે ત્હેમણે ગુણવંતલાલ સાથે થયેલી વાત કરવાનો આરંભ કર્યો. અને છેવટને ક્યારે ગયેલો લાલચાંદ ગુણવંતલાલના વચન માટે કેવી રીતે થોભ્યો, ગુણવંતલાલ પોતાનું સઘળું ઋણ ફેડવા શા માટે તૈયાર થયો છે, ત્હેની વિનંતી શી છે વગેરે સઘળા હકીકત ક્રમે ક્રમે કહી અંભ-ગાત્રી ત્હેમણે કહ્યું: “ ખર્ચની રકમ કચ્છાંથી લાવવી એનું ઠેકાણું નહિં હોવાથી જ મ્હેં વીણાનું હળુ સૂધી લગ્ન કર્યું નહોતું ! પણ હવે જો આ યોગાયોગ કેવો મળી આવ્યો છે તે ! ત્રિહારી પણ કાંઈ રીતે ખરાબ નથી. ચાલુ વર્ષે તે છેવટની ડાકટરની પરીક્ષામાં બેઠો છે, અને ત્હેને બીજો ભાઈ નહિં હોવાથી લગ્ન થવાથી વીણાજ ત્હેની સઘળી મિલકતની માત્રકણુ થશે. માટે જો કાલે આપણે હકાર સ્વચ્છ સંદેશો મોકલીએ તોજ પરમ દિવસે આપણા ગળામાંથી ઋણનો ફાંસો છૂટી જાય.

“ પણ વીણા તો કહે છે કે હું લગ્ન જ કરવાની નથી તે ? ”

“ એ તો ગમે તેમ કહે ! એનું કહેવું સાંભળે ડાણુ ! અને ત્હેને સ્હમજણુ પણ શું હંધાય ? હું કેવળ ત્હારો મત લેવા માટેજ થોભ્યો છું. નહિં તો ગુણવંતલાલને કચ્છારનીએ હા પાડી દીધી હોત. અને અત્તહારે તું કે વીણા ના કહો તો પણ હું થોડો જ સાંભળું તેમ છું ? કારણુ દહેણુદાર મ્હારા ગળે ફાંસો નાખશે ! એમાં ત્હમારું શું ગયું ? ”

“ ત્હારે એમ કરીએ. રાતે વીણાનો મત લઈએ અને કાલે પ્રજ્ઞરાયની સાથે ગુણવંતલાલને સંદેશો મોકલાવીએ.” તે દિવસે જ પ્રતાપરાય દેસાઈ પેટ ભરીને જમી શક્યા. ત્હેમને ત્હારે જ ઉત્સાહનો ફરીથી અનુભવ થયો. પ્રજ્ઞરાય પાસે ત્હેણે સઘળા લેણુદારોના હિસાબનો આંકડો તૈયાર કરાવ્યો, તો સઘળું નહાનું-મ્હોટું દેવું મળીને સાડાહજાર રૂપીઆનો આંકડો થયો. આટલી મોટી રકમ ફક્ત વીણાનાં લગ્ન માટેજ મળશે, એટલે વરને બદલે વધૂને સાડાહજાર રૂપીયાની પહેરામણી મળશે એવું ત્હેમને લાગ્યું. એક વખત જો પોતે કર્જ-મુક્ત થાય તો પછી જે વાર્ષિક ઉત્પન્ન નિયમસર આવે, તેનો ત્રેવડથી વિનિયોગ કરવામાં આવે તો પોતે સારી રીતે સુખમાં રહી શકે, એવી ત્હેમને ખાત્રી હતી. એ કાર્યમાં મંજુલાએ આટલી સરલતાથી હા પાડી તેથી પ્રતાપરાયને વધારે આનંદ થયો હતો. ખરી રીતે ગુણવંતલાલના વિષયમાં પહેલેથી મંજુલાનું જ મન ક્ષુબ્ધિત થયું હતું, અને મંજુલાની ખટપટથી જ તે કુંજ-ભવન છોડી ગયા હતા. તેથી મંજુલાનું મન શી રીતે વળશે એજ પ્રતાપરાયના મનમાં

મોટા પ્રશ્ન હોતો. પરંતુ સુદૈવે ત્હની જલદી સમ્મતિ મળી તે એક સુચિદ્ધન છે એવું ત્હને લાગ્યું. વીજ્ઞાની સમ્મતિ માટે પ્રતાપરાયને લગ્નારે ચિંતા નહોતી. કારણ કે ત્હમને ખાતરી હતી કે વીજ્ઞા સારી સુશિક્ષિત અને સમજદાર બાળા હોવાથી પોતાની ખરી રિયતિ ત્હને જણાવવામાં આવશે તો આનંદથી તે એ વાત માન્ય કરશે જ.

દેસાઈજી તથા મંજુલા વાળુ પાણી કરી દિવાનખાનામાં બેઠાં હતાં. ત્હમની પાસેજ એક બાળુએ વીજ્ઞા લખતી બેઠી હતી. પતિપત્ની વચ્ચે થોડી આડી અવળી વાતો થયા પછી પ્રતાપરાયે વીજ્ઞાને પોતાની પાસે બોલાવી. વીજ્ઞા ત્હમની પાસે આવીને બેઠી એટલે સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે ત્હમણે કહ્યું: “ જો બ્હેન, હવે તું કંઈ ન્હાની નથી. તેથી હવે અમારે ત્હારા સુખદુઃખનો જે કંઈપણ વિચાર કરવો હોય તે ત્હારી અનુમતિથી જ કરવો બોધ્યો એવી મ્હારી માન્યતા છે. ત્હને અત્ક્રાર સૂધી અમે અવિવાહિત રાખી ત્હનું એક સખળ કારણ હતું; પરંતુ હવે ત્હારું લગ્ન કરી ત્હારા ઋણમાંથી મુક્ત થવું એવું અમે નક્કી કર્યું છે. ”

“ પણ મ્હારે તો લગ્ન જ કરવું નથી તે ! ” વીજ્ઞાએ વગર સંકોચે રોકડો જવાબ આપ્યો.

“ કેમ વાર ? ”

“ કારણ કે લગ્ન કરીને સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. ”

“ પણ અમારી ઇચ્છા છે તે ? ”

“ ત્હમારી ઇચ્છા હોય એથી શું ? સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન ત્હમારો નથી, તેથી ત્હમને એનું મહત્ત્વ સમજાશે નહિં, અને તેથીજ ત્હમારી ઇચ્છાનો કંઈ ઉપયોગ નથી. માટે ત્હમે એ સંબંધમાં મ્હને કંઈપણ નહિં કહો તેજ ઠીક છે. ”

“ કહું કેમ નહિં ? અને ત્હમાં ત્હને સમજણ પણ શી પડે છે ? ” દેસાઈજીએ વીજ્ઞાના વિચારની અવગણના કરી.

“ મ્હને તો એમાં ઘણી સહમજણ પડે છે ! ” વીજ્ઞાએ પોતાનું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કર્યું: “ સ્વાતંત્ર્ય એ શું એ જો હું સહમજતી ન હોત તો અત્ક્રારે જ મ્હેં ત્હમારું કહેવું માન્ય કર્યું હોત. પણ નહિં ! સ્વાતંત્ર્યની મ્હને હવે સારી રીતે કલ્પના થઈ શકે છે. પુરૂષવર્ગે સ્ત્રી વર્ગને દાસી તુલ્ય લેખી ત્હમના સર્વ હક્કોને પગ નીચે છૂંદી નાખ્યા છે. અને તેથીજ આપણો સમાજ દિવસે દિવસ અવોગતિને પ્રાપ્ત થતો જાય છે. ”

વીણાનું આ ટૂંકું પરંતુ સ્પષ્ટ ભાષણ સાંભળીને અતાપરાય ગભરાઈ ગયા ! અને વીણાને સહમજવવી એ પોતાને માટે ઘણું કઠિન કામ થઈ પડશે એવું તહેમને લાગવા માંડ્યું. તહેમણે વીણા માટે પહેલાં કરી રાખેલી કલ્પના ખોટી હતી ! મંજુલાને મનાવવી ઘણું કઠિન છે, એમ તહેમણે ધારતા હતા તે જલદી સહમજ ગઈ; પરંતુ વીણાને સહમજવવી ઘણું સહેલી છે એવી તહેમણે કરી રાખેલ કલ્પના ખોટી હતી, અને તહેમને સહમજવવામાં પોતાને કેટલો શ્રમ પડશે તહેની હવે તહેમને કલ્પના પણ થઈ શકતી નહોતી. મંજુલા તો તે વખતે મૌન ધારણ કરીને ખેશી રહી હતી, કારણ કે તહેમને વીણાનાં વાક્યો સાંભળી ખાત્રી થઈ હતી કે, પોતે પુત્રીના પ્રશ્નના કંઈપણ સ્વીકાર આપી શકે તેમ નથી. શિવાય વીણાનો સ્વભાવ હઠીલો અને મનનું ધાર્યું કરનાર છે તે પણ મંજુલા સારી રીતે સહમજતી હતી.

“ સમાજ અધોગતિએ જશે ત્યારે જશે, પણ હમણાં હું અધોગતિએ જઈશ ત્હેનો કંઈ વિચાર કર્યો ? ” પિતાએ પુત્રીને કહ્યું.

“ આપણા લોકો સૂલ કરે છે તે અહિંજ ! તહેમને ત્હમારો સ્વાર્થ તપાસવાની દુષ્ટ ટેવ પડી છે અને તેથીજ આપણા લોકોની આવી સ્થિતિ થઈ છે.” વીણાએ હિંદુ માળાપોના એક દુર્ગુણનું પિતાને દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“ વીણા, એ વાતનો આપણે પંછીથી વિચાર કરીશું; પણ હમણાં હું શું કહેવા ઇચ્છું છું તે તો સાંભળ.” દેસાઈએ વિનિત ભાવે બોલવા માંડ્યું : “ ત્હારા માટે મ્હેં એક વિદ્વાન અને વળી આપણો એક અતલજાને જ સગો તથા ત્હારા ધાઢ પરિચયનો છોકરો શોધી કાઢ્યો છે.”

વીણા એ વખતે નિરતર રહી, એટલે મંજુલાએ કહ્યું : “ એ કયો છોકરો હશે એ તું સહમજ કે વીણા ? આપણા ગુણવંતલાલનો વિહારી ઠીક કે નહિ ! ”

“ કાણ ! ખેલો વિહારી ? જરૂર ! ” કોધથી લાલ પ્રદેશ ઉપર કરચલીઓ પાડતી વીણાએ તુચ્છતાથી કહ્યું : “ મ્હારે લગ્ન કરવું જ નથી, એ જ મ્હારો નિશ્ચય છે. પરંતુ ધારો કે કદાચ મ્હારો નિશ્ચય ફેરવું તોપણ હું એ લિખારડા વિહારી સાથે તો કદી પણ લગ્ન કરવાની નથી. અને વળી લગ્ન નહિં કરવાની મ્હેં મ્હારી બહેનપણીઓ પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી છે.”

“ વીણા, ત્હારે લગ્ન કરવું જ પડશે. તે શિવાય છૂટકો જ નથી.” દેસાઈએ દઢતાભર્યા સ્વરે કહ્યું.

“ મહેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે હું લગ્ન કરનાર જ નથી. ” યુરોપીય જાવનાથી રંગાયલા હૃદયવાળી વીણાએ પિતાને એટલીજ દઢતાથી જવાબ આપ્યો.

“ ત્યારે લગ્ન કરવુંજ પડશે. વીણા ! હું ફરીથી ત્હને ગાઇ વગાડીને કહું છું. ” પ્રતાપરાયે સહજ ગુસ્સે થઇને કહ્યું : “ ત્હેં પ્રતિજ્ઞા કરી તે વખતે અમ્હારી સલાહ લીધી હતી કે ? ” પિતાએ નવો મુદ્દો ઉઠાવ્યો.

“ એમાં તમારી સલાહ લેવાની શાની ? મ્હારા વિચારસ્વાતંત્ર્ય ઉપર ત્હમારો હક્ક નથી. ” વીણાએ પોતાના હક્કનું પ્રતિપાદન કર્યું.

“ જાણું છું ત્હારા વિચારસ્વાતંત્ર્યને ! પણ પૂછે છે કેણુ ત્હારા એ વિચારસ્વાતંત્ર્યને ! ” એમ કહીને દેસાઇજીએ ક્રોધથી મ્હોં ફેરવ્યું. તે વખતે મંજુલાએ કહ્યું, “ વીણા, આ સાફ કહેવાય બેટા ! વડીલજનો કહે તે સાંભળવું નહિં એજ તું શાળામાં જઇને શિખી છે કે ? છોકરીઓએ લગ્ન નહિં કરવું એવું કહેવાથી કેમ ચાલે વાફ ! શું અમે ત્હારાં લગ્ન કરીએ છીએ તે ત્હારા ગેરલાલ માટે કરીએ છીએ કે ? છોકરો કેવો સારો છે. ડોક્ટર થયો છે.— ”

“ હવે હું સ્હમજી શકી ! હમણાં હમણાંનો વિહારી આપણા મકાન પાસે, કદી કદી મ્હારી નિશાળ પાસે, તો કેાઇ વખત હું મ્હારી સખીએ સાથે ફરવા જતી હોઉં ત્યાં આંટા મારે છે, તે શા માટે ! એ હવે હું સ્હમજી. ” માતાની વાત સાંભળવાની પરવા નહિં કરતાં વીણા બોલી ઉઠી : “ વિહારીતું એ વર્તન ખરાબ ગણાય ! આ, હું હવે ત્હને સ્પષ્ટ કહું છું કે, આ લગ્નની વાત ત્હમે હવે ફરીથી કેાઇ દિવસ મ્હારી આગળ છેડશો ના. અને તેમ કરશો તો પણ હું તે કદી સાંભળનાર નથી. ” એમ કહીને વીણા ક્રોધાવેશમાં પોતાના શયનખંડ તરફ ચાલી ગઇ.

“ કેટલી હડીલી છોકરી છે ! ” ત્હેના ગયા પછી પ્રતાપરાયે કહ્યું, “ મ્હને તો લાગતું હતું કે વીણા મ્હારી વાત સાંભળશે અને તુરતજ સમ્મતિ આપશે. પણ અહિં તો તદ્દન જુદોજ પ્રકાર દેખાયો ! કેમ હવે શું કરીશું ! ગુણવંતલાલને કાલે સંદેશો તો મોકલવો જ બોધ્યો. આ છોકરી આવી માથાની ફરેલ છે, એવું બે તે જાણી જશે તો કદાચ ના જ પાડશે, અને એમ થયું તો પછી પતી રહ્યું બધુંએ ! શા આ નશીબના રંગ છે ! નશીબે એક બાળુ લાવી મેળવી તો બીજી છટી ગઈ ! ” પત્ની આગળ પતિએ પેટનો ઉભરો કાઢ્યો.

“ હવે એમ કરો. જે દિવસ જવાદો અને પછી વીણાને સહમજવી લઈશું.” મંજુલાએ પતિને નવા માર્ગનું સૂચન કર્યું.

“ જે દિવસ જવા દેવાનું કહે છે પણ એટલો વખત છે ક્યાં ? બધાં દિવસ કરતાં તો આઠ દિવસ ઝપાટામધે ચાલ્યા જશે તેનું શું ? ” પ્રતાપરામે નવા માર્ગની મુશ્કેલીનું પત્નીને દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“ છોકરીને કેવી રીતે સહમજવી ! ” એ વિચારમાં આ રીતે ખનિ-
ષ્ટનીએ કેટલોએ વખત ગુમાવ્યો. પ્રતાપરાયને તો એ વખતે કંઈ સૂઝતું
જ નહોતું. જે વીણા ઉપર લગન કરવાનું દયાણુ કરીશું તો ને જેનાના
જીવ ઉપર આગ્યા વિના નહિં રહે, એવું ત્હેના એકંદર વર્તન ઉપરથી
ત્હેમને લાગ્યું એટલે હવે શું કરવું ? છોકરીને સહમજવી સ્ત્રી રીતે !
એતો ત્હેમને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. છેવટે ત્હેમણે ધારૂં કે કનકરાય પાસે
વીણાને સહમજવાનો પ્રયોગ કરી જોવો. તેથી કનકરાયને સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિ
સહમજવી વીણાને ત્હેની માર્ફત સહમજવાનો ત્હેમણે છેલ્લો વિચાર કર્યો.

— ૦ —

• પ્રકરણ ૨૨ મું.

— ૦ —

નિરાશામાં આશાનું કિરણ.

“ કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છૂપાઈ છે. ”

(રવ. મહિમાવ.)

— ૦ —

પોતાની સાંપત્તિક સ્થિતિ આટલી લયંકર નિરૂપાવસ્થામાં છે, તેની
કનકરાયને કલ્પના સુદાંએ નહોતી. તેથી જ્યારે પ્રતાપરાય દેસાઈ દિશાનું
અગળ હાથમાં લઈને ત્હેને કર્જના આંકડા એક પછી એક બતાવવા લાગ્યું,
જ્યારે ત્હેના હાંન ગગડી ગયા. અને ત્હેને લાગ્યું કે એ બધું દેહું પતાવવ
માટે તમામ ઇસ્ટેટ વચાવ તોપણ સઘળા ઝણુમાંથી મુકત થવાય નેજ
નથી. પણ કર્જ પેટે તમામ માલમિલકત ચાલી ગયા પછી પોતાની સ્ત્રી
સ્થિતિ થાય એ વિચાર થતાંજ ત્હેના મોતીયા મરી ગયા. પોતાનું આ
મિજબજ વર્તન, સુખ ચેન અને મનોરાજ્ય તથા અભિમાન બધું છૂગમાં
મળી જશે, એવો ત્હેને અત્યારથીજ ભય લાગવા માંડ્યો; અને વિકળ
ચિત્તે બહાવરાની મારફત તે પિતાના મુખ સહામે જોઈ જ રહ્યો. છેવટે પોતાના
ચરાંકમથી થયેલ કર્જના આંકડા વાંચી રહ્યા પછી પ્રતાપરાયે કહ્યું:—

“ આટલા મોટા ઋણુભાર નીચે દબાઈ જવાથી આપણી આવી ભયંકર સ્થિતિ થઈ છે. થોડા દિવસ પહેલાં ને તહારી સહી મળી હોત તો લાલચંદ શેઠ બીજા વધારે દિવસ થોભ્યો હોત, પણ હવે તો છેક છેલ્લે ક્યારે પાણી આવી ગયું છે. કાલે જ આપણા ઘેર, (લાલચંદ શેઠ આવ્યા હતા. ” એમ કહી બનેલી સર્વ હકીકત કહી સાંભળાવી, વીણાએ પકડેલી હાંની વાત પણ તહેમણે ક્રમશઃ કહી સાંભળાવી.

ગુણવંતલાલે આપેલી આશાની વાત સાંભળી, પોતાને માથેથી કાઢી પ્રકારનો મોટો બોળે ઉતરી ગયો હોય તહેવું કનકરાયને થયું અને સઘળા પ્રકારના એશઆરામને રામરામ કરીને બીજેજ દિવસે પોતાને કોષ કંગાળ મુંપડીમાં જઈને રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત નહિં થાય, એમ લાગવાથી સતોષ થયો. પણ પોતાને સંકટમાંથી મુક્ત કરવાની કુચી વીણાના જ હાથમાં છે, માટે તંને કોષ પણ રીતે સહમજવવી જોઈએ એમ વિચારી તહેણે કહ્યું: “ પિતાજી, ને એવી સ્થિતિ છે તો વીણાને સહમજવવી જોઈએ. એને ને એક એ શિખામણની વાતો કહીશું તો તે જરૂર સહમજશે એવી મને ખાતરી છે. ”

“ નહિં રે બાપુ ! અમે ગઈ કાલે જ અમારાથી થાય તેટલું કરી ચૂક્યાં, પણ એ તો લગારે સાંભળતી જ નથી ને ! ” પિતાએ પુત્ર સમીપ પોતાની નિરાશા વ્યક્ત કરી.

“ વાર ત્યાં હવે હું પ્રયત્ન કરી જોઉં છું. ” એમ કહીને કનકરાય પિતા પાસેથી ઊઠી વીણાના ખંડ તરફ જવા નીકળ્યો.

વીણા પોતાના અભ્યાસ ખંડમાં બેઠી બેઠી વાંચતી હતી. તહેણે પોતાના લાઘને અંદર આવતો જોઈ, તે લગ્નના સંબંધમાં જ કંઈ કહેવા આવ્યો હશે એમ ધારીને તહેણે કનકરાયને પ્રવેશતાં પહેલાંજ કહ્યું:

“ કનકરાય, તું તહારી પાસે શા માટે આવ્યો છે તે હું સારી રીતે સહમજું છું. પણ હું તને પહેલેથી જ કહી દઉં છું કે, તું જે વાત કરવા માગે છે તહેનું કંઈ પણ ફળ આવવાનું નથી. તેમ છતાં ધરનાં બધાં માણસેદ મને જો આ પ્રમાણે ત્રાસ આપશે તો હું સાફ સાફ કહી દઉં છું કે હું અહીંથી ચાલી જઈશ અને આર્ય મહિલા સમાજમાં જઈને રહીશ. ”

“ વીણા, તહારી એ માન્યતા ભૂલભરી છે. હું તહારી પાસે બીજાજ દેશથી આવ્યો છું. તહારે લગ્ન કરવું નથી, અને આ જન્મ અવિવાહિત રહીને દેશસેવા કરવી છે એ તહારા વિચારો મને પણ ધણાજ પસંદ છે. ”

કનકરાયે વીણાને સહમગ્નવતાં કહ્યું: “પણ મહારૂં માત્ર ત્હને એટલુંજ કહેવું છે કે તું મહારી સાથે શાન્ત ચિન્તે વાત કર, એટલે આપણે બન્ને ભાર્ગ બહેન સારી રીતે વિચાર કરી છેવટના નિર્ણય ઉપર આવીએ. હાલમાં દેવાને લીધે આપણી કેવી સ્થિતિ થઈ છે, તે ત્હને ખબર છે કે ?”

“હા. કાલે ડુંગ-લવનનું લીલાંઉ થશે. પણ એમ થાય તો પણ મહને ત્હેમાં શી રીતે ખરાબ લાગવાનું હતું ? મ્હેં થોડુંજ કર્જ કર્યું છે, અથવા તો મહારે માટે પિતાજીએ ઓછુંજ કર્જ કર્યું છે ?” વીણાએ રોકડું પરખાવ્યું.

“તે ખરૂં ! પણ આપણાં ઘરખાર અને માલમિલકતનું લીલાંઉ થવા પછી આપણે એકાદ કંગાલ ખૂંપડીમાં રહેવા જવું પડશે ત્હેનો ત્હે વિચાર કર્યો કે ?” કનકરાયે વીણાને લયંકર ભાવિનું દર્શન કરાવ્યું.

“હા. પણ જાહેણું કરજ કર્યું હશે તે જશે. હું તો કદી પણ નાદિં જાઉં !”

“તો પછી તું ક્યાં જઈશ ?”

“મહારે તો ઘણાંએ ફેકાણાં છે. અહિં સુરત અને મુંબઈમાં ‘વનિતા વિશ્રામ’ છે, પૂણામાં ‘સેવાસદન’ છે, બંગાળામાં ‘છડિઅન રિક્ષર્ષ એસોસિએસન’ છે, ઉમરાવતીમાં ‘વનિતા સમાજ’ છે, હુંદ્રાપાદમાં ‘અબલોક્ષિત મહિલા સમાજ’ છે. તે દરેક સ્થળે પત્ર લખી હું ત્હેમને મહારી ખરેખરી સ્થિતિ જણાવીશ, અને અવિવાહિત રહી દેશસેવા કરવાનો મહારે ઉદ્દેશ પણ ત્હેમને જણાવીશ.—”

“પણ વીણા, આપણાં ગૃહછિદ્રો લોકોને જણાવી મદદ માગવી આપણાં કુલશીલને યોગ્ય નથી.” કનકરાયે મોટાઇની મદત્તા સહમગ્નવી.

“અને કાલે સદવારે લિલાંઉ થશે અને આખી દુનિયાં યુઃ યુઃ કરશે તે યોગ્ય છે કે ?” વીણાએ તડને ફડ જવાબ આપ્યો.

વીણા કાઠનાથી સહજમાં હારી જાય ત્હેવી નહોતી. ત્હેના પ્રત્યેક હિતર પ્રશ્ન કરનારનાં મ્હોઢાં બંધ કરી નાખતા હતા. કનકરાય પણ બહેનના જડખાતોડ જવાબ સાંભળીને ગલરાઇ ગયો. હવે ત્હેને સહમગ્નવવા માટે કઇ યુક્તિ કામે લગાડતી એજ ત્હેને સહમગ્નતું નહોતું. તો પણ દેસાઇ કુટુંબના શીરે ઝૂંભી રહેલ સંકટ રૂપી વાદળ નિવારવાનો સઘળો આધાર વીણા ઉપર અવલંબિત હતો. બે વિહારી સાથે લગ્ન કરવાની તે હા પાડે તોજ યુણવંતલાલ તરફથી મદદ થાય તેમ હતી, નહિં તો ઘરખાર અને જમીન-જમીરનું લિલાંઉ થાય તેમ હતું તેથી એન કેન પ્રકારેજ ત્હેને

સ્હમજવવીજ બેઠએ, એ ખરૂં, પણ શી રીતે સ્હમજવવી એજ ઉપાધ્ય નહેને જડતો નહેતો. કેટલીક ક્ષણો સુધી સ્તબ્ધ બની ગયા પછી કનકરાયને એક નવી દિશા સૂઝી. તે અજમાવી જોવાની ઇચ્છાથી તહેણે કહ્યું: “ વીણા, હું એમ કહું છું કે ત્હારી દેશસેવા કરવાની ઇચ્છા છે. તે પ્રમાણે લગ્ન થવજ પછી ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે દેશસેવા કરવાની પરવાનગી આપે એવો પતિ ત્હને પ્રાપ્ત થાય, તો પછી લગ્ન કરવામાં ત્હને શું હરકત છે ? ”

“ હરકત તો મ્હોટીજ છે. મ્હારી સ્વતંત્રતા જાય એ પહેલી વાત ! અને પોતાની પત્નીને ત્હેની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવા દેવાની પરવાનગી આપે એટલું મનોબલ જતાવનાર પુરૂષ આપણા આખા સમાજમાં એક પણ નહિં મળે, એ બીજી વાત ! ત્હમે પુરૂષ વર્ગ ગમે તેટલા સુરિક્ષિત બનેા. સ્ત્રીઓના હક્કની ચળવળને સહાયક છો એમ બતાવવા ગમે તેટલાં ભાષણો આપો અને લેખો લખો, પરંતુ છેવટે ત્હમાડંજ ત્હમે ખરૂં કરી બતાવશો ! ત્હમારા ગમે તેટલા ઉચ્ચ આશય હશે તો પણ એક વખત લગ્ન થયાં અને સ્ત્રી ઘરમાં આવી એટલે ત્હેની સાથે ત્હમે દારી તરીકે જ વર્તશો ! અને જીવનને લીધે ત્હેને બિચારીને પણ પતિની તાબેદારી સ્વીકાર્યા વિના છૂટકા નહિં જ થાય. તે કરતાં લગ્ન જ નહિં કરવું એના જેવું બીજું સુખ જ નથી ! ” વીણાએ વીસમી સદીના પુરૂષવર્ગના વર્તનનું આબેહુબ ચિત્ર દેરી બતાવ્યું.

“ હવે કનકરાય વીણા આગળ તદ્દન નિરૂત્તર બન્યો. છેવટે કેટલીક પળો પછી તદ્દન હતાશ થઇને તહેણે કહ્યું: “ બહેન, ત્હાડં કહેવું અક્ષરશઃ મ્હને માન્ય છે, પણ સંતાનોએ માતૃપિતા પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડવું જ બેઠએ; એવા આર્યશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, અને શિક્ષિત સંતાનોએ તો પોતાના ધર્મ સમ્પૂર્ણ રીતે સદા કરવા જ બેઠએ. ”

“ પણ માઆપ જ જો પોતાના કર્તવ્યને અને ધર્મને ઉંચાં મૂકે છે તો પછી સંતાનોએ પોતાનાં કર્તવ્ય ન બજાવ્યાં એમ કહીને ત્હમનદ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારની જવાબદારી મૂકી શકાય જ શી રીતે ? ”

પોતાના સઘળા ઉપાયો નિષ્ફળ જતા બેઠ, “ વીણા, તું તો મ્હને સ્વાગરે બેસવા જ દેતી નથી ” એમ કહીને કનકરાય ચૂપ થઈ ગયો. પણ જોવી રીતે નિરાશ થઇને બેશી રહેવાથી કંઈ આવતુ સંકટ ટળી શકે તેમ નહોતું. તેથી વીણાને શી રીતે સ્હમજવવી એની તે મન સાથે ગડમથલ ટી નહો હતો. એટલામાં એકએક ત્હેના મનમાં એક વિચાર આવ્યો.

એનું કંઈક સાર્યક થશે એવી આશાથી તે એકદમ બોલ્યો: ” વીણા, બહુએ રહ્યું. હું હવે એક વાત કહું તે પ્રમાણે તું કરીશ ? બે કરે નહીં ત્હારી ઇચ્છા પાર પડશે અને પિતાજી સંકટમાંથી મુક્ત પણ થઈ શકશે. ”

“ કરવા જેવું હશે નો કરીશ, નહિં તો ના પાડીશ. ” વીણાએ સંદિગ્ધ હિતર આપ્યો.

“ વીણા, બે ચાર છ દિવસમાં પૈસાની સમસ્યા થઈ નહિં શકે નહીં આપણી તમામ માલમિલકતનું લિલાંબ થશે. પણ બે તું લગ્નની હાથ ધરે તો પિતાજીનું પસાસ-સાક હગ્ગર રૂપીઆનું તમામ દેવું વાળી આપવા ગુણવંતલાલ અત્તહારેજ તૈયાર છે. તેથી મહેં એવો તોડ કાઢ્યો છે કે, તું વિહારી સાથે લગ્ન કરવાની હા પાડ. એટલે ગુણવંતલાલ પાસેથી નાણા મળે અને પિતાજી કર્જમુક્ત થાય. ”

“ પણ કયૂમ કરવા પ્રમાણે બે હું લગ્ન ન કરું તો આપણે પૈસા સેવામાં વિશ્વાસઘાત કરેલો નહિં કહેવાય કે ? ” વીણાએ વાંધો બતાવ્યો.

“ પણ હું કહ્યાં કહું છું કે તું વિશ્વાસઘાત કર ! તું લગ્ન કર અને થોડા દિવસમાં ઘટફોટ-જૂટાછેડા-કરી લે. તે માટે ત્હારે કારણો બતાવવા પડશે ત્હેનો આપણે પછીથી વિચાર કરીશું; પણ હાલ તો પિતાજી એથી સંકટમાંથી મુક્ત થશે ! ત્હને વિહારી પસંદ નથી અને તાબેદારી ત્હારે કરવી નથી, એ કારણો તું કાર્ટ સમક્ષ રજુ કરી શકીશ ! ” કનકરાયે વિચિત્ર યોજના બતાવી.

હવે વીણા માટે વિચારનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો ! આટલા વખત સુધી પોતાના મુદ્દાઓથી બીજાઓને વિચારમાં નાખનારી વીણા હવે કનકરાયે રજુ કરેલા મુદ્દા ઉપર વિચાર કરવા લાગી. પોતે હજાર બજે તો પણ પોતાને લવિષ્યમાં જીવવાનો માર્ગ હોઈ પિતાનું પણ કામ થાય છે. તો સમ્મતિ આપવામાં કંઈ હરકત નથી એવું ત્હેને લાગ્યું. તો પણ ત્હેણે એકદમ હા નહિં પાડતાં કહ્યું: “ તું કહે છે તે માર્ગ છે તો ખરો !

પરંતુ ત્હારે તે વિષે પણ યોગ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. ”

“ હા હા, અવશ્ય વિચાર કર ! ” પોતાની નૂતન યુક્તિનું વીણા ઉપર ખરિલામ થયેલું જોઈ કનકરાયને આનંદ થયો. પરંતુ ચહેરા ઉપર ત્હેણી કંઈ પણ ફેરફાર થવા ન દેતાં કૃત્રિમ ચંબીરપણું ધારણ કરી ત્હેણે કહ્યું: “ મહેં ત્હને એક સરળ માર્ગ સૂચવ્યો છે. બે, હવે તું હા પાડીશ તો પિતાજીને પણ આનંદ થશે. કેમ ત્હારે પિતાજીને ત્હારી હા છે એમ કહું ? ”

“ નહિં, એટલી ઉતાવળથી નહિં. હું એ વાતનો પણ રાત્રે જરાબર વિચાર કરીશ અને જે નિર્ણય હશે તે સહવારે કહીશ. ”

એ વખતે કનકરાયને નિરાશામાં આશાનું કિરણ દેખાયું. તેથી કઈ પણ વધારે નહિં બોલતાં તે ઉઠ્યો. પોતાના કાર્યમાં પંદર આના યશ મળ્યો હતો એવું તહેને લાગ્યું.

કનકરાયની વીણા સાથેની મુલાકાતનું શું પરિણામ આવે છે તે જાણવાની અત્યંત ઉત્કંઠાથી વાટ જોતાં પ્રતાપરાય અને મંજુલા બેઠાં હતાં. વીણા પાસેથી ઉઠીને કનકરાય દિવાનખાના તરફ જવા નીકળ્યો હતો. ત્યેને ખંડમાં પ્રવેશતા બેઠનેજ પ્રતાપરાયે આશાભર્યા સ્વરે એકદમ પૂછ્યું : “ કેમ લાખ, છે કે કંઈ આશા ? ”

“ આટલો વખત સુધી માથાફટ કર્યા પછી કશુંલ તો થઈ છે ? પણ હજી કંઈએ એક આનાની કસર રહી છે. ” એમ કહીને કનકરાયે વીણા સાથે થયેલી વાતચિતનો સાર તહેમને કહી સંભળાવ્યો. તેથી અતોપ પામી પ્રતાપરાયે પત્નીને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “ હવે જરૂર તે હા પાડશે. એવી મહારી તો ખત્રી છે. તો પછી કેમ, કાલે મજરાયને ગુણવંતસાહબનાં ઘેર મોકલીશું ને ? ”

“ હા—મોકલો ! ”

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પ્રૌઢવિવાહ અને પુનર્વિવાહ.

“ પ્રૌઢ વિવાહ—પ્રીતિવિવાહ ખરાબ છે એવું મહારૂં કહેવું નથી. પરંતુ સ્વામિન, મહારૂં તો એટલુંજ કહેવું છે કે એવું કશુંએ અમારા વખતમાં નહોતું. તેથી પ્રબ નિરોગી, સુદદ અને દિધાણી થાય તે માટે પ્રૌઢ વિસહજ થવા બેઠએ, એવો આજકાલ જે મત પ્રચલિત છે તે મૂને તો લગાર ચમત્કારિક લાગે છે. ” અમારા બાપ-દાદાઓ સારી રીતે સુદદ અને નિરોગી હતા, તથા દિધાણી થઈને મરણને શરણ થયા હતા. તહેમના વડિલ જનોનાં લગ્ન એકદમ બાહ્યાવસ્થામાંજ થયાં હોવાં બેઠએ એવું મૂને તો લાગે છે. ” ગુણવંતકાલે સ્વામીજી ~~જાણી~~ જાણીતાં ગુણગાન શરૂ કર્યાં.

તે સાંભળી સ્વામીએ કહ્યું: “ ગુણવંતલાલ, તદમાર્ગ કહેવું હું માન્ય કંઈકું. જે દંપતિમાં ખરેખર શુદ્ધ પ્રેમ છે. તદ્ભવે ઘેર તદ્ભવે કહોછે તદ્ભવે પ્રણય થાય એમાં તવાદ નથી. કારણ પ્રેમના દંપતિયુગલાના અંતઃ-કરણતત્વોની બધાયલી આનંદમય ગાંઠ, એજ પ્રણ એટલે સંતતિ કહેવાય છે. આપણા સુપ્રસિદ્ધ કવિવર ભવમૂર્તિએજ ગાયું છે કે:—

અંતઃકરણ તત્ત્વસ્ય દંપત્યોઃ સ્નેહસંશ્રયાત ।

આનંદગ્રંથિરેકાડ્યમપત્યમિતિ બદ્યતે ॥ ”

સત્યધર્માશ્રમમાં સ્વામીજી અને ગુણવંતલાલ વચ્ચે ઉપર્યુક્ત વાતોલાપ થઈ રહ્યો હતો તે વખતે સહવારના આઠ વાગી ગયા હતા. પ્રતાપરાય દેસાઈના કહેવા પ્રમાણે વીણાના લગ્ન સંબંધ હા નાનો સદેશદ આગલા દિવસે તદ્ભવની તરફથી આવેલા બેઠેલા હતા; પરંતુ તે નહિ આવવાથી સ્વામીજીને તે વાત કહેવા માટેજ સહવારના પહોરમાં ગુણવંતલાલ આશ્રમમાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી પણ તે વખતે આશ્રિત કર્મો આટોપીનેજ બેઠા હતા. તેથી ગુણવંતલાલની વાત સાંભળી રહ્યા પછી વાતમાં ને વાતમાંજ પ્રૌઢ વિવાહનો પ્રશ્ન આપણે બંધુ તેમ સાહજિકજ નિહાળ્યો હતો.

પોતાના મતને સ્વામીજી તરફથી એક પ્રકારનું સમર્થન મળેલું બેઠું ગુણવંતલાલને કંઈકે સંતોષ થયો. પણ સ્વામીજીએ થોડીવાર રહીને કહ્યું:

“ હાલના બદલાયલા દિનમાન ઉપરથી બંતાં કન્યાઓને અલ્પવયસ્ક જ રજોદર્શન થાય છે. અને જે બાળપણેજ વિવાહ થયેલા હોય તેજ સ્ત્રિનિયમાનુસાર તે અલ્પ સમયમાંજ પુત્રવતી થાય છે. તેથી પતિ-પત્ની વચ્ચે ગાઠ પ્રેમ હોય તો પણ એવી કન્યાઓથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા નિઃસત્વ જ થાય છે. કારણ કન્યાને રજોદર્શન પ્રાપ્ત થયેલું હોય તો પણ તેના વિવશિત અવયવો સર્વાંશે ખિલેલા હોતા નથી. એટલાજ માટે પ્રૌઢ વિવાહ આચારમાં ઉતારવા બેઠેએ. પરંતુ સુદઢ સંતતિ માટે હાલમાં જે પ્રૌઢ વિવાહ થાય છે, તેથી ઇચ્છિત કાર્ય કેટલું ફલપ્રદ થાય છે તે પણ એક પ્રશ્ન છે. પ્રૌઢ વિવાહથી સશક્ત પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે: પરંતુ સશક્ત, દીર્ઘાયુષી, બુદ્ધિમાન અને પોતાના કર્તૃત્વથી દેશને સુખ સ્વચ્છ રૂપ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, એવી ઇચ્છા હોય તો તે પ્રૌઢ લગ્ન પણ કેવળ સ્નેહ લગ્ન હોવાં બેઠેએ. કારણ શુદ્ધ સ્નેહનું રહસ્યજ એવું છે કે:—

વ્યતિર્ભવતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોડપિ દેતુ-

ર્ન ચક્રુઃ સદ્વિરૂપાધીન્પ્રીતયઃ સંશ્રયન્તે ।

વિકસતિ હિ પતન્નસ્યોરુચે પુણ્ડરીકમ્

બ્રવતિ ચ હિમરટમાવુદ્ગતે સંવ્રકાન્તઃ ॥

અને તેથીજ વર-વધૂનાં એક ખીજા માટે સંપૂર્ણ પ્રેમ અને એકબીજાવ જોવાજ નેત્રએ, એક ખીજાનાં શારીરિક, નૈતિક અને ઔષ્ધિક વગેરે હર-એક પ્રકારનાં સંપૂર્ણ જીવન સંઘટિત થવાં નેત્રએ, અને તેમ થવા માટે તહેમનાં પ્રૌઢ લગ્ન થવા પૂર્વે ચારે છ વર્ષ અગાઉથી તહેમનો વાકનિશ્ચય થયો નેત્રએ, એટલે પરસ્પરને એકમેકનાં મન ઝોળખવા તથા તહેમનો પ્રેમ વૃદ્ધિગત થવા માટે અવસર પ્રાપ્ત થાય, એવી રીતે પ્રૌઢ લગ્ન થાય તો તહેવી જનનના યુગલમાં ભવિષ્યમાં અણુઅનાવ થવાના સભવજ લગભગ ન રહે, અથવા તો વણાજ ઝોછા રહે ! પાશ્ચાત્ય દેશમાં સર્વ રચને પ્રૌઢ લગ્નજ રહે છે, નરપિ તહેમાં સેકડે પાંચ-દશ કરતાં વધારે સ્નેહલગ્ન નથી થતાં તેથીજ પ્રૌઢ વિવાહ થવા છતાં પણ ત્યાં સદુથી વધારે ફટાછેડા થાય છે.”

સ્વામીજી આવી રીતે સ્નેહલગ્નની મહત્તા પ્રતિપાદિત કરી રહ્યા હતા; એટલામાં શ્રાસલયા શંકરે આશ્રમમાં આવી ગુણુવંતલાલ તરફ જોઈને કહ્યું : “ પ્રતાપરાય દેસાઈ તરફથી મંજરાય નામના એક ગૃહસ્થ તહેમને મળવા અત્રે આવ્યા છે. ”

ગુણુવંતલાલે તહેને અંદર ખોલાવ્યો અને યોગ્ય સ્વાગત કરી આસન આપ્યા પછી કહ્યું : “ મહેં ગઈ કાલે તમારી વાટચ નેંદ્ર હતી. ”

મંજરાયે આશ્રમમાં આવી સ્વામીજીને વન્દન કરી આસન લીધું તે વખતે સત્યાનંદજીની નજર તહેના ચહેરા ઉપર પડી તે સાથેજ તહેમના મનમાં કંઈક સંશય ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ એક ક્ષણમાંજ તે સંશય આપો-આપ દૂર થઈ ગયો. તે પછી મંજરાય ગુણુવંતલાલની પાસે બેઠો એટલામાં બહાર કોણ આવ્યું છે તે જોવા ભારતીમૈયા બારણા પાસે આવ્યાં; પણ મંજરાય ઉપર દૃષ્ટિ પરતજ તે એકદમ ચમકીને બે ડગલાં પાછાં હટી ગયાં. તે સમયે મંજરાયની પણ તેવીજ સ્થિતિ થઈ હતી; પરંતુ સમય-સ્પર્શકતા વાપરીને તહેણે કોઈને પણ તે જણાવવા નહિં દેતાં ગુણુવંતલાલ તરફ જોઈને કહ્યું : “ હા, હું કાલેજ આવનાર હતો; પરંતુ એક ખેતર ઉપર ઘણુંજ અગત્યનું કામ નીકળવાથી ત્યાં જવું પડ્યું તેથી આવી ન શકાયું, પરંતુ આજ હું આપને ખોલાવવા માટેજ આવ્યો છું. ”

“ એમ કે ? કીક છે. ” ફહી સતોષ દર્શાવી ગુણુવંતલાલે શંકરને કહ્યું : “ શંકર, જા, રામસીંગને ગાંડી લાવવાનું કહે ! ”

શંકર તુર્તજ આજ્ઞા પ્રમાણે અમલ કરવા ગયો; પરંતુ જતાં જતાં ફરીથી એક વખત તહેણે મજરાયના ચહેરા તરફ દૃષ્ટિ નાખી. તે ઘણોજ ચાણુક્ષ છાકરો હતો. મજરાયને આશ્રમમાં લાવ્યા પછી તે દરવાજા પાસેજ ઉભો હતો; અને સ્વામીજીને વંદન કરતાં મજરાયની દૃષ્ટિ તહેમના ચહેરા ઉપર પડતાંજ, તહેના મુખ ઉપર કિંચિત્ ફરક પડી ગયાની છાપ પડી ગયેલી તે શંકરના લક્ષ્ય ચલાર નહોતી. એટલામાં ભારતીયેયા બહાર આવ્યાં તહેમને જોઈને ફરીથી મજરાયની મુખચર્ચામાં જે ફેરફાર થઈ ગયો તે પણ શંકરની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી છુપું રહી શક્યું નહોતું. તે પછી તહેણે ફરીથી સ્વામી તરફ જોયું તો તે પણ મજરાય તરફ નિહાળી નિહાળીને જતા હતા એવું તે મ્હમજી ગયો. એટલા પ્રદારથી તે બાળકના ન્હાનકડા મનમાં મજરાયના સંબંધમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો હતો. તેથી તે ધેર ગયો તે વખતે પણ આખે રસ્તે જોના એ વિચાર તહેને થયા કરતા હતા. રામસીંગને ગાડી જંડીને આશ્રમમાં જવાનું કહી શંકર ઉપર ગયો તો દિવાનખાનામાં વિહારી અને નરેન્દ્ર એકા હતા. હમણાં છેલ્લા ચાર દિવસથી નરેન્દ્ર દરરોજ વિહારીને મળવા આવતો હતો.

શંકરને દિવાનખાનામાં પ્રવેશતાં જોઈનેજ એકદમ વિહારીએ તહેને પૂછ્યું: “ કેમ શંકર, પિતાજી જાય છે કે દેસાજીના ઘેર ? ”

“ અરે બાપુ, જાય છે—જાય છે ! ” શંકર જવાબ આપે તે પહેલાં નરેન્દ્રે વિહારીની મશ્કરી કરતાં કહ્યું: “ વીણા માટે તું આટલો બધો દિવાનો કેમ બન્યો છે ભાઈ ! ”

“ કર-કર-ફાવે તેટલી મશ્કરીએ કર ! તું મશ્કરી નહિ કરે ત્હારે બીજું કરશે પણ દોણું ” પણ નરેન્દ્ર, ગમે તો તું મ્હને દિવાનો કહે, પરંતુ પ્રેમ એ ચીજ કદાચ અજાણ છે એમાં શંકા નથી. મ્હને એ પ્રેમની જાણબાણ થતાંજ ટેટલીએ વાતો આરસાની માફક રૂપિય દેખાવક લાગી છે. વ્યક્તિના શારીરિક હાસનો અવરોધ કરી, તહેની દિનનિના કારે અમાનના આયુષ્યનું નિગમન કરવાની પ્રયત્ન શક્તિ કેવળ એકલા પ્રેમમાં જ છે. ” વિહારીએ પ્રેમની પ્રબળ શક્તિની રૂપરેખા દોરી બતાવી.

“ તું કહે છે તે મ્હને પણ કબજ છે. પ્રેમમાં પુષ્કળ અસૌકિક શક્તિ છે; પણ પ્રેમને માત્ર કિમ્મત નથી તે વાત તું પણ કબૂલ કરીશ. પણ ત્હારા વિષયમાં વિચાર કરતાં, ત્હારા પ્રેમની સાક હજાર રૂપીઆ કિમ્મત પડી છે—”

નરેન્દ્રની વાત પૂરી થાય ત્યાં સુધી મુંગા રહેવાની ધીરજ નહિ : રહેવાથી વિહારી પોતાના પ્રેમનો અચાવ કરવા વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો:

“ નરેન્દ્ર, ત્હને એવું લાગતું હોય તો લાગવા દે. પરંતુ હું તો મ્હારા પ્રેમની એ કિમ્મત પડી છે એવું કદીએ સહમજવાનો નથી. વિશિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી તે દ્વારા આપણને સુખ થશે એ ભાવના આપણા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થવા માટે તે વસ્તુ માટે મૂળમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અછીન્તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કેટલેક પ્રસંગે આપણને પુષ્કળ શ્રમ અને દ્રવ્યનો બદલો આપવો પડે છે. તે સ્થળે એ શ્રમ અને દ્રવ્યને કદાચ તે વસ્તુની કિમ્મત કહી શકાય, પરંતુ તે વસ્તુ વિષયે આપણા અંતઃકરણમાં જે પ્રેમ હોય તેની તે કિમ્મત છે એવું આપણે કદી પણ કહી શકીશું નહિ. ”

આમ વાત ચાલતી હતી એટલામાં વિશ્રામ ગાડીવાને અંદર આવીને કહ્યું: “ શેઠજીએ કહ્યું છે કે, ગાડી પાછી આવતાં વાર લાગશે તેથી વિલસુ બેઠેને બં નિશાળમાં જવું હોય તો ભાડાની ગાડીમાં મોકલજો. નહિં તો આજ એમને નિશાળમાં ના મોકલશો. ”

“ તો વિલસુને તું જતી વખતે અહિં મોકલતો બ. ” વિહારીએ કહ્યું.

વિલસુ બે એક ક્ષણ પછી દિવાનખાનામાં આવી. તે વખતે તે સ્નાન કરવાની તૈયારીમાં હતી. ત્હને આવતી જોઈને નરેન્દ્રે હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું: “ વિલસુ, આજ ત્હારે નિશાળમાં જવાનું બંધ રહ્યું છે; કારણ ગાડી ગઈ છે. વિહારીના સાસરે—”

“ એમ કે ? શું ત્હારે ભાઈના વિવાહ નક્કી થયા કે ? ” વિલસુએ સ્વર્ણવંશથી કહ્યું.

“ નક્કી થયા હોય એવું લાગે તો છે, અને તેથીજ હેસાઈજીએ આજે ગુણવંતલાલને માણસ મોકલીને તેડાવ્યા છે ! ” નરેન્દ્રે ખુલાસો કર્યો.

“ ઘણુંજ સાફ થયું ! હવે તો થોડાજ વખતમાં ભાભીશ્રી પધારશે ! થણુ વિહારી ભાઈ, ખરેખર આજે મ્હારે નિશાળમાં જવાનું નથી ? ”

“ હા. ” વિહારીએ કહ્યું.

“ પણ મ્હારો આજનો અભ્યાસ જશે તે ? ” વિલસુએ ચિંતા બતાવી.

“ એમાં તે શું થઈ જશે ! નરેન્દ્ર આજ અહિંજ જમનાર છે, તે બચ્ચે ત્હને નવો પાક શીખવશે. ” વિહારીએ તેની ચિંતાનું સમાધાન કર્યું.

“ મ્હને નવો પાક સમજવશો ને ? ” આશાભરી દૃષ્ટીએ વિલસુએ નરેન્દ્ર તરફ જોઈને પૂછ્યું; અને નરેન્દ્રે હકારસૂચક માથું હલાવ્યા પછી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

તે પછી વિહારીએ કહ્યું: “નરેન્દ્ર, છ મહિના પહેલાં વિલસુ ભારતી-
મૈયા સાથે આશ્રમમાં આવી, તે વખતે આપણે તહેને જોઈ હતી અને
જે સંવાદ આપણી વચ્ચે થયો હતો તે તહેને સાંભરે છે કે ? તે સમયે
તહે કહેલું એક વાક્ય હજી સુધી મહને સારી રીતે યાદ છે. ”

તે વખતે પોતે કહેલાં એક બે વાક્યો નરેન્દ્રના સ્મરણપટ ઉપર
પણ હજી તાજાંજ હતાં. તહેણે કહ્યું હતું કે: “ જો હું અવિવાહિત હોત
તો આ દુઃખી બાળા સાથે પુનર્લગ્ન કરી તહેને અવશ્ય સુખી કરત. સઘ-
ળીએ બાલવિધવાઓ વિવેકીજનોની સહાનુભૂતિને પાત્ર હોય છે, પણ
આ બાળાને જોઈને તો મહાર્ મન અતિથય દાઝે છે. ”

વિલસુને જોતાંજ તહેને માટે તહેને મનમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ હતી
અને ખરી સહાનુભૂતિથી “ આ દુઃખી બાળા સાથે પુનર્લગ્ન કરી મહે
તહેને સુખી કરી હોત ” એવું તે બોલી ગયા હતા. પરંતુ તે વખતે તે
મણી જીવતી હતી; પણ અત્યારે મણી આ દુનિયામાં નહોતી. તેવે સમયે
વિહારીએ તેજ વાક્યોનું સ્મરણ કરાવ્યું, તે ઉપરથી તહેનો કંઈ પણ
ઉદ્દેશ હશે એમ ધારીને નરેન્દ્ર એકસ દષ્ટિએ કણભર તહેના તરફ જોઈ જ
રહ્યો. થોડીક ક્ષણો સુધી વિચાર કરી છેવટે તહેણે નિશ્ચયાત્મક સ્વરે કહ્યું:

“ વિહારી, મહે તે વખતે કહેલાં કેટલાંક ખાસ વાક્યોની તું અત્યારે
મહને સ્મૃતિ કરાવે છે, પરંતુ એમ કરવામાં તારો શો ઉદ્દેશ છે તે વાતની
જો કે મહને ખબર નથી તોપણ હું તહેને એટલુંજ કહું છું કે, મહે તે વખતે
વિલસુના સંબંધમાં જે જે શબ્દો કહ્યા હતા તે સઘળા હૃદયપૂર્વક અને
સહાનુભૂતિનાજ હતા, એ તું બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે. ”

“ જો એમ હશે તો એથી મહને વધારે આનંદ થશે. હું તહેને
તારા એ શબ્દોનું સ્મરણ કરાવું છું તહેનું કારણ એટલુંજ છે કે, એકાદ
બાલવિધવા નજરે પડતાં, પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખમાંથી તહે કહ્યા હતા તહેની
જાતના સહાનુભૂતિદર્શક શબ્દો નીકળે છે, પરંતુ તહેમની એ સહાનુભૂતિ
કેવળ લુપ્તીજ હોય છે. તેજ પ્રમાણે તહે તે વખતે કહેલા શબ્દો પણ
મણી જહેન જીવતાં હોવાથી કેવળ લુપ્તી સહાનુભૂતિના હતા, કે સાચી
સહાનુભૂતિના હતા તે સ્પષ્ટમજવાનો માર્ગ નહોતો. પરંતુ હવે તહેને કસોટી
એ ચડાવી કસી જોવામાં કાંઈ પણ પ્રકારની હરકત નથી. આજ છ મહિના
મયા, વિલસુને તું ઘણું ખરું દરરોજ જુએ છે. તહેનો સ્વભાવ, તહેનું
વર્તન અને તહેના ગુણ તારા હૃદયમાં સમ્પૂર્ણ રીતે આવ્યાજ હશે ”

તો ત્હેં ઉચ્ચારેલા શબ્દો પ્રમાણેજ જે તું કાર્ય કરી બતાવે તો તેથી વિદ્યુત સુખી થશે.” વિહારીએ મૂળ વિષય તરફ નરેન્દ્રને સીધો દેરી જવા માંડ્યો. પુષ્કળ વખત થઈ ગયો. નરેન્દ્ર કંઈ પણ ઉત્તર નથી આપતો એ

જોઈ છેવટે વિહારીએ ફરીથી કહ્યું: “ નરેન્દ્ર, જવાદે એ વાત ! તું પહેલાં બોલી ગયો એટલે હવે ત્હારું એ બોલવું અત્હારે ખરું કરી બતાવ એવું મ્હારું ત્હારા ઉપર લગારે ‘ફેર્સ’ (દબાણ) નથી. પરંતુ કેટલેક પ્રસંગે મનુષ્ય એવું કંઈક બોલી જાય છે અને પછી તે ત્હેનેજ ભારે પડે છે, એવી શિખામણ આ ઉપરથી લેવાની છે. એવી રીતે એક સારા ગણાતા મનુષ્યનું ઉદાહરણ આપણી સમક્ષ છે, તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે કાંઈ કાંઈ પ્રસંગે મહાનપુરૂષો પણ એવા ભાંગડો વાટી જાય છે, તો પછી ત્હારા મ્હારા જેવાની તો વાનજ શી કે વારૂ, ચાલ ઉડે-સ્નાન કરવા આવે છે ને ? ”

એમ કહીને તે ઉડ્યો, પણ નરેન્દ્રે તુર્તજ ત્હેનો હાથ પકડ્યો. તે વખતે વિહારીએ ત્હેની તરફ જોયું તો નરેન્દ્રેતો ચહેરો ત્હેને અતિશય ગંભીર લાગ્યો.

નરેન્દ્રે ગંભીર સ્વરે વિહારીને કહ્યું: “ વિહારી, મ્હારે આ પ્રશ્ન ત્હેં ઉપરિચિત કર્યો છે, ત્હારે તો આજ ખેડક આપણે ત્હેનો નિર્ણય પણ કરી નાખવો જોઈએ. તું કહે છે તે પ્રમાણે ઉચ્ચારેલા ખરી મહાનુભૂતિના શબ્દ કદાચિત્ પરિચિતિને લીધે મ્હોટા માણસોની માફક અત્હારે ખાલી મ્હોંડાની મહાનુભૂતિનાજ ધ્યાં હોત. પરંતુ વિદ્યસુતા સંબન્ધમાં કેટલાક વખતથી મ્હારા મનમાં એક મરખા વિચારો ઘોળાયાં કરે છે. મ્હારા વિચાર, મ્હારા આચાર અને મ્હારા મતને પ્રત્યેક રીતે વિદ્યસુતા અનુકૂળ થાય તેમ છે. તેથી ત્હેનાથી મ્હને સર્વ પ્રકારની સુખપ્રાપ્તી થશે એવું મ્હને લાગે છે. પરંતુ મ્હારા વિશે વિદ્યસુતા વિચાર કેવા છે, તે હજી સુધી મ્હને સારી રીતે સ્પષ્ટમન્યુ નથી. ”

“ નરેન્દ્ર ! ” વિહારી બોલ્યો: “જે પ્રમાણે અત્હારે મ્હારી આજબ ત્હેં ત્હારું મન ઉઘાડું કયું છે, તે પ્રમાણે હું પણ ગયા એક બે મહિનામાં ત્હેં જે પ્રત્યક્ષ જોયું છે અને સાંભળ્યું છે તે ત્હને કહું છું. મણી જ્ઞેન માંદાં દનાં ત્પદારથીજ વિદ્યસુતે ત્હારે માટે અત્યંત ચિંતા થયાં કરે છે, ત્હેને ત્હારે માટે ઘણું લાગી આવે છે. અને તે વિષયમાં કેટલીએ વખત ત્હેં ત્હેના ઉદ્દગાર પણ સાંભળ્યા છે. એ તો એક વાત થઈ. પણ હમણાં બે ત્રણ દિવસ ઉપર તું અહિં આવ્યો હતો, તે સમયે ત્હેનું ચમત્કારિક ગભરાયલું વર્તન જોઈ મ્હને સંશય આવ્યો—”

નરેન્દ્ર વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો: “હા. મ્હને પણ એ દિવસથી એવું જ લાગવા માંડ્યું છે. પરંતુ આપણને એમ લાગે છે તે ઉપરથી ખરે પ્રકાર એમ હશે કે નહિં તે કંઈ નિશ્ચયાત્મક રીતે કહી શકાય નહિં. ડરણુ આ વાતના સંબંધમાં ભારતીયૈયાએ ત્હેનું મન જૂદીજ દિશામાં વાળ્યું છે. એક દિવસ તે બધાં અમારા ઘેર હતાં ત્હારે વનઘના બહેને ભારતીયૈયા આગળ વિલસુ માટે વાત કહી હતી. તે વખતે ત્હેમની વચ્ચે જે વર્તાલાપ થયો તે ઉપરથી મ્હને એવું લાગે છે કે, ભારતીયૈયા એ વાતમાં પહેલાં ફસાઈ પડેલાં હોવાથી વિલસુના હૃદયમાં પુનર્વિવાહના સંબંધમાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે.”

“પણ આપણે ઓછીજ ત્હેને ફસાવવી છે? આપણે તો ખાસ અંતઃકરણ પૂર્વક જ આ વિચાર છે તે? “વિહારીએ કહ્યું: “ત્હમે મહાબળેશ્વર હતા તે વખતે આ પ્રશ્ન નીકળ્યો હતો, ત્યાં વિલસુ જે બોલી હત તે ત્હેને સંસારમુખની કલ્પના નહોતી તેથીજ. પરંતુ અત્હારે તો સંસારમુખ શું છે, તે વાત એ સમજવા લાગી છે, એવું મ્હને હમણાં હમણાં ત્હેના એકંદર વર્તન ઉપરથી લાગે છે. તેથીજ કહું છું કે, ત્હેના ખરેખર મત શો છે તે એક વખત સમજાય, અને પુનર્વિગ્ન માટે ત્હારી પણ તૈયારી ખરેખરી છે એવું ભારતીયૈયાને લાગે તો પછી પહેલાંની માફક શંકા કરવાનું ત્હેમને કારણ કે અવકાશ રહેશે જ નહિં.”

“પણ પહેલાં તો આ વાતમાં વિલસુનો અભિપ્રાય જાણવો જોઈએ.”

“તો પછી હુંજ એનો મત પૂછી જોઉં. આજ એ નિશાળે જવાની નહોતી.”

“નહિં. તું પૂછે ત્હેના કરતાં હું પૂછું તેજ વધારે સારું!”

“કીક તો પછી! બપોરે અભ્યાસના મિષે હું વિલસુને ત્હારી પાસે મોકલીશ. પરંતુ નરેન્દ્ર, મ્હને લાગે છે કે આ પ્રશ્ન ઘણો નાજુક હોવાથી પહેલાં પિતાજીના કાને નાખ્યો હોય તો સારું. બાકી ત્હારી તો સાંભળે એટલા ખાતરી છે કે, આ બાબતમાં ત્હેઓ જરૂર સમ્મત થશે જ.” વિહારીએ નવીન મુદ્દો ઉઠાવ્યો.

છેવટે વિહારીની સૂચના પ્રમાણે પહેલાં મુલુવંતલાલને કાને આ વાત નાખવાનું કરાવી અને મિત્રો સ્નાન માટે ઉઠ્યા.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

વિલસુ અને નરેન્દ્ર !

“ વાતો કંઈક થઈ અને જીવનનાં ખુલ્લાં પડો એ થયાં,
તેમાંથી અતિ દિવ્ય કો રસ તણાં, ફેરાં ઉડી ત્યાં રહ્યાં
તે આત્મા દ્વય એકમેકે થઈને ઉંચે રહ્યા બિડતા,
બિડી પૂર્ણ અભેદના ઝળકતા આનન્દ કેન્દ્રે ગયા. ”

(સ્વ. કથાપી)

“ વિલસુ, ખેસ. ત્યારે શું પૂછવું છે ? ”

“ પૂછવાનું તો કંઈએ નથી. નિશાળમાં આગને માટે આપેલા પાક
એકે તૈયાર કર્યા છે, ત્યારે તે લઈ લેવો એટલે થયું. ”

“ પણ તું આમ ઉભી કાં ? ખેસ-વિલસુ, ત્યારે ત્યારે કંઈ પૂછવું
છે. મને ત્યારે બરાબર ઉત્તર આપીશ કે ? ”

વિલસુએ એક વખત સ્નેહ પૂર્ણ દૃષ્ટિથી નરેન્દ્રના મુખ તરફ જોયું અને
શબ્દો માથું નીચું નમાવી દીધું. માથા ઉપરથી સહજ ખસી ગયેલો
સાડીનો છોડો વ્યવસ્થિત કરી છેક કપાળ સુધી લાવી ગોઠવ્યો. તે વખતે
ત્યારે જે હાથમાં પુસ્તક પકડ્યું હતું તે હાથ થરથર કાંપતો હતો.

“ વિલસુ, તું એમ કરીશ નહિં. મને ત્યારે બાળપણથી અત્યાર
સુધીની સઘળી હકીકત સાંભળવાની ઘણીજ ઇચ્છા છે. ત્યારે જન્મ
ક્યાં થયો, ત્યારે ક્યાં રહેતાં હતાં, ત્યારે પિતાજી શા ધર્મ કરતા
હતા, ત્યારે સંબંધમાં ત્યારે જે જે ખબર હોય તે અને ત્યારે પોતાના
વિષે સઘળી માહિતી મને કહી સાંભળાવીશ એવી મહારી ઇચ્છા છે. કહે
ત્યારે જન્મ ક્યાં થયો ? ” નરેન્દ્રે વકીલની માફક પ્રશ્ન કર્યો.

“ અમદાવાદમાં. ” વિલસુએ નરેન્દ્રની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાનો વિચાર
કર્યો હોય તેમ તુરતજ બોલી.

“ ત્યારે કંઈ મહેન-ભાઈ હતાં કે ? ”

“ મહારા જન્મ પહેલાં મહારાં માતૃશ્રીને પાંચ સંતાનો થયાં હતાં,
પરંતુ તેમાંથી એક જીવ્યું નહોતું ! ”

“ ત્હારા પિતાશ્રીના વિષે તું શું જાણે છે ? ”

“ ત્હેમને કંઈક સરકારી નોકરી હતી. તે વખતે અમ્હેં રથપુરમાં રહેતાં હતાં. એક દિવસે કંઈક સરકારી કામ માટે ત્હેઓ એકદમ બહાર ગામ આજ્યા ગયા. પરંતુ તે વાતની તો મ્હને પાછળથી ખબર પડી હતી—”

નરેન્દ્રે વચ્ચેજ પ્રશ્ન કર્યો : “ તો પછી તે વખતે તું ક્યાં હતી ? ”

“ મનુ અને ત્હેના ઘરનાં માણસો ડાકાર કે ક્યાંક ગયાં હતાં ત્હેમની સાથે હું મર્ધ હતી. ”

“ મનુ કોણ ? ”

“ અમારા પાડોશી હરિદાસનો પુત્ર ! મ્હારાં ત્હેની સાથે લગ્ન—” નિદ્રામાંથી એકદમ જાગત થઈ હોય અથવા તો મૂર્છા આવ્યા પછી સચેત થઈ હોય તેમ થતાં વિલસુ એકદમ અટકી ગઈ. ચોતે શી વાત કરી રહી છે ત્હેની ત્હેને એ વખતે કલ્પના થઈ. નરેન્દ્ર ગમે એટલો પણ ઍરિસ્ટર જ ! ત્હેણે ત્હેને એવી ઢબે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા હતા કે જ્યેથી કરીને વિલસુના મુખમાંથી જાણે અજાણે સઘળી સરળતાથી હકીકત નીકળવા માંડી હતી. “ મનુ કોણ ? ” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળતાં જ ત્હેણે આગળ પ્રશ્ન પૂછવાનું માંડી વાળ્યું. ત્હેને જે મુખ્ય વાત જાણવાની ઇચ્છા હતી તે તે જાણી શક્યો. પતિ એટલે શું એ સ્હમજવા જેટલી અકલ નહોતી તેટલી વયે વિલસુનાં લગ્ન થયાં હતાં, એવી ત્હેની ખાતરી થઈ. કારણ જે પતિ એ શું એ વાત તે સ્હમજતી હોત, તો ત્હેણે મનુના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો નહોત અને એક વચનથી ત્હેને સંબોધ્યો પણ નહોત. એ સંબંધને વિચાર કરી શકાય તેટલી વખત મૌન ધારણ કર્યા પછી વળી નરેન્દ્રે ત્હેને પૂછ્યું : “ વિલસુ, હવે ત્હારી સઘળી હકીકત મ્હને સ્હમજાઈ ત્હેં આત્મ્હારે કહી ત્હેના આગળની ત્હારા વિષેની સઘળી હકીકત ભારતી-ઝૈયા પાસેથી મેં સાંભળી છે. વિલસુ, ત્હારી આ સઘળી હકીકત સાંભળીને મ્હને ઘણું જ લાગી આવે છે. વિલસુ, તું ઘણી જ દુઃખી છે—”

“ ત્યારે ત્હમે પણ ક્યાં સુખી છો ! ” સ્વાભાવિક રીતે જ નરેન્દ્રનું વાક્ય પુરું થાય તે પહેલાં વિલસુના મુખમાંથી એ શબ્દો નીકળી પડ્યા.

“ હા. તું કહે છે તે ખરું છે ! આપણે બન્ને અમદુઃખી છીએ. વિલસુ, ૨૧. કલાપીએ વાળખી જ કહ્યું છે કે : “ ન જાણે તે ન જાણે છે

વાતોથી દુઃખીનાં દુઃખો. ”* એટલે જહેને અનુભવ નથી તે માત્ર વાતોથી દુઃખી જનોનાં દુઃખ સહમજી શકતા નથી, તહેનું માપ તહેમનાથી કાઢી શકાતું નથી; પરંતુ સરખે સરખા દુઃખી મનુષ્યો જ એ વાત સહમજી શકે છે. ” એટલું કહીને નરેન્દ્ર તહેના ચહેરા સ્થામે જોવા લાગ્યો. વિલસુ અત્યંત સૂધી તહેની સાથે હમેશની માફક મોઝળા મને વાર્તાલાપ કરી રહી હતી. પરંતુ નરેન્દ્રની દષ્ટિ તહેના ઉપર પડતાં જ તે ફરીથી ગભરાઇ ગઈ, અને પોતાનું ઉત્તમાંગ નીચું નમાવી જમીન તરફ તહેણે દષ્ટિ દાળી દીધી.

એ દશામાં પણ ક્ષણભર તહેની તરફ જોઇ રહી નરેન્દ્રે કહ્યું: “ વિલસુ, તો શું આપણે બન્ને ફરીથી સુખી ન થઇ શકીએ ? ”

તુરંત જ ચોકસ નજરે વિલસુએ તહેની તરફ જોયું; પણ ઉત્તર આપી શકી નહિં.

આવા પ્રસંગોમાં “ મૌન એ અડધી કબૂલાત છે ” એવું ઘિટન-વાસીઓના પરિચયે માનનાર નરેન્દ્રે વિલસુનો હાથ પકડ્યો અને ધીમે રહીને બોલ્યો: “ વિલસુ, જો તું કબૂલ કરે, ખરેખર જ ત્હારી ઇચ્છા હોય, તો ત્હારી સાથે પુનર્લગ્ન કરવા માટે હું તૈયાર છું. ”

વિલસુનું સર્વાંગ એ વખતે કમ્પી ઉઠ્યું. પુનર્લગ્નનું નામ સાંભળતાં જ તહેને લય લાગવા માંડ્યો. ભારતીયૈયાએ પુનર્લગ્નના વિષયમાં તહેનું મન ઘણું જ કલુષિત કરી મૂક્યું હતું. મૈયાએ પોતાના સ્વાનુભવ ઉપરથી તહેના મનમાં એવું ઠસાવી દીધું હતું કે, ‘ સ્ત્રીઓને પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થવા માટે હૃદયપૂર્વક સહાનુભૂતિ બતાવવી એ જ મૂળ લગ્નાડી-પણું હોઇ, તહેમાં પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધવો એ જ પુરૂષાનો મુખ્ય મુદ્દો હોય છે ! ’ આમ પુરૂષજાતિની વિરૂદ્ધ વાતો કરીને પુનર્લગ્ન ખરાબ છે એવું જો કે ભારતીયૈયાએ તહેના મનમાં ઠસાવી માર્યું હતું તો પણ, નરેન્દ્રનો હસ્તસ્પર્શ તહેના મનની કોઇ જૂદી જ ભાવના કહી આપતો હતો.

થોડીક ક્ષણો આ સ્થિતિમાં વહી ગઇ છતાં વિલસુ કંઈ બોલી નહિં ત જોઈને નરેન્દ્રે કહ્યું: “ વિલસુ, તું આમ થરથર કમ્પે છે કેમ ? તહેને આટલો બધો લય શાનો અને શા માટે લાગે છે ? મ્હારા શબ્દો ઉપર તહેને વિશ્વાસ નથી આવતો કે વિલસુ ? ”

“ તમારા ઉપર મ્હારો સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. ” વિલસુએ અવનત શિરે ધીરેથી પણ દબતાથી કહ્યું: “ પણ સ્ત્રીઓએ પુનર્લગ્ન કરવું એ ખોટું છે એવું મૈયાએ ત્હને કહેલું છે. ”

“ એમ કે ! મૈયાએ કહ્યું છે કે ?—પણ ખોટું સામાર છે તે વિષે ત્હને કંઈ કહ્યું છે કે ? ” વિલસુનો હાથ છોડી દેતાં નરેન્દ્રણે પૂછ્યું.

“ મૈયા કહે છે: વિધવાઓને પુનર્લગ્નના મિષે અને બીજી કેટલીક વાતોની ભૂરફીમાં આંજી છેવટે પુરૂષો ત્હેમને ફસાવે છે, અને પછી બિચારી એ દુઃખી વિધવાઓને જગતમાં મ્હોં બતાવવાનું સ્થાન પણ રહેતું નથી. મૈયાના પોતાના ઉપર પણ એક એવો જ પ્રસંગ આવ્યો હતો. ” વિલસુએ પોતાના ભાવો વ્યક્ત કર્યાં.

“ વિલસુ, ત્હારું કહેવું હું હવે સ્હમજી શક્યો છું. મૈયા કહે છે તે ખરું છે. આ જગતમાં એવા કેટલાંક દુષ્ટ લોકો છે કે પોતાની કુવાસનાઓ તૃપ્ત કરવાના સાધન તરીકે વિધવાઓનો એ પ્રમાણે છત્ર કરે છે, અને તેમ કરતાં ત્હેમને કંઈ કંઈ લોભ-લાલચો બતાવે છે; એ વાત હું પણ કબૂલ કરું છું. પરંતુ એવા દુષ્ટલોકોના વર્તન ઉપરથી પુનર્લગ્નની પ્રથા ખોટી છે એવું મૈયાએ કહ્યું હોય તો તે ત્હેમની ભૂલ છે—એ કહેવું તદ્દન ખોટું છે. પણ વિલસુ, મૈયા કહે છે ત્હેવા દુષ્ટ અને સ્વાર્થસાધુ લોકો જેવો હું પણ છું કે ? ” નરેન્દ્રે પુનર્લગ્નની પ્રથાનું સમર્થન કરી, પોતાના માટે વિલસુનું પ્રમાણપત્ર માગ્યું.

“ ના. ” વિલસુએ હૃદયપૂર્વક કહ્યું.

“ અને મ્હારા ઉપર ત્હારો વિશ્વાસ છે કે ? ”

“ જરૂર છે. ”

“ સારે વિલસુ, મ્હારાથી ત્હને સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકશે એવું ત્હને લાગે છે કે ? ” વિલસુ એ વખતે મૌન રહી. શરમતા ત્હેના મુખમંડળ ઉપર સ્પેરડા પડી ગયા અને કામળ વેલી સમું ત્હેનું ઉત્તમાંગ લગ્નના સારે નીચું નમી ગયું.

નરેન્દ્રે ફરીથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે પૂછ્યું: “ વિલસુ, મ્હારી સાથે પુનર્લગ્ન કરવાથી ભવિષ્યમાં ત્હને કદી પણ ખરાબ લાગે એવું ત્હને લાગે છે ?—મોક્ષ, આ વાતથી ભય કે લગ્ન પામીશ નહિં. આ વાત અતિ મહત્વની છે, તેથી તે પરસ્પરની સમ્પૂર્ણ સમ્મતિથી જ થવી જોઈએ. મૈયાએ જે જે શંકાઓ કાઢી છે તે સંજળા માટે હું, વિહારી તથા તે

ઉપરાંત શુભવંતલાલ પોતે પણ જવાબદાર રહીશું, ને એ વિષે અમે મૈયાની સમ્પૂર્ણ ખાતરી કરી આપીશું. પણ વિલસુ, તું મ્હને એટલુંજ કહે, તારો મહારા ઉપર પ્રેમ છે કે ? ”

આ વખતે વિલસુએ દૃષ્ટિ ઉઘી કરી. પરંતુ નરેન્દ્ર સ્થામે સીધી નજરે ન જોતાં અત્યંત મોહ ઉપજાવે ત્હેની વક્ર દૃષ્ટિથી જોયું; પણ નરેન્દ્રની નજરે ને પ્રધાર જણાયો નહીં, તેથી ત્હેણે પુનઃ વિલસુનો હાથ અત્યંત સ્નેહથી પકડીને ફરીથી પૂછ્યું: “ બોલ, બોલ, વિલસુ ! ખુલ્લા હૃદયથી બોલ, તું મ્હને મ્હાય છે કે ? મહારા ઉપર તારો પ્રેમ છે કે ? તારા મનમાં કદી પણ મહારા વિષેના વિચારો થાય છે કે ? ”

“ હા. રહ્યો વિલસુ થયા કરે છે. ” શરમથી અડધી અડધી થઈ જતાં વિલસુએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું.

“ તો મહારા ઉપર તારો પ્રેમ છે કે વિલસુ ? ”

“ હા છે. ”

“ મહારા ઉપર ત્હને વિશ્વાસ છે ? ”

“ સમ્પૂર્ણ. ”

“ તો પછી હું પૂછું છું તે વિષયમાં તારી સમ્મતિ છે ? ”

વિલસુ શરમાઈ ગઈ. ત્હેના ઓળંદ્રય ઉપર નરેન્દ્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર નાચી રહ્યો હતો, પરંતુ સ્ત્રીજનસુલભ લજ્જા ત્હેને બહાર નીકળવા દેતી નહોતી.

અત્યંત પ્રેમભર્યા સ્વરે નરેન્દ્રે પુનઃ પૂછ્યું: “ વિલસુ, તારા કરતાં તો લજ્જામણીના છોડમાં પણ ઓછી લજ્જા હોય છે.—બોલ, બોલ, આ શરમની પુતળી, હું જે સંબંધમાં વાત કરું છું ત્હેને તારી સમ્મતિ છે ? ”

“ છે. ” વિલસુએ—અતિશય લજ્જાભારે દબાઈ ગયેલી વિલસુએ છેવટે દ્રઢતામાં પોતાની સમ્મતિ દર્શાવી.

સહુભર નરેન્દ્ર વિલસુના મુખમંડળ તરફ પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી અનિમિષ નયને જોઈ રહ્યો; અને ત્હેના મુખકમળને સ્નેહાળ સ્પર્શથી ઉન્મત્ત કરી બોલ્યો: “ વિલસુ, આજ ત્હેં મ્હને જે નવજીવન આપ્યું તેથી હું ધણેજ જ સુખી થયો છું. વિલસુ, ત્હને આનંદ અને સુખ આપવું એજ આજથી મ્હારું કન્યા છે. આજ સહુવારે જ જમતી વખતે શુભવંતલાલને કાને મ્હેં આ વાત નાખી હતી; અને તે સાંભળી ત્હેમને ધણેજ આનંદ થયો હતો. આરણ્ય પ્રતાપરાય દેસાઈએ વીણાનાં લગ્ન વિહારીની સાથે કરવા માટે આજ જ સમ્મતિ આપી છે. વિલસુ, આપણી આ વાત

હવે જ્યારે તે સાંભળશે ત્યારે તહેમનો એ આનંદ દિગુણીત બનશે. ” એમ કહીને નરેન્દ્ર ફરીથી વિલસુના હર્ષથી પુત્તકિત બનેલા વદન તરફ એકી ટશે નિહાળી રહ્યો. વિલસુએ શરમને મારે નીચી દષ્ટિ કરી રાખી હતી તો પણ તહેના મુખમંડળ ઉપર એક પ્રકારના આનંદની લમટ જ્વાળા રહેલી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવતી હતી.

વિલસુ મૌન હતી, તેથી તહેનું એ વ્રત તોડાવવા માટે નરેન્દ્ર નવીન મિષ કાઢીને પૂછ્યું : “ વિલસુ, હવે કહે જોઈ ત્યારે ક્યો પાક આપવાનો છે ? ”

વિલસુએ પ્રત્યુત્તરમાં કિંચિત્ હાસ્ય કરીને તિરકી દષ્ટિએ નરેન્દ્ર તરફ કટાક્ષ કર્યું, પરંતુ કંઈ ઉત્તર આપ્યા નહિં. પણ નરેન્દ્રે જાણે તહેને બોલાવવાનું જ વ્રત લીધું હોય તેમ ફરીથી એની એ વાત આગળ કરીને કહ્યું : “ બોલ, બોલ, વિલસુ હવે એમ શરમાય છે શું કામ ? હવે તો હું જ તહેને શિક્ષણ આપીશ. તું મારી પાસે શિખીશને વિલસુ ? ”

“ હા. ” હૃદયમાં જાણે કંઈક અનેરું બળ આવ્યું હોય તહેમ વિલસુ બોલી : “ હવેથી તહેમ મહેને જે જે કહેશે તે બધુંએ હું શિખીશ. ”

તે બેમાંથી એક કંઈક બોલે એટલામાં વિહારી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અંદર પગ મૂકતાં જ તહેણે નરેન્દ્ર-વિલસુના ચહેરાઓ સહામે જોયું. અને રમી રહેલ આનંદની ઉર્મિઓથી જ તે વસ્તુસ્થિતિ સ્હમજી ગયો. તહેને અંદર આવેલો જોધને વિલસુ બહાર જવાની ચળવળ કરવા લાગી. તે વખતે વિહારી હસતાં હસતાં બોલ્યો : “ મહેને અત્યંત સુધી એક જાતની ચિંતા થતી હતી—” તે પછી તે અટકી ગયો. એટલે વિહારી શું કહેવા માગતો હશે તે જાણવા વિલસુની જાણાસા વધવા લાગી અને તે તહેની તરફ જાણાસુ વૃત્તિથી જોઈ રહી. પરંતુ વિહારી પોતાનું વાક્ય પૂરું કરતો જ નહોતો ! તેમ તેમ વિલસુની ગભરામણ વધતી હતી. વિહારીને જહેની ચિંતા થતી હશે તે વાત તે સ્હમજી શકતી નહોતી. એટલે વિલસુની જાણાસા ધણી જ વધી ગઈ છે અને હવે વધારે લંબાવવામાં આવ નથી એમ ધારીને વિહારીએ કહ્યું : “ વિલસુ, હવે મ્હારાં લખ મ્હો અને ઘરમાં મ્હારી વેણા આવશે, તહેને તું લાભી કહીને હાંક મારીશ. પરંતુ હું લાભી કહીને કોને હાંક મારીશ એ વાતની અત્યંત સુધી મહેને ચિંતા થતી હતી. પણ કહે છે ને, પ્રભુને આખા જગતની ચિંતા છે !

એજ પ્રભુની પરમકૃપાથી નરેન્દ્રભાઈના લગ્ન વિષે પણ આજે નિશ્ચય થઈ ગયો છે. એટલે હવે હું નરેન્દ્રરાય સાથે સ્નેહલગ્નથી જોડાનાર તહેમનાં પત્નીને ભાભી કહીને હું હાંક મારી શકીશ. ”

વિહારીનાં આ વિનોદપૂર્ણ વાક્યો સાંભળીને વિલસુએ હાસ્યમુદ્રાથી, હૃદયના ઉમંગકાથી સહજ મેઠાં મરગવી, નરેન્દ્ર તરફ તિરછી નજર ફેંકી, અને અવનત દષ્ટિ કરીને ત્યાંથી જવા લાગી. એટલામાં વિહારી બોલી ઉઠ્યો: “ વિલસુ, અહિં આવ. જય છે કચ્છાં ! તહેં કેટલા પાક કર્યા તે મહત્તે જોવા દે. ત્યહારની તું નરેન્દ્રભાઈ પાસે જોડા હતી તેા તહેમની પાસેથી તું શુ શું શિખી તે મહત્તે જોવા દે. ”

“ વિહારીભાઈ, હવે તહમારે એના અભ્યાસ માટે એટલી બધી ડાગજી રાખવાની જરૂર નથી ! ” નરેન્દ્રે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો.

“ અરે આપરે ! અત્યહારથી જ શું થઈકે શરૂઆત ? વિલસુ સાંભળ—”

પણ વિહારીની તે વાત સાંભળવા વિલસુ ત્યાં ઉભીજ રહી નહોતી !

પ્રકરણ ૨૫ મું.

વીણાના વિચારો.

“ સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રચલિત રૂઢી દોપવાળા છે. ”

પ્રો. દવે.

“ હાલની સ્ત્રીશિક્ષણપદ્ધતિ આપણા સંસારને અનુકૂળ નથી. ”

સૌ. શારદા મહેતા, બી. એ.

“ સ્ત્રી જાતિની આધુનિક પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પ્રણાલીના પ્રચારથી સ્ત્રીઓમાં વિરમય જનક પરિણામો મેળવીને પહેલાં કોઈપણ જમાનાઓએ ન જોયેલાં એવાં સ્ત્રી જનોનાં રૂપોથી પુરૂષો હર્ષિત થયા, પરંતુ જ્યારે એ શિક્ષણપ્રણાલીનું પરિણામ જણાયું ત્યારે હવે પુરૂષ વર્ગ ભયથી જોઈ રહ્યો છે. ”

શ્રીમતી વિદ્યાવતી શેઠ, બી. એ.

“ એ તો હવે સિદ્ધ થયું છે કે આધુનિક શિક્ષણ કે જે બહુધા આપણી કુમારિકાઓને પાશ્ચાત્ય કુરીતિયો તરફ ધસડી જાય છે.”

પાંડિત પૂર્ણાનંદજી.

“દેશના શુભેચ્છકોને એવો ભય છે કે યુરોપના રંગીલા શિક્ષણના રંગમાં હિંદી સ્ત્રીઓ પોતાની આવશ્યકતાઓને એટલી બધી વધારી દે છે કે જે એમના ગળ કરતાં વધારે હોય છે, અને સુંદર મન્દિરોનાં સ્વપ્ન જોષને તહેઓ પોતાની જૂંપડીને માન આપવું પણ ત્યજી દે છે. તહેઓ સાધારણ રીતે ફેશન, અતિશય ઉચ્છ્રમણતા, અપવ્યય, આચારવિહીનતા, કઠિન કાર્ય કરવામાં ભીરૂતા અને વિશ્રાન્તિમય જીવન માટે લોભુપતાવાળી થઈ, શિક્ષિત હોવાના ધમ્મમાં યુરૂ જનોનો સંકાર ન કરવો, પોતાનાં ગૃહકાર્યો કરવામાં ગૌરવની હાનિ સમજવી વગેરે દોષો ગૃહજી કરી બેસે છે.”

શ્રીમતી દ્રૌપદી દેવી શાસ્ત્રિણી.

“સ્વામીજી, આજનો દિવસ તો ખરેખર અતિશય આનન્દનો છે ! વિહારીનાં વીણા સાથે લગ્ન કરવાનું આજ જ નક્કી થયું, અને નરેન્દ્રનાં વિલસુ સાથે પુનર્લગ્ન કરવાનું પણ આજે જ હતું. એનાથી વધારે આનન્દ બીજો કયો હોઈ શકે ?”

ગુણવંતજ્ઞાલના મ્હોંદેથી એ સમાચાર સાંભળતાં જ આશ્ચર્યચકિત થઈને સ્વામીજી તહેના મ્હોંદા સ્હામેજ જોઈ રહ્યા. એ એક વાક્યથી જ તહેમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો અને તે ક્ષણભર દિગ્મૂઢ બની ગયા એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી. ‘વિલસુનાં પુનર્લગ્ન’ એ વિચાર આજ સૂઝી કઠી પણ તહેમના મનમાં આવ્યો નહોતો. તે બાલવિધવા છે, નિરાશ્રિત છે એટલે તહેના માટે કોઈને પણ લાગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરન્તુ સ્વામીજીને તહેના તરફ જે પ્રકારનો પ્રેમ હતો અને તહેના માટે તહેઓ જે પ્રકારની આસ્થા બતાવતા હતા, તે જોઈને તો દરેક જણને આશ્ચર્ય થતું. જ્ઞહારથી વિલસુ નિશાળે જવા લાગી હતી ત્યહારથી તે ગુણવંતજ્ઞાલના ઘેર રહેતી હતી; તોપણ દિવસમાં ફેટલીએ વખત તે વિલસુ માટે પડપૂજ કરતા. આશ્રમમાં આવનારા દરેકને આથી કૌતુક લાગતું. અને જે પોતે ત્યાગની જીવંત મૂર્તિ સમોવડ હતા તહેવા સ્વામી સત્યાનંદજીને વિલસુ તરફ આટલી બધી મમતા જોવાથી તેમ થાય એ પણ સંભવિત જ

હતું. તોપણ તહેઓ બધા ‘વિલસુ ઘણીજ બહાવસોઈ અને દુઃખિયારી છે તેથી સ્વામીજી તહેની તરફ વધારે સહાનુભૂત રાખે છે’ એમ માની સંતોષ પામતા. પરંતુ સત્ય સ્થિતિ કંઈક વિચિત્ર હતી. સ્વામીજીને વિલસુ માટે એટલી બધી ચિંતા કેમ થતી હતી તે એક ગૂઢ હતું.

ગુણવંતલાલ આશ્રમમાં આવ્યા તે પહેલાં સ્વામી સહવારે તહેને બોલાવવા આવેલા ધ્વજરાયના વિચારોમાં મશગૂલ હતા. એ માણસને પોતે કોઈ પણ સ્થળે બેસે છે, એવું તહેમને લાગતું હતું. પરંતુ તહેમને નિશ્ચયાત્મક સ્મરણ થતું નહોતું. સંધ્યાકાળ પછીથી તહેઓ એજ વિચાર કરતા બેસે હતા. એટલામાં ગુણવંતલાલ ત્યાં આવ્યા; તેથી સ્વામીજીની વિચારસરણીમાં ભંગ પડ્યો.

“વિલસુનાં નરેન્દ્રકુમાર સાથે પુનર્લગ્ન થશે એવું તહેમને મળે કહ્યું નહિં ગુણવંતલાલ ?” વિચાર કરતાં કરતાં સ્વામીજીએ પૂછ્યું.

“હા જી. કેમ વાર ? આપને પુનર્લગ્નની રૂઠી પસંદ નથી ?”

“તે પ્રશ્ન નથી ગુણવંતલાલ ! પણ ઉભા રહો—વિલસુનાં પુનર્લગ્ન—નરેન્દ્ર સાથે વિલસુનાં પુનર્લગ્ન—” કંઈક મ્હોટેથી તો કંઈક સ્વગત સ્વામીએ બોલ્યો.

“આપને કંઈ શંકા પડે છે ?”

“ગુણવંતલાલ, એ લગ્નને ઉભય જણની સમ્મતિ છે કે ?” ગુણવંતલાલના પ્રશ્નનો જવાબ આપવાને બદલે સ્વામીજીએ ઉલટો પ્રશ્ન કર્યો.

“હા જી.” જવેરીએ કહ્યું.

“આ વાત મૈયા જાણે છે કે ?”

“ના જી. મ્હને પોતાને પણ આ વાતની સહવાર સૂધી ખબર નહોતી—”

“ત્પરે તહેમને એમને જાણે કહો.” એમ કહીને સ્વામીજીએ નેત્રો બંધ કર્યા અને ગુણવંતલાલ મૈયાને ખબર કહેવા અંદરના ખંડમાં ગયા.

મૈયાને પણ વિલસુનાં પુનર્લગ્નની વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું, અને તે એકદમ ઉઠીને બહાર આવ્યાં. તહેની પાછળ ગુણવંતલાલ પણ બહાર આવ્યા. પરંતુ તે વખતે સ્વામીજી નેત્રો મિચીને આનંદ થયેલા હોય એમ લાગ્યું. પુષ્કળ વખત એ સ્થિતિમાં વીતી ગયા પછી સ્વામીએ નેત્રો ઉઘાડ્યાં. તે વખતે મૈયા અને ગુણવંતલાલ ગુપ્તગુપ્ત તહેમની સહામે બેસી રહ્યાં હતાં; તહેમની તરફ જોઈને સ્વામીએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું : “વિલસુ માટે જે થાય છે તે ઠીક છે. હવે એ વાતનો વધારે વિચાર કરશો નહિં. નરેન્દ્ર તરફથી તહેને સુખ મળશે એવું મ્હને લાગે છે.”

એટલું કહીને સ્વામીએ ફરીથી આંખો મીચી દીધી. મૈયાને તહેમની સાથે આ વિષય ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા કરવી હતી અને તેથીજ તે બહાર આવ્યાં હતાં. પરંતુ “ હવે એ વાતનો વધારે વિચાર કરશો નહિ ” એ વાક્યથી તહેમને મૌન ધારણ કરવું પડ્યું. તો પણ તે એજ વિચારમાં લીન થઈ ગયાં હતાં.

એટલામાં સ્વામીજીએ ફરીથી નેત્રો ઉઘાડ્યાં અને ગુણવંતલાલને હિદ્દેશીને બોલ્યા: “ ગુણવંતલાલ, હવે તમારા ઉપર એકજ જવાબદારી આવે છે. પુનર્જન્મની જે જે ઇષ્ટ વિધિ હોય તે વિધિ પ્રમાણે વિલસુ અને નરેન્દ્રનાં લગ્ન તમારી દેખરેખ નીચે કરાવી આપજો; અને ત્યાં સુધી તે બંને જણ ઉપર તહેમે સખત નજર રાખજો. વિલસુ હજી બાળક છે એટલે આપણે એની કાળજી રાખવી જોઈએ. નરેન્દ્ર ઉપર જેવા તમારે વિશ્વાસ તહેવો મ્હારો પણ છે; તો પણ માત્ર એ વિશ્વાસ ઉપર જ સર્વસ્વ અવલંબન ન રાખતાં ચાકસ રહેવું એ પ્રત્યેક ડાહ્યા મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.”

સ્વામીજીનો આમ કહેવાનો શો ભાવાર્થ હતો તે મૈયા કળી શક્યાં હતાં; પરંતુ ગુણવંતલાલને જોઈએ તેટલો ખુલાસો થયો નહોતો એટલે તે સ્વામીજીની એ વાત સાંભળીને વિચારમાં જ પડી ગયા હતા.

વળી કંઈ સમરણ થયું હોય તહેમ સ્વામી બોલી ઉઠ્યા: “ પણ ગુણવંતલાલ, આનું કેમ ? નરેન્દ્ર તો ઔદીચ્ય સહસ્ર છે ને ? એટલે આ લગ્ન તો ઔદીચ્ય અને ત્રિવેદી મેવાડા વચ્ચે થશે. કારણ વિલસુ ત્રિવેદી મે—”

સ્વામીજી એટલું કહેતાં કહેતાંમાં અટકી ગયા. તહેમને ગુણવંતલાલે કહ્યું: “ એ ક્ષુદ્રક ભેદ ગણે એવા નરેન્દ્ર મૂર્ખ નથી. પણ વિલસુ ત્રિવેદી મેવાડા ન્યાતની છે એ આપને શાથી જણાયું ? ”

ગુણવંતલાલનો એ પ્રશ્ન સાંભળી સ્વામી કંઈક ગભરાઈ ગયા હોય તેમ થઈ ગયા, પણ તુર્તજ સ્વસ્થ થઈને બોલ્યા: “ મ્હેં વિલસુને ત્હેની સઘળી હકીકત પૂછેલી તે ઉપરથી તથા ત્હેની અટક ઉપરથી મ્હને એમ લાગ્યું.”

“ વા...આ...આ...૩ ! ” ગુણવંતલાલે ધમ્મથી કહ્યું. પછી થોડી વાર રહીને તહેમણે વળી સ્વામીજીને પૂછ્યું: “ હવે મ્હારે એક જ વાતમાં તમારો મત લેવાનો છે. આજ સહવારે હું પ્રતાપરાય દેસાઈના ઘેર ગયો હતો, તે વખતે તહેમણે વાણા-વિહારીના લગ્ન માટે સમ્મતિ આપી. પરંતુ તહેમનું એવું કહેવું થયું કે, હું તહેમને જે સાઠ હજાર રૂપિયા આપવાનો છું ત્હેનો આ લગ્ન સાથે કંઈ સંબંધ રહેવો ન જોઈએ. ત્હેનું કારણ તહેમણે એવું બતાવ્યું કે, જો એમ થાય તો લોકો કહેશે કે

“ પ્રતાપરાય દેસાઈએ કન્યાવિક્રય કરીને સાઠ હજાર રૂપીઆ લીધા. એથી તહેમણે મહેને એવું કહેવાનું કહ્યું છે કે, ‘કુંજ-લવન પારકાના હાથમાં ન જાય એવી મહારી ઇચ્છા હોવાથી મહે પ્રતાપરાય દેસાઈને સાઠ હજાર રૂપીઆ ધીર્યા છે અને એવો કરાર કર્યો છે કે વીણાનાં સંતાનોના તે મઝન ઉપર વારસો રહે. ”

“ એ તો ત્હારે ઠીક છે, એમાં બીજું શું છે ? એનો અર્થ તો એકનો એક ! ત્હમારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ કેટલાક સમય પછી પણ કુંજ-લવન ત્હમારા વંશજોના જ હાથમાં આવશે. તો પછી એમાં વિચાર કરવા જેવું પણ શું છે ? ” સ્વામીજીએ સલાહ આપી.

“ નહિ—એમાં કંઈ વિચાર કરવા જેવું તો ખાસ નથી, પણ માત્ર આપના કાને વાત નાંખવા માટે જ આવ્યો હતો. હવે અહિંથી ઘેર જઈને પૈસા લઈ હું દેશાઈજીના ઘેર જ જઈ છું. એમને અત્હારે પૈસાની શ્રેણી જ જરૂર છે અને આપણે આપવા તૈયાર થયા છીએ, તો પછી કરાર લખી લઈએ તોએ શું અને ન લખી લઈએ તો પણ શું ? મહારા મનથી તો ખાતે સરખું જ છે. ગમે તેમ કરીને પણ ‘કુંજ-લવન’ પારકા માણસના હાથમાં ન જતાં આપણા હાથમાં રહ્યું એટલે પત્યું ! ” ગુણવંતલાલે મનનો ઉલારો ખાલી કર્યો.

“ પણ ગુણવંતલાલ છેક એમ તો કરશે નહિ. કરાર તો લખી જ લેજો. ” સહજ વિચાર કરીને સ્વામીજીએ કહ્યું.

તે પછી તુર્તજ ગુણવંતલાલ ઉઠ્યા. આજ જ તે સાઠહજાર રૂપીઆ લઈને પ્રતાપરાય દેસાઈના ઘેર જવાના હતા. નરેન્દ્રને પણ તે પોતાની સાથે લઈ જનાર હતા. તેથી ઘેર જઈને તે નરેન્દ્રની જ વાટ જોઈને બેઠા હતા.

પ્રિય વાચક ! ગુણવંતલાલ નરેન્દ્રની વાટ જોઈને બેઠા છે એટલામાં ચાલો આપણે દેસાઈજીના ઘેર જઈને ત્હાંનો પ્રકાર તપાસીએ.

દેસાઈજીના દિવાનખાનામાં પ્રતાપરાય, મંજુલા અને કનકરાય ત્રણ જણ બેઠાં છે, અને થોડેક દૂર ધ્રજરાય બેઠો છે. તહેમનાં વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો એવામાં પ્રતાપરાયે ધ્રજરાયને કહ્યું: “ ધ્રજરાય, જરા વીણાને બોલાવો. એ પણ હોય તો પછી શું કરવું તે દરાવતાં કાવે. ”

“ પણ પિતાજી, આ એક આશ્ચર્યની વાત નથી ?—” ધ્રજરાયના અંદર ગયા પછી કનકરાયે કહ્યું: “ આ કુંજલવન માટે ગુણવંતલાલ આટલી મોટી રકમ આપવા તૈયાર થયા છે તે શું ? કુંજલવનમાં એમને તે એટલું બધું શું જાણુ હશે ? ”

“તહેનું કારણ કાન્તા ખહેન છે. એના ઉપર ગુણવંતલાલનો ધણો જ સ્નેહ હતો, અને કાન્તા ખહેન જન્મ્યાં ત્યારથી તે મૂઆં ત્યાં સુધી આ મકાનમાંથી કવચિત્ જ બહાર ગયાં હતાં. ખરી રીતે કહીએ તો પ્રકૃતિ સારી નહિં હોવાને લીધે તહેમની બધી જીંદગી આ મકાનમાં જ ગઈ. તેથીજ તહેની ખાતર-પોતાની પત્નીના સ્મરણ માટે અથવા તો તહેના સ્નેહની ખાતર કહો, કુંજલવન ખીજના હાથમાં ન જતાં આપણાજ માણસોના તાબામાં રહે એવી તહેમની ઇચ્છા હશે. ખીજું શું ?” દેસાઈજીએ ખુલાસો કર્યો.

“પણ પિતાજી, એ ઇચ્છા ચમત્કારિક નથી લાગતી ?” કનકરાયે ખીન્ને પ્રશ્ન કર્યો.

“ચમત્કારિક તો ખરી જ ! પણ જગત્માં એવાએ ચમત્કારિક અને લહેરી માણસો ઘણા હોય છે. એ ત્રણ દિવસ ઉપર મહેં વાંચ્યું હતું કે, અમેરિકામાં એક સ્ત્રીએ પોતાના મૃત્યુપત્રમાં બિલાડીઓના સંરક્ષણ માટે વીસહજાર પાઉન્ડ* સરકારને સ્વાધીન કરવાનું લખ્યું હતું. એવીજ રીતે એક લક્ષાધિપતિએ, પોતાનો પુત્ર જન્મભર લગ્ન ન કરે તો જ તેને પોતાની સત્રળી માલ-મિલકત આપવી અને જો તે લગ્ન કરે તો બધી મિલકત ધર્માદાકાર્યોમાં વાપરવી એવું મૃત્યુપત્રમાં લખી રાખ્યું હતું. બ્રિટિશ રાજ્યના પોલિસે બિચારાં નિર્દોષ કુતરાંને વિષ આપીને મારે છે તે પણ એક વિચિત્ર અંગ્રેજના ચમત્કારિકપણાનું જ પરિણામ છે. તહેણે પોતાની લાખોની મિલકતના બ્યાજમાંથી આ પવિત્ર (!) કાર્ય કરવાની ઇચ્છા મૃત્યુપત્રમાં લખી રાખી હતી. એ બધું ચમત્કારિક જ છે ને ?”

“શાં શાં ચમત્કારિક માણસો દુનિયામાંએ છે ?” મંજુલાએ આશ્ચર્યથી કહ્યું.

એટલામાં વીણા ત્યાં આવી પહોંચી અને પિતાજીને પૂછવા લાગી :
“પિતાજી, મહેને શા માટે બોલાવી ?”

“ખહેન બેસ. તહેને મ્હારે કંઈક પૂછવું છે.”

પિતાજીનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાંજ વીણા બોલી ઉઠી : “મહેને અત્યારે એટલો વખત નથી ! અને હું તહેમને ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દઉં છું કે હવથી હું તહેમારો એક પણ શબ્દ સાંભળનાર નથી. તહેમારી અડચણને

* એક પાઉન્ડની કિંમત પંદર રૂપીઆ થાય છે.

લીધે મહેં મહારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પણ આ લગ્ન માટે સન્મતિ આપી; પણ પિતાજી, હું ચોકખે ચોકખું કહું છું કે લગ્ન થયા પછી આઠ દિવસ પણ હું વાટ જોવાની નથી. લગ્ન પછી તુરત જ હું ‘ડાયવોર્સ’-જૂટાછેડા-માટે અરજી કરીશ.” આમ કહી ભડકાટ કરતી તે પાછી ચાલી ગઇ.

તેના જવા પછી પ્રતાપરાયે કનકરાયને પૂછ્યું કે : “કનક, એનાથી એમ ‘ડાયવોર્સ’ લઈ શકાશે કે ? એવું કંઈક થયું હોય એવી મ્હને તો ખબર નથી.”

“જો એવો બનાવ બન્યો નહિં હોય તો પણ તેમ કરી શકાય છે ખરું ! જો યોગ્ય કારણો બતાવવામાં આવે તો કાયદેસર ‘ડાયવોર્સ’ કરી શકાય છે. એટલા જ માટે વીણાના લગ્નની સાથે પૈસાનો સંબંધ બતાવશો નહિં એવું મહેં કહ્યું હતું. કારણ જો પૈસાનો સંબંધ જાહેર થશે તો કોર્ટ કહેશે કે, ત્હમે કેવળ ત્હમારી ગરજને લીધે જ આ લગ્ન કરાવ્યાં છે અને હવે ગરજ મટતાં ‘ડાયવોર્સ’ માટે અરજી કરો છો.” કનકરાયે પિતાને સમજ પાડી.

“પણ આ એક પ્રકારનું સાહસ છે.” પ્રતાપરાયે શંકા બતાવી.

“એમાં કંઈ સાહસ નથી. મહેં જે વ્યૂહરચના એ વિષે કરી રાખી છે તે ત્હમને કહું છું એટલે ત્હમને પણ મ્હારું કહેવું યથાર્થ લાગશે. હમણાં આપણે ગુણવંતલાલને કરાર લખી આપીશું એટલે ગુણવંતલાલને કોઈ પણ પ્રકારનો વહેમ આવશે નહિં. હવે એમ સમજો કે, લગ્ન થયા પછી ‘મ્હને વિહારી સાથે સારો મળા રહે ત્હેવું જણાતું નથી માટે મ્હારે સ્વતંત્ર રહેવું છે’ એ સમજા કારણ બતાવીને વીણા ‘ડાયવોર્સ’ માટે અરજી કરશે તો કોર્ટથી એમ નહિં કહી શકાય કે, આપણે પૈસા ખાતર આ લગ્ન કરાવ્યાં હતાં. કારણ, આપણે લગ્ન અને પૈસાનો સંબંધ બતાવવાના નથી; પરંતુ આપણે તો ઉલટું એવું કહી શકીશું કે, અમે વીણાના વંશજોને ‘કુન્જ-ભવન’ ઇસ્ટેટ આપીએ છીએ, માટે જો અમારા મનમાં કપટ હોત તો અમે એવું લખી આપ્યું હોત જ નહિ. એવી રીતે આપણે કોર્ટને ખાતરી આપીશું એટલે કોર્ટ વીણાને લગ્ન બંધનમાંથી મુક્ત કરશે. અર્થાત્ વીણાને કંઈ સંતાન નહિં હોવાથી આપણું મકાન પણ આપણા કબજામાં જ રહેશે.” સ્વાર્થની ખાતર રચેલી કપટજળ કનકરાયે પિતાજી આગળ પાથરી બતાવી.

પોતાના પુત્રના વિચાર સાંભળીને પ્રતાપરાય ક્ષણભર ત્હેની તરફ આશ્ચર્યતાથી જોઈ રહ્યા. ત્હેણે ખરેખર મગજ મારી કરીને આ કપટબૂદ્ધ

રચ્યો હતો એમાં તો શંકા નથી. પરંતુ તે અશુદ્ધ પાયા ઉપર રચવામાં આવ્યો હતો. તોપણ પોતાની વ્યૂહરચનાથી પિતાજીને સતોષ થયો છે એ જોઈને કનકરાય ખુશ થયો, અને થોડી વાર રહી તહેલે પોતાની પ્રશંસા કરવાના હેતુથી કહ્યું :

“ પિતાજી, મહેં આ વ્યૂહ શી રીતે ઉભો કર્યો તે ત્હમને કહું. જે દિવસે અમે ‘ અસુખિક્ષ ’ ઉપર ચર્ચા કરતા હતા તે વખતે અમારી કોલેજના એક એ અધ્યાપકો અને નરેન્દ્રરાય ઍરિસ્ટર પણ ત્યાં હાજર હતા. તે વખતે અસુખિક્ષમાં ‘ છુટાછેડા ’ કરવાની બારીકી છે કે ? એવો એક પ્રશ્ન નીકળ્યો; ત્યારે મિ. નરેન્દ્રરાયે સઘળો ખુલાસો કરીને કહ્યું કે ‘ અસુખીક્ષમાં છુટાછેડા માટે કંઈ સગવડ નથી; પરંતુ સને ૧૮૭૨ માં સરકારે એક કાયદો પસાર કર્યો છે. તે કાયદા પ્રમાણે છુટાછેડા કરાવી શકાય છે. ’ તે વાત મહારા ધ્યાનમાં હતી તેથી જ વીણાને મહેં તે વાત સમજતી હાલના લગ્ન માટે તહેને તૈયાર કરી છે. ”

“ પણ એવો કાયદો છે એવી ત્હારી ખાત્રી છે ને ? લગ્ન થયા પછી બ્રાહ્મણોમાં એવો પ્રકાર બની શકતો નથી માટેજ ત્હને પૂછું છું. ”

પ્રતાપરાયે ફરીથી ખાત્રી માગી.

“ ત્હેની ચિંતા ત્હમે કરશો નહિં ! છતાં જે ત્હમને ખાત્રી પડતી ન હોય તો કાલે હું ઍરિસ્ટર નરેન્દ્રરાયને પુછીને ફરીથી તે વાતની ખાત્રી કરીશ. ”

બરાબર એજ વખતે પ્રજ્ઞરાયે આવીને ગુણવંતલાલ અને નરેન્દ્રરાયના આવવાના સમાચાર આપ્યા. એટલે પ્રતાપરાય દેસાઈ ત્યાંથી ઉઠીને ત્હમની સ્થાને ગયા, અને મંજુલા ઉઠીને ચોરડાના અંદરના ખંડમાં ગઈ.

પ્રતાપરાય ગુણવંતલાલ તથા નરેન્દ્રને લઈને અંદર આવ્યા. ત્યાં બેઠા પછી આડા અવગળા વિષય ઉપર કેટલીક વાતચિત થયા પછી છેવટે ખિસ્સામાંથી નોટનું બંડક બહાર કાઢતાં બોલ્યા : “ જુઓ દેસાઈજી, હવે આ બધી ઔપચારિક વાતો કરવી છોડી દો. ત્હમે મ્હને કે હું ત્હમને કંઈ આજે જ ઝોળખીએ છીએ ત્હમ નથી. તોપણ સહવારે ત્હમે આગ્રહ કરવાથી હું ‘ સ્ટાંપ ’ નો કાગળ લાવ્યો છું અને નરેન્દ્રને પણ સાથે લાવ્યો છું; તેથી ત્હમે કહેશો તે પ્રમાણે તે લખતપત્ર તૈયાર કરશે. સાક્ષી-માં પણ એ એક અને બીજા ત્હમારા પ્રજ્ઞરાય છે. બાકી આટલી બધી બાંજગડ કરવાની કંઈ વિશેષ જરૂર મ્હને તો લાગતી નથી. પણ દેશાઈજી, લગ્ન વિશેનું શું કરવું છે ? આવતી પાંચમનું શુભ મુહૂર્ત છે ! ”

“ ઠીક છે. ત્હમે જે દિવસ ઠરાવશો તે મ્હને માન્ય છે. પણ ને એકદમ નજીકનો દિવસ હશે તો લગાર ઉતાવળ થશે.—પણ કંઈ હરકત નહિં. શુભસ્વ શીઘ્રમ્ ! ” પ્રતાપરાયે ધીરે રહીને કહ્યું.

પ્રિય વાંચક ! પ્રતાપરાયની ઇચ્છા પ્રમાણે નરેન્દ્રરાય ‘ સ્ટાંપ ’ નો કાગળ લખી આપે છે તે દરમ્યાન ચાલો આપણે વીણાની શોધ કરીએ.

કનકરાયે પોતાનો અને પિતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે બની શક્યા તેટલા પ્રયત્ન કરીને સહમજબવાથી વીણાએ લગ્નની સંમતિ આપી અને ગુણવંતલાલ પાંચમનું મૂહૂર્ત પણ નક્કી કરી આવ્યા એ પણ આપણે જાણી ગયા છીએ. ગુણવંતલાલ આજે પૈસા લઈને આવનાર હતા તે વાત વીણા જાણતી હતી, તેથીજ આજે વહેલાં ઘેર નહિં આવવું એવો વિચાર કરીને તે ફરવા ગઈ હતી. ભાઈના કહેવાથી પોતે લગ્નને સહમત થઈ પરંતુ તે માટે તહેતું મન હવે તેને કંખતું હતું. કનકરાયે તહેને ‘ છુટાછેડા ’ કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો હતો, અને થોડા દિવસ પહેલાં ‘ બસુખિલ ’ માટે મળેલી સભામાં તે ગઈ હતી, ત્યાં બનેલી સઘળી ઘટનાની તહેને સહમજબ પડી નહોતી તોપણ ‘ છુટાછેડા ’ માટે પરવાનગી આપનાર એક કાયદો અસ્તિત્વમાં છે એટલી વાત તે સમજી શકી હતી. આમ પ્રસંગે અનુકૂળ હોવા છતાં પણ ‘ હું આ શું કરું છું ? ’ એવો તહેને ઘણોજ વિચાર કરવાનો હતો. તહેની વિચારશક્તિ સરસ હતી, પરંતુ પહેલથી જ તહેવા વિચારોને યોગ્ય વદણ મળ્યું નહોતું. તેથી જ પોતાના હઠીલા સ્વભાવને લીધે તહેણે કેટલાક ખોટાં વિચારોને પોતાના ખ્યેય તરીકે પસંદ કર્યા હતા. વીણા વિષે વિચાર કરીએ તો તે ખરેખરી આર્ય કન્યા હતી; પરંતુ તહેના ધાર્યું કરવાના સ્વભાવથી અને પરદેશી કેળવણીએ તે વૃત્તિને વધુ દૃઢ કરવાથી તહેના બીજા સર્વ સારા ગુણો ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું. માત્ર આ એક જ જાતના દોષ શિવાય તે રૂપે, ગુણે, અભ્યાસમાં અને વર્તનમાં વખાણવા જેવી બાળા હતી.

લગ્ન નહિં કરવાની અવિચારી કલ્પના તહેના મનમાં આટલી દૃઢમૂળ થવામાં છ મહિના પહેલાં એક ક્ષુલ્લક પ્રસંગ કારણભૂત થયો હતો. અંગ્રેજી છટ્ટા ધોરણમાં ગયા પછી તહેને નિશાળની એક શિક્ષિકા વ્યાખ્યાન પ્રસંગે સાથે લઈ જતી હતી. અને વીણા સરદાર કુટુંબની કન્યા હોવાથી તે જે સભામાં હાજર રહેતી તે સભાને વધુ મહત્વ મળે તે માટે વર્તમાન પત્રોના રિપોર્ટરો તહેતું નામ સભાના વૃતાંતમાં પ્રકટ કરતા; એટલે તહેને

લીધે પેલી શિક્ષિકાનું નામ પણ આગળ આવતું. શિવાય તહેને વીણાની ગાડીમાં મક્ત સહેલ કરવાની મળતી અને વળી અડી ઓપટીના પ્રસંગે નાણું સમજાવેલી મદદ પણ મળતી. આમ પોતાના ત્રિમૂર્તિ સ્વાર્થને લીધે વીણાને તહેણે સલાઓમાં જવાનું એટલે લગાડ્યા પછી તો વીણા જાતે ચાલાક, હુશિયાર અને ધીટ હોવાને લીધે એકલી પણ લેડીઝકલબ, પ્રાર્થનાસમાજ, પ્રેમાભાઈ હોલ કે એવા બીજા સ્થળે સાર્વજનિક વ્યાખ્યાનો સાંભળવા જવા લાગી. એક દિવસે ‘પ્રેમાભાઈ હોલ’ માં ‘કોઈ આંગલ રમણીનું’ ‘હિંદુ સ્ત્રીઓની શોચનીય સ્થિતિ’ એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન હતું. મિસ વીણા ઇનામદાર તે સાંભળવા ગઈ હતી. વ્યાખ્યાનકર્ત્રિ બાઈએ પોતાના લાપણમાં “હિંદુ સ્ત્રીઓનાં અજ્ઞાન, તહેમની ગાંડી ધર્મધેલણ, તહેમની પરતંત્ર સ્થિતિ, માનસિક અને શારીરિક દુર્બળતા, વગેરે મુદ્દાઓ ઉપર કરેલા વિવેચને વીણાના મન ઉપર ઘણી જ અસર કરી. એ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયા પછી વીણાની સાથે તહેનું ઓળખાણ કરાવવામાં આવ્યું, તે વખતે હસ્ત-ધુનનની ઔપચારિક વિધિ થઈ રહ્યા પછી તે આંગલ રમણીએ વીણાને કહ્યું : “ મહેં મ્હારા લાપણમાં હમણું હિંદુ સ્ત્રીઓની જે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું તેમાં મુધારા કરાવવા તમ્હારા જેવી ઉછરતી બાળાઓ જ આગળ આવવી જોઈએ. હિંદુ સ્ત્રીઓ રૂઢીથી ડરી જનારી બની ગઈ છે અને તે રૂઢીના લાલ લાઘને પુરૂષ વર્ગ તહેમને અધિક અને અધિક દબાવતો જાય છે. મિસ ઇનામદાર, તહેમ જાણો છો, કે હિંદુસ્થાનમાં સોમાં નવ્વાણું પુરૂષો સર્વસ્વ સ્વાર્થી છે. સ્ત્રીઓની શોચનીય સ્થિતિ તે જોઈ શકે છે તોપણ સ્ત્રીજનો માટે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પણ રૂઢીમાં ફેરફાર કરવા તહેઓ તૈયાર નથી. સ્ત્રીઓની શક્તિ વિષે તહેમને જ્ઞાન, જ્ઞાન કે માન કશુંએ હોતું નથી. જે હાથમાં પારણું હિંદોળવાનું સામર્થ્ય છે તે જગતને હિંદોળવાનું પણ સામર્થ્ય ધરાવી શકે છે તે વાતથી તહેઓ સર્વથા અનલિપ્ત છે. સ્ત્રીમાં દૈવી શક્તિ છે એવું તે જાણતા જ નથી. તેટલા માટે જ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે સ્ત્રીઓએ જ મહેનત કરવી જોઈએ છે. તે કાર્યમાં તહેમારો જેવી શ્રીમંતની પુત્રીઓએ સહુથી પહેલાં આગળ આવી, સ્વાર્થત્યાગ કરી, જાતે જાંદગી પર્યંત અવિવાહિત રહી સ્ત્રીવર્ગ સ્વાતંત્ર્યને યોગ્ય છે તે પુરૂષોને બતાવી આપવું જોઈએ.”

“ હું એ વિષે મ્હારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ.” વીણાએ કહ્યું, અને તહેઓ જૂદાં પડ્યાં.

થયું ! વીણાને આંગરમણીના વિચાર રૂપા, અને તેજ દિવસથી લગ્ન નહિ કરવાના અવિચારી વિચાર ત્હેના મગજમાં ધુરપા.

સ્ત્રીઓએ લગ્ન નહિ કરતાં આજન્મ અવિવાહિત રહી સ્વદેશસેવાનાં કાર્યો કરવાં તે કોઈ પણ રીતે ખોટું કે નિંદાને પાત્ર નથી; પરંતુ નૈષ્ઠિક ષ્ઠાચર્યવ્રત પાળવું અતિ કઠિન છે, અને કા વિરલાજ કહો કે, હનુમાન-જી અને પિતામહ લીળમ કે અગ્નિકાદેવી જેવાં કા સામર્થ્યવાનો જ તે વ્રત આચરી અને પુરા કરી શકે છે. હિંદુ સંસારથી તદ્દન અળગણ્યાં અને પોતાનું એટલું સાચું એવા મદથી મદોન્મત બની બીજાને ઉતારી પાડવાની વૃત્તિ વાળાં—અપવાદ રૂપે થોડાંક બાદ કરતાં—સઘળાં પરદેશી સ્ત્રી પુરૂષો હિંદુસ્ત્રીઓ વિષે આખો મિત્તીને જ મત આપે જાય છે; પરંતુ હિંદુ સંસારની અનુપમ ઘટનાથી કેવળ અજાણ હોવાથી ત્હેમના એ રાગડાનું પરિણામ આવતું નથી. હિંદુ સંસારમાં ખામીઓ હશે પણ પરદેશીઓ કહે છે તેવી અને તેટલી નહિ; અને તે સુધારવા માટે કરવા જોઈતા પ્રયત્નો પણ ત્હેવા નહિ, પણ મૂળની વૈદિક પ્રણાલીને કાયમ રાખીને કરવા જોઈએ છે. પુરૂષો સાથે સહકાર કરવામાં જ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ છે, પુરૂષોની રહામે થવામાં નહિ.* કારણ સ્ત્રી એ જીભ છે અને પુરૂષ એ દાંત છે. એટલે જીભ જીભનું કાર્ય કરે ને દાંત દાંતનું. દમ્પતિ અનુગુણ એટલે પરસ્પરમાં જે ગુણની ખામી હોય તે પુરનાર હોય ત્હેનેજ કહેવામાં આવે છે, તે વાત પરદેશીઓ કે જેઓ લગ્નને સાટું કે કરાર ગણે તે કચ્છાંથી સમજી શકે ? હિંદુ શાસ્ત્રો લગ્નનો કેટલો મહાન અર્થ કરે છે ત્હેની ત્હેમને કદપના પણ કચ્છાંથી હોય ? તેથી જ પરદેશી શિક્ષણના પ્રતાપે અને પરદેશીઓના વિચારોથી દોરવાઈ જવાને લીધે આપણે આપણી કથામાં આગળ જોઈ ગયા ત્હેવી જાતના વિચારો વીણાના થયા હતા એ હવે વાંચકોના લક્ષમાં આવ્યું હશે જ.

÷ જેમ શંકરને ઉમા, રામને સીતા, નળને દમયંતી હતાં તેમ આપણી સ્ત્રીઓમાં આપણી ગાંઠીમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા ઉદ્દગારો સમજતી, તેને પોષતી, પોતાની અલૌકિક પ્રેરણા શક્તિથી આપણી બાહ્યોપાધિઓને સાનમાં સમજી તેમાં ભાગ લેતી, આપણને શીતળતામય શાંતિ દેતી થશે ત્યારેજ—પણ તે પહેલાં નહિ—આપણે ઉદ્ધાર સંભવે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી.

* “ પતિએ પત્નીવ્રત લેવું ને પત્નીએ પતિવ્રત લેવું, એવી પરસ્પરની પુણ્ય પ્રતિજ્ઞા તે લગ્ન.”

પોતે આક દિવસમાં જ છુટાછેડા કરવાની શરતે લગ્ન માટે ત્યાં પાડ્યા છતાં પણ વીણાનું હૃદય તહેને દંશ દેતું હતું તેથી તે સંબંધમાં એકાંતે વિચાર કરવાના ઉદ્દેશથી તે 'રાણીના બાગ' તરફ જવા નીકળી. વીણા ધણું ખર્ચ ગાડીમાં બેસીને જ ફરવા જતી હતી, પરંતુ આજ તે એકલીજ અને વળી પગે ચાલતી ફરવા નીકળી તે જોઈ મંજુલાએ તહેને ગાડીમાં જવા અથવા તો કોઈ નોકરને સાથે લઈ જવા કહ્યું, પણ બહુ સમજાવવા છતાં પણ તહેણે માન્યું નહિ અને તે પણ કંઈ વધારે બોલી નહિ. કારણ વીણાના સ્વભાવથી તે માહિતગાર હોવાથી લગ્ન થાય ત્યાં સુધી એક શબ્દ પણ તહેને કહેવો નહિ એવો તહેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

છેવટે વીણા એકલીજ ફરવા જવાના ઉદ્દેશથી હઠ કરીને નીકળી નીખરી, પરંતુ છેવટે તહેનો ઉદ્દેશ ફળિભૂત થયો નહિ. કારણ કે રસ્તામાંજ તહેને તહેની નિશાળની બહેનપણી સુઆ મળી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

રંગમાં ભંગ.

પતિવ્રતા જે પતિને ભજે, અનાયાસે અવરને તજે;
જહેનાં વસ્ત્ર સાંધ્યાં જયમલમ, તહેની બરાબરી વેશમાં કરશે કયમ ?

—અખો.

કરારપત્ર પૂરો થયો. પ્રતાપરાયે નોટોનો ચોડા હાથમાં લીધો તે વખતે તહેમનો આનન્દ તો પેટમાં સમાનોએ નહોતો. તે પછી લગ્ન સંબંધી વાતચિત થઈ અને છેવટે પાંચમનું મુહૂર્ત કાયમ રહ્યું. તે પછી શું શું કરવું, વિવાહ સમારંભ કેવા ઠાકમાકથી ઉજવવો એ વિષયની વાતો નીકળતાં જ ગુણવંતલાલે કહ્યું: “હેસાબજી, એ વાતની તહમે લગારે ચિંતા રાખશો નહિ. હમણા તહમે નાણાં સંબંધી અડચણમાં છો એટલે એ બધી જાતનો બોળો મૂકો જ ઉપાડી લેવા દો. તહમારા જેવા સગા માટે હજાર બેહજાર રૂપીઆ ખર્ચવા મૂકો કંઈ ભારે પડનાર નથી ! અને મ્હારે ઘેર પણ હવે બીજાં આવાં કેટલાં કાર્ય કરવાનાં છે ? મ્હારે તો એકલો વિહારી ને ? પછી એનાં છોકરાંની વાત તો એ જાણે !”

ગુણવંતલાલની વાત સાંભળી મનમાં ખુશી થવા છતાં સાકર પીર-સતાં દેસાઇજીએ કટાણું મ્હોઢું કરીને કહ્યું: “ ગુણવંતલાલ, ખરેખર કહું નો મ્હને હવે શરમ લાગવા માંડી છે. મ્હેં મૂર્ખ માણસની માફક આટલાં વર્ષ વર્ષ સૂધી ત્હમારી સાથે કેવું.....”

“ દેસાઇજી, હવે એ જૂની વાતને વીસરી જાઓ. ” ગુણવંતલાલ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો: “ હવે તો આપણે પાછા એકના એક થયા છીએને ? હવે તો પરસ્પરની સગવડ જોઈને હાથમાં લીધેલું કાર્ય પાર પાડીએ એટલે ગંગા નાહ્યા ! ”

આમ વાત ચાલતી હતી એટલામાં પ્રજરાય નાસ્તા માટે દૂધ-પૂરી વગેરેની બે થાળીઓ તૈયાર કરીને લાવ્યો. નરેન્દ્રને લઈને કનકરાય અગાશી ઉપર ગયો હતો એટલે ત્હેમને માટે પણ તે સામગ્રી ગઈ. અગાશીમાં નાસ્તો ઉડાવતી વખતે કનકરાયે પિતાને આપેલા વચન પ્રમાણે પોતાનું કામ કાઢી લેવાની વૃત્તિથી વાતનો આરંભ કર્યો:—

“ કેમ ઍરિસ્ટર સાહેબ ! આ બસુબિલ માટે આટઆટલી ચળવળ ચાલી રહી છે, એથી કંઈ લાભ છે ખરો કે ? ”

“ જોવા જઈએ તો છે, નહિં તો કંઈ પણ નથી. ” નરેન્દ્રે પોતાના વંધાને ઓળંગી દબે ઉતર આપ્યો.

“ પણ હું એમ કહું છું કે, ગઈ કાલે આપણી ચર્ચા વખતે ત્હમે જેમ ‘ છુટાછેડા ’ માટે કહ્યું તે પ્રમાણે એકાદ પુરૂષ અથવા સ્ત્રીને છુટા-છેડા કરવા હોય તો શું ત્હેમને કાયદો સંમતિ આપે છે ? ”

“ હા આપે છે ખરો. પણ આપણું લક્ષ થાય છે ત્હેવામાં નાહ-માત્ર ‘ સિવિલ મેરેજ એક્ટ ’ પ્રમાણે થયેલાં લગ્નવાળાઓને જ. ”

“ નહિંતર ? ”

“ નહિં. આપણા વૈદિક સંસ્કાર પ્રમાણે થયેલાં લગ્નો માટે ‘ ડાય-વૉર્સ ’ છે જ નહિં. નીચ ગણાતી જાતિઓમાં થયેલાં લગ્ન તોડવાનો પ્રચાર છે; પરંતુ ઉચ્ચ જાતિમાં એવું કંઈ છે નહિં. આપણા લગ્નના કરાર-સપ્તપદી વખતે ઉચ્ચારાતા મંત્રો પણ એ વાત માટે છૂટ મૂકતા નથી. તેમાં તો પતિ-પત્ની ત્વચા અને માંસથી માંડીને આત્મા સાથે આત્મા જોડે છે. તેથી લગ્ન થઈ ગયા પછી કદાચ સ્ત્રી ખરાબ, દુર્યુષ્ટિ અથવા તો ખોડખાંપણવાળી હોય તો પણ પતિથી ત્હેની સાથે ‘ છુટાછેડા ’ કરી શકાય નહિં. હા-ત્હેને સજી દે ખરો. તો પણ એવી રીતે સળગાવી

સ્ત્રી પોતાના પતિ પાસેથી ' હિંદુ કાયદા ' પ્રમાણે ભરણુપોષણનાં સાધનો મેળવવાનો હક્ક ધરાવી શકે છે. ”

“ વારૂ. પણ ધારો કે કોઇ સ્ત્રીને તહેનો વર પસંદ નથી અથવા તો ખીજા કોઇ પણ કારણોને લીધે તહેને સાથે રહેવાની ઇચ્છા નથી તો તહેનાથી જૂદા રહી શકાય કે નહિં ? ” કનકરાયે મૂળ વિષય ઉપર ઉતરતાં પૂછ્યું.

“ હા, રહી શકાય; પરંતુ જો પતિની ઇચ્છા તે સ્ત્રી પોતાની સાથે રહે એવી હોય તો તહેને તહેની સાથે રહેવું જોઇએ. ”

નરેન્દ્રનો છેવટનો આ ખુલાસો સાંભળીને કનકરાયના મુખમંડળ ઉપર ચિંતાની છાયા ફરી વળી. તહેણે રચી રાખેલો વ્યૂહ ધસી પડતો જોઈ તે વિચારમાં પડી ગયો. હવે શું કરવું તે વિષે તહેના મનમાં મ્હોટી ચિંતા ઉભી થઇ. પોતે જે ' છુટાછેડા ' ના આધાર ઉપર વીણાને સહમજબીને તહેની ઇચ્છાવિરૂદ્ધ લક્ષ્મ માટે તહેની સંમતિ મેળવી, તે આધાર નિરાધાર છે એવું જાણતાં જ તહેની સ્થિતિ વિચિત્ર થઇ પડી. તહેને લાગ્યું કે ' જો આ વાતની વીણાને ખબર પડશે, અથવા તો પોતાની કોઇ બહેનપણી દ્વારા આ સંબંધમાં તે કચ્છાંકથી ખુલાસો મેળવશે તો લક્ષ્મ વખતે તે મહાન્ વિઘ્ન ઉભું કરશે, અને કદાચ લક્ષ્મમંડપમાં પણ આવવાની ઉધારી ના પાડશે. જો એમ થશે તો સર્વ રથજે અમારી ફજેતી થશે. એટલું જ નહિં પણ પોતે જે એશઆરામ અને મોજશોખ નથા શ્રીમંતાઇના વિચારો રચી રાખ્યા છે તે બધું સ્વપ્રવત્ત બની જશે એમ પણ તહેને થયું. તે સાથે તહેના મનમાં ખીજો વિચાર ઉપસ્થિત થયો કે ' જો વીણા લક્ષ્મ પ્રસંગે ધમાલ કરે અને તેથી વિહારી સાથે એનાં લક્ષ્મ થઇ શકે નહિં તો શુશ્રુવંતલાલ એક પાર્શ્વે પણ જોડશે નહિં. અને જો એમ થાય તો થોડા દિવસ પહેલાં લાલચાંદે જે સ્થિતિ લાવી મૂકી હતી તેજ પાછી ઉપસ્થિત થાય. માટે પોતે જે વાત જાણી છે તે ગુપ્ત જ રાખવી અને ઠરાવેલા મુદ્દર્ત ઉપર જ વીણાનાં લક્ષ્મ કરી નાખવા ' પિતાજીને સહમજબવાનો તહેણે પોતાના મન સાથે સંકલ્પ કર્યો.

થોડાક વખત પછી શુશ્રુવંતલાલ અને નરેન્દ્ર જવા માટે ઉઠ્યા તે વખતે પ્રતાપરાયે પ્રજ્ઞરાયને એક બાજુએ લઇ જઈને કહ્યું: “ કાલે સંધ્યા લેણુદારોને હિસાબ લઇને આવવાનું કહી દેજો. ” હું કચ્છારે ઋણુમુક્ત થાઉં, એમ પ્રતાપરાયને થયું હતું, તેથી આજે તહેના આનંદની સીમા નહોતી. શુશ્રુવંતલાલે આપેલી નોટોનાં પડીકાં કાણુભર હાથમાં

લઈને તે આનંદઓઘમાં તણાતો ઉભો રહ્યો. એટલામાં કનકરાયે તહેની પાસે આવીને કહ્યું : “ પિતાજી, ગુણુવંતલાલ જન્ય છે, અને હું પણ નરેન્દ્રરાય સાથે જરા કામ હોવાથી જઈ છું. ત્યાંથી કોલેજકવાર્ટર્સમાં જઈશ. ”

“ ત્યારે તું ઘેર જમવા રહેવાનો નથી ? હું કહું છું કે તું હવે થોડા દિવસની રજા લે. હવે ઘરમાં ઘણું જ કામ છે. ” પછી તે ગુણુવંતલાલને વળાવવા એટલા સૂધી ગયા.

ગુણુવંતલાલ, નરેન્દ્રરાય અને કનકરાય ગાડીમાં એકા. તે પછી ગુણુવંતલાલે દેસાઈને કહ્યું : “ પ્રતાપરાય, ત્યારે પાંચમનું મહુર્ત કાયમ ગણી તે પ્રમાણે તૈયારીમાં રહેજો. ”

જવાબમાં દેસાઈજીએ કહ્યું : “ વારૂ, કાલથીજ હું કામ શરૂ કરીશ. ” પછી પરસ્પર નમસ્કાર થતાંજ ગાડી ચાલવા માંડી. તે વખતે એક વખત પાછળ ડોકીયું કરી કુંજલવન તરફ જોઈ ગુણુવંતલાલ બોલ્યા, “ નરેન્દ્ર, આજ મહેને એટલો બધો આનંદ થયો કે ન પૂછો વાત ! કલ્યાણુરાય દેસાઈએ મહારા ઉપર એટલા ઉપકાર કર્યા છે કે તહેનો બદલો વાળવા માટે એ જ-મ પણ પૂરા ન પડે. તો પણ તહેમને અતિશય બહાનું કુંજલવન ખીજના હાથે ન જન્ય તે માટે મહારા પસાનો થાડો ઘણો ઉપયોગ થયો, તે હું મહારાં પરમ ભાગ્ય સમજું છું. પરંતુ કનકરાય, આ બધાનું ક્રિય તહમારા પિતાને ઘટે છે. તહેમણે આટલાં બધાં વર્ષોનો દ્રેષભાવ વીસરી જઈને મહારી કુલ્લક મદદનો સ્વીકાર કર્યો તેથી તહેને ઘણોજ આનંદ થાય છે. નહિંતર કલ્યાણુરાયના પ્રેમનું આ સ્મારક-આ કુંજલવન ખીજને હાથ જાત અને પછીથી તે કદી પણ આપણા હાથમાં આવત નહિં. ”

“ વાહ ગુણુવંતલાલ, તહેમે પણ ઉલટી ભાષા વાપરો છો ! ખરી રીતે જોતાં અમેજ આપના ઋણી થયા છીએ. ” કનકરાયે વિવેક બતાવ્યો.

“ કંઈ નહિં. એમાં તે ઋણુ શાનું ? એ પણ મહારૂં કર્તવ્યજ હતું ! ” એમ કહીને વિષય બદલવાના ઉદ્દેશથી ગુણુવંતલાલે નરેન્દ્રને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ પણ નરેન્દ્ર, પછી ત્યારે શું થયું એ તો કહે ? મહારા વિહારીનાં તો પાંચમનાં લગ્ન કર્યાં ! ”

“ હું હવે એજ કામમાં છું. અહિંના વિધવા વિવાહ મંડળવાળા રા. બા. લાલશંકરભાઈ મહારા ઓળખાણુવાળા છે તહેમને કાલે મળીને બધો ખુલાસો કરી લઈશ. ”

આ સંવાદ આશ્વતો હતો તે વખતે કનકરાય માનપણે એટો હતો. રહેને એક વિપ્રક્ષિત સ્થળે જવાનું હતું તે સ્થળ છોડીને ગાડી આગળ વધી એટલે તહેને તલપાપડ થવા લાગી. તુર્તજ તહેણે ગાડી ઉભી રાખવા કૌચ-મેનને હુકમ કરી “ મ્હારે અહિં થોડુંક કામ છે ” એવું ગુણવંતલાલને કહીને તે નીચે ઉતર્યો, અને ગુણવંતલાલની ગાડી ચાલી ગઈ. ક્ષણ બે ક્ષણ-માં ગાડી-ધોડાની અવર જવરની અંદર અદસ્ય થઇ ગઇ.

કનકરાય ગાડીમાંથી ઉતર્યા પછી બાજુની ગલીમાં પેટો અને ચોરની માફક ચારે તરફ સભય નજરે જોતો જોતો આગળ વધવા લાગ્યો. એના એ વર્તન ઉપરથીજ તે જામનાને ઘેર જતો હશે એવી વાયકવૃંદને કદપના થયા વિના રહી નહિં જ હોય. અને હતું પણ તેમજ !

આખરે કનકરાય ધીટહૃદયે જામનાના ઘેર ગયો ! પોતાના કુળની લાજ કે પોતાની ઍટ્રીકટ તે વખતે તહેને રોકી શકી નહિ. સરળ હૃદયના મનુષ્યો પણ બે એક વખત ચોથે માળેથી લથડયા અને ઓહો એમાં તે શું ? એમ બે તહેમના મનને તે સ્થિતિમાં સતોષ થયો તો પછી એજ વિચાર ધીરે ધીરે હૃદયને પત્થરથી પણ વધુ કઠોર બનાવી રાક્ષસરૂપ બનાવી મૂકે છે. ભર્તૃહરીએ ચોગ્યજ કહ્યું છે કે

બ્રષ્ટ થયું જરી તહેનો, શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો !

બ્રષ્ટ થઇ મતિ તહેનો, શતમુખ વિનિપાતજ નિર્મેલો !

કનકરાયને આજે આટલો બધો વહેલો આવેલો જોઈને જામનાને પણ આશ્ચર્ય થયું, કારણ કે કનકરાયનો એને ઘેર આવવાનો હમેશનો વખત રાતના નવ પછીનો હતો. એ વખતે રસ્તા ઉપરનો અવરજવર પણ ધણોજ ઓછો થઈ ગયો હોય તેથી કનકરાયને આવતાં શરમ ન આવે અને જામનાને પણ ત્યહાર પહેલાં પોતાનો ધંધો ચલાવતાં ફાવે. ઘેર સુ-કુમાર લલનાને રડતી મૂકી વેશ્યાવાડાઓમાં રખડતા ફરતા શેડીઆઓ અથવા ખરાબ નોકર કે સોળતીઓના સંગમાં પડી કુછંદે લાગેલા કનકરાય જેવા ખાનદાનના ફરજદો એમજ માને છે કે એવી સ્ત્રીઓનો પોતાના ઉપરનો પ્રેમ પવિત્ર હોય છે. પોતાના શિવાય અન્ય પુરૂષોનો પગ એમને ઘેરે હોતો જ નથી અને માત્ર પોતાને પનારે પડેલી એ સ્ત્રીઓ પોતેજ આપે તે ઉપરજ ગુજરાન ચલાવે છે. એમને એવી કુલકલકિની કામી કામિનીઓ એમ મનાવે છે; પણ બોળા હૃદયના કહો કે મનના એ નરાધમો એટલું સમજતા નથી કે બે તહેની વૃત્તિ એટલી અંકુશમાં હોત તો કેાઇ ચોગ્ય

પતિની સાથે જોડાઈ તે ગૃહસ્થ ધર્મ અંગિકાર શામાટે ન કરત ? પણ મ્હોટથી મીઠું મીઠું બોલી, નાટકીયા પ્રેમ અને હાવભાવથી એવા અક્ષય વગરનાઓને પોતાના દંદિવરણા સમ રૂપની મોહિનીની ભૂરૂપીથી આજી નાખનાર નખરાળી નાજનિનો અરે ! મનુષ્યદેહમાં જન્મેલી એ પિશાચિનીઓના બદ્ધમાં અંગત ગચ્છેલાઓને એટલી શુદ્ધ કે બુદ્ધિ હોતીજ નથી.

કનકરાય ઉપર ગયો તે વખતે જન્મનાએ હસતે મુખે તહેતું સ્વાગત કર્યું ખરું, પણ પાછો તરત જ તહેને વિચાર થયો. કારણ તહેનાં બીજાં ધરોકાને આવવાનો એજ વખત હતો. તે સંબંધમાં તહેણે કાણુભર વિચાર કર્યો અને બારણા પાસે ઉભી રહેલી રૂપાળીને બોલાવીને કહ્યું : “જો રૂપાળી હું આ દીવો જાણો કરું છું, અને તું નીચલા બારણા પાસે જઈને બેશ. જો ઉઘી ના જતી ! કદાચ કોઈ આવે તો કહેજે ‘હું ઘેર નથી.’ સમજીને બેરોબર ? ” એમ કહીને તહેણે દીવો ઝાંખો કર્યો અને કનકરાયના હાથ પકડી અંદરના ખંડમાં તેને લઈ ગઈ.

જતાં જતાં તહેણે લટકા કરીને કહ્યું : “મ્હને લાગે છે કે આજે સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગશે ! કારણ ત્હમ્હારા આવવાનો વખત અડધી રાત પછી, બધે સુમસામ થઈ જાય એટલે, અને આજ આટલી વહેલી પધરામણી થઈ તે મ્હારાં પરમભાગ્ય નહિં તો શું ? ”

“હા. ગમે તેમ કહે પણ આજ વહેલો આવ્યો છું તો ખરો ! ” એમ કહીને કનકરાયે જન્મનાના ગળે હાથ વીટાળ્યા.

“પણ જન્મના, ત્હારું ગળું મ્હને આટલું ખુલ્લું કેમ લાગ્યું ? ” તહેના ગળા તરફ જોઈને કનકરાયે કહ્યું.

“ખુલ્લું ! શાને ! ” સાડીનો છેડો ફર કરતાં જન્મના બોલી : “હં આવ્યું ધ્યાનમાં ! મ્હેં આજ ઉઘાડી છાતીની ચોળી પહેરી છે એટલે ત્હમને એમ લાગ્યું હશે ! ”

“એ કારણુ પણ ખરું હશે—પરંપરાજી જન્મના ! મ્હને લાગે છે કે ત્હારા ગળામાં કંઈ દાગીનો હતો. ”

“હાં હાં ! એ સંબંધમાં પૂછોજો નહિં ! હતી ખરી મ્હારા ગળામાં એક કંઠી ! ”

“તે શું કરવા કાઢી નાખી ? ”

“ કાઠી છે ક્યાં ? સ્હવારે ન્હાતી વખતે તુડી ગઈ. આ બુઝો. ” એમ કહીને કનકરાયના ભૂળખંધમાંથી મૂકત થઈ, બાબુના ટેબલના આનામાંથી કાચના મણકાની એક તુટેલી કંઠી બહાર કાઢી અને તે પછી કનકરાયના દેહરૂપી વૃક્ષને લતાની માફક વિંટળાઈ વળી, કૃત્રિમ લાડ કરતાં કરતાં તહેલે કહ્યું : “ દેસાઈ સાહેબ, આ જમના ત્હમારીજ ને ? ”

“ હા. ”

“ તો પછી એના ગળામાં આવી ત્રણ દમડીની માળા હોય તે ત્હમારો નેત્રાને સારી લાગે છે કે ? ”

આ રીતે ત્હેમના વચ્ચે કૃત્રિમ પ્રેમનો રંગ જમતો જતો હતો એવામાં બારણું ઉઘડયું અને તે સાથે દ્વારની વચ્ચે ઉભો રહેલો મગજરાય ત્હેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો !

અરેરે ! સત્યાનાશ વળી ગયું !! રંગમાં ભંગ પડ્યો !!! મગજરાયને પોતાના કારભારીને ત્યાં જોતાંજ કનકરાયનું મ્હોટું એકદમ ઉતરી ગયું !

પ્રકરણ ૨૭ મું.

વિહારી તેના સાસરે.

“ પરીક્ષાથી મોટી હાનિ એ થાય છે કે શિક્ષણનો ઉત્તમ આશય હુમ થાય છે. ”—(શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ.)

વિહારીને આજે પ્રતાપરાયે—ખાસ કરીને મંજુલાએ અનિશ્ચ આગ્રહથી પોતાને ઘેર જમવા બોલાવ્યો હતો. તેથી કરીને ખરી રીતે જોતાં—શ્વસુર ગૃહે પહેલીજ વાર જમવા જતી વખતે—ત્હેનું મન પ્રકુલિત હોવું જોઈએ. પરંતુ ત્હેવું કંઈ તેના ચહેરા ઉપરથી જણાતું નહોતું. આજ ત્હેનું મન મહારાયના જહેવું લાગતું હતું. શ્વસુરગૃહે જમવા જતાં વીણાને જોઈ શકાશે એ વિચારે ત્હેના હૃદયમાં કંઈકે આનંદ થતો હતો. પ્રેમજહરી ઉઠતી હતી, પરંતુ તે જ દિવસે પ્રકટ થનાર પરીક્ષાના અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પરિણામની ચિંતા ત્હેના મનને અસ્વસ્થ બનાવી રહી હતી. શ્વસુરગૃહે જમવા જવાનો પણ આજ ત્હેનો વિચાર નહોતો. અને પરીક્ષાનું પરિણામ જણાયા પછી જઈશ, એવું ત્હેણે પિતાજીને કહી પણ દીધું હતું. પરંતુ “ આગલે દિવસે પ્રતાપરાય જાતે આમ ત્રણ

આપવા આવ્યા હતા એટલે જવા વિના છૂટકા જ નથી.” એવું કહીને અશુભવંતલાલે તહેને સહમગ્નવ્યો કે ‘ જો તું નાપાસ થાય તો પણ તેથી કેંઈ અરાય લગાડવાનું કારણ નથી. વળી આગલા વર્ષે, જોયું જશે.’ તો પણ ખરીદ્યાના પરિણામના દિવસે વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં થતી સ્વભાવતઃ અસ્વસ્થતા-જે માત્ર વિદ્યાર્થીઓ જ સહમગ્ન શકે છે-તે કેમે કરી તહેનાથી દાળી ન શકાઈ.

શ્વસુરગૃહે જવા માટે વિહારી નીકળ્યો ત્યાંસુધી પરીક્ષાના પરિણામ સંબંધે જ તહેના મનમાં વિધવિધ વિચારો થઈ રહ્યા હતા. પરંતુ અડધે રસ્તે આવતાં જ તે વિચારો બદલાઈ ગયા; અને તહેના મનમાં માત્ર વીણા વિષેના જ વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. પોતે ઘણે વર્ષે ‘ કુંજ-ભવન ’ માં જતો હતો તે માટે જોકે તહેને આનંદ થતો હતો, પરંતુ વીણાને આજે સ્થાનિતી, પાસે રહીને નયન ભરી ભરીને જોઈ શકાશે તે વિચારે એને સહુથી વધારે આનંદ થતો હતો. વિહારીને તો એવું પણ લાગતું હતું કે ‘ તે સારી રીતે શુશિક્ષિત હોવાથી બીજા કન્યાઓની માફક નહિં શરમાતાં, કે પોતાના પિતાના ખંડમાં સરસ્વતીચંદ્રને મળવા જતી કુમુદસુંદરીની માફક લજ્જા અને ભય નહિં પામતાં ને પોતાને છડે ચોકે આવીને મળશે અને બાહ્યાવસ્થામાં જહેવી રીતે તે પોતાની સાથે પ્રેમથી વર્તતી હતી તહેવીજ રીતે ખુદા અને અત્મારે પણ પ્રેમથી વર્તશે ! એ વિચારો-મ્મં ને વિચારોમાં તે ઠેક ‘ કુંજ-ભવન ’ સુધી આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં લગ્નની તૈયારી ઝંપાટાબંધ ચાલી રહેલી તહેની નજરે પડી. કામકાજ કરનારાઓની દોડાદોડીથી આખું મકાન ગાળવાળું રહ્યું હતું. ચિત્રકારો દિવાલો ચિતરી રહ્યા હતા. દરજીઓ વિવિધ જાતનાં વસ્ત્રો તૈયાર કરતા હતા, સુતારો મંડપરચના કરી રહ્યા હતા. માથેથી સઘળું ઋણુ શીટી જવાથી પ્રતાપરાય દેસાઈએ ઉર્મીએ માથે પોતાની પહેલાંની એશઆરામીનો પુનઃ આરંભ કરી દીધો હતો; તો પણ પોતાની વાર્ષિક આવક કરતાં વધારે ખર્ચ થવા દેવો નહિં એવો હેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

વીણાના લગ્નમાં બેઠે પક્ષના મંડપનું ખર્ચ ગુણવંતલાલે પોતાને માથે લેવાડી લેવાનું આશ્વાસન આપેલું હોવાથી મંજુલાએ પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કોઈ પણ જાતની કરકસર કર્યા વિના અતિશય ધામધુમથી કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. અને ‘ કુંજભવન ’ માં લગ્ન માટે થઈ રહેલી તૈયારી.

જોધને આભુખાભુનાં લોકોને દેસાઈજીના ઘરનાં લગ્ન તહેમની જાગિરદારીની આબરૂને ઇન્ને તહેવા ઠાઠમાઈથી થશે એવું લાગતું હતું. આજ જમાઈ-રાજ પોતાને ઘેર જમવા પધારનાર હોવાથી પ્રતાપરાયે તેમની પંક્તિ માટે ખાસ ફેટલાક મિત્રોને પણ નોતર્યા હતા. જમાઈને ભેટ આપવા તહેમણે હિંચા પ્રકારનો પોષાક તૈયાર કરાવ્યો હતો; અને નિશાળમાં જવાની હઠ પકડવા છતાં પણ તહેમણે વીણાને આજે નિશાળમાં જવા દીધી નહોતી.

આજે દેસાઈજી કરતાં મંજુલાએ ઘણી ધમાલ મચાવી હતી. પોતાને ઘેર જમાઈ આવનાર હોય તે દિવસે ગરીબ કે શ્રીમંતના ઘેર ગમે ત્યાં જોઈએ ત્યાં સાસુને મન વધારે આનંદ હોય છે, અને તેજ વધારે ધમાલ કરી મૂકે છે, એ સાધારણ નિયમને મંજુલા અપવાદરૂપ નહોતી. આજ દરેક જાતની વાતી તહેની ખાસ દેખરેખ નીચે તૈયાર થતી હતી. જે કદી ભૂલથી પણ રસોડામાં નહોતી જતી તે મંજુલા આજે પ્રત્યેક પાંચ પાંચ મિનિટે રસોડામાં જતી હતી તે જોઈ ઘરનાં તમામ માણસોને આશ્ચર્ય થયું હતું.

વિહારી શ્વસુરગૃહે આવ્યો તે વખતે જમવા બોલાવેલા ખીજ ગૃહસ્થો દિવાનખાનામાં બેઠા હતા; તે બધાઓએ વિહારીનું હૃદયપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. જમવાને પુષ્કળ વખત હોવાથી બધાઓએ ચ્હા નાસ્તો કરી લીધો અને પછી આડાંચવળાં ગપ્પાં હાંકવા લાગ્યા. પરંતુ વિહારીના હૃદયમાં કોઈ ખીજ જ પ્રકારના વિચારો ઘોળાઈ રહેલા હોવાથી તે પોતાને પૂછવામાં આવતા પ્રશ્નોના આવશ્યક ઉત્તર આપીને ઝુગો રહેતો. તે દિવાનખાનામાં પુષ્કળ ફેરફાર થઈ ગયેલો તહેને જણાયો અને તે વિષે તે વિચાર કરવામાં ગૂંથાયો હતો. પોતે બાદ્યકાળમાં આહિં જે દિવસો ગાળ્યા હતા તહેવું સ્મરણ કરાવે એવી ઘણી જ ભુજ વસ્તુઓ ત્યાં અવશેષ રહી હતી. ગાદીતકીઆની બેઠકવાળા દિવાનખાનાને હમણાં ટેબલ ખુરશીના વિદેશી ઠાઠમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યું હતું. તે શિવાય જખીઓ વગેરે બાબદમાં પણ ઘણોજ ફેરફાર થઈ ગયો હતો. દિવાનખાનાની દિવાલ ઉપર લટકી રહેલી બે મોટી જખીઓ ઉપર આચ્છાદન કરેલાં હતાં, તે તરફ જોઈ વિહારીએ કનકરાયને પૂછ્યું: “આમાં આહારી સ્વર્ગસ્થ માતાની તસખીર કઈ?” તે વખતે કનકરાયે ઉઠીને બન્ને જખીઓ ઉપરનાં આવરણ કૂર કર્યાં. તહેમાંની એક કસ્યાજીરાય દેસાઈની અને ખીજ કાન્તા-વિહારીની બાની હતી. વિહારી તે જખીએ ખાસે ગયો અને પોતાની મરણ પામેલી માતાની પ્રતિમા તરફ અનિર્ગિષ નયને

કેટલીક પળો સુધી બેઠો રહ્યો. તે પોતાની માતાને લગભગ વિસરી ગયેલ હતો. કારણ ત્હેનો જન્મ થયો ત્યારથી કાન્તા માંદી ને માંદી રહેતી હોવાથી વિહારીને માતાનો વધારે સહવાસ હતો જ નહિં. અને વિહારી સાધારણ રીતે ‘મહારી બા’ એવું સહમજી શકવા લાગ્યો. તે વખતે તો ત્હેનું મૃત્યુ થયું; તે કારણથી ત્હેને પોતાની મૃતમાતાની સ્મૃતિ વધારે થતી નહોતી. કેટલાક વખત સુધી એમ એકી દૃષ્ટીએ માતાની જીવી સ્થાને બેઠો રહ્યા પછી ત્હેને પોતાના પિતાનો વિચાર આવ્યો. ગુણવંતશાલને કાન્તા ઉપર અનહદ પ્રેમ હતો અને તે જ અનહદ પ્રેમને લીધે ત્હેમણે ત્યારપછીનું જીવન વિધુરાવસ્થામાં જ ગાળવા માંડ્યું હતું તે વાત વિહારી સારી રીતે જાણતો હતો. પરંતુ ત્હેમના પત્ની વિષયક પ્રેમની ત્હેને અત્યારે જ સારી રીતે ખબર પડી. પોતાની પ્રિય પત્નીનું આયુ જીવન જે ઘરમાં ગયું તે ઘર અન્યના હાથમાં ન જાય તેટલા માટે બાર વર્ષથી ઉભો થયેલો કલહ ભૂલી જઈને પ્રતાપરાય દેસાઈને તે સાંઠ હજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર થયા એ વાત ત્હેને સાંભરી આવતાં પિતા તરફનો ત્હેનો પ્રેમ અને આદર દ્વિગુણિત બન્યાં. અને પોતાના પિતાના હૃદયમાં કાન્તા માટે જેવો અનહદ અને નિર્મળ પ્રેમ હતો, તેવો પોતાના મનમાં પણ વીણા માટે નિર્મળ અને સાત્વિક પ્રેમનો ઉદય થયો છે, એવું જ ત્હેને લાગ્યું. એટલામાં ત્હેની દષ્ટિ સાહજિક અંદરના દરવાજા તરફ ગઈ; તો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતી વીણા ત્હેની નજરે પડી. વીણાએ એક વખત પાછું વળીને જોયું અને છુતજ તે દરવાજાની પાછળ છૂપાઈ ગઈ. તે પછી ઘણા વખત સુધી વિહારી તે દાર તરફ બેઠો રહ્યો પરંતુ વીણા ફરીથી ત્હેની નજરે પડી નહિં.

લગભગ બે વાગ્યાના સુમારે મ્હેમાનો પાટલા ઉપર ગોઠવાયા. પ્રત્યેક બેઠકની આસપાસ રંગોળી પૂરી વચ્ચે વચ્ચે મુઠ્ઠલી અગરબત્તીઓની ખુશબો સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી. ટૂંકામાં સઘળી વ્યવસ્થા દેસાઈ કુટુંબને ઓળંગી જ કરવામાં આવી હતી. બધી પંક્તિ ગોઠવાઈ રહી અને ભોજન સામગ્રી આવવાની તૈયારી થઈ તે વખતે જ ધ્રજરાય અંદર આવ્યો અને તારનું પીણું પાકીટ વિહારી તરફ ધરીને કહ્યું: “તમારા ઘેરથી એક માણસ આ તાર લઈને આવ્યો છે.”

“તાર આવ્યો છે ? ક્યાંથી ?” પ્રતાપરાયે એકદમ પ્રશ્ન કર્યો.

“ઘણું કરીને પરીક્ષાના પરિણામ સંબંધે હશે—” એમ કહીને

તારનું પાકીટ ફાડી અંદરથી તારનું ફોર્મ કાઢીને તે વાંચતાં વાંચત વિહારીએ કહ્યું: “ એમ જ છે, પરીક્ષાના પરિણામ વિષે જ છે. ”

“ શું છે ?—પાસ થયા ને ? ”

“ હાજી. ”

“ વાહ વાહ અતિ આનંદની વાત ! ” પ્રતાપરાય આનંદથી બોલ્યા.

“ અરે પ્રજારાય, ઉભા રહો—પહેલાં પેંડા લઈ આવો. જાઓ—પહેલાં બધાનાં મ્હોં ગળ્યાં થવા દો ! ”

વિહારી પાસ થવાના સમાચાર સાંભળી ખરેખર બધાઓને આનંદ થયો. મંબુલાને તો એટલો બધો હર્ષ થઈ આવ્યો કે તહેણે જમાધરાજની ચાળીમાં “ હો હો હો ! બસ બસ બસ ! ” પોકરાવે એટલી હદ સૂધી મીઠા પદાર્થો પીરસી પોતાના હૃદયનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો. દુધમાં સાકર ભળ્યા જેવો પ્રસંગ બનવાથી અતિશય આનંદપૂર્વક જમવાનું કાર્ય ચાલ્યું. ત્રહાર પછી હાથ મ્હોં ધોઈને વિહારી એકદમ ઉપર આવ્યો. કનકરાયના ખંડમાં તહેણે પોતાનાં વસ્ત્રો ઉતાર્યાં હતાં તેથી તહેના ખંડમાં જવા માટેજ તે ઉપર આવ્યો હતો. પરંતુ પરીક્ષાનું પરિણામ સાંભળી મનમાં ચાકી રહેલા આનંદના વિચારોમાં ને વિચારોમાં તે કનકરાયના ઓરડામાં જવાને બદલે બાજૂના ઓરડામાં અર્જુનનાથી પ્રવેશ્યો. બારણું ઉઘડવાનો અવાજ થતાં જ, ઓરડામાં સ્હવારથી જ સ્વેચ્છાથી પૂરાઈ એકેલી વીણા એકદમ ઉભી થઈ ગઈ. તહેને જ્ઞેતાં જ વિહારી હતો ત્યાં ને ત્યાં અટકી ગયો !

એ વખતે વિહારીના મનમાં વિદ્યુત ઝડપે અવનવા વિચારો સ્ફુરી રહ્યા. તહેનું આખું અંગ ઢાઢ અતેરી ચેતનાએ ધમધમી રહ્યું. હૃદય જોશથી ધબકવા લાગ્યું, નાડી દોડાદોડ કરી રહી અને ગળે આખા શરીરે રોમાંચ થઈ ગયાં હોય એવો તહેને ભાસ થયો. વિહારીના મનનો આનંદ અને તહેની તે સમયની સ્થિતિનું વર્ણન કરવું અતિ દુર્લભ છે. વાંચક, કદી તું એની સ્થિતિમાં મૂકાયો હોય તો તેનું સ્મરણ કર એટલે સત્ય સ્થિતિનું તહેને યથાર્થ ભાન થશે.

ક્ષણ—એ ક્ષણ મૌન રહ્યા પછી વિહારીના મોઢામાંથી “ ઢાણ વીણા ? ” એટલા આશ્ચર્યોદ્ગાર નીકળી ગયા. પરંતુ તહેનો ઉત્તર આપવાને બદલે વીણાએ તહેની તરફ તીવ્ર નજર દાઢિ ફેંકી, તે સાથે તહેના ભાવ—

પ્રદેશ ઉપર કરચલીઓ વળી ગઈ. તે કરચલીઓમાં અસતોપ અને તિર-
સ્કારનો ભાસ હતો. એટલેથી પણ વીણા અટકી નહિ પણ એકદમ તે
બાળુના ઝોરડામાં થઈને બહાર ચાલી ગઈ.

વિહારી તે વખતે દિગ્મુઢ બની ગયો. વીણાના ભાલ પ્રદેશમાં
પડેલી કરચલીઓ અને તેના મુખમણ્ડળ ઉપરના ભાવ તે બોઈ શક્યો હતો,
તેથી અત્યંત સૂધીનો તેને આનંદ ક્ષણભરમાં હતો નહતો થઈ ગયો.
કોઈ કંજુસ પુરૂષના સ્વપ્નના ધનની માફક શ્વસુરગૃહે આવતાં વીણા વિષે
તેણે સ્ત્રી રાખેલા તરંગી મહાલયો એકદમ ગગડી પડ્યા, પોતાની તરફ
વીણાએ આટલા બધા તિરસ્કારથી શા માટે બેચું તે વિહારીથી સહમજી
શકાયું નહિ. ધણી પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ એ ગૂઢ તેનાથી ન કળાયું,
તેના વિચારોને નવીન વલણ મળ્યું હતું. પણ તે તદ્દન બેકામ બની
ગયો. શું કરવું તે તેને ન સહમજી ! એટલામાં “ ડોક્ટર સાહેબ, આ
પાનની પટ્ટી લ્યો ” એવા કનકરાયના શબ્દો તેના કાને અથડાયા. તેણે
પાછા વળીને બેચું તો કનકરાય તેની તરફ પાન લઈને આવતો હતો.
ત્યાં આવતી વખતે કનકરાયને દાદરમાં જ વીણા મળી હતી. કનકરાયે
તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો, પરંતુ તેને ધક્કો દઈને તે
ઘૂંઘડ કરતી દાદર ઉતરી ગઈ હતી. તે બેઠેનેજ તેના મનમાં સંશય
પેદા થયો હતો. અને ઉપર આવતાં વિહારીને વીણાના ઝોરડામાં ઉભો
રહેલો બોઈ ‘ અહિં કંઈપણ ગરબડ થઈ લાગે છે ’ એવી તેને ખાત્રી થઈ.

કનકરાયે પાસે આવી વિહારીને પાનની પટ્ટી આપતી વખતે પૂછ્યું :
“ વીણા અહિંથી ગઈ નહિ ? મને લાગે છે કે ધણું કરીને એ તમારી સાથે
બોલી ચાલી નહિ હોય ! નહિ ? ને ? મને એમજ લાગે છે ! કારણ આજ
તે મારા ઉપર સહવારથી બહુજ ચીડાઈ છે. આજ એ જરા ગુસ્સામાં
છે. આજ ત્હમે આવનાર હતા એટલે મહેં સહવારે તેને બહુજ ચીડવી
હતી. મહેં મશ્કરીમાં એને કહ્યું : ‘ વીણા ! તું હવે કાંઈ નહાની નથી,
અને અશિક્ષિત પણ નથી. માટે વિહારી આવે એટલે તેને ‘ રિસીવ ’
(સ્વાગત) કરતા ત્હારે આગળ આવવું પડશે ! ’ એમ કહીને મહેં એની
બહુ મશ્કરી કરી એટલે તે ચિડવાઈ ગઈ છે તેથી ત્હમે આવ્યા ત્હારથી
તે પોતાના ખંડમાંથી બહાર સુદ્ધાં નીકળી નથી. ”

આ રીતે કનકરાયે વિહારીના મનની શંકા દૂર કરવા પોતાની
જાહેનની પત્ની ધણી વકીલાત કરી. પરંતુ ખરી વસ્તુ સ્થિતિ તો બહુજ

હતી ! વીણાએ વિહારીને જોતાં જ તિરસ્કારથી કે ગમે તે કારણથી ભાલ
અદેશ આકુચિત કરી નાખ્યો. હશે, તોપણ કેનકરાયે ત્હેના સંબંધમાં
કરેલો ખુલાસો સરળ હૃદયના વિહારીને ખરો લાગ્યો અને તુર્તજ ત્હેના
મનનું સમાધાન થયું; તથા પોતે પોતાની ભાવિ પત્નીના સંબંધમાં ઘણી
ઉતાવળ કરી ગમે ત્હેવા વિચારો કર્યા તે માટે મનમાં ને મનમાં પરતાવે
કરવા લાગ્યો. વિહારી જેવા પ્રેમી હૃદયવાળાને એમ થાય એ સર્વથા
સંભવનીય છે. કારણ કે:—

આ સંસારે પ્રથમ પ્રીતિએ કાણુ જાણી શક્યું છે,
કે પ્રીતિનું રૂધિર સઘળું ઉજળુ અશ્રુ તણું છે ?

—:૦:—

પ્રકરણ ૨૮ મું.

—●●●—

વિલસુનાં પુનર્લગ્ન.

—❦—

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લોથે ચ પતિતે પતૌ ।

પથસ્વાપન્નુ નારીणां पतिरन्येा विधीयते ॥

(નારદસંહિતા)^૧

अक्षता भूयः संस्कृता पुनर्भूः ।

(વિષ્ણુ)^૨

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः

(યાજ્ઞવલ્કય)^૩

૧. “ પતિના સમાચાર ન મળે તો, પતિ મૃત્યુ પામ્યો હોય તો, ત્હેણે
સન્ધસ્ત ગૃહણુ કર્યું હોય તો, તે પંઠ હોય તો, પતિત થયેલો અથવા અધમ
હોય તો, આ પાંચમાંની કોઈપણ આપત્તિમાં સ્ત્રી બીજો પતિ કરી શકે છે. ”

૨. “ જે અક્ષતયોની સ્ત્રી બીજી વખત લગ્ન કરે ત્હેને પુનર્ભૂ કહે-
વામાં આવે છે. ”

૩. “ જે સ્ત્રી અક્ષતયોની હોય, પરંતુ તે બીજી વખત લગ્ન કરે
તો તે પુનર્ભૂ કહેવાય છે. ”

જોત જોતામાં દિવસો નીકળી ગયા. તે અડવાડીઆમાં થયેલાં બે લગ્નોની હકીકત આપવા કરતાં લગ્ન સંબંધની બીજી હકીકત અહિં અપાય તો વાંચકોને વધારે રૂચીકર થશે એમ લાગે છે. માટે આપણે તે તરફ જ લક્ષ્ય આપીશું.

વિહારીનાં લગ્ન થયાં તે પહેલાં બે દિવસ અગાઉ એટલે ત્રીજાને દિવસે મોટા મોટા સુધારકો અને સુશિક્ષિત સ્ત્રી પુરુષોની સમક્ષ નરેન્દ્ર સશસ્ત્ર વિધિથી અનાથ વિધવસુનું પાણીગ્રહણ કરી તહેને સનાથ બનાવી. આ લગ્નમાં 'વિધવા વિવાહોત્તેજક' મંડળે ઘણી મહેનત ઉઠાવી હતી. જે દિવસે આ પુનર્લગ્ન થયાં તે દિવસે આખા અમદાવાદમાં સ્થળે સ્થળે નરેન્દ્ર વિશે ચર્ચા ચાલુ હતી. એવી એક પણુ પોળ, એક પણુ ખડકી, એક પણુ ઝોટડો, એકે મદિર, એકે હોટલ કે લાયબ્રેરી અથવા નિશાળ કે કોલેજ એવી નહોતી કે જ્યાં નરેન્દ્ર-વિધવસુની વાત થઈ રહી ન હોય ! જન સમાજ બહુમુખી ગંગા જેવા છે. કેટલાકો નરેન્દ્રનાં વખાણુ કરતા હતા તો કેટલાકે તહેની નિંદા કરી રહ્યા હતા. સુધારકે સ્થાનિક પત્રકારોએ ખાસ વધારા પ્રકટ કરી નરેન્દ્રના સતોચળ માટે તહેનું અભિનંદન કર્યું હતું.

યુવકો, સુશિક્ષિતો અને નૂતન સંસ્કૃતિનાં માણસોને જ ત કે આ બનાવથી આનન્દ થયો હતો, પરંતુ કેટલાક જૂના વિચારના માણસોને આ વાત પસંદ પડી નહોતી. તેમ થાય તહેમાં કંઈ નવાઈ જેવું પણ નથી.

'શત્ય ધર્માશ્રમ' માં આવનાર માણસોમાં પણ આ ચર્ચા થઈ રહી હતી, અને કેટલાંક આશ્રમમાં રહેલી નિધસુ તથા વારંવાર ત્યાં આવતા નરેન્દ્ર વિષે અંદર અંદર કંઈ ગુફતેગો કરી રહ્યા હતા; એટલે સ્વામીજીને તહેમના મનના સમાધાન અને શંકા નિવારણુ માટે જાણી જોઈને અનિચ્છા છતાં પણ તે વિષય ઉપર વિવેચન કરવાની જરૂર પડી. સ્વામીજી ઉપર આશ્રમમાં આવના સંઘમાં મનુષ્યોને સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હતાં અને સ્વામીજી જે કરશે તે યોગ્ય અને સારાસારનો વિચાર કરીનેજ કરશે એવી પણ બધાઓની ખાત્રી હતી. આમ છતાં પણ તહેમણે પુનર્લગ્નને માટે સંમતિ આપી તે માટે દરેક જણને આશ્ચર્ય થતું હતું. વિધવસુ તહેમના આશ્રય નીચે રહેતી હતી, તો તહેને યોગ્ય સન્માર્ગે વાળવાને બદલે, પુનર્લગ્નનો આદો અપોગ્ય અને ખોટો રસ્તો તહેમણે તહેને કેમ બતાવ્યો એ વાતનું ગૂઢ તહેમનાથી ન સમજાયું. તોપણ તહેમના મનમાં યોગાદ્ય રહેલા આ પ્રશ્નની સ્વામીજીને ખબર પડી ગઈ; એટલે બીજે દિવસે સંઘનું મંડળ બરાચા પછી તહેમણે ખાસ કરીને વિધવસુના પુનર્લગ્નનો જ પ્રશ્ન

છેડ્યો, અને સઘળા મનુષ્યોની ગેરસમજ દૂર કરી. તહેમણે કહ્યું: “વિલસુનાં પુનર્જન નરેન્દ્ર સાથે થયાં અને તે વાતમાં મહેં સંમતિ આપી, તે સંબંધમાં આપણામાંના ઘણાઓના મનમાં અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક થવા લાગ્યા છે. પરંતુ ભાઈઓ, જે વાત તરફ લક્ષ્ય રાખીને મહેં એ કાર્ય માટે સંમતિ આપી છે તે વાત ત્હમે સારી રીતે જાણશો એટલે ત્હમે પણ અનુકૂળ મત આપશો, એવી મહેને ખાત્રી છે. જે આપણે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પુનર્વિવાહનો વિચાર કરવા જઈશું તો શાસ્ત્રોમાં તો પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ મતો બેંદરે એટલા મળી આવે છે. એટલે તે વાત બાબૂપર મૂકીને પણ આપણા જૂના વિચારના માણસો જે રીતે શાસ્ત્ર કરતાં પણ વધુ સખળ ગણે છે તે તરફ વળીએ; તો રીત માત્ર પુનર્વિવાહની વિરૂદ્ધ છે એમ આપણને જણાશે. કારણ રીતે માનનારા રીતભક્તો તે એટલે સુધી આગળ વધી ગયા છે કે ‘જે શાસ્ત્ર સંમત હોય પણ લોકમત વિરૂદ્ધ હોય તે ત્હેવું કામ ના કરશો ના કરશો’ એમ ડિડિમ્ વગાડીને કહે છે. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે રીતભક્તો શાસ્ત્રની પરવા કરતા નથી, છતાં પણ આજકાલ અજ્ઞાનતાના પ્રતાપે રીતને ઘણું જ બળ મળ્યું છે. પરંતુ એ રીત શાથી હયાતીમાં આવી? તે વિષયમાં આપણે વિચાર કરીશું તો ઘણી જ મહત્વની વાતો આપણે જાણી શકીશું. આ રીત શી રીતે શરૂ થઈ, એ જાણવાનું સાધન માત્ર ઇતિહાસ જ છે. તો ઇતિહાસનું વિશ્વસનીય દિપ્પણ થવા માંડ્યું ત્યારથી આપણે બેંદરે તો આપણને સહજે જણાઈ આવશે કે, કેટલાએ વર્ષો સુધી આપણામાં સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. તે પછી અંગ્રેજોના વખતમાં એ ચાલ બંધ પડતાં જ વિધવાઓના કેશવપન કરવા કે તહેમની કામવાસના દાખી દેવા માટે ખાવા પીવામાં દુઃખ ભોગવવા દેવાં વગેરે વાતો અમલમાં આવી. અને તેમ કરવાનું કારણ ત્હેઓ બ્યભિચાર ન કરે એજ છે. પરંતુ દેશકાળ વર્તમાનાનુસાર અનુભવ આપણને કંઈ જૂદી જ વાત શિખવે છે. દિવસે દિવસે વિધવાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ અનીતિ પણ વધતી જાય છે. હિંદુસ્થાનમાં વિધવાઓનું પ્રમાણ ૧૯૧૧ના વસતી પત્રક પ્રમાણે ૨૫ લાખ જેટલું જણાય છે. ૧૯૬૧ સને ૧૯૦૧ ના વસતી પત્રક સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે એ પ્રમાણ દિન પ્રતિદિન વધતું જ રહે છે. એથી પણ વધારે દિલ પીગળાવનારા આંકડા યુવાન વિધવાઓના છે. હિંદમાં ૧૫ વર્ષની અંદરની ૩૫ લાખ વિધવાઓ તો છે, જેમાં પાંચ વર્ષની વયની અંદરની ૧૭ લાખ વિધવાઓ છે. આ દુઃખદાયક આંકડાઓમાં મોટો ભાગ હિંદુ અને મુસલમાન કામને

જા ફાળે આવે છે. કારણ વસતિ પત્રક જણાવે છે કે ૧૫ વર્ષની વયની અંદરની વિધવાઓ પાસે કોમમાં માત્ર ૨૦, બોદ્ધ ધર્મીઓમાં માત્ર ૧૭૬ અને જૈનોમાં ફક્ત ૮૦૬ છે, ત્યારે એકલી હિન્દુ કોમમાં પાંચ વર્ષની અંદરની ૧૪,૭૭૫, ૫ થી ૧૦ વર્ષની અંદરની ૭૭,૫૮૫ અને ૧૦ થી ૧૫ વર્ષની અંદરની ૧,૮૧,૫૦૭ વિધવાઓ છે. ભાઈઓ ! આ તો હિન્દુસ્થાનની વાત થઈ. પણ આપણા મુઁબાઈ ઈલાકાની વાત જોતાં ૧૯૧૧ માં ૧૦ વર્ષની અંદરની ઉમ્મરની વિધવાઓજ ૧૭૫૮૩ હતી આવી શોકજનક અને હૃદયભેદક સ્થિતિ કેવળ હિન્દુસ્થાનમાં જ છે, પૃથ્વીના પડ ઉપર બીજે ક્યાંય પણ નથી. વિધવાઓની સંખ્યા આપણા દેશમાં વધારે છે એટલું જ નહિ પણ હું આગળ કહી ગયો તહેમ વિધવાઓને હિન્દુસ્થાનમાં અસહ્ય સંકટો પણ સહન કરવાં પડે છે. ૨૧. ગોવર્ધનરામભાઈ આર્ય વિધવા વિષે કહે છે:—

“ શી હાય ! આર્ય વિધવાની દશા અરેરે !
દેખી સખેદ મન થાય ખરે, હરે ! રે !
ઝૂરે સદૈવ વિરહે વળી વ્યાધિ શાષે;
આયે તથાપિ શિર આળ અનેક દોષે. ”

જો દેશમાં લાખો સુકુમાર બાળાઓને બળાતકારે વિધવા બનાવી અસહ્ય સંકટો સહન કરવા પડતાં હોય, તે દેશની ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? લક્ષ્મી સ્વરૂપ લાખો દુઃખી સ્ત્રીઓના શાપ તે દેશને ઉન્નતિ થવા દે જ શી રીતે ! તે સંજોગમાં એજ કવિએ એક સમયના ઉન્નત ભારતવર્ષની અવનતિ શાથી થઈ તે વિષે કહ્યના કરતાં વાજબી રીતે ગાયું છે કે:—

“ પ્રતિપળ વિધવાને નેત્ર ઝડે ઉણુ વારિ,
ભગવતી ધરતીનું ઉર સિંચાય તેથી;
ધરતીપણું તજીને તેથી આર્યભૂમિ,
સુતપદ પરદેશી લોકને દેઈ દેશે. ”

આવી સ્થિતિ તરફ દેશના સમજી મનુષ્યોનું હવે લક્ષ્ય ગયું છે, તેથી તહેમણે પુનર્લગ્નને સમ્મતિ આપવા માંડી છે, એ પ્રશ્નને પોતાના કરી લીધો છે, અને તેના સમર્થન માટે પુષ્કળ વાતો જનસમાજ સમક્ષ તહેમણે રજૂ કરી છે. તે બધી વાતો વિચાર કરવા જેવી છે. અને તે

સઘળી વાતોનો શાન્ત ચિતે વિચાર કરવાથી જ પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્યના મનમાં વિધવા સ્ત્રીઓ માટે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. તોપણ તેથી વિધવા વિવાહના પ્રશ્નનો નિવેડો આવી જતો નથી. કારણ કે કદાચ વિધવાઓએ પુનર્લભ કરવું અને કદાચ વિધવાઓએ નહિં કરવું તે મુખ્ય પ્રશ્ન વિચારવાનો બાકી રહે છે ! અને તેથી જ જનસમાજમાં મતભેદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મ્હેં વિલસુના પુનર્વિવાહને સંમતિ આપી છે તે એ પ્રશ્નનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને જ આપી છે. વિલસુ બાળ વિધવા હતી. લગ્ન થવા પછી વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થવા સુધી ' પતિ ' એટલે શું તેટલું એ સહમજવાતું ત્હેને જ્ઞાન નહોતું.¹ અત્હાર સુધી ત્હેની માતા જીવતી હતી ત્હેણે ત્હેની યોગ્ય સંભાળ લીધી, ને પછી ત્હેના મરણ બાદ તે આશ્રમના આશ્રમે આવી. અહિં આવ્યા પછી ત્હેની સંભાળ રાખવામાં યોગ્ય કાળજી રાખી ન શકાઈ ત્હેનું પરિણામ આ પુનર્લભ છે. તે અહિં આવી ત્હારથી જો અમ્હેં ત્હેને પારમાર્થિક વિચારોમાં વાળી દીધી હોત તો ત્હેના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિકારવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ નહોત; પરંતુ અમારાથી ત્હેવું થઈ શક્યું નહિ. તે ન્હાની છે એમ ધારીને અમ્હેં ત્હેને જનસમાજ સાથે ભેળાવા દીધી; એટલે જ ત્હેનામાં નૈસર્ગિક વિકારો જન્મી ગયા. નરેન્દ્રરાયે તે પછી થોડાજ વખતમાં ત્હેની આગળ પુનર્લભની વાત કાઢી, અને તે વાતની મ્હેને ખબર પડતાં મ્હેં અતિશય સંતોષથી ત્હેમનાં લગ્ન માટે અનુમોદન આપ્યું. ”

“ પરંતુ ત્હેમ કરવા કરતાં આપે એને પ્રભુલક્ષિતનું માહાત્મ્ય સહમજવ્યું હોત તો ત્હેનું ખરૂં કલ્યાણ થાત. ” એક માણસે વચ્ચેથી પ્રશ્ન

૧. હિંદુસ્થાનમાં આવી જાતનાં ' બાળ લગ્નો ' અસંખ્ય થાય અને ત્હેને પરિણામે જ દેશમાં વિધવાઓનું પ્રમાણ વધી પડ્યું છે. બાળલગ્ન કેટલાં થાય છે તે નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે:—

વય-વર્ષ	પરણેલી સ્ત્રીઓ.
૦-૧	૧૩,૨૧૨.
૧-૨.	૧૭,૭૫૩.
૨-૩.	૪૬,૭૮૭.
૩-૪.	૧,૩૪,૧૦૫.
૪-૫.	૩,૦૨,૪૨૫.
૫થી ૧૦	૨૨,૧૬,૭૭૮.
૧૦થી ૧૫	૧,૦૦,૮૭,૦૨૪.

સ્વામીજીએ ત્હેના મેનતું સમાધાન કરતાં કહ્યું; “ એ વાત ઠીક છે; પરંતુ મ્હને કહો કે, એકાદિ બાળ વિધવાની મનોવૃત્તિ સંસાર તરફ વળી છે, અને કોઇ સારા ગણાતા તરણે ત્હેનો સ્વીકાર કરવાનું માન્ય કર્યું છે; એ બધું જાણ્યા પછી આપણે ત્હેને ધર્મનિયમના કઠિન માર્ગે અનુસરવાની સલાહ આપીએ તે કેટલી પાળી શકે લક્ષ્મી ? મન એક દિશાએ દોડતું હોય અને ત્હેને બીજી તરફથી બાંધી રાખીએ તો તેથી સો લાભ થાય ? એટલા માટે જ વિલસુ જેવી અક્ષતયોગિનિ વિધવાઓને લક્ષ્મી છૂટ આપવી જોઇએ. શાસ્ત્રકારો પણ આ બાબતમાં મહત્ત્વ છે. પુનર્વિવાહ પ્રતિબંધક રૂઢી શાસ્ત્રગ્રંથમાં હોવા ન હો, તે વિચાર ત્હમે મનમાં ન લાવતાં એમ સમજો કે, ત્હમારા સમક્ષ કેટલીક અદ્યપમનિ બાલિકાઓ કે જ્ઞેમણે સંસારસુખનો લવલેશ પણ અનુભવ કર્યો નથી એવી પાંચ પચીસ બાળવિધવાઓ ત્હમારી સમક્ષ લાવીને ઉભી કરી હોય તો ત્હમારી મનોદેવતા શું કહેશે ? તે સમયે વિચારાને ત્હમારી મનોદેવતા ખાત્રી પૂર્વક એમજ કહેશે કે આ પુનર્વિવાહ પ્રતિબંધક રૂઢી અન્યાયી અને હાનિક છે. અભ્યર્થનો વિચાર કરીએ તો પુનર્વિવાહ ગૌણ ખરો; પરંતુ આ જમાનામાં કે સત્યયુગના પવિત્ર કહેવાતા સમયમાં પણ નૈષ્ઠિક અભ્યર્થ પાળવું અને મુશ્કેલ જણાયું છે અને ગણાય છે; તથા ઘણા પ્રાચીન કાળથી જેનાં જણાય છે કે કેવળ આંગળીના વેટે ગણી શકાય તેટલી વ્યક્તિઓથી વધારે દ્રાવ્યે પણ એ માર્ગનો અંગિકાર કર્યો જ નથી. એટલે પુનર્વિવાહ એ ગુપ્ત દુરાચરણ કરતાં શતપટ સારો ન્યાયી અને નુક્તિસમત છે એવોજ મ્હારો તો દૃઢ મત થયો છે. એક તરફ ધર્મનિયમનો દોષ કરવો અને ગુપ્ત રીતે અનીતિના માર્ગે આક્રમણ કરવું ત્હેના કરતાં મ્હને તો એ પ્રયત્ન જ જેટલો મુશ્કેલ તેટલો ખરાબ પણ લાગે છે. જે હજેની બાળાઓ ‘લક્ષ્મી’ એ શું સમજતીએ નહોય તે પૂર્વે ત્હેનાં માતાપિતા ત્હેના હાથે મીઠાગ બાંધી દે; અને પછી થોડો સમય આદ ત્હેનો અતિ વૃદ્ધ કે બાળક પતિ ગુજરી જતાં, જાણે બધો ગુન્હો ‘બિચારી હિન્દુ બાળા’ એ કર્યો હોય તેમ સંસારમાં રાખીને સંસાર એ શું તે ત્હેને જાણવા ન દેવા પ્રયત્ન કરવો એ કાર્ય જેટલું કૂર તેટલુંજ અસંભવિત છે. વિલસુની માતાએ ત્હેની સારી કાળજી લીધી હતી. એ બને ત્યાં સુધી જનસમાજમાં ત્હેને લગવા ન દેતી, અને અહિં જો કે તેણે જન મંડળમાં લગવા મોંડયું હતું તો પણ આપણે જ્ઞેમને સારા ગણીએ ત્હેવા માણસો સાથે જ તે હજીની જગતી હતી, નાટક કે સીનેમા

જેવા કદી તે જતી નહોતી. જતાં 'યોગ્ય સમય થતાં વિધિબળે તેના હૃદયમાં હસની ભાવના ઉદ્ભવી તો પછી આપણાં શહેરોમાં થોડી જગ્યામાં રહેતાં રહેતાં કુટુંબોમાં રહેતી બાળવિધવા વિષે તો શું કહેવું? એ કે વણ ખડના ઘરમાં રહેતા કુટુંબની બાળવિધવાના સ્થાનખંડની આજુબાજુ ઝોરડામાં જ પોતાની સમાન વયની કે પોતાથી મોટી વયની સૌભાગ્યવતી ભાભી કે કાકીનો સ્થાનખંડ હોય છે. દિવસનો ઘણો રહેલો ભાગ આપણી બાળવિધવા બહેનો જહેમના સમાજમાંથી જીવે છે. તે સ્ત્રીઓ ઘસુંખરૂં પોતાના પતિની અને પરિવારનીજ વાતો કરતી હોય છે. બાર-પંદર કે વીસ વર્ષની વિધવા પુત્રીને ઘણી વખત માતાની કે કાકી-માશીની સુવાવડ કરતી પડે છે. અહીં સાંસારિક પરિસ્થિતિ ઉપરાંત શહેરમાં રહેતા આપણા શ્રીમંત શેડીઆઓ કે સાધારણ માણસો વારંવાર નાટકો અને સીનેમેટોગ્રાફોની મુક્તાકાને આખા કુટુંબને હર્ષ જ્વર છે, ત્યાં ગમે તેવી મનપર અંકુશવાળી વ્યક્તિના મનને પશુ ડાખતી મકે તહેવાં પ્રેમનાં હાવભાવભરી દ્રશ્યો જેવામાં આવે છે. મંદિરોમાં જે આચાર્ય વર્ગનાં તહેઓ શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક દર્શન કરવા જાય છે તે આચાર્યો તરફથી જ એવી પવિત્ર હૃદયની વિધવાઓના મનમાં વિશિષ્ટ રૂપ રોપવામાં આવે છે, તહેમનાં શિયળ ભંગ કરવામાં આવે છે અથવા તહેવા પ્રયત્નો થાય છે. ૧ અને મહારાજ એતો ઈશ્વરનો અવતાર કહેવાય માટે તહેઓને માટે કર્મ કરે તે પૂણ્ય ગણાય, તહેમની સર્વ જાતની દુઃખો પૂરી પાડવામાં જ મોક્ષ સમાયેલું છે એવું જહેને સહમજનવામાં આવ્યું હોય, તહેવી સંસારની આંટીપૂટીઓથી અગણી બાળવિધવાઓ ફસાઈ બેઠે તહેમાં શું નવાઈ? અને પછી તો એ માર્ગે જડતાં,

શુભ સ્વર્ગમાં વસનારી ને ઢળી પડી હર-શિરે
પડવા માટેલી પડી પાછી ! ટકા ન, હર ! હર-શિરે.
પડી ! ગિરિપર, ઉચ્ચ ગિરિવર મુખી પડી એ પાછી-
અવનિપર આજોટતી ચાલી ધુળવાળી ઘણી ચાલી. ૨

એના જહેવી તહેની સ્થિતિ થાય અને તે ઉપર દાંકપિછેડો કરવા અથતા સંબંધી જનોના પ્રયત્નોથી ઉપરા ઉપરી બાળહત્યાઓ થાય તહેમાં શી નવાઈ? એના કરતાં પુનર્જન કરવાં તે કેટલાં આરાં એ તદમે જ કહો ! અને બાપુ ! જહેમને સુંગઠ જેવાં શહેરોનો પરિવ્રજ છે તે બધું

છે કે પ્રભુના દર્શનના નામથી જે મંદિરોમાં સ્ત્રીઓ દોડદોડ કરતી જાય છે ત્યાંથી સહિસલામત શિયળ સાચવીને પાછું આવવું તે કેટલું કઠિન કાર્ય છે ? એટલે પછી ધર્મના નામે જન્મભર વિધવા રખાતી, અને આવી પરિસ્થિતિઓમાં રખાતી વિધાઓની હાલત છેવટે, સ્વર્ગમાંથી પડ્યા પછી ગંગા જેમ શંકરને શિરે પણ ટકી ન શકી, ઉઘા ગિરીરાજ પર પણ ન ટકી શકી અને પૃથ્વી ઉપર ધૂળમાં રગદોળાતી ચાલી એના જેવી થતાં પણ અટકતી નથી. પણ તેથી એ આગળ વધીને, એની થયેલી ‘મલિન ગંગા ! ક્ષાર સમુદ્રે પેહી અતે એ તો ! ગંગાથી જેમ અવનિતળ ઉપર પણ ન રહેવાયું’ અને છેવટે ખારા સમુદ્રમાં જઈને પડવું પડ્યું તહેમ, ગુપ્ત પાપોનો પ્રચાર વધતાં તહેને જન સમાજમાં રહેવું દુર્ઘટ લાગતાં, પછી ક્ષાર સમુદ્રની માફક અતિ નીચ ધંધા કરનારી સ્ત્રીઓની ન્યાતમાં લળવું પડે છે. લાઇઓ ! ધર્મને નામે દોંગ આમજ ચાલે છે, અને એ હજીએ ચલાવવા મથતા પુરૂષોએ સમાજમાં કેટલો રોગ પ્રવર્તે છે તહેની કદીએ તપાસ કરી છે ખરી ? મોટાં શહેરોમાં જાહેર રસ્તાઓ ઉપર વેશ્યાવાડાઓ હોવાથી તે તરફ અણુગમા પ્રકટ કરનાર, અને તહેમનાં રહેઠાણ જાહેર રસ્તાઓ ઉપરથી ખસેડાવવા મથતા આપણા આગેવાનોએ સ્ત્રીઓ એ ધંધામાં શા માટે પડે છે તહેની શોધ કરી, એમાં બીજી સ્ત્રીઓને પડતી અટકાવવા કંઈપણ પ્રયત્ન કર્યા છે ખરા ? બાપુ ! એવા બળાત્કારે વિધવા ધર્મનું પાલન કરાવવાનાંજ એ પરિણામ છે. જો કે હું તહેમને કહી ગયો તેમ એ લાઇઓ ધારે છે તહેવી પવિત્રતા રહી શકતી નથી; અને રહી શકે પણ શી રીતે ? કેટલા શેઠીઆઓએ અનાથ વિધવાઓનાં ભરણપોષણ થઈ શકે તહેવી સંસ્થાઓ સ્થાપી છે ? તેમજ નિયમિત કામ કરાવવાની કેટલી સંસ્થાઓ આપણા શહેરમાં છે ? અરે એવું તો કંઈ નથી, પરંતુ કેળવણી લઈ શિક્ષિકાનો ધંધો કરતી વિધવાઓ ઉપર પણ સ્વજનો તરફથી વારંવાર દયાણ થતાં મહેં જોયાં છે, અને એ રહી પણ વિધવાઓને ઉલ્ટે માર્ગે દોરવી જવામાં કારણભૂત છે ! આપણા શહેરમાં જ એવી સ્થિતિઓમાં મૂકાયેલી સ્ત્રીઓ દ્વારા કેટલાં ગુપ્ત પાપો થાય છે તહેની કાંઈએ કદી તપાસ કરી છે ? એ વિષે તો કશું કરવું નથી, પરંતુ આપણા રહીલક્ષ લાઇઓને તો વિધવાઓ ઉપર ગમે તેટલાં સંકેટો હોય, તહેમને જીવન નિર્વાહનાં સાધન હોય કે ન હોય તે જોવું નથી, પણ માત્ર તહેઓ વૈધવ્ય ધર્મ બરાબર પાળે એટલું જ જોવા માગે છે. એમ

થઈ શકતું હોય તો તો ધણું જ સારું છે. પરંતુ હું કહી ગયો તે વાત સાંભળ્યા પછી ત્હમારામાંથી કોઈ પણ માણસ છાતી ઠોકીને કહી શકે એમ છે કે નવ આશાવતી બાળક વિધવાઓ, વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં રાખવામાં આવતી વિધવાઓના શિયળનું રક્ષણ થઈ શકે ?

પુનર્વિવાહ ખરાબ છે એમ ત્હમને લાગે છે કે ? હું કહીશ કે એમ કહેનારાઓ જૂઠા છે. કુદરત વિરૂદ્ધ કામ કરવાનો ત્હેઓ ડોળ કરે છે. પરંતુ ત્હેમના તે પ્રયત્નો વ્યર્થ જાય છે. ભાઈઓ ! જરા આંખ ઉઘાડીને. જોશો તો આપણાં પવિત્ર ગણતાં ધાર્મિક સ્થળોમાં જ ગરીબ બિચારી નિર્દોષ બાળ વિધવાઓનાં શિયળ ભંગ થાય છે. અરે ! પુનર્વિવાહ પ્રતિબંધક રૂઢીના ભકતો જ બગલા જેવાં સ્વરૂપો ધારણ કરી અસંખ્ય બાળાઓનાં જીવતર ધૂળધાણી કરી નાખે છે, અને તેના પરિણામે દેશમાં અસંખ્ય બાળહત્યાઓ અને અસંખ્ય વિધવાઓની આત્મહત્યા થાય છે. એના કરતાં પુનર્લગ્ન કરવાં એ દશહજાર ગણું ઉત્તમ છે. ”

સ્વામીજીએ એ રીતે શાસ્ત્રીય પક્ષે પુષ્કળ વિવેચન કરીને ત્હેમને સમજણ પાડી. સ્વામીજીનું કહેવું ત્હેમને ખરું લાગ્યું ખરું, પરંતુ રૂઢીને માન આપવા ટેવાયલાં ત્હેમનાં મન એટલા વિવેચનથી સહેજવારમાં સરળ થોડાં જ થઈ શકે છે !

પ્રકરણ ૨૯ મું.

નવ-દંપતિને આશિષ !

“ ઓ સ્નેહનાં હૃદય ઉજવલ પુત્ર પુત્રી !

મા ભૂલશો કદી ત્હમે નિજ કુળધર્મ,

સંચું ત્હમારું સહુ ભદ્રજ સ્નેહલગ્ને;

ને લગ્નસ્નેહ મહી દિવ્ય વિલાસ શોભા. ”

—કવિ ન્હાનાલાલ.

સમય સાચકાળનો હતો. ણીજે દિવસે વિહારીનાં લગ્ન હોવાથી નરેન્દ્રના આકાખા કુટુંબને ગુણવંતલાલના ઘેર ન્હોતરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંથી ચિલસુ સાથે નરેન્દ્ર સ્વામીજીનો આશીર્વાદ લેવા આશ્રમમાં આવ્યો. સ્વામીજીએ ચિલસુના ગગનમંડળ સમા વિશાળ ભાલ પ્રદેશમાં ચમકી રહેલ

સુધાંશુ સમાન સૌભાગ્ય-ચિહ્નસચ્ચ કુંકુમતિલક જોતાંજ ત્હેમના શરીરે
 ત્રેમરોમાંજ ઉભાં થઈ ગયાં. પુનર્જન્મની પદ્મપ્રયત્ની સ્થિતિથી વિલસુના
 ચહેરામાં ધણેજ ફેરફાર થવા લાગ્યો હતો. ત્હેના ખહેલાંના ગંભીર અને
 કંઈ શીકા લાગતા મુખમણ્ડપ ઉપર હાસ્ય ને આનન્દની તેજસ્વી રેખાઓ
 તરવરી રહી હતી. સૌભાગ્યનું વિરલ અનેરું તેજ ચમકી રહ્યું હતું. તે તેજ
 તરફ ભારતી મૈયા અને સ્વામીજી કેટલાક વખત સુધી સ્થિર દષ્ટિએ
 જોઈ રહ્યાં. વિલસુ અને નરેન્દ્રે ઉભયને વદનન કર્યાં. ત્હેમને સ્વામીએ
 ‘સુહૃદ મય’ કહીને આશિષ આપી અને ભારતીમૈયાએ વિલસુનું
 અખંડ સૌભાગ્ય ઇચ્છ્યું. તે પછી એ નવદંપતિને પોતાની પાસે બેસાડી
 સ્વામીજીએ વિલસુને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “વિલસુ! ત્હને સુખની આવી સ્થિતિ
 પ્રાપ્ત થશે એવું મ્હને લાગતું નહોતું. ત્હારા માટે મ્હારો જીવ ધણે દુઃખાતો
 હતો, અરે સાચું કહું તો ત્હારું દુઃખ જોઈ મ્હારો જીવ કળીએ કળીએ
 કપાતો હતો; પરંતુ જ્ઞેન, તું ખરેખરી મહદ્ ભાગ્યવાન છે એમાં શંકા
 નહિ. નરેન્દ્રરાય જોવા પતિ ત્હને પ્રાપ્ત થયો એ કંઈ ત્હારું જોવું હોવું
 નશીબ ન કહેવાય! તું સમજી અને ડાહી છે એટલે આ વખતે હું ત્હને
 કંઈ વધારે કહેતો નથી; તોપણ મ્હારા હૃદયમાં ત્હને એકબે શબ્દો કહેવાની
 ઊર્મિ ઊડી છે ત્હને હું રોકી શકતો નથી. વિલસુ! તું સીતા, દમયંતી
 તારામતી અને દ્રૌપદીની વંશજ છે એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખજો. અરે
 મહાન ગણાતી પરદેશી સ્ત્રીઓનાં અનુકરણ કરવાની લાલસા નહિ રાખતાં.
 ભારતવર્ષની એ મહાશક્તિશાળી સતીઓની અનુગામિની થજો. તું
 દેવિના અવતાર છે—સ્ત્રીઓ એ દેવીઓ છે. જો ત્હમે શારદા અને
 સરસ્વતીનું રૂપ ધારણ કરે તો સંસારનું કલ્યાણ કરી શકો એમ છે અને
 જો કદિ ચંડિકાનો અવતાર ધારણ કરી ચંડિકાની શાકિની સહિત ખડગ
 લઈને તૈયાર થાઓ તો સમગ્ર વિશ્વને ભરિમભૂત કરી શકો છો. માટે
 જ્ઞેન, તું હમેશાં સાન્નિધ્યે વૃત્તિવાળી ભારત મહિલાઓના પગલે ચાલજો.
 નરેન્દ્રરાયનું ભૂત જીવન તું જાણે છે. તેથી સર્વ પ્રકારે તે સુખી થાય તેમ
 વર્તજો, પતિ એ જ ત્હારું દૈવત છે, સર્વ સુખોને લંકાર છે; અને એ
 લંકાર ત્હને દૈવિ બળે પ્રાપ્ત થયો છે ત્હેનું તું જતન કરજો. ત્હેના મત
 પ્રમાણે તું ચાલજો અને ત્હારા સદ્ગુણોથી તું એની માનિતી જનજો.
 ત્હારા શ્વસુર કુટુંબમાં તું ત્હારા ઉત્તમ આચરણોથી વંદનીય બની પતિ
 સેવાથી પાવન થજો તમા આપણી જાતિ અને જન્મભૂમિનું અખંડ
 અન્દણ કરે એવા સુદૃઢ, છતાં સૌમ્ય, કર્તવ્યપરાયણ છતાં ગંભીર અન્દે

અતનાં પાલન કરે એવા અને મૃત્યુથી પણ નહિ ડરતાં ધર્મપથથી વિચલિત ન થતાં જનની અને જન્મભૂમિને સ્વર્ગથી પણ અધિક ગણે એવાં પીર પ્રતિધારી સંતાનો ઉત્પન્ન કરી જન્મભૂમિની સેવા ભજવજે. જ્ઞેન, ત્હમે જેવાં ઇચ્છો ત્હેવાં સંતાન ઉત્પન્ન કરી શકો છો. મનુમહારાજે કહ્યું છે કે: “ યાદૃશં મચ્ચતેદિ સ્ત્રી સુત્ત સુતે તથા વિચ્ચમ્ ”, અને દેશને અત્કારે એવાં સંતાનોની જરૂર છે. જ્ઞેન ! ભગવતી સીતા દેવીના જીવનને લક્ષ્યમાં રાખીને તું ત્હારો સંસાર પરમ સુખથી ચલાવ એવી આ સંન્યાસીની મંચબ્રમ્હમના છે. પ્રભુ એ કામના પાર પાડો ! અસ્તુ !”

તે યદી સ્વામીએ નરેન્દ્રને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ નરેન્દ્રરાય ! ત્હમે ધારા-શાસ્ત્રી છો. જનસમાજને શિખામણ આપી શકો છો એટલે ત્હમને મ્હારે વધારે શું કહેવું હોય ? તો પણ હું એટલું તો કહ્યા વિના નથી રહેતો કે, વિલસુમાં જે પ્રેમ અને શ્રદ્ધા ત્હમને છે તે અખંડ રાખજો; ત્હમારી ગૃહલક્ષ્મી તરીકે જેટલું સન્માન આપવું ઘટે ત્હેટલું સદૈવ આપજો. પરંતુ સહુથી વધારે લક્ષ્ય એટલું રાખજો કે વિલસુને વિદેશી આચાર વિચારની જાયાસળી સ્ત્રી બનાવવાને લગારે યત્ન કરશો નહિ; પરંતુ એને સાચા આર્ય પત્ની અને આર્ય માતા બનાવીને ત્હમો ઉલ્લસ જણુ એ મંત્રને આચારમાં ઉતારી સુખી થજો ! અસ્તુ !”

કરી સાઈ યથાશક્તિ પોતાનું પરતું તથા,
સમર્પી પ્રભુને કર્મો, વિહરો સુખશાન્તિમાં. x

આશીર્વાદ શીરે ચણવી નવલ દમ્પતિ લગ્નોત્સવની ખુશાલીથી માણ-
વાજી રહેલા ગુણવંતલાલના ધર તરફ જવા નીકળ્યાં.

* “ સ્ત્રીએ જેવી અતના વિચારોનું સેવન કરે છે ત્હેવાં સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. ”

x સ. ચન્દ્રસેકર ન. પંડ્યા.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

મોહનમાળા.

“ બેહયાઇ ઝોર બેશરમીકી હય કુછ ઈતિહા ?

આદમી હો કર વેહ કરતે કામ હંય હેવાનકા ?

કનકરાય અને જમનાના રંગમાં પ્રજરાયે ઓચિંતા આવીને ભંગ પાડ્યા પછી કેટલાક દિવસ સુધી કનકરાય જમનાને ઘેર ગયો નહિં. જમનાને હજી તહેની પાસેથી જે નાણાં કઢાવવાં હતાં તે કાર્ય અધુરું રહેલું હતું એટલે દરરોજ તે કનકરાયની માર્ગ પ્રતિક્ષા કરતી અને તે આવતો નહિં, એટલે પોતાને સાવચેત રહેવાની વારંવાર સલાહ આપવા છતાં પોતેજ ઘોડાળો કરવાથી પ્રજરાયના ઉપર તે ઘણીજ ગુસ્સે થતી ને મનમાં ને મનમાં તહેને ગાળો ભાંડતી. પરન્તુ પોતાના હાથે થયેલા એ ઘોડાળા પછી તે પણ કદી તહેની પાસે ગયો જ નહોતો. ‘ પ્રતાપરાય દેસાઈની પુત્રીનાં આવતી કાલે લગ્ન છે. ’ એવી વાત આજે જ તહેણે બહારથી જાણી હતી, એટલે કનકરાય અથવા તો પ્રજરાય બેમાંથી ગમે તે પોતાને ત્યાં આવે તો સાડે એવી આશાએ તે સંધ્યાકાળ સુધી બારી આગળ ડોળા ખેંચતી બેઠી હતી; અને છેવટે કાંઈ ન જણાયું એટલે નિરાશ હૃદયે અંદર જઈને ગાદી ઉપર પડી. એટલામાં તો દાદર ઉપર કાંઈનો પગરવ સંભળાયો અને પોતાની હમેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રજરાય જમનાની બેઠક આગળ આવીને ધીમેથી ઉભો રહ્યો.

જહેની માર્ગ પ્રતિક્ષા કરી રહી હતી તે પ્રજરાય એકાએક આવી ચડતાં જમના એકદમ અડધી બેઠી થઇ અને બોલી ઉઠી: “ અહાહા, પ્રજરાય ! ખરું કહું છું મરતા માણસને પાણી પાવા પણ ન આવો એવા ત્હમે તો લાગો છો જે ! ” એમ કહી હાથથી હાવભાવભર્યાં લટકાં કરતાં તહેણે મટકા મારી આગળ ચલાવ્યું: “ તે દિવસે બારણામાંથી જ મ્હોદું જતાવીને ચાલ્યા ગયા તે આજેજ આવો છો ને ? ”

“ હા-આવવું તે શું કરવા પડે ! ત્હમારે તો હમણું હમણું એકાંત-માં, ઝોરડામાં બેસીને ખાનગી વાતો ચાલે છે એટલે પછી અમહારા

* અર્થ:—નફરાઇ અને નિર્લજતાની કંઈ સીમા છે ? તહેઓ માણસ થઈને પણ એ સરખાં કામ કરે છે !

જેવાનું ત્હમારે કામ પણ શું પડે ?” પ્રજારાયે કુટીલ નીતિ ધારણ કરી કરડાગીમાં કહ્યું.

“ત્યારે-ત્યારે ! અમારી ખાનગી વાતો શું કહો છો ? વાર્ હીક છે એ બધી વાત હું ત્હમને કહું છું ! પણ હમણું ઉભા રહો. આટલા દિવસ ત્હમે આગ્યા નહિં એથી મ્હારા જીવને શું થઇ જતું તે !” જમનાએ સ્ત્રીચારિત્ર્યનું મંગલાચરણ કર્યું.

“વાહ વાહ ! શું કહો છો ! આ પ્રજારાયને જાણે કશું ભર ન જોતાં ત્હમને કંઈ એનજ પડતું નહોય ! જમના, તું આ પ્રજારાયને કનકરાય જેવો આજકાલનો બાળક સ્હમજતી હોય એમ લાગે છે, નહિં વાર્ ?” પ્રજારાયે કંઈક આવેશથી કહ્યું.

“આમ શું ગમે તેમ બોલો છો ? પ્રજારાય ! ત્હમારા કહેવા ઉપરથી તો મ્હેં કનકરાયને—”

“વાર્ ત્હારે કહે જોઉ કનકરાય પાસે તું તે દિવસ શું માગતી હતી વાર્ ?” પોતે ભજવેલા નાટકની જમના ઉપર થતી અસર જોઇ પ્રજારાય સ્વાર્થ સાધવાના હેતુથી વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો.

પણ જમના કંઈ કાચી પોચી નહોતી. એનો ધધો જ એવો હતો કે પ્રજારાય જેવા કેટલાએ લુચ્ચાઓનું પણ તે પાણી કરી જતી એટલે એકદમ અજાણી થઇને બોલી : “તે દિવસે ! ક્યારે ?—ત્હમે એકદમ અંદર ઘુસી આગ્યા તે દિવસે કે ?—કાંઈ નહિં. કેમ ભણા ?”

“જમના મ્હને ખાત્રી જ હતી કે તું એમજ કહીશ ! હવે તું શું કરવા કરીશ કપૂલ ! પણ જમના, ધ્યાન રાખજો. ત્હેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કનકરાય પાસેથી હમણું ત્હને જે મળે ત્હેના ઉપર મ્હારો હક્ક છે સમજ ?” પ્રજારાયે પોતાનો હક્ક પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું.

“હા. હું ક્યાં ના કહું છું તે ! પણ જો હું કનકરાય પાસે કંઈ માગીશ જ નહિં તો ?” જમનાએ નવો મુદ્દો રજૂ કર્યો.

“જમના હવે રહેવા દેને બધી ચાલાકી નાટકની ! હવે શું કરવા જૂઠું બોલે છે ? આ જો—” એમ કહીને ખીસામાંથી સુવર્ણની મોહનમાળા કાઢતાં પ્રજારાયે કહ્યું : “આ મોહનમાળા કનકરાયે અમ્હને કાઢને પણ ખર્ચ ન પડે તે રીતે સોનીને બતાવવા આપી હતી. પણ હું હમણું બીજા કામ પ્રસંગે ત્હેની દુકાને ગયો હતો એટલે સોનીએ કનકરાયને આપવા માટે તે મ્હને આપી. આ માળા જેતાં જ તે કાના માટે તૈયાર કરાવવામાં આવી છે તે વાત હું સ્હમજી ગયો ! હવે બોલ—કનકરાય

પાસેથી આ માળા ત્હને મળે એટલે આપણા વચ્ચે થયેલા કરાર પ્રમાણે તું તે મ્હને આપીશ કે નહિં ?” મજરાયે કબૂલાત માગી.

મોહનમાળા હાથમાં લઈ જમના જોવા લાગી. વજનમાં તે દસ તોલાની હતી અને કારીગરે ‘મોહન’ માળ એ નામને છાજે ત્હેલી સુંદર કારીગિરિથી તે બનાવી હતી. જમનાને તે ઘણી જ ગમી ગઈ. તો પણ એ કનકરાય તે માળા આપશે છતાં મજરાય તે પચવા દેશે નહિં; માટે ત્હેને કસાવીને એ માળા કેવી રીતે પચાવી પાડવી તે વિષે વિચાર કરતાં ત્હેણે કહ્યું: “પણ મજરાય, આ માળા મ્હારા માટે જ તૈયાર કરાવી છે એવું શા ઉપરથી કહી શકા છે ?”

મજરાય જમનાની એ પ્રશ્ન પૂછવામાં રહેલી લુચ્ચાઈ કળી ગયો; અને “ત્હારી એ શંકાથી કંઈ વળનાર નથી ! આ ત્હારા માટે બનાવરાવી છે અને તે ત્હને જ મળનાર છે, અને આપણા કરાવ પ્રમાણે આ વખતની પ્રાપ્તિ આપો ભાગ હુંજ લેનાર છું સ્હમજી !” એમ કહીને મોહનમાળ ત્હેના હાથમાંથી લઈ ત્હેણે પોતાના ખીસ્સામાં મૂકી.

“વાર, વાર. પણ આમ ઉતાવળ શું કરો છો ? મ્હને એનો ઘાટ તો જોવા દો !”

“મ્હને અત્પહારે લગારે કુરસદ નથી. આવતી કાલે જ વીણાનાં લક્ષ્મણ છે. આજ આઠ દિવસથી કામનો બોજો એટલો બધો પડે છે ને વાંસો તો એવો દુઃખ છે કે ન પૂછો વાત, પણ એ વાત ત્હને કરવાથી શો ફાયદો ?”

“કેમ વાર ! મ્હને કહો—હું ત્હમારો વાંસો દાણું ! પણ ત્હમે અહિં આવો ત્હારે ને ? આઠ દિવસથી તો ત્હમે જમના તરફ ડોકીયું સુદ્ધાં કર્યું નથી.” એમ કહીને જમનાએ ખરેખર મજરાયનો વાંસો દાખવો શરૂ કર્યો. અને થોડીવાર રહીને ત્હેણે કહ્યું: “મજરાય, મ્હારે પણ ત્હમને કેટલીક વાતો કરવાની છે.”

“મ્હારે પણ ઘણીએ વાતો કહેલી છે પણ અત્પહારે વખત નથી. આવતી કાલે લક્ષ્મણ છે એટલે અત્પહારે એક ક્ષણની પણ મ્હને નવરાશ મળે તેમ નથી. હજી કેટલાંએ કામ અધુરાં છે અને મ્હારે જ તે પૂરાં કરવાનાં છે.” એમ કહીને તે ઉઠવા લાગ્યો.

“એસો એસો થોડી વાર. લગાર ખરડો બરાબર દાખવા દો—”

“હવે બસ કર. નાહક ત્હારા નાણુક હાથ દુઃખશે.” એમ કહીને મજરાય ઉઠ્યો. ત્હેના ગયા પછી જમના મોહનમાળ વિષેજ વિચાર કરવા લાગી. ત્હેને એ માળા ઘણીજ પસંદ પડી હતી પરંતુ મજરાયની

દાઢમાંથી છૂટીને તે પોતાને શી રીતે મળશે તે એક મ્હોટા પ્રશ્ન તહેને આગળ ઉપસ્થિત થયો.

જમના તકીઆને અટેલીને વિચાર કરતી પડી હતી, રૂપાળી ત્હને આવીને જાંખી બત્તીને તેજ કરી રહી હતી, ધીમે ધીમે રસ્તા ઉપરથી ચહદારીઓની ગરદી ઓછી થતી જતી હતી. લગભગ દસ વાગવાનો સુમાર થયો હતો એ અરસામાં એક ગાડી આવીને જમનાના ઘર આગળ ઊભી રહી. જમનાએ તુરત બારીમાંથી જોયું તો ગાડીમાંથી કનકરાયને ઉતરતો જોયો, એટલે સાડીનો છેડો તથા આગળ આવી ગયેલી વાળની મુક્ત લટને ઠીક કરી તે ટટાર થઈને બેડી. એટલામાં કનકરાય ધપ ધપ કરતો ઉપર આવ્યો. આજે હમેશ કરતાં તહેનો ચહેરો વધારે આનંદી જણાતો હતો. તહેને જોઈને આશ્ચર્ય પામી હોય તે હમે નખરાં સાથે જમના બોલી: “ઓહોહો, આજ કઈ બાબુએ સૂર્ય ઉગરી?”

“જમનાના ઘર તરફ!” કનકરાયે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો અને ભુટની દોરી છોડવા લાગ્યો.

“હા. એટલું કહ્યું એટલે થયું! પણ આઠ દિવસમાં એક દિવસ પણ આવીને અહિં જોવું તો હતું કે; જમના મુ...” એ વાક્ય પુરું થાય તે પહેલાં તો ગાદી પાસે આવી પહોંચેલા કનકરાયે તહેના મ્હોંઠા ઉપર હાથ દાખી તહેને આગળ બોલવા જ દીધું નહિં અને તહેની પાસે—તહેનું અર્ધું અંગ દબાવીને બેસતાં તહેણે કહ્યું:

“આમ શું કાંવ તેમ બોલે છે જમના? હું આઠ દિવસ ન આવી શક્યો તે માટે ખાસ કારણો હતાં. પણ અત્થહારે એનું શું છે? હું આ જ ત્હારા સઘળા ગુસ્સાનો ખંગ વાળી નાણું તો તો થયુને?” એમ કહીને કનકરાયે ખિસ્સામાંથી મોહનમાળા કાઢી જમનાના ગળામાં પહેરાવી.

પક્કી જમનાએ જાણે કંઈ જોયું નહોત તેમ બોલી: “આમ શું કરો છો! મ્હારા ગળામાં શું નાખો છો?” અને પક્કી મોહનમાળા તરફ જોયા પક્કી તહેણે કહ્યું: “શું આને માટે ત્હમે આઠ દિવસ આપ્યા નહોતા? પણ હેમાઈજી, મ્હારા ગળામાં મોહનમાળા નાખી એટલે એના ઉપર ત્હમારો હાથ પડશે. પરંતુ મ્હારા હાથ આ ગળા ઉપર પડશે તે શું ખાલી ગળા ઉપર જ પડવાના કે?” એમ કહીને તહેણે કનકરાયના મગાની આસપાસ પોતાના હાથ વીંટાળ્યા.

“ત્હારા માનની ખાતર એ ગળામાં પણ કંઈક નાખીશ. પણ જમના કાલે ત્હારે મ્હારે ઘેર આવવાનું છે હોં.”

“તહમારા ઘેર ? આ શું કહો છો ? તહમને ઉન્માદ તો થયો નથી ને ? શું તહમારા પિતાજી મ્હને ત્યાં પેસવાએ દેશે કે ?”

“અરે પેસવા દેશે એટલું જ નહિં પણ વળી માન સાથે કાલે મ્હારી ખુદેન વીણાનાં લગ્ન છે તે સમારંભમાં ત્હારે ગાવા આવવાનું છે.”

“એમ એમ !—પણ—” જમના એટલું કહીને અટકી ગઈ. એ જોઈને કનકરાયે કહ્યું : “પણ પણ શું કરવા કરે છે ? તહને શાનો વિચાર આવે છે—મહેનતાણાનો કે ?—ગાનારીને આપવા માટે પિતાજીએ દોઢસો રૂપીઆ ‘સંકશન’ કર્યા છે.—”

“મ્હારી સાથે તહમે કંઈ બોલશો જ નહિં !” ચટકાકરતી હોય એમ વચ્ચે બોલી ઉઠતી જમનાએ લટકાભર્યા કોધથી ધીમે રહીને કનકરાયને ગાદી ઉપરથી ધક્કો મારી દૂર કરતાં મોહનમાળા તરફ આંગળી કરી કહ્યું “આ હ્યો તહમારી મોહનમાળા પાછી ! આ જમના પૈસા માટે જ એમ બતાવે છે એમજ તહમને લાગે છે નહિં ?”

“વાહ વાહ ! એટલી વારમાંજ ગુસ્સે થઈ ગઈ ? બહુ જળરી છે હોં ! નાક ઉપર માંખ પણ ખેસવા દેતી નથી !” જમના હૃદય પૂર્વક ભાવ બતાવતી હોય તહેવી કહપના કરતા બોળા મનના કનકરાયે કંઈક છોભીલા પડતાં કહ્યું.

“તો પછી બીજનના કાળજમાં સોસરાં પેસી જાય એવાં શબ્દ બાણ મારો છો તે !”

“વારૂ અમારૂં કહેવું રહ્યું ! હવે નહિં બોલીએ થયું ! પણ કાલે આવવાનું શું કહે છે ? જમના, પણ કાલે બહાર ઉઠાવી જોઈશે હોં !”

“હું તે શી રીતે બહાર ઉઠાવી શકું ? હું તો ભોટ જેવી છું. મ્હને તે ગાનાં કે નાચતાં ક્યાં આવડે છે ?”

“બધુંએ આવડે છે તહને તો ?” જમનાના ગાત્ર ઉપર ધીરેથી ત્રાસ સોઈ તમાચો મારતાં કનકરાયે આંખના અંગૂઠા અણસારા સાથે કહ્યું. “વારૂ ત્હારે બધું નક્કીને ! હવે હું જાઉં ?”

“એટલામાં જ ? આઠ દહાડે આવ્યા તહોએ આમ બધું નાસા-નારા શું કરતા હશે ? જરા ખેસો તો ખરા. પાન-પાન તો ખાઓ ! આમ ટળવળાવી ટળવળાવીને આઠ આઠ દશ દશ દિવસે આવો ને અમારા જીવને શું શું થતું હશે તે તહમને કઠોર મનના પુરૂષોને ક્યાંથી સમજાય ?” એમ કહી આંખમાં ઝળઝળીઆં લાવી સાડીના છેડેથી લુછતાં

સુછતાં ખોટાં ડસ્કાં ખાતાં તહેણે કહ્યું: “ જો આમજ કરવું તો પછી મહને ફસાવી શું કરવા ? તહમારે તો શું ? બહાર હરો ફરોને મહારાજેવી બીજી ધણીએ મળે તહેમની સાથે મજા ઉડાવો અને અમારે તો આટલા ઘરમાં ગોંધાઈ ગોંધાઈને તહમારી વાટ જોઈ જોઈને મરવું નહિં ? વહાલા ફનકરાય; હું તહમને સાફ કહું છું કે આમ કરવું હોય તો મહને આઠ આનાનું અફીણ લાવીને પાતા જાઓ ! ”

ગરીબ બિચારો ફનકરાય આ વખતે જમનાને આશ્વાસન પણ શી રીતે આપવું તે સહમજી શક્યો નહિં. અને ‘ હવે કદી એમ નહિં કરે. ઝોઝામાં ઝોઝા એ ત્રણ દિવસે તો જરૂર તહને મળી જઈશ ’ વગેરે કહી જેમ તેમ કરીને તે ત્યાંથી છૂટ્યો. જમનાના ઢોંગથી તે એટલો બધો અંગઈ ગયો હતો કે જો બીજો દિવસે ઘેર કામ નહોત તો તહેણે જમનાને વધારે આગ્રહ પણ કરાવ્યો નહોત તે ત્યાં ખુશીથી રહ્યો હોત. પણ જો એમ હોત તો જમનાએ એટલો બધો આગ્રહ કરત કે કેમ તે અમે નક્કી કહી શકતા નથી. પણ આજ ફનકરાય નાઈલાજ હતો એટલે તે ગયો. તહેના ગયા પછી ગંગામાંની મોહનમાળાને જોતી તથા પ્રજ્જરાયને ફસાવી તે માળા કેમ પચાવી પાડવી એના વિચાર રચતી તે પદ ગ પર પડી.

પ્રિય વાચક ! જમના અત્યારે વિચારમાં પડી છે તે દરમ્યાન આવતી કાલે તે જહેના લક્ષ્મીમારંભમાં ગાવા જવાની છે એ વીણા શું કરે તે આપણે જોઈએ.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

વીણાના મનની સ્થિતિ.

“ સ્થાયી ક્યાંએ સુખ નવ મળે સ્થાયી આશા ન ક્યાંએ,
રે ! સંધ્યાની સુરખીવત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે: ”

—કલાપી.

વીણા પોતાના ઝોરડામાં બિજાના ઉપર પડી હતી. આવતી કાલે એનાં લગ્ન હોવાથી થઈ રહેલી ધામધુમથી સહુને મન આનન્દ હતો. પ્રજ્જરાય અને ફનકરાય પણ પોતે રચેલા તરકટની વાત ભૂલી જઈ લગ્ન

આરંભની તૈયારીઓમાં આનન્દથી મગ્ન હતા; ત્યારે વીણા એક સાગરમાં તણાતી હોય તહેવી ચર્ચા સાથે ઉગા વિચારમાં ડૂબી મરે હતી. તહેના મગજમાં ચાલી રહેલા વિચારોને લીધે તહેને એક ક્ષણની પણ વિશ્રાન્તી નહોતી. પરંતુ એના મનમાં અત્યારે એવા તે કયા વિચારો ચાલી રહ્યા હશે ? એની વિચારશક્તિ બળવાની છે તે વાત આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ; પરંતુ અત્યારે તહેને એવા વિચારો કરવા કયો મહત્વનો વિષય મળ્યો હતો ! બીજે દિવસે તહેનાં લગ્ન થનાર હતાં, પરંતુ તે માટે પણ એને એટલા બધા વિચાર કરવાનું કારણ શું હતું. છુટા છેડા કરવાની સરતે તહેણે લગ્ન માટે સંમતિ આપી એટલે તહેને અત્યારે આટલા બધા વિચાર કરવાનું કારણ શું હતું ?

કનકરાય સાથે કામચલાઉ લગ્નની કબૂલાત આપ્યા પછી ચાર છ દિવસ સુધીનો વિણાને તે સંબંધે કંઈ વિચાર થયો નહિ. તહેના ઘરમાં લગ્ન નહેવો મહાન સમારંભ તહેની સાંભરમાં થયેલો ન હોવાથી તેમજ એવા પ્રસંગોમાં અન્ય સ્થળે પણ તે કવચિત્ જતી તેથી લગ્ન માટે તહેને કંઈ મહત્વ લાગતું ન હોતું. જે દિવસ ધામધુમ થયો, વાજાઓ વાગ્યો, સ્ત્રીઓ ગીત ગાશે, સ્વગ્નન મંડળ એકઠું થઈને જમશે અને લગ્ન ઘરે એમ તે જાણતી હતી અને માનતી હતી. પરંતુ ધીમે ધીમે તહેની એ બાદ્યકલ્પના ફર થવા લાગી. ઘરને રંગરંગાન કરવાની શરૂઆતની સાથેજ લગ્ન સાહિત્યની તૈયારી થવા માંડી ત્યારથી તહેના મનની ચળવિચળતા શરૂ થઈ. પરંતુ જે દિવસે વિહારી જમવા આવ્યો તે દિવસે તહેના મન ઉપર શબ્દથી વધારે અસરકારક પરિણામ થયું. બેઠે તે નિશ્ચયી મનની હતી. તો પણ તે દિવસે તહેના મનને એક પ્રકારની દહેશત લાગવા માંડી અને તેથીજ આજે તહેનું મન એ જતના વિચારોમાં મશગુલ બની ગયું હતું. આજના દિવસે વરપક્ષવાળાંઓએ કરવી બેઠેલી કોઈક રૂઢી પૂજા વિહારીના ના પાડવાથી કરવામાં આવી નહોતી તે માટે પ્રતાપરાય તથા મંજુલા તરફડતાં હતાં પરંતુ તેમ કરવાથી તહેમનું કંઈ વળે તહેમ નહોતું; કારણકે દ્રવ્ય સંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા ગુણવંતતાલ કરનાર હોવાથી અત્યારેતો જે ગુણવંતતાલ કહે તે ખરૂં એમજ એમને કરવું પડતું હતું. પરંતુ તે કારણની અસર થવાનું કારણ એ હતું કે આજે ધર્મશાસ્ત્રના અનુરોધથી વાકનિશ્ચય વિધિ કરવામાં આવી હતી. પ્રતાપરાયે વાગ્દાન કર્યા પછી વાકનિશ્ચય કર્યો. તે પછી બ્રાહ્મણે વીણાને કાંદાણીની પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું. તે વખતે એ પ્રાર્થના શી રીતે કરવી

એવું લેણે વિચારીને પ્રજ્ઞાને પ્રભુ પૂજાતું વીજ્ઞાનું કીર્તન
એકને સુખવંતસમ હતા બીજા કેટલાકને તપાષ લાગી મતાપરાધ દેસાષ-
ના અપ્રિય પ્રાણજો તો વીજ્ઞાના સ્વભાવથી અપ્રિયતા હોવાને કીધે તે
વખતે બીજાં કંઈ ન બેસતાં પ્રાર્થનાના અર્થ ત્હેને કહેવા લાગ્યા:

“હે સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઉદ્વેગની પ્રિય પત્ની-રેલી ઉદ્વેગી !
ત્હેને મહારા નમસ્કાર હો ! ત્હારી કૃપાથી મહારો વિવાહ નિર્વિઘ્ને ખાર
પડવા દે ! અને મ્હને સૌભાગ્ય, આરોગ્ય અને પુત્રવંશ આપ ! ”

પોતાની સારે બાબુએ પુષ્કળ માણસો હોવાથી વીજ્ઞાએ કંઈ પણ
વાંધો ન કાઢતાં અનિચ્છાએ પણ પ્રાણજો કહેવરાવ્યું તેમ કહ્યું. પરંતુ
તે વખતે તે એટલી બધી માલરી બની ગઈ હતી કે પોતે શું કરે છે ત્હેનું
પણ ત્હેને લાન ન હોતું. અત્ક્રાર સુધી ત્હેણે રચી રાખેલા વિચારો લગ્ન-
સમારંભની શાસ્ત્રસંમત પ્રથમ વિધિ થતાંજ ખળભળી જતા હોય તેમ
લાગ્યા. એટલુંજ નહિ પણ તે વિધિ પૂરી થવા પછી જ્યારે તે પોતાના
ખંડમાં જઈને વિચાર કરવા લાગી ત્હારે ત્હેને લાગ્યું કે ત્હેના વિચાર,
આચાર અને સ્વભાવમાં આજથી કોઈ પ્રકારની ક્ષાન્તિ થવા લાગી છે.

વીજ્ઞા આ પ્રકારના વિચાર-કરસી પોતાના બિચ્છના ઉચર પડી હતી.
લગ્નધર હોવાથી અહાર મામથી આવેલાં તથા ગમનાં પુષ્કળ સગાં પહાણાં
એકઠાં થયાં હતાં ત્હેમાં વીજ્ઞાની ઉમરની પરણી ચૂકેલી પુષ્કળ તરણ-સ્ત્રીઓ
પણ હતી. તે શિવાય વીજ્ઞાની બહેનપણીઓ પ્રજ્ઞા ધણી હાજર હતી.
પરંતુ વીજ્ઞા કોઈની સાથે જોળાઈ નહિં. ત્હેના એ પ્રકારના વર્તનથી
ત્હેની બહેનપણીઓને આડું લાગ્યું તથા સમાન વયની સંબંધી તરણીઓ
પણ અંદર અંદર ત્હેના એ વર્તન માટે ટીકા કરવા લાગી. પરંતુ જેમને
વીજ્ઞાના સ્વભાવનો અંગત અને ગાઢ પરિચય હોતો ત્હેમને ત્હેમાં કંઈ
નવાઈ જેવું લાગ્યું નહિં. જે કે પરમામથી આવેલી સ્ત્રીઓને હો તેથી બહુજ
લાગી આવ્યું; પરંતુ આપણે ગમડાંમાં એટલે શહેરો એકો જેવા અજ્ઞા
પાડીતે-ચીપી ચીપીતે બોલતાં ન આવડે એટલે અને વીજ્ઞા તો મોટા
બાપની પુત્રી અને કોઠાદાને ઘેર પરણે એટલે અપ્રણયે શીદ બોલાવે ? ”
એવે વિચાર કરીને અતલાવ્યું. વીજ્ઞા તે દિવસે કોઈની પણ સામે બોલી નથી
અને આજો દિવસ સૌન તરણ કરીને પોતાના ખંડમાંજ પડી રહી છે તે
જાણ છેવટે મતાપરાધ અને સંજ્ઞાના બાબતમાં આવી. પરંતુ બંધાથી
એકની કહેતે ત્રજા બાપની દિશાવ આવી નહિ. વીજ્ઞાએ કંઈ ચરતે લગ્નની

સંમતિ આપી છે તે વિચાર તહેમના મનમાં ઘોળાઈ રહેલા હોવાથી લગ્ન પુરા થઈ ગયે ત્યાં સુધી તહેને એક પણ શબ્દ નહિ બોલતાં પોત પોતાનું કાર્ય કરે જવું એવો તહેમણે સંકેત કરી દીધો હતો. એટલુંજ નહિ પરંતુ ઘરમાં દરેકને તે પ્રમાણે વત્તવા અંજીલાએ સખ્ત તાકીદ કરી દીધી હતી. એનું કારણ એ હતું કે, કદાચ પ્રેમથી આપણે તહેને એકાદ શબ્દ કહેવા ગયા અને તહેનો ભળતોજ અર્થ કરીને વીણા ગુસ્સે થઈને ફરી બેઠી તો ફળેતી થશે એ જાતનો ભય તહેમને કાણે કાણે લાગતો હતો. આખો દિવસ એની એ સ્થિતિમાં પસાર થઈ ગયો અને રાત પડી છતાં પણ વીણા ઉઠી નહિ. પણ રાતના અગિયાર વાગ્યાના મારે તહેના ખંડનાં બારણાં ખખડયાં એટલે તહેણે જોયું તો અર્ધ ઉપડેલાં બારણામાંથી કનકરાય ડોકીયું કરી રહ્યો હતો. એ લાઇની સ્વારી હમણાંજ સીધી જમનાના ઘેરથી આવતી હતી. તહેને જોઈને વીણાએ કહ્યું : “ લાઈ ! ”

“ વીણા, તું હજી જાગે છે ? ” અંદર આવતાં કનકરાયે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું : “ કાલે આખો દિવસ બીજાં બધાં કરતાં તહેને વધારે શ્રમ પડનાર છે માટે તું હવે ઉઠી જા.”

“ લાઈ, મ્હારે તહેને કંઈ કહેવું છે.” વીણા વચ્ચેજ બોલી ઉઠી : “ ત્હારા કહેવાથી અને પિતાજીની સ્થિતિ જોઈને હું આ લગ્ન માટે કબુલ થઈ હતી; પણ હવે મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો છે, અને આજે મ્હને કંઈ પણ ગમતું નથી. મ્હને શું થાય છે તે મ્હારાથી પણ કહી શકાતું નથી, અને કહી પણ શકાય તેમ નથી. તો પણ મ્હને આજે એમ થવા લાગ્યું છે કે હું આ માત્ર ડોકીને ફસાવવાની રમત રમી રહી છું ! મ્હારો સંબંધ જોડવાનો પ્રયત્ન થયો તે વખતેજ પિતાજીને હું કહેવાની હતી કે, આ લગ્ન મ્હને પસંદ નથી તેથી હું આ વાતને કબુલ કરવાની નથી; પરંતુ કાણ જાણે શાથી મ્હારાથી તેમ થઈ શક્યું નહિ ! લાઈ, મ્હે અત્ત્હારે એવો નિશ્ચય પણ કર્યો છે કે, સ્હવારના પહોરમાંજ પિતાજીને કહી મ્હારો આ સંબંધ તોડાવી નાંખવો । ”

વીણાની આવી વાત સાંભળીને કનકરાયના તો હાંબજ ગગડી ગયા. પોતે જે સંકટથી ડરતો હતો તે સંકટ અત્ત્હારે મૂર્ત સ્વરૂપે તહેની સમક્ષ આવીને ઉભું રહ્યું. વીણાનું છેવટનું વાક્ય સાંભળીને તો તે દિવાનાની માફક તહેની તરફ જોઈ જ રહ્યો. જે અત્ત્હારેજ તહેને ગમે તે રીતે સ્હમજાવી તહેની વતિ લગ્નને સંમતિ આપવા તરફ નહિ વાળું તો સ્હવારનાં પોતાના કુટુંબ ઉપર બંધકરે આક્રમિત આવી પડશે એવું તહેને લાગ્યું.

અને પોતે જરૂરી રાખેલા સધળા વિચારો માત્ર મનોસાધન જેવા ચર્ચા બંધે કે શું કે એવો પણ ત્હેને લાયક સાગવા માંડ્યો.

કનકરાય પોતાને થયેલી અજ્ઞાનતામાંથી મુક્ત થઈ વીજ્ઞાને કંઈ પણ કહે તે પહેલાં તો ફરીથી તેજ બોલી: “ભાઈ, હવે મ્હને સ્વમન્ય છે અને તે ખરું પણ છે કે આપણે એક પ્રકારનો ભુલમ કરવા બેઠાં છીએ. ત્હેં મ્હને મ્હારી મુક્તિ માટેનો માર્ગ બતાવ્યો છે ખરો; પરંતુ તે કંઈ યોગ્ય માર્ગ તો નથી જ. કારણ પાછલા બે ચાર દિવસથી બનતી વાતો ને બનાવો જે જે હું જોઈ શકું છું તે સધળું વિચારવા જેવું મ્હને તો લાગે છે. ભાઈ, તું કહે છે કે લગ્ન થયા પછી-આપણું કામ થયા પછી ‘ડાયવર્સ’ (દૂટા છેડા) કર; પરંતુ તે વિચાર મ્હને ગમતો નથી. કારણકે તેથી આપણે ગુણવંતલાલને ફસાવીએ છીએ ! પરંતુ એ કંઈ ડીક નથી એવું ત્હારું મન મ્હને કહી રહ્યું છે. લગ્ન થયા પછી આપણે આમ આમ કરનાર બીએ તે વિષે જ્યારે જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્હારે ત્હારે પ્રથમ ગુણવંતલાલની મુક્તિ મ્હારાં નેત્ર સમક્ષ આવીને ખડી થાય છે. ત્હેમનો આપણા આ ‘કુન્જલાલન’ માટેનો પ્રેમ-જહેને માટે ત્હેમણે સાડા હજાર રૂપીઆ જેટલી બાદશાહી રકમ કાઢી આપી, એટલો જહેના મનમાં પ્રેમ છે, તે વાતનું સ્મરણ થતાંજ, તથા પાછલા ચાર દિવસથી ઘડી ઘડી મ્હારી નજરે પડતી ત્હેમની આસ્થા અને સહવાસથી જણાતું ત્હેમનું સૌજન્ય જોઈને મ્હને હવે લાગે છે કે આવા સુસ્વભાવી વૃદ્ધ પુરૂષ સાથે ઠગાઈની રમત રમવી તે યોગ્ય નથી. તેથીજ હું કહું છું કે, હજી સુધી કંઈ પણ ઘટના નથી થવા પામી તે પહેલાંજ ત્હેમને સાચે સાચી વાત કહી સંભળાવીને દૂટા થવું તે જ મ્હારે માટે હિતાવહ છે. અને ભાઈ એથીજ મ્હેં એવો નિશ્ચય પણ કર્યો છે.”

“પણ હવે એ શી રીતે બની શકે ? વીજ્ઞા, તું કહે છે તે પ્રમાણે જો તું કાલે સવારેજ કરવા બિબી થાય તો પછી આપણા કુટુંબની કેટલી ફજેતી થાય એનો કંઈ વિચાર છે ? એમ થાય તો બધું ગાડું ઉંધું જ વળી જાય.” કનકરાયે બાયકર ભણિતું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો.

“ફજેતી થાય એ વાત તો હું પણ જાણું છું, પણ ભાઈ આત્મ-ચાતકીપણા કરતાં માત્ર એટલી ફજેતી થાય તે સારી. એટલી ફજેતી એ આપણે કરવા પારેલા પાપનો પશ્ચાત્તાપ અથવા તો ત્હેનો યોગ્ય દંડ છે એમ માન્ય આપણે માની શકીએ ! પરંતુ હવે તો આવું નીચ વર્તન કરવું અને લગાણે ગમતું નથી.” વીજ્ઞાએ પોતાનો સ્પષ્ટ મત પ્રકટ કર્યો.

વીણાનો આ જાતનો નિશ્ચય થયેલો જોઈને હવે તહેવતે શાંતિથી સહમજાવવી તે વિષે કનકરાયને કંઈ પણ માર્ગ ન સૂઝ્યો ! હજી આખું ઘર જાગતું હતું. સહવારેજ વીણાનો લગ્નોત્સવ કરવાનું નિર્ધારેલું હોવાથી ધરના નોકર ચાકરો તથા લગ્નોત્સવ ઉજવવા આવેલાં સર્ગ સંબંધીઓએ બધાની મરબડ ચાલુ હતી. પરંતુ લગ્ન સંબંધના તહેમના બ્યક્ત થતા એ જાતના ઉત્સાહનું પર્યવસાન કેવું થશે તેની કલ્પના પણ આયારે કનકરાયનાથી થઈ શકતી ન હોતી. ખરી રીતે એ કલ્પના તેને ગભરાવી રહી હતી—ફુગવી રહી હતી. જે કાલે વીણા પોતાના કહેવા પ્રમાણે કંઈક કરી બેસશે તો ચારે બાજુએ હાહાકાર થઈ રહેશે. સમાજમાં પોતાનું તરકટ ઉઘાડું થતાં બધા લોકો પોતાના કુટુંબને યુઃ યુઃ કરી મૂકશે, અને વખતે પ્રપંચની જાળ પ્રકટ થતાં સરકારની દેવડીએ પણ સ્હડવું પડશે, એ ભયાનક ચિત્ર તેની દષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું ન થયું ત્યાંતો પોતાની ભાવી સ્થિતિનો વિચાર તેના મનમાં આવીને ઉભો રહ્યો. વીણાનાં લગ્ન તૂટતાંજ ગુણવંતલાલે આપેલી ભારે રકમનો પ્રશ્ન સ્હામે આવીને ઉભો રહેશે, એટલે ફરીથી પાછું ઘર-આર ને જાગીર વેચવાનો વારો આવશે ! અને જે એમ થશે તો પોતાની શી સ્થિતિ થશે તે વિચાર તેના મનમાં એક પછી એક સીનેમાના ચિત્રપટ ઉપર આવી જતા ચિત્રાની માફક થઈ ગયા. ક્ષણભર એ ભયંકર ભાવીનો વિચાર કર્યા પછી બને તો છેવટનો એક વધુ પ્રયત્ન કરી જોવાના ધરાદે તે બોલ્યો :

“ જ્હેન, હું ત્હને એક બીજી વાત કહું છું તે સાંભળ. હમણાં ત્હારા પોતાના જે જે વિચારો હોય તે ક્ષણભર બાજુએ મૂક. મ્હારે ત્હને એટલુંજ કહેવું છે કે, કદાચ કાલે ત્હારાં લગ્ન થાય અને ગુણવંતલાલ તરફ ત્હને માન ઉત્પન્ન થાય, વિહારી માટે ત્હારા હૃદયમાં રનેહાંકુર—”

“ નહિં નહિં, એ શક્યજ નથી. ” વીણા કનકરાયને વચ્ચેજ અટકાવીને બોલી ઉઠી : “ જુદાથી તે ક્યાંઈ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા જોયા જાણ્યા કે સાંભળ્યા છે ? ભાઈ, તું કહે છે ત્હેવી એ પ્રેમ વસ્તુ જ નથી સમજ્યો ? એ સ્ત્રીજ તો ત્હારી કલ્પના કરતાં કોઈ જૂદીજ જાતની છે. ફક્ત લગ્ન કરવાથીજ વર-વહુ વચ્ચે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ માત્ર ત્હારી ખોટી કલ્પનાજ છે. પણ જો કદાચ તેમ ન હોય તો પણ—”

“ પણ હું છું કહેવા માધું છું તે તો પહેલી સાંભળ. ” વીણાની વાતનો કોઈ કંઈ તરફ વળે છે તે સમજી નવાથી કનકરાય બોલી ઊઠ્યો :

“જેમ આપણને એકાદી વસ્તુ ગમી જાય છે એટલે પછી ત્હને વિષ આપણા-મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્હેવી રીતે વિહારી ઉપર ત્હારા હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદય થાય તો ? તે કાંઈ રંગે-રંગે ખરાબ નથી. હાલો ત્હેના ઉપર કાંઈને પણ પ્રેમ થાય એવો તે ખુબસુરત છે. તે શિવાય સુશિક્ષિત હોઈ ડૉક્ટરની પદવી પણ ત્હેણે પ્રાપ્ત કરેલી છે. પૈસાની બાબતમાં પણ ત્હેની સ્થિતિ સારી છે અને વળી ત્હેનો સ્વભાવ પણ ત્રણો ભલો છે. આમ સર્વ વાતો અનુકૂળ હોવા છતાં પણ તું—”

“તે બધું ગમે.તેમ હો—અને બધું ઠીક છે પણ મ્હારો એના ઉપર પ્રેમ નથી ત્હેતું શું ? પ્રેમ વિનાનાં બીજાં લાખ્યો સાધનો હોય તે બધાં મ્હારે મન નકામાં છે. લગ્નનો હેતુ જ સ્ત્રીપુરુષના મનની એકતા એ છે, પરંતુ રસઐક્ય વિના મનની એકતા સંભવી જ શકતી નથી, અને એ રસ-ઐક્ય મનુષ્ય સરળવી પણ શકતું નથી, ૨ તો પછી તું કહે છે એ જાતનો પ્રેમ મ્હારા હૃદયમાં જગત થઈ જ શી રીતે શકે ? અને વળી કાંઈ પણ પ્રકારે તેમ બની શકતું હોય તો પણ મ્હારી તે જાતની ઇચ્છા જ નથી.” વીણાએ કનકરાયને પ્રેમની મીમાંસા સમજાવતાં છેલ્લા શબ્દો ખાસ ભાર દઈને કહ્યા.

“ઠીક છે ત્હારે ! જો ત્હારી ઇચ્છા જ નથી તો પછી મ્હારે પણ ત્હને એ સંબંધમાં કંઈ પણ વધારે કહેવું નથી. હવે મ્હારે માત્ર એક જ વાત કહેવી છે તે સાંભળીશ ? “ કનકરાયે છેવટનો પ્રયાસ કરી જોવાની ઇચ્છાથી કહ્યું.

વીણાએ ત્હેનો કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો, તો પણ કનકરાય શું કહેવા ઇચ્છે છે તે સાંભળવા તે ઉત્સુક થઈ હતી એવું એના ચહેરા ઉપરથી જણાતું હતું. તે જોઈ શકવાથી કનકરાયે પોતાની વાત આગળ ચલાવી :

“જો વીણા, હવે માત્ર કાલનો દિવસ પાર પડવા દે. કૃપા કરીને કાલે ઉન્માદિનિની માફક કંઈ પણ ગરબડ કરીશ નહિં. એક વખત લગ્નની આ બધી ગરબડ મટી ગઈ અને આઠ દશ દિવસ થયા કે પછી ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે કરવા દેવાને હું ત્હને હરકત નહિં કરું; પરંતુ તું

૧. “ રસઐક્ય વિષય મનઐક્ય નહિં એ સત્ત શીખવ્યું તે દિને”

(‘રસેહમુદ્રા’ની એ કડી ઉપરથી.)

૨. “ રસઐક્ય વળી વિષય પણ નહિં કહી ઇતર કે સરળ શકે.”

(‘રસેહમુદ્રા’ ની એ પ્રવચન ઉપરથી સ્થિત.)

જો જો મદદ માગીશ તે સઘળી હું તને આપીશ. માટે તું નિશ્ચિંત રહેજે. પણ કાલે કામ પણ જાતની ગાંડાઈ કરી આપણા કુટુંબના કપાળે કલંકની કાલિમા ઘેંટાડવાનો પ્રયત્ન કરીશ નહિં, નહિં તો એનું પરિણામ કાંઈ જુદું જ આવશે. ત્હને ત્હારી ઈચ્છા વિરૂદ્ધ લગ્ન કરવા તૈયાર કરી, ગુણવંતલાલને સાક્ર સીતેર હજાર રૂપીઆ લઈ ફસાવવાનો પિતાજીએ આ દાવ રચ્યો હતો. એમ બહેર થશે, અને કદાચ એ મુકદ્દમો ઠેક પોલિસ કોર્ટ સુધી પહોંચી જશે. અને જો ત્યાં કંઈ સાઈ ખોટું થયું કે, પિતાજીને કેદમાં જવાનો પ્રસંગ ઓળો તો તું જાણે છે કે ત્હેઓ જીવતા રહેશે? જરૂર ત્હેઓ આત્મહત્યા કરશે, સમજ ? માટે વીણા, જો વિચાર કર. ન કરવું જોઈએ તેનું કામ આપણે કરીએ છીએ એ ખરું; પરંતુ આટલે સુધી આવ્યા પછી જો હવે તે મૂકી દઈએ તો તો સાપે છજુંદર ગળ્યા જેવું થાય. આખરે જાણ અને પિતાજીને આત્મહત્યા કરવી પડે. માટે હવે તો છેવટ સુધી હાથમાં લીધેલું દારૂ પૂરું કર્યા શિવાય બીજો માર્ગ જ નથી.” એટલું કહીને કનકરાય વીણાના રહામે જોઈ રહ્યો. ત્હેને એ વખતે લાગ્યું કે તે વીણાના મન ઉપર ધારેલી અસર કરી શક્યો હતો. તે માત્ર શૂન્યદષ્ટિથી કનકરાય તરફ એકીટશે જોઈ રહી હતી.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

પુનર્જન.

“ લગ્ન પ્રાણવિકાસનું વ્રત છે,
સ્વર્ગ પન્થનું પમથીયું છે,
માનવજાતોનો ધર્મ્ય માર્ગ છે.
પરણું તે તો પ્રજાતામાં પગલાં માંડવાં.”

(ઈન્દુકુમાર.)

“ જેરીટર સાહેબ, અમે સાર્વજનિક રીતે તે આપનું આલન-દન કર્યું છે; પરંતુ આજ ખાસ આપની ખાસે આવવાનું મારણ બુદ્ધિ છે. આપને અત્યાર પહેલાં આપની ખાસે આવવું જોઈતું હતું, પરંતુ

આપનાં પુનર્લગ્ન થયાં ત્યાં સુધી આપના મનનો ઓક કંઈ દિશાએ છે તે અમે સહમત થકયા ન હોતા. વિલાયતથી આવ્યા પછી આપે કોઈ પણ સામાજિક ચળવળમાં લાગ લીધો નથી, તેથી આપના વિષે અમદાર જૂદાજ વિચારો બંધાયા હતા. પરંતુ અમે આટલી બધી ચળવળો કરીએ છીએ અને સમાજહિતના સંબંધમાં લાપણો ઉપર લાપણો આપીએ છીએ તો પણ અમારા હાથે સમાજ હિતનાં કામ ઘણાં ઓછાં જ થાય છે. તે રીતે જોતાં કંઈ પણ ઘોંઘાટ ન કરવા છતાં પણ આપે આ પુનર્લગ્ન કર્યાં તે ઉપરથી અમને ખાત્રી થઈ છે કે આપ ' સાયલન્ટ એન્ડ સ્થોર ' (બોલવા ન છતાં પણ ખાત્રીના) સમાજહિતચિંતક છો એમાં શંકા નથી. અને આ ' કરેજ ' (ધૈર્ય) આપને વિલાયતના સહવાસથીજ પ્રાપ્ત થઈ હશે એવું અમને લાગે છે. અમે આજ આપની પાસે આવ્યા છીએ તે આપની એ ' કરેજ ' (ધૈર્ય) જોઈનેજ આવ્યા છીએ. આપણા વિદ્વાન સુધારકોમાં આજ ઘણા લોકો પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર છીએ. તો અમદાર કહેવાનું એટલુંજ છે કે આપનાં પ્રિય ભગિની વિષે આપ વિચાર કરો. એણે યુવાન વયે વિધવા અવસ્થાનાં કડિનતર દુઃખો શા માટે ભોગવવાં જોઈએ ? જો એની ઇચ્છા હોય તો આ કામ કરવા જેવું છે અને વળી તેના મનની આડે આવે કે તેના કાર્યમાં અડચણ ઉભી કરે એવું તો કોઈ છે નહિ. આમ બધી વાત અતુરૂણ છે. અને એ પણ સ્વરૂપે સુંદર તેમજ સુશિક્ષિત છે, એટલે તેમની ઇચ્છા હશે તો કોઈ પણ વિદ્વાન ખુશીથી આગળ આવશે એવી અમારી ખાત્રી છે. "

મિ. ધ્રુવનું આ લાંબું લાપણું નરેન્દ્ર મુને મોંઢે સાંભળી રહ્યો હતો. મિ. ધ્રુવ પોતાના ચારેક પક્ષીધર મિત્રોને લઈને આજ પાસ નરેન્દ્ર પાસે આવ્યા હતા. એ સંધ્યા ગૃહસ્થો વિધવા વિલાહોત્તેજક મંડળીના સભાસદો હતા અને મિ. ધ્રુવ એ મંડળીના સેક્રેટરી હતા. તેઓ આવ્યા તે વખતે નરેન્દ્રને લાગ્યું હતું કે આ બંધા મહેને અભિનંદન આપવા આવ્યા હશે. અને તે પ્રમાણે તેમણે આવીને સહુથી પહેલું દાર્વ તે જ કયું. નરેન્દ્રના પુનર્લગ્ન વિષે તેમનાં લાપણું થઈ રહ્યું. પછી મિ. ધ્રુવે ઉપર અભિનંદન લાપણું થઈ કયું ત્યારે નરેન્દ્ર આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. મિ. ધ્રુવ જરાક બહુમોક્ષ હતા. જ્યારે જ્યારે ' વિધવાવિલાહોત્તેજક મંડળી ' તરફથી તેઓ બ્યાખ્યાન કરતા ત્યારે ત્યારે તે વિધવાઓની કટુતા અને શોચનીય સ્થિતિનું એવું વર્ણન કરતા કે તેમણે બ્યાખ્યાન સાંભળનારોને એમજ લાગતું કે આમ અમતમાં વિધવાઓની મિ. ધ્રુવને જ્યારે મિત્રો

થાય છે. તહેમની એ કીર્તિ વનવ્રતા પણ જાણતી હતી તેથી જ'હારે મિ. ધ્રુવ અને તહેના મિત્રો નરેન્દ્રને મળવા આવ્યા તે વખતે મિ. ધ્રુવ શું શું વાતો કરે છે તે સાંભળવાની જીજ્ઞાસાથી વનવ્રતા ખાસ દિવાનખાનાના દરવાજાની પાછળ આવીને ઉભી રહી હતી, ત્યાં ઉભે ઉભે તહેણે મિ. ધ્રુવનું સમગ્ર ભાષણ સાંભળ્યું. પોતાના ભાષણે પુનર્જન કર્યું તે પ્રમાણે પોતે પણ પુનર્જન કરવું એવા એ મંડળના વિચાર સાંભળતાંજ ગભરાઈ ગઈ. આજ સૂઝીમાં એવો વિચાર કદી પણ તહેના મનમાં આવ્યો નહોતો; તેથી મિ. ધ્રુવનું ભાષણ સાંભળીને તે બારણાની પાસેજ પથ્થરના પુતળાની માફક સ્થિર થઈ ગઈ. નરેન્દ્રની સ્થિતિ પણ લગભગ એના જેવીજ થઈ હતી. કારણ, મિ. ધ્રુવનું ભાષણ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત તો થયો હતો. પરંતુ વનવ્રતા બારણા પાછળ રહીને બધી વાત સાંભળી રહી છે એ તે જાણી ગયો હતો તેથીજ તે બધારે ગભરાયો હતો. કારણ કે તે જાણતો હતો કે પુનર્જન સંબંધની વાત વનવ્રતાને કદી પણ ગમે તેમ નહોતી.

એવી સ્થિતિમાં મિ. ધ્રુવને શો જવાબ આપવો તહેના વિચારમાં તે પડી ગયો, અને ક્ષણભર રહીને તહેણે કહ્યું: “ તહમે મહેને પૂછો છો તે પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે પુષ્કળ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ”

“ અને હું કંઈ એનો ઉત્તર હમણાં ને હમણાં માગતો પણ નથી. પરંતુ તહમે જે ધૈર્ય બતાવ્યું છે તે ઉપરથી અમારી ખાત્રી થઈ છે કે જો તહમે આ વાત મન ઉપર લેશો તો વનવ્રતાબહેનનાં પુનર્જન થવામાં વિલંબ નહિં જ લાગે. ” મિ. ધ્રુવે આશા પ્રદર્શિત કરી.

“ એમ બને; પરંતુ આપણા હાથની પાંચે આંગળીઓ સરખી નથી એ વાત ભૂલવા જેવી નથી. એટલે હું જે મતનો હોઉં તે મત મ્હારી બહેનને ક્યતો હશે કે કેમ તે મ્હારાથી શી રીતે કહેવાય ? ” નરેન્દ્રે શંકા બતાવી.

“ બેરીસ્ટર સાહેબ ! તહમે જે કહો છો તે વાત અમને પણ માન્ય છે. પરંતુ વાત એવી છે કે પુનર્જનની થી જોઈએ તહેવી હજી સંધી સાર્વજનિક બોલબાલા થઈ નથી. તેથી ઇચ્છા છતાં પણ કેટલીક બિચારી ગરીબ વિધવાઓ આગળ આવતાં કરે છે. અને એટલાજ માટે આપણા જેવા પુનર્વિવાહહિતેચ્છુઓએ તહેમને મદદ કરવી જોઈએ. આ પ્રશ્ન અતિશય નાબુક હોવાથી તહમે તહમારાં બહેનની સાથે એ સંબંધમાં કદી પણ વાત કરતાં નહિં હો. પરંતુ એમ સમજો કે તહમારાં બહેનના મનમાં પુનર્જન કરવાની ઇચ્છા હોય. પરંતુ તે વાત તહમારી આગળ કરતાં કહેવાની

હિમ્મતઃ ચાલતી ન હોય તો ? જો એમ હોય તો તે કેટલા દુઃખમાં હશે ત્હેની કલ્પના ત્હેને કરો ! ” મિ. ધ્રુવે પોતાના મતનું સમર્થન કર્યું.

“ ઠીક; પણ મિ. ધ્રુવ આ પ્રશ્ન આપણે હમણાં અહિંજ અટકાવો. આવતા અવાડીયામાં આપણે એ વિષય ઉપર ફરીથી ચર્ચા કરીશું. તેટલા વખત સુધીમાં હું તે વિષય ઉપર વિચાર કરીશ અને વનલતાનો મત પણ પૂછી જોઈશ. ”

“ ધણજ સાઈ ! ત્યારે અમે આવતે રવિવારે આપને મળવા જરૂર આવીશું. શરૂઆતમાં થોડાક દિવસ આપણને ત્રાસ પડશે. પરંતુ એક વખત પુનર્લગ્નનું મહત્વ મશહૂર થયું કે પછી આપોઆપ વિધવાઓજ બહાર આવશે. ” મિ. ધ્રુવે પુનર્લગ્નનું ભવિષ્ય ભાખ્યું.

તે પછી મળવા આવેલું મંડળ ઉઠ્યું. તે વખતે દરવાજા પાછળથી કોઈ ઝડપથી ચાલી ગયું એવું નરેન્દ્રને લાગ્યું. ત્હેણે જરા આગળ વધીને જોયું તો વનલતાને જતી જોઈ. તેથી ત્હેની ચોક્કસ ખાતરી થઈ કે દિવાનખાનામાં થયેલી સઘળી વાતચિત વનલતાએ સાંભળી હતી.

“ હું-એક વાત પૂછવી રહી ગઈ ! કાલે ડૉક્ટર વિહારીનાં લગ્ન છે. એ ત્હમારા જિવશ્વ કંઈશ મિત્ર છે એટલે ત્હમે તો એ સમારંભમાં જનાર હશે જ ! ” જતાં જતાં મિ. ધ્રુવે પૂછ્યું.

“ હા. કેમ બલા એ પૂછવું પડ્યું ? ” નરેન્દ્રે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું.

“ કંઈજ નહિં. એ તો મ્હને લાગ્યું કે, ત્હમે હમણાંજ પુનર્લગ્ન કર્યા છે એટલે વખતે જૂના વિચારના ફેરીરક્ષકો મૂર્ખની માફક ત્હમને એ પ્રસંગે ભાગ ન લેવા દેવાની હક પ્રકડીને બેસે ! ”

“ ના ના. એવું કંઈ નથી. વિહારી અને એના પિતાજી એ બાબતમાં ધણુજ રિટેટ ફોરવર્ડ (સીધા) છે. આજ એ દિવસથી અમે બધાં એમના ઘેરજ છીએ. માત્ર વનલતાજ ગઈ નથી; પરંતુ કાલ તો એ પણ જનાર છે. ”

બધાંના ચંચા પછી નરેન્દ્ર વિચારમાં પડ્યો. વિધવાવિવાહોન્તેજક મંડળે પોતાના ઉપર એક મોટું સંકટ નાખ્યું એમ ત્હેને લાગ્યું. વનલતા પાસે પુનર્લગ્નની વાત કાઢવા એટલું ત્હેણામાં ધૈર્ય નહોતું. ત્હેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તે પોતાનો સઘળો સમય ઈશ્વરભક્તિમાં અને શુદ્ધ માતાને કામમાં મદદ કરવામાં જ ગાળતી હતી. ત્હેને આબુખકમ ઉદાત્ત દિશા તરફ વળવા લાગ્યો હતો. તે કદી પણ કામ વિચાર બેસી રહેલી નહોતી. એટલે ત્હેને વિચાર કરવાનો સમય મળતો જ નહોતો. તે પોતાના કુરસદના વખતે હમેશાં ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચતી હતી. આટલું છતાં પણ આપણે

આચળ* જોઈ ગયા છીએ તેમ તે પુનર્લગ્નની વિરૂદ્ધ નહોતી. નરેન્દ્રે વિલસુ સાથે પુનર્લગ્ન કર્યાં તેથી પણ ત્હેને આનંદ થયો હતો. પુનર્લગ્ન થવા પહેલાં ત્હેનો વિલસુ સાથે પરિચય થયો હતો. તેથી ત્હેને ખાતરી થઈ હતી કે પોતાના લાંબને અણીલાભીથી જે સુખ નહોતું મળ્યું તે સુખ વિલસુ આપી શકે તેમ હતું.

થોડાક વખત સૂધી વિચાર કર્યા પછી નરેન્દ્ર ઉઠ્યો અને વિહારીના ઘર તરફ જવા નીકળ્યો. તે દિવસે તે વિહારીના ઘેરજ રહ્યો. વિહારીએ ત્હેને નીકળવા જ ન દીધો. બીજા દિવસે વીણા અને વિહારીનાં લગ્ન અત્યંત ઠાઠ માઠ અને ઉભય કુટુંબને જાળતી ધામધુમ સાથે થયાં. સંવત્ ૧૭૧૭ કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યું. વિલસુ તથા નરેન્દ્રને લગ્નસમારંભમાં ભાગ લેતાં જોઈને એકઠાં થયેલાં લોકો વચ્ચે વચ્ચે કંઈક બડબડાટ કરતાં હતાં. પરંતુ ગુણવંતલાલે તે તરફ લગારે ધ્યાન ન આપ્યું એટલે વાત વધારે ચોળાઈ જ નહિં. વિહારીના લગ્નોત્સવમાં ગુણવંતલાલનો સાચો મદદગાર એકલો નરેન્દ્રજ હતો તેથી વિલસુને પણ એ પ્રસંગે વધારે મહત્વ મળ્યું હતું. વરપક્ષ તરફથી મુખ્ય કાર્ય તેજ કરતી હતી. એ જોઈને શરૂઆતમાં મંજુલાએ મ્હોં મરડ્યું હતું, પરંતુ ધી ધી ત્હેની સાથે કામ પડવાથી ત્હેનો વિનય, પ્રેમભર્યું વત્ત ન અને મિષ્ટ લાષણુ સાંભળીને તે પણ પછી ત્હેને ચહાવા લાગી હતી.

આ સમારંભમાં નોંધવા યોગ્ય એકજ વાત હતી. તે એ કે અત્યંત ધામધુમથી ઉજવાઈ રહેલા આ સમારંભમાં પ્રતાપરાયનું મન સ્વસ્થ જણાતું નહતું. લગ્ન પ્રસંગમાં ગુણવંતલાલ તથા વિહારીએ બતાવેલાં પ્રેમ, સૌજન્ય અને આસ્થા જોઈને ત્હેમનું મન ચિંતાથી પ્રજ્વળી જતું અને વીણાએ કહ્યા પ્રમાણે લગ્ન પછી જે 'ડાયવોર્સ' (છૂટાછેડ) ની કલ્પના કરી તો ત્હેમની શી સ્થિતિ થશે, એથી ત્હેમના મનને કેટલું દુઃખ થશે, અને લોકોમાં મહારી પણ કેવી નિંદા થશે, એ વિચાર ત્હેના દીલને અસ્વસ્થ બનાવી રહ્યા હતા. અને એમ ન થાય તે માટે તે વીણાને દર રોજ વિવિધ રીતે સહમજવતા હતા. પરંતુ ત્હેના મનના વિચારો બદલાય તે માટે વિહારીના પ્રેમની અને ગુણવંતલાલની કાળજીની વાતો ખાસ કરીને તે ત્હેને કહેતો હતો. આ બધાનું કંઈ પણ પરિણામ વીણાના મન ઉપર ન હોતું થતું એમ નહિં, પરંતુ ત્હેણે આ વખતે સમ્પૂર્ણ મૌનવૃત્ત લીધું હતું.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

વનસાગનો નિશ્ચય.

“I am the master of my Fate;
I am the Captain of my Soul,”

(Lawrence Hope.)

આપણા અત્યંત સુદૃઢ વિચારક અને વિદ્વાન પૂર્વજોએ આપણા લગ્નને પાયો નેટલો ઉડા અને મજબૂત બનાવ્યો છે તેવું જગતમાંના બીજા કોઈ પણ દેશની લગ્ન સંસ્થામાં નથી. એટલે આપણી લગ્ન પદ્ધતિ નેટલી વિશેષ પાયાશુદ્ધ છે, તેટલીજ તે વિશેષ ચિરસ્થાયી, વિશેષ ઉચિત અને વિશેષ ઉદાત્ત પણ છે. સંસાર સંબંધી એકંદર સુખો પ્રાપ્ત થાય; ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થ સધાય; ઇષ્ટ, મિત્ર, અતિથિ, અભ્યાગત, પશુ પક્ષી એટલાંનેજ નહિ પરંતુ અત્યંત સુદૃઢ કીટક જેવાં જોતે પણ સુખ થાય, વેદવિહિત યજ્ઞયાગાદિ પુણ્યકર્મો કરી શકાય, એટલે દ્રુકમાં ધર્મ અને પ્રજાની આલસ્યક્રિયા થઈને ઉભય કુળમાંના બાર બાર પિતરોનો ઉદ્ધાર થાય એ આપણાં લગ્ન કરવાનો ઉદ્દેશ છે. એમાંજ આપણાં લગ્ન કરવાની આવશ્યકતા છે, એમાંજ આપણા લગ્નના કરાર છે, એમાંજ આપણાં વધુવરોની સંમતિ છે. કિં બહુના આપણી લગ્ન સંસ્થાનું સર્વસ્વ પણ એમાંજ છે. આ કરારો અને આ સંમતીથી થયેલ લગ્ન સંબંધ જેવાં ત્હેવાં કારણે ઉપરથી તડાતડ તોડી ન શકાય એવાં તે બલવત્તર છે. અને એજ કારણે લીધે આપણે આપણી લગ્ન સંસ્થાને જગતમાંની બીજી બંધી લગ્ન સંસ્થાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ કહીને ત્હેનું ગૌરવ કરીએ છીએ.

વિહારીનાં વીણા સાથે લગ્ન થઈ ગયાં. ભપકા સપકાની દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ બીજી રીતે લોક દૃષ્ટિએ એ લગ્ન નમુનેદાર થયાં. નાય-પાટી વગેરેમાં શ્રીમતો પોતાની મોટાઈ બતાવવા માટે જે જે ખર્ચ કરે છે તે તરફ વિહારીને અણુઅણુ હતો, પરંતુ આગળથી ચાલતું આવે છે માટે કરવુંજ નોંધ્યું, એવું માનીને લગ્નોત્સવમાં રૂઢી અનુસાર ચર્તા કેટલાક કાર્યો તરફ પણ ત્હેને અભાવ હતો, તેથી એવી બહુ વાતો ત્હેણે પોતાના

લગ્ન પ્રસંગે થવા દીધી નહોતી; પરંતુ માત્ર ધર્મસંમત વિધિઓજ કરાવી હતી. તેથી ખુદ પ્રતાપરાયને પણ ખરાય લાગ્યું હતું, અને લેહકાએ તો ધણોજ બડબડાટ કરવા માંડ્યો હતો. પણ વિહારીએ બીજો દિવસ દેસાઇજીને સઘળી વાતોનો ખુલાસો કરી લગ્નસમ્મરંભમાં શાસ્ત્રીય વિધિ સાથે કંઈપણ સંબંધ ન હોવા છતાં ફરીને અનુસરનારાઓ કેવળ અંધશ્રદ્ધાથી એકે કર્યું એટલે બીજાએ કરવું એમ ગતાનુગતિક ન્યાયે પકડી રાખેલી વિધિઓ કેવી પોકળ છે તે ખુલ્લું કરી બતાવ્યું એટલે દેસાઇજીને સતોષ થયો; એટલે સ્ત્રીવર્ગના બડબડાટ તરફ કાંઈએ ખાસ લક્ષ આપ્યુંજ નહિં. કારણ જનસમાજ બંને એમાંએ અલણ સ્ત્રીસમાજ તો વગર સમજે ગાડરીયા પ્રવાહે વહેવાની નીતિને પ્રાધાન્યપણે વળગી રહેનાર હોય છે તેટલું તો દેસાઇજી પણ માનતા હતા. વળી વિહારી તો એવાજ મતનો હતો કે જે વાતોમાં સુધારો કરવા જેવું પોતાને લાગતું હોય તેને સુધારાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં પોતે શરૂ કરવા, તો સમાજ પાછળથી આપણું અનુકરણ કરે છે. નહિં તો માત્ર મ્હોટેથી સમાજને આમ કરો ને તેમ કરો અથવા આમ કરીએ તો આમ થાય એવું કહેવાથી કંઈ ફાયદો થતો નથી. બંને પોતાના એ વિચારો પ્રમાણેજ તહેણે વર્તન પણ કરી બતાવ્યું હતું.

લગ્ન થવાને આજે સાત દિવસ થઈ ગયા હતા. આજે રવિવાર હતો. વિહારી દિવાનખાનામાં બેસીને ચહા પીતો હતો અને શંકરના અભ્યાસની પડપૂછ કરતો હતો, એટલામાં નરેન્દ્ર આવ્યો. ત્હેને જોઈને વિહારીએ અગ્નયણી બતાવીને કહ્યું : “ઓહો નરેન્દ્ર, અત્હારના પહોરમાં કંઈથી ? કેમ વિલસુ મળ્યાં છે ને ?”

“એ તો મળ્યાં છે; પરંતુ એક બીજાજ કામને સીધે હું ત્હારી પાસે આવ્યો છું. હું આખા અડવાડીઆથી મોટી ચિંતામાં પડ્યો છું.”

“કેમ વાર ?” નરેન્દ્રની વચ્ચેજ વિહારી બોલી ઉઠ્યો. “શું કંઈ નવી ચિંતા ઉપસ્થિત થઈ છે ? પુનર્જનના વિષયમાં તો કંઈ વિધન ઉભું થયું નથી ને ? કે વિલસુ માટે ત્હારે કંઈ—”

“અરે ના ના. એને માટે મ્હારે કંઈ કહેવાનુંજ નથી.” નરેન્દ્ર એકદમ બોલી ઉઠ્યો : “વિલસુ સાથે પુનર્જન કરવા માટે મ્હારે કદી પણ પૃથ્વા ત્યાં કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત નહિં થાય એવું નક્કી મનનજે; પરંતુ મ્હને જે કારણથી ચિંતા થાય છે તે પ્રસંગ જૂઠોજ છે.”

એટલામાં શંકર નરેન્દ્ર માટે મ્હાલમ્હાલને આવ્યો તે પીતાં પીતાં નરેન્દ્રે પોતાની ચિંતાનો વિષયનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું : “વિહારી, ગયા

રવિવારે એટલે ત્યારે લગ્નના આગલે દિવસેજ અહિંની વિધવાવિવાહો-
સંજ્ઞક મંડળીના સંકેતરી મિસ્ટર ધ્રુવ અને બીજા બે ચાર પદ્વીધર
મેન્મર્સ (સલાસદો) મ્હારી પાસે આવ્યા હતા. તેમણે મ્હારી સાથે
વનવ્રતાબ્દેનનાં પુનર્જન કરવાની વાત કાઢી. એમ કહી કમેકમે તે દિવસે
થયેલી સઘળી હકીકત કહી સંભળાવીને નરેન્દ્રે કહ્યું : “વિહારી, વનવ્રતા
ઉપર દુઃખનો કુંગર ઢળી પડ્યા પછી તે મ્હારા ઘેર આવી રહી છે
ત્યાર પછીથી આજ સંધીનું ત્હેનું વર્તન કેવું છે. એની ત્હેને
સારી રીતે ખબર છે. પરંતુ ગયા આઠ દિવસથી મ્હને એના વર્તનમાં
ફેરફાર થયેલો જણાય છે. ત્હેનાં નિત્યકર્મોની વિધિ યોગ્ય સમયે હવે
નિયમિત રીતે નહિં થતાં ત્હેમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. મિ. ધ્રુવનું
સઘળું ભાષણ એણે તે દિવસે સાંભળ્યું છે, તેથી એનું મન પુનર્જન કરવા
તરફ લક્ષ્યાયું હોય એવું મ્હને લાગે છે. કારણ મિ. ધ્રુવ આજે મ્હારી પાસે
આવનાર છે એ વાત તે જાણે છે તેથી સહવારમાં વહેલી ઉઠીને તે સ્નાનાદિ
કાર્યોથી મુક્ત થઈને હમેશના જેવાં સાદાં વસ્ત્રો નહિં પહેરતાં નવાં વસ્ત્રો
પહેરીને બેઠી છે. આ સઘળો પ્રકાર જોઈને હું તો ગભરાઈ ગયો છું.
કારણ મિ. ધ્રુવે કહેલી વાત ત્હેની આગળ શી રીતે કાઢી તે વિષે હું ગયા
આઠ દિવસથી વિચારમાં પડ્યો હતો. પરંતુ પુનર્જનની વાત ત્હેની આગળ
કાઢીશ તો ત્હેને નહિં રૂચે એ વાત હું સારી રીતે સમજતો હોવાથી ત્હેની
સાથે એ સંબંધનો ઉચ્ચાર કાઢતાં પણ હું ડરતો હતો. પરંતુ આજે એ
મંડળ મ્હારી પાસે છેવટનો ખુલાસો સાંભળવા આવનાર છે માટે આજ
વનવ્રતાને એ સંબંધમાં કંઈક પૂછવું એવો ગર્હ રાત્રે મ્હેં છેવટે નિશ્ચય
કર્યો. પણ આજ સહવારથી ત્હેના વર્તનમાં થયેલા એકદમ ફેરફારથી હું તો
વિભાસણમાં પડી ગયો છું; અને હવે શું કરવું એ પણ મ્હને તો સ્પષ્ટ નથી.”

“ત્યારે હવે શું કરવાની ત્હારી ઇચ્છા છે ?” વિહારીએ સઘળી
હકીકત સાંભળી રહ્યા પછી નરેન્દ્રના મત વિષે પૂછ્યું કરી.

“એ તો હું ત્હેને પૂછવા જ આવ્યો છું. મ્હારી ઇચ્છા તો એવી છે
કે તું મ્હારી સાથે ચાલ, પછી વાતમાં વાત કાઢીને આપણે વનવ્રતાની
આગળ એ વાત કાઢીશું.” નરેન્દ્રે પોતાનો વિચાર પ્રકટ કર્યો.

વિહારી ક્ષણભર કંઈ પણ બોલ્યો નહિં; પરંતુ શું કરવું ત્હેના
વિચારમાં પડ્યો.

વિહારીનો મત જાણવા આતુર બનેલા નરેન્દ્રથી એક ક્ષણ પણ વિલંબ થાય તે સહન ન થઈ શક્યું, એટલે તે બોલી ઉઠ્યો : “ કેમ, વિહારી, શા વિચારમાં પડી ગયો ? (વલસુ આજ સહવારે મ્હને કહેતી હતી હતી કે આજે વીણાલાભી અહિં આવનાર છે. તો શું તું એના વિચારમાં પડી ગયો છે ? ”

“ ના રે ના, એ તો આજ આવનાર નથી પણ કાલે આવનાર છે. પરંતુ આવનાર હોય ત્હોએ શું થયું ? ” વિહારીએ આમ કહ્યું, છતાં આવતી કાલે વીણા પોતાને ઘેર આવવાની હતી તેથી વિહારીને એટલો આનંદ થયો હતો કે આજે કોઈપણ સ્થળે બહાર નહિં જતાં ઘેર જ રહેવાનો ત્હેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ નરેન્દ્રે વનલતા માટે જે વાત કરી તે ઘણી મહત્ત્વની હોનાથીજ તે વિચારમાં પડી ગયો હતો. ત્હેનો ખુલાસો કરતાં ત્હેણે કહ્યું—“ નરેન્દ્ર, હું વિચારમાં પડી ગયો ત્હેનું કારણ ત્હં ધાર્યું તે નથી, પરંતુ ત્હારે મુખે જે વાત સાંભળી તેથી હું પોતે પણ ગભરાઈ ગયો; ને તેથી ત્હેનાજ વિચારમાં પડ્યો હતો. તરૂણ વયે વિધવા થયેલી સ્ત્રીએ પુનર્લગ્ન કરે તો કંઈ વાંધા જેવું નથી; પરંતુ જ્ઞેનાથી વિપયવાસના ઉપર અંકુશ ન મૂકી શકાય એવી દેહલગ્નની વાંચ્છના વાળી સ્ત્રીએજ ધણે ભાગે પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થાય છે. વનલતા એ જાતની નથી. એને માટે તો મ્હારો ધણો જ ઉંચો મત છે. કવિઓ જ્ઞેને ખરેખરી સ્નેહલગ્નની વિધવાઓ કહે છે તે જાતની તે છે. હું એની તરફ જ્યારે જ્યારે જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મ્હને ત્હેના માટે એક પ્રકારનો આદર-ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના સ્વર્ગવાસી પતિ તરફ પોતાનું તનમન ચાળી, સૌભાગ્ય કરતાં વૈધવ્યમાં અને શૃંગાર કરતાં ભક્તિમાં વધારે વિમત્રતા જોનાર પતિવ્રતાઓ પોતાનો કાળક્રમણ કેવી રીતે કરતી હશે એનો અનુભવ પણ હું વારંવાર વનલતાજ્ઞેનને જોઈને મેળવતો હતો ! ત્હેનાજ માટે ત્હારે મ્હોટ્ઠથી આ જાતની વાત સાંભળવામાં આવી તે મ્હને ચમત્કારિક લાગી ને તેથી જ હું વિચારમાં પડી ગયો હતો. પણ ભાઈ, હજી પણ મ્હને ત્હારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. ત્હારા કહેવા પ્રમાણે મિ. ક્રુવનું ભાષણ સાંભળીને ત્હેનું મન ડગવા લાગે, એ પણ

૧ “ છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, જ્ઞેન ! સૌભાગ્યથી કે ” :

છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, જ્ઞેન શૃંગારથી કે ” :

(એ સ્વ. કલાપીની પદ્યપદ્ધતિઓ ઉપરથી સૂચિત.)

હું માની શકતો નથી. પણ લાઇ, માણસના માટે શું કહી શકાય ? મનુષ્ય મન હમેશાં જે દિશાએ સુખ દેખાય તે તરફ વહેલું વળે છે. ગમે તેમ હોય પરંતુ આ પ્રશ્ન વિચારવા યોગ્ય છે. તોપણ વનસતા બહેનના મનની વચ્ચે કંઈ તરફ છે તે નક્કીપણે જાણ્યા શિવાય નકામા તર્કવિતર્ક કરવા નિરૂપયોગી છે. ” એમ કહીને તે નરેન્દ્રના ઘેર જવા માટે કપડાં પહેરવા લાગ્યો.

વિહારીને લઈને નરેન્દ્ર ત્યાં જાય છે તે વખતે વનસતા અને વિલસુ રસોડામાં એક મોટું કારસ્થાન રચવામાં ગૂંથાયેલા હતાં. એમનું એ કારસ્થાન ત્યાં આચારમાં ઉતરશે ત્યાં આપણે જાણી શકીશું. પરંતુ હમણાં તહેમની વચ્ચે થતી વાતચિત ઉપરથી આપણે તહેમના એ કાંઈ વિશે કંઈક અટકળ જ કરી શકીશું. સાંભળો ત્યાં.

વનસતાએ કહ્યું: “ વિલસુ, તારી જાણી છે ને કે શંકરને આવનારો વખત તો થયો હશે ને ? ત્યાં એને શું કહેવડવ્યું છે ? ”

“ મહેં એને પત્ર લખીને મોકલાવ્યો છે. ” વિલસુએ જવાબમાં જણાવ્યું.

“ પત્રમાં શું લખ્યું હતું ? ”

“ પત્રમાં એમ લખ્યું છે કે, તું જે વખતે વિહારી લાઈ સાથે મુબઈથી અહીં આવ્યો તે વખતે ત્યાં જે કપડાં પહેર્યા હતાં તે પહેરીને પિતાજી (શુભવંતલાલ ઝવેરી) ને પૂછીને અહિં આવજો. ત્યાં ત્યાં જાય જરૂરનું કામ છે. જે પિતાજી પૂછે તો એટલું જ કહેજો કે વિલસુબહેને મને જોડાવ્યો છે. ”

વિલસુ આમ વાત કરતી હતી એટલામાં તો ખુદ શંકર જ ત્યાં આવીને ઉભો રહ્યો. ત્યારે જોતાં તે બોલી ઉઠી: “ જુઓ બહેન, આ શંકર આવ્યો. જુઓ તમને કહ્યું હતું ત્યારે જોતાં એનો યોગ્ય છે ને ? ”

“ પણ બહેન, આજ તમને શું ધાર્યું છે ? ” શંકરે પૂછ્યું: “ તમારો પત્ર આવ્યો ત્યાં અહિં આવવા દેવા માટે મહેં પિતાજીને પૂછ્યું ત્યાં તહેમણે શા માટે જોડાવ્યો છે ? શું કામ છે ? વગેરે પ્રશ્નો મને પૂછ્યા. પરંતુ તમારા પત્રમાં કંઈ પણ કારણ લખેલું ન હોતું એટલે હું એમને કંઈ જણાવી ન શક્યો. વચ્ચે નરેન્દ્રલાઈ આપણા ઘેર આવ્યા હતા પરંતુ તે તો પિતાજીને મળ્યા વિના વિહારી લાઈની સાથે બહાર ગયા.

એટલે પિતાજીએ કહેવરાવ્યું છે કે કાલે વીણાલાલી આપણા ઘેર આવવાનાં છે, માટે ત્હેમનો આદર સત્કાર કરવા નરેન્દ્રભાઈને પૂછીને ત્હમારે મ્હારી સાથે આવવું. કેમ બહેન, ત્હમે આવશોને મ્હારી સાથે ? ”

“ હા આવીશ. ” વિલસુએ કહ્યું: “ પણ પહેલું ત્હારે મ્હાંડે એક કામ કરવું પડશે. જો શંકર, અમારી નોકર ગંગા છે ત્હેની સાથે તું તે બતાવે તે તે સ્થળે જ અને હું બતાવું તે પ્રમાણે ત્હાં નક્કલ કરજો. કરીશને ? ”

“ હા હા. કહો તો ખરાં કે શું કરવાનું છે ? પછી નક્કલ કરવાનું તો મ્હાંડેજ કામ છે, સમજ્યાં ? ” શંકરે વિલસુના વિચારને અનુમોદન આપ્યું.

વિલસુએ શું કરવું ત્હેની સમજણ પાડતાં શંકરને કહ્યું: “ જો એ ગંગા ત્હારી બા છે એમ ત્હારે તે ઠેકાણે કહેવું. તે પછી ત્હમે તદ્દન ગરીબ અને નિરાશ્રિત છો, ત્હમારે કોઈનો આધાર નથી, ત્હારી માતાએ આજ સુધી દરણાં-ખાંડણાં અને બીજી મજુરી કરીને ત્હને ગુજરાતી ચાર ચોપડીઓ શીખવી છે તથા આજ સુધી આખંડમેર તમે રહ્યાં છો; પરંતુ હવે તે બિચારી તદ્દન થાકી ગઈ છે; એવું બતાવવાનો ડાળ કરવા માટે ત્હને ગંગા જ્યાં જ્યાં લઈ જાય ત્યાં ત્યાં ત્હારે સાથે જઈને મદદની યાચના કરવી. આટલો સોગ ત્હારે આબેહૂબ કરવાનો છે. અને કોઈ પણ રીતે એમાં કૃત્રિમતા છે એવું કોઈ કણી ન જાય તે ત્હારે સાચવવાનું છે. ત્હને જ્યાં લઈ જવામાં આવે ત્યાંના માણસો ત્હને મદદ આપવામાં કંઈ કંઈ કારણો રજૂ કરે તો પણ ત્હારે તો એમના ઘેર ચીકણા ગુંદર ચઢીને ચ્હોટી બેસવાનું જ છે. શું સમજ્યો ? ”

“ બરાબર સમજ્યો. એટલુંજ કરવાનું છે ને ? અરે એમાં તે શું છે ? ત્હમે જો જો હું એકટરના જેવું કામ કરી આવું છું કે નહિં તે ? ” શંકરે પોતાના કામની ખાત્રી આપી.

એટલામાં વનલતાને બોલાવવા નરેન્દ્ર રસોડા આગળ આવ્યો. ત્યાં શંકરને ઉભેલો જોતાંજ આશ્ચર્યથી તે બોલી ઉઠ્યો: “ કેમ શંકર, તું અહિં કંહારે આવ્યો છે ? આજે આ ફાટયાંતુટયાં કપડાં કંહાંથી ચડાવી લાવ્યો છે ? ”

“ આ મ્હારાં બૂનાં પહેલાંનાં કપડાં છે. મ્હને આ કપડાં માટે ઘણું અભિમાન છે; તેથી કોઈ કોઈ વખત ઇચ્છા થતાં આ વસ્ત્રો હું પહેરું છું.

વિલસુ ખેનને બોલાવવા માટે આવ્યો છું. પિતાજીએ કહેવરાવ્યું છે કે—”

શંકર પોતાનું વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં નરેન્દ્ર ત્હેના કહેવાનો મર્મ સ્મરણ જવાથી બોલ્યો: “ સમજ્યો, સમજ્યો. કાલે ત્હારાં નવાં બાબી આવનાર છે ને ! વારૂ લઇ જાજે. ” એમ કહી નરેન્દ્રે પુત્રકિત વદને વિલસુની સ્થામે સ્નેહભર્યા દુકાપાત કરી વનવ્રતાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “ ખેન, વિહારી ઉપર આવીને બેઠો છે. ત્હેને માટે ચ્હા લઇને તું ઉપર આવજે. ”

“ મ્હારે જ આવવું જોઈએ ? વિલસુને મોકલું તો ? મ્હારે હમણું રસોડામાં કામ છે. ” વનવ્રતાએ જાણી જોઈને નરેન્દ્રના મનનો ભાવ જાણુવા આનાકાની કરી.

“ ના ના—પણ તું જ લઇને ઉપર આવજે. ” એટલું કહીને વધારે નહિં બોલતાં કે જવાબની વાટ નુજો ॥ નરેન્દ્ર મેડા ઉપર આવી ગયો.

વનવ્રતાએ હસ્તાં હસ્તાં વિલસુને કહ્યું: “ જોયું ને વિલસુ, મ્હેં કહ્યું હતું તે, તેજ કામ માટે વિહારીભાગી નરેન્દ્રભાઈ તેડી લાવ્યા છે. જોઉં તો ખરી ત્હેઓ શું કહે છે તે ? ”

તે પછી ઉપર લઇ જવા માટે ચ્હાના પાત્રા ભરતાં ભરતાં ત્હેણે શંકરને કહ્યું: “ કેમ ત્હારા લક્ષમાં ખરી વાત ઉતરીને ! ”

“હા, હા. ઉતરી. હું કેવી રીતે કામ પાર ઉતારું છું તે તો ત્હમે પાછળથીજ જોઇ શકશો. ” શંકરે ખાત્રી આપી.

તે પછી વનવ્રતા ચ્હા લઇને મેડા ઉપર દીવાનખાનામાં ગઇ. ત્હ નરેન્દ્ર અને વિહારી બારી આગળ ગોઠવેલા એક કોચ ઉપર બેઠા હતા. તે તરફ જોઈને વનવ્રતાએ દિવાનખાનામાં પ્રવેશતાંજ કહ્યું: “ કેમ વિહારી, અરે નહિં, ભૂલી ગઈ ! ઓહો ડોક્ટર સાહેબ, આજ ત્હમારી પધરા-મણી અહિં કુદ્યાંથી ? ”

“ ખેન, ખાસ ત્હમારા માટેજ આજે આ તરફ આવ્યો છું. ” વિહારીએ લગાર હસીને કહ્યું.

“ કેમ વારૂ ? હું કાંઇ માંદી પડી નથી કે મ્હને ડોક્ટરની જરૂર હોય ! ” વનવ્રતાએ પણ તેવીજ રીતે હસીને કડાક્ષમાં વળતો ઉત્તર આપ્યો.

“ જરૂર કેમ નથી ? આજ આઠ દિવસથી ત્હમને કંઈક થયું છે, તે નરેન્દ્રભાઈ સમજી શક્યા નહિં એટલે ત્હેમણે ખાસ મ્હને બોલાવ્યો છે. ”

“ એમ કે ? ” વનલતાએ લગાર ભાર મૂકીને કહ્યું, “ પણ મ્હને શું થતું હતું તે નરેન્દ્રભાઈ કબી ન શક્યા એ તો મોટું આશ્ચર્ય ! ”

“ એમાં આશ્ચર્ય શાનું ? ગયા રવિવારે મિ. ધ્રુવ અહિં આવ્યા હતા ત્યારે ત્હેમણે નહોતું કહ્યું કે સ્ત્રીઓએ પોતાનાં દુઃખ કહેવા માટે જાતેજ બહાર આવવું જોઈએ. ” વિહારીએ વકીલની બુદ્ધિથી પ્રશ્ન કરી નરેન્દ્રનો પક્ષ પકડ્યો.

“ પણ એમાં મિ. ધ્રુવે નવું તે શું કહ્યું ? જેના પેટમાં દુઃખથી તે ઘણુંએ દવા માગશે; નહિં તે ત્હમારા જેવા ડોક્ટરો પાસે દોડશે. ” વનલતાએ વિહારીને યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો.

“ વનલતાનો આવો જવાબ સાંભળીને નરેન્દ્ર તથા વિહારી બન્ને જણા વિચારમાં પડી ગયા. વનલતાના મનમાં શું હશે તે ઉલ્લેખમાંથી કોઈએ સ્હમજી ન શક્યું તેથી ક્ષણભર વિચાર કરી છેવટે વિહારીએ કહ્યું : “ વનલતા જ્ઞેન, હવે હસવાની વાત રહેવા દે. હું ત્હને એમ પૂછું છું કે, તે દિવસે ત્હેં મિ. ધ્રુવનું ભાષણ સાંભળ્યું છે, અને એ લોકો ફરીથી આજે અહિં આવનાર છે, એ વાત પણ તું જાણે છે તો તે સંબંધમાં ત્હારો શેા મત છે ? ”

“ મ્હારા મત વિષે ત્હમને શું લાગે છે ? ”

“ એ સમજાતું નથી એટલે તો હું ત્હનેજ પૂછું છું. તે દિવસે એમણે ત્હારા સંબંધમાં વિચાર કરવા માટે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. ”

“ એ કયો પ્રશ્ન ? ” વનલતા વચ્ચે બોલી ઉઠી.

“ બીજો શાનો ?—પુનર્લગ્નનો. ” વિહારીએ તડ ને ફડ જવાબ આપી કહ્યું, “ જો ત્હારી ઇચ્છા હોય તો—”

વિહારીને પૂરું બોલવા નહિં દેતાં વનલતા પુનઃ બોલી ઉઠી :

“ મ્હારી ઇચ્છા હોય તો શું એ ધ્રુવ કરનાર છે પુનર્લગ્ન ? ”

“ એને તો વહુ છે. તે શા માટે કરે ? ”

“ તો પછી આ બધી પંચાત કરવાનું એને કહ્યું છે કાણે ? જ્ઞેને ઇચ્છા હોય તે કરશે પુનર્લગ્ન. એમાં એમને શાની ચિંતા પડી છે ? ”

“ શા માટે ચિંતા એજ પ્રશ્ન છે ? ત્હેમણે સમાજ સેવાનું કાર્ય સ્વીકાર્યું છે તે માટે ત્હેમણે એ બાબત તપાસ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હશે. ”

“ વારુ તે ગમે તે હો. તે સંબંધમાં મ્હારો શો મત છે તે હું ત્હમને કહીશ. મિ. ધ્રુવે તે દિવસે જે જે કહ્યું હતું તે બધું મ્હેં સાંભળ્યું છે. તેમના ગયા પછી આ અઠવાડીઆમાં નરેન્દ્રભાઈ તે સંબંધમાં મ્હને કંઈ પણ પૂછશે એમ હું ધારતી હતી; પરંતુ એ તો કંઈ પણ બોલ્યા નહિં. ખરું જોતાં તો એ પ્રશ્નને ક્ષીધે મ્હારે ઘણા ઉંડા વિચારમાં પડવું જોઈએ; પરંતુ એવું કંઈ થયું નથી. તે દિવસ પછી એ વિચાર પણ મ્હારા મનમાં આવ્યો નથી. પરંતુ નરેન્દ્રભાઈ માત્ર નાહકની ચિંતામાં પડ્યા છે. પણ મ્હને એમ લાગે છે કે એમાં એવી ચિંતા કરવા જેવું છે શું ? ” વિહારીને પોતાના અભિપ્રાય વિષે એટલું કહી વનલતાએ નરેન્દ્રના સ્થાને જોઈને કહ્યું : “ ભાઈ, ત્હમે એટલી ચિંતામાં શા માટે પડ્યા છો ? ધ્રુવે મ્હારા માટે ત્હમને જે કંઈ પૂછ્યું છે તે બધાનો જવાબ ત્હેઓ અહિં આવશે એટલે હું પોતેજ આપીશ. હું હવે કંઈ ન્હાની બાળ નથી ! ”

“ પણ તું એમને શો જવાબ આપીશ ? ” ક્ષણભર શાન્ત રહી નરેન્દ્રે પૂછ્યું.

“ તે ત્હમને વખત આવે જણાશે. ” વનલતાએ ગોળ ગોળ ખુલાસો કર્યો.

“ ઠીક છે. ” વિહારીએ કહ્યું, “ મ્હને પણ વનલતા બહેનનું કહેવું વાજબી લાગે છે. ”

“ જે વાજબી લાગતું હોય તો હું કહું તેમ કરો. ” વનલતાએ વિહારીને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “ એ લોકો આવે એટલે ત્હમે કંઈ પણ ખુલાસો નહિં કરતાં મ્હને બોલાવવા મોકલજો. પછી હું આવીશ અને મ્હારે જે જવાબ આપવાનો હશે તે ત્હમારા સાંભળતાં જ આપીશ. ”

“ ઠીક ” વિહારીએ કહ્યું. એ વખતે નરેન્દ્રને જાણે મોટી આફતમાંથી મુક્તિ હોય તેમ લાગ્યું.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

વિધવાવિવાહોત્તેજક મંડળીના સભ્યો.

“ ગંગા બહેન, તહમે હવે જાઓ. હું થોડા વખતમાં ઘેર આવીશ એવું વિલસુ બહેનને કહેજો, અને એ પણ કહેજો કે તહેઓ તૈયાર થઈ રહે એટલે હું આવું કે તુરત પિતાજીના ઘેર જતાં ફાવે. ” રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં શંકરે ગંગાને કહ્યું.

એટલો સંદેશો મોકલીને તે ગંગાથી છૂટો પડ્યો. ગંગા અને શંકર વનક્ષત્રાએ સોંપેલું કામ બજાવીને પાછાં વળતાં હતાં તે વખતે શંકરની આગળ થઈને એક વ્યક્તિ નીકળી. તહેની સાથે પોતાને પૂર્વનો કંઈ પરિચય હોય તહેવું લાગવાથી તે વ્યક્તિ ક્યાં જતી હતી તે જાણવાના ઉદ્દેશથી ગંગાને ગમે તે બહાનું બતાવીને તે છૂટો પડ્યો અને ગંગા દૃષ્ટિ મર્યાદાથી દૂર ગઈ કે તુર્તજ તે પેલી વ્યક્તિની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. સડક છોડીને ગલીમાં વળતાં તે વ્યક્તિએ સ્વાભાવિક રીતેજ પાછું વળીને જોયું; તે સાથેજ શંકર હતો ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો. તે ઉપરથી તે વ્યક્તિ સહમજ ગઈ કે મ્હારી પાછળ તે છોકરો આવે છે. પરંતુ શંકર ધણોજ ચાણુસ છોકરો હતો. જેવું તહેણે જોયું કે પોતે જેની વાંસે લાગ્યો છે તે માણસે પોતાને જોયો છે અને હવે તહેના દેખતાં પાછા વળવાથી તહેને વધારે સંશય આવશે એમ ધારીને તે ઘણી દિમ્મતથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. પરંતુ જેવો તે પેલી વ્યક્તિની નજીક ગયો કે તુર્તજ તે માણસ તહેની તરફ ફરીને જોડ્યો: “ કેમ છોકરા, તું ગુણવંતલાલ ઝવેરીના ઘેર રહે છે કે ? તહેને મ્હેં હમણાંજ તહેમના દીકરા વિહારીના દુનમાં ઘણી વખત જોયો છે. ”

“ હા. અને મ્હેં પણ તહેમને પુષ્કળ વેળા જોયા છે. ” શંકરે દિમ્મતથી કહ્યું.

“ જોયો હશે. કારણ હું ગુણવંતલાક્ષ્મીના વેવાઈ પ્રતાપરાય દેસાઈના ઘેર હોઈ છું.” તે માણસે પોતાના વિષે કંઈક ખુલાસો કરવાના મિષે કહ્યું.

તે વ્યક્તિ બીજી કાઈ નહિ પણ પ્રજારાય હતો. ત્હેને રસ્તામાં જોતાં જ શંકરને ત્હેના વિષે કંઈક તપાસ કરવાની સહસા વૃત્તિ થઈ આવી હતી. પોતે ત્હેની પાછળ શા માટે જતો હતો તે વાત સ્પષ્ટ રીતે તે જાતે પણ સ્હમજી શક્યો નહોતો. પરંતુ મનની ઇચ્છાથી પોતાના પગનો દોર્યો તે દોરવાતો હતો. ગુણવંતલાક્ષ્મીને બોલાવવા પ્રજારાય આવ્યો હતો, ત્હારથી શંકરના મનમાં તે મનુષ્યને વિષે કાંઈક ચમત્કારિક ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી. વિહારીના લગ્ન વખતે શંકરે ત્હેને દેસાઈજીની વતી કામ કરનારા માણસોમાં સેકડો વખત જોયો હતો. ત્યાર પછી ત્હેને ત્હેના સંબંધમાં કેટલીએ વાર વિવિધ જાતના વિચારો થયા હતા; અને એવે વખતે કવચિત્ ત્હેના માટે શંકરના મનમાં આદરભાવ ઉત્પન્ન થતો તો કાંઈક વખતે તિરસ્કાર પણ છૂટતો હતો. પોતાને આમ કેમ થાય છે તે સંબંધમાં શંકરને એ જાતના વિચાર થતાં ધણા સમય સુધી વિચાર કરતો. પરંતુ એ ચમત્કારિક ગૂઢ ત્હેના ન્હાના મગજથી ઉઠેલી શકાતું નહોતું. આજે પણ રસ્તામાં પ્રજારાય દૃષ્ટિએ પડતાં જ ત્હેની પાછળ પાછળ જવાનું શંકરને મન થયું. તે માણસ ક્યાં રહે છે, શું કરે છે, વગેરે બાબતો જાણવામાં આવે તો ત્હેના સંબંધમાં કંઈક પણ જાણી શકાય એવું શંકરને લાગતું હતું; તેથી જ આજ તક મળતાં ત્હેનો અમલ કરવા તે તૈયાર થયો હતો.

“ એમ કે ? ” શંકરે કંઈક આશ્ચર્ય થયું હોય ત્હેવો ડોળ કરતાં કહ્યું.

“ લગ્નોત્સવ વખતે ત્હારી સાથે વાત કરવાની સંધી મેળવવા મ્હેં ધણી વખત ઇચ્છા કરી હતી, પરંતુ કામની ગડબડમાં મ્હને વખત જ મળતો નહોતો. ” પ્રજારાયે વાત લંબાવવાની વૃત્તિથી ચલાવ્યું: “ પણ અલ્યા છોકરા, તું ગુણવંતલાક્ષ્મીના ઘેર રહે છે ત્હારે આવાં કાટયાં દૂટયાં લુગડાં કેમ પહેરે છે ? ”

“ મ્હને આ કપડાં ઉપર ધણો પ્રેમ છે. મ્હારાં આ જૂનાં લુગડાં છે, ગુણવંતલાક્ષ્મીનાં ઘેર આવતાં પહેલાં મ્હારો હમેશનો પોશાક આ જ હતો. ” શંકરે ખુલાસો કર્યો.

“ ત્હારે તું પહેલાં ક્યાં હતો ? ” શંકરનું પૂર્વ વૃત્તાંત જાણવાના કારણે પ્રજારાયે પૂછા કરી.

“ મુંબમંમાં—એક હોટેલમાં.”

“ ત્હારું નામ શું ? ”

“ શંકર હરિદત્ત જોશી. ”

“ શું શંકર હરિદત્ત જોશી ? ” પ્રજારાય જાણે એ નામ સાંભળ્યો અમકી ગયો હોય તેમ થયું. ત્હેણે ફરીથી પૂછ્યું : “ તું ક્યાંનો રહેવાશી છે ? ત્યારે આપ છે કે ? ”

“ હું મૂળ બૂવાલડીનો રહીશ છું. મ્હારો જન્મ એ ગામમાં થયો હતો. હું ન્હાનો હતો ત્યારે મ્હારા પિતા મ્હારી માતાને મૂકીને ક્યાંક ન્હાસી ગયા છે. એમનો પત્તો જ નથી. ”

પોતે પૂછેલા પ્રશ્નોના શંકરે આમ ટપોટપ ઉત્તર આપ્યા. તે સાંભળીને પ્રજારાયના મુખમંડલ ઉપર અપાઠ માસના મેઘભર્યા વાદળની છાયા ફરી વળી. તે શંકરના મ્હેરા સ્હામે તાકીને જોઈ રહ્યો હતો, પરંતુ ત્હેના હૃદયમાં આવી સ્હેજા તીવ્ર ગતિના શ્વાસોશ્વાસથી ધડાધડ ઠોકા પડી રહ્યા હતા. તેથી ક્ષણભર તે તદ્દન ભાન રહિત જેવો બની ગયો. કેટલીક પળો એ હાલતમાં ગયા પછી ફરીથી ત્હેણે પૂછ્યું : “ શંકર ! ત્હારી બા ક્યાં છે ? ”

“ પ્રભુના ચરણે એ તો ક્યારનીએ સિધાવી ગઈ ! ”

ફરીથી પ્રજારાય ઉપર વજ્રાધાત થયો.

મૌનપણે બીજી કેટલીક ક્ષણો પસાર કર્યા પછી “ હવે હું જઈ છું, મ્હારે જવાનો વખત થયો છે. ” એમ શંકરે ત્હેને બે ચાર વખત કહ્યું પણ પ્રજારાય કંઈ જવાબ આપી ન શક્યો, એટલો તે વિચારમાં ભાનરહિત બની ગયો હતો. છેવટે શંકરે ઉભોરહીને કંટાળવાથી પોતાને પંથે પડ્યો.

ઘેર વિલસુ અને વનલતા શંકરની વાટ જોઈનેજ બેઠાં હતાં. ત્હેને જે કામ માટે મોકલ્યો હતો તે વિષેની સર્વ હકીકત તો ત્હેમને ગંગાએ કહી સંભળાવી હતી. પરંતુ ફરીથી શંકરના પોતાના મુખેથી તે સઘળી હકીકત સાંભળવાની બન્નેની ઇચ્છા હતી. તેથી શંકર ઘેર આવ્યો એટલે સઘળી ઘટનાનું વર્ણન ત્હેને મુખેથી સાંભળ્યું.

તુરત ત્હેને વનલતાએ જમવા બોલાવ્યો. ગુણવંતલાલે સંજો મોકલવાથી વિલસુ શંકરની સાથે ત્હાં જવા આતુર હતી તો પણ સ્હાંને

વિધવાવિવાહોત્તેજક મંડળીના સભ્યો આવવાના હતા. તહેમની સાથે વનલતા બહેનનો જે સંવાદ થવાનો હતો તે સાંભળવાની તહેની જગાસક તહેની પહેલી આતુરતાને પણ દબાવી દેતી હતી.

બપોરનું જમવા-જમાડવાનું કાર્ય પૂરું કર્યા પછી પણ કેટલીક વખત સૂધી વિલસુ અને વનલતાની વચ્ચે કેટલીક મસલત થઈ. છેવટે ચાર વાગે મ્હાનો વખત થયો ત્યારે વિલસુ મ્હા કરવા ઉઠી; પરંતુ જતાં જતાં તહેણે કહ્યું, “ત્યારે તો બહેન એ મ્હોદે બોલીનેજ બેસી રહે” નારા મિ. ધ્રુવની આજ ખોડ બુલાવવાનોજ તહેમે વિચાર કર્યો છે નહિં.”

“કેવળ વિચારજ નહિં પરંતુ સારી રીતે નિશ્ચય પણ કર્યો છે. વિલસુ, તહેને યાદ હશે કે આપણે મહાત્મજીશ્વર ગયાં હતાં તે વખતે પુનર્લગ્ન સંબંધે બોલતાં નરેન્દ્રભાઈ સાથે મ્હેં ગાંડીની માફક કંઈનું કંઈ કહ્યું હતું. પરંતુ તે પછી તુરત મ્હારા મનમાં કંઈ બુદ્ધાજ વિચારો થયા હતા. મ્હે એમના વાર્તાલાપ સંબંધે તે પછી પુષ્કળ વિચાર કર્યો અને ત્યાર પછી રાતે મ્હે તહેને જે કહ્યું તે તહેને યાદ છે કે ?” વનલતાએ જુની વાતનું સ્મરણ કરવતાં કહ્યું.

“હા, છે. તે એકજ વાક્ય તહેને બરાબર યાદ છે.” વિલસુ બોલી. એટલામાં બારણા આગળ ગાડી આવીને ઉભી રહેવાનો અવાજ આવ્યો. તે ગાડીમાંથી વિહારી નીચે ઉતર્યો અને ઘરમાં પ્રવેશતાંજ વિલસુને જોઈને તહેણે શંકર માટે પૃચ્છા કરતાં કહ્યું: “વિલસુ, શંકર ક્યાં છે ?” સ્હવારથી તે ઘેરથી નીકળ્યો છે તે પાછો આવ્યો જ નથી.”

“શંકર પેલો રહ્યો.” દાદર ઉપરથી ઉતરતા શંકર તરફ અંગુલી નિર્દેષ કરીને વિલસુ બોલી: “પિતાજીની આજ્ઞાથી તે મ્હને તેડવા આવ્યો હતો. પણ વનલતા બહેને તહેને જમવા માટે રોકી રાખ્યો. હવે માડી ઘેર પાછી જશે એ વખતે અમે—”

વિલસુનું બોલતું પુરું થયું ન થયું ત્યાં તો ‘વિધવાવિવાહોત્તેજક મંડળી’ ના સભ્યોનું ઝોલું ત્યાં આવી પહોંચ્યું. નરેન્દ્રના ખાસ્ત આગ્રહથી વિહારી પણ તહેમને મળવા માટેજ અત્યારે આવ્યો હતો. તહેણે તથા નરેન્દ્રરાયે આવેલા ગૃહસ્થોનું યોગ્ય સ્વાગત કર્યું. થોડો વખત સૂધી તહેમનું ઔપચારિક સંભાષણ થયા પછી મિસ્ટર દ્વે મૂળ મુદ્દા ઉપર આવી વાત.

ઉપાડી. ત્હારે ત્હેના જવામમાં વિહારીએ કહ્યું: “ આપે તે દિવસે ઝેરિસ્ટર સાહેબને જે પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા, તે ત્હેમણે મ્હને પણ કહ્યા છે. અને તે પછી વિચારાંતે અમે બન્ને જણાઓએ એવું ઠરાવ્યું છે કે, ત્હમારા એ પ્રશ્નોના ઉત્તર વનવ્રતાખંડેને પોતેજ આપવા. તે સુશિક્ષિત છે. તે પોતાનું સાફ-ખોટું શામાં છે એ સારી રીતે સ્હમજી શકે છે. તો પછી આ સંબંધમાં ત્હેના પોતાના મતનું મહત્ત્વ વિશેષ છે એવું મ્હને લાગે છે.” એમ કહીને બાબુમાં બેઠેલા નરેન્દ્રરાય તરફ ફરીને ત્હેણે પૂછ્યું: “ કેમ ઝેરિસ્ટર સાહેબ, ત્હમને મ્હાફે કહેવું કેમ લાગે છે ? ”

“ બરાબર છે. ત્હમાફે કહેવું યોગ્યજ છે. જો વનવ્રતાખંડેનજ એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે તો તે વિશેષ ગ્રાહ્ય થઈ પડે. ” એમ કહીને તે ઉભો થયો અને જતાં જતાં કહ્યું: “ વાડ ત્હારે હું ત્હેનેજ અહિં બોલાવું છું. ”

ઝેરિસ્ટર સાહેબ હવે પોતાનાં ભગિનીને લઈને ઉપર આવશે એમ જોઈને આવેલા મંડળમાં ચળવળ શરૂ થઈ. પ્રત્યેક જણ પોતપોતાના આસન ઉપર લગાર ડીક થઈ-ટટાર થઈને બેઠો. કોઈએ સેન્ટ જોસેફ રૂમાલ કાઢી મ્હોં લુછવાનું શરૂ કર્યું, તો કોઈ પોતાના ગળાની આસપાસ બાંધેલી ‘ટાઈ’ (ગાંડ) બરાબર છે કે નહિ તે તપાસવા લાગ્યું. એક પુનર્વિવાહ હિતેચ્છુએ ડોકું સહજ ઉઘાટ કરી બાબુના આરસામાં પોતાના હોબેલા વાળ વ્યવસ્થિત રહ્યા છે કે નહિ તે જોયું.

થોડા સમયમાં જ નરેન્દ્રરાયની સાથે વનવ્રતા ઉપર આવી. ત્હેણે શુભ વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા હતાં. ત્હેના શરીરનો વર્ણ દ્રિષ્ટા સુલાબના કુલ જેવો ગૌર અને ચિત્તાકર્ષક હતો. નેત્રો પાણીદાર અને નાક ત્હેના ઘાટીલા ચ્હેરા ઉપર બંધએસે ત્હેવું સુડોળ અને સરળ હતું. માથા ઉપરના નાગને પણ શરમાવે ત્હેલા ભરાવદાર કાળા કેશના અંગોડાથી મંડિત થયેલું મુખમણ્ડળ સૌજન્યથી ઓતપ્રોત ભરેલું સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવતું હતું. ત્હેવું ભાવપ્રદેશ સૌભાગ્યતિલક વિહોળું હતું તો પણ સંદ્રવિહોળા શુભ મગનપટ જેવું, દૂરથી જણાતા હિમાગરીના હિમાચ્છાદિત ઉજાત કિશોર સમોવડું લાગતું હતું. ત્હેની શરીરચષ્ટી કૃશ થયેલી હોય છતાં

ખદ્ધાએ ધારી ધારીને ઘડેલી કેા પુતળી સમેાવડ સર્વાંએ ધાટીહું શરીર-
મ તહેને પશુ તહેની તરફ માન ઉપજવતું હતું. વિધવા ચવરયાની
સાદાર્થ ને લીધે તહેનામાં સૌભાગ્યવતીઓના જેવી ધમક ન હોવા છતાં
પશુ તહેનો ચહેરો સતેજ જણાતો હતો. પવિત્રતાનું કોઇ અનેફ એજસ એ-
ચહેરા ઉપર રમી રહું હતું. વનલતા ખરેખર મહિલામંડળ રૂપી વનની
કોઇ મનોહર લતા હતી. કેા દેવકન્યા સમી દીપતી એ વનલતા ગંભીર
ગતિથી જેવી દિવાનખાનામાં ભાઇની પાછળ પ્રવેશી તે વખતે મિસ્ટર
ધ્રુવ અને તહેની સાથેનું મંડળ ક્ષણભર તહેની તરફ જોઇ રહું.

“ મહેને તહેમે અહિં કેમ ઓલાવી છે તે વાત હું જાણું છું. ”
વનલતાએ એક બાણુ પર મૂકેલા વિરામાસન ઉપર પોતાના શરીરને
ગોઠવતાં હિમ્મતથી, કોઇપણ ઓણવાની વાટ ન જોતાં ધારાશાસ્ત્રીને
પણુ શરમાવે તેવી હમે કહું. એની બાનીમાં ગૌરવ હતું, સત્તાતે આભાસ
હતો, પવિત્રતાની છાપ હતી. તહેણે આગળ ચાલતાં રહું: “ તહેમે
ઓણવ્યતો નાહકનો શ્રમ ન આપતાં કે તહેમારી સાથે પુનર્જન્નના વિષય
પરત્તે વાદવિવાદ નહિ કરતાં હું તહેમે મહારો મત કહું છું. તહેમે વિધવા
વિવાહોત્તેજક મંડળ સ્થાપ્યું છે તે ફીક કર્યું છે. જકેને પતિસુખ મળ્યું
નથી તેની ઉન્નતિ કરવા તહેમે તઇયાર છે તે હું જાણું છું. પરંતુ મહેને આપની
મદદની ખિલકુલ જરૂર નથી. જગતમાં વિધવાઓમાં પણ ત્રણ પ્રકાર છે.
એક માત્ર સ્નેહવ્રગ્નનેજ ઇચ્છે છે. એટલે એક વખત થયેલાં લગ્ન પછી
કદી પણ તે ખીજ વખત લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પણ કરતી જ નથી.
સ્નેહ એ એવી વસ્તુ છે કે જેના ભાગ પાડી શકાતા જ નથી. અને જો
એમજ છે તો પછી તેના હૃદયમાં ખીજ વ્યક્તિ માટે સ્નેહ ઉદ્ભવીજ ક્યાંથી
શકે ? એવી જાતના સ્નેહવ્રગ્નની વિધવાઓ તો પતિના મરણ પછી
પોતાના સ્વર્ગવાસી પતિના ચિંતનમાં પોતાનો સમય ગાળે છે, એમના
વિરહમાંજ ચિર સમ્મન્ય માને છે. ભક્તિ અને વૈધવ્યમાંજ સંગાર
અને સૌભાગ્ય કરતાં વધુ વિમલતા જોઇ શકે છે, અને પોતાના સ્વર્ગસ્થ
પાતને જે કમો પ્રિય હોય અને તહેમણે જે જે કાર્યો અધુરાં રાખ્યાં હોય
તે પૂર્ણ કરવામાં આનંદ માને છે. એવી વિધવાઓ સમગ્ર જાતનાં
માનવ બાળાને પોતાના સ્વજન ગણી બની શકે તેટલાંની સાથે શક્તિ
અને માનુકીતાના પ્રમાણમાં સ્વજન ભાવ દાખવે છેજ. વહાલાંનો વિયોગ
સહન કરવો એ માનવ માગની કસોટી છે, અને પ્રણુ મનુષ્યો ઉપર એવા
એવાં દુઃખો કેવળ વેઠ કરાવવા માટેજ નહિ પરંતુ કંઇ કદ્યાણુકર હેતુ

સિદ્ધ કરવા સહેતુકળ નાખે છે. વિશ્વખિતાની એ રચનામાં પણ કંઈક ગ્રહ હેતુ રહ્યો છે એવું આ પ્રકારની વિધવા ત્હમને છે. ખીજા પ્રકારની વિધવા કે જે સ્નેહલગ્ન એ થું હશે તે સમજે, જાણે કે અનુભવે તે પહેલાં જ મા બાપની ઇચ્છાથી માત્ર પરણી હોય, પરણતું એ થું હશે એ ન સમજે તે પહેલાં જેના હાથે મીઠળ બંધાયું હોય, કાષ્ઠક કાષ્ઠક તો માની પડે એસી ઓરીમાં ફેરા ફરી હોય પરંતુ માતા-પિતાનો કરક્યો હાથ લાંબો કરવાના દોષેજ જહેને માથે વૈધવ્યતું દુઃખ આવી પડયું હોય તેવી સંસારસુખની અધુરી અપેક્ષા વાળી વિધવાઓ હોય છે. ત્હેવી વિધવાઓના પુનર્લગ્ન થાય તે ઉચિત છે, અને એમ ઉચિત માનીને જ સસાજમાં ત્હેને માટે પ્રબંધ કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે. જો તેમ ન થાય તો એવી વિધવાઓ વિમાર્ગે દોરાઈ જાય છે અને ત્હેથી દુનિયામાં પાપનો ભાર વધી પડે છે. ત્યારે ખીજા પ્રકારની વિધવાઓ તો માત્ર વિશ્વ-વૃત્તિની લોભપતા વાળી જ હોય છે. ત્હેમનાં લગ્ન તો મોટી વયે થયાં હોય કે ન્હાની વયે થયાં હોય તોપણ ત્હેમને એક વખતનો પતિ મરી જવા પછી ખીજો પતિ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય છે. સંસારનાં સુખો જોયાં જાણ્યાં ને અનુભવ્યાં હોય તો પણ ત્હેઓ પોતાના અંકુશ વિનાના મન ઉપર દબાણ મુકી શકતી નથી. અને એક પતિ મરતાં ખીજો અને ખીજો મરતાં ત્રીજો પતિ કરી વિષયવાંછનાને તૃપ્ત કરવા તેઓ આતુર થાય છે. એવી વિધવાઓ માટે સમાજ વ્યવસ્થા કરે કે ન કરે ત્હેની ત્હેમને પરવાજ નથી. એવી વૃત્તિવાળી વિધવાઓ ઉપર પછી તે ગમે ત્હેવી ઉચ્ચ જ્ઞાતિની કે ખાનદાન કુટુંબની હોય તો પણ આ જગત ઉપરનો કોઈ પણ સમાજ બંધન નાખવા શકિતવતો થયો નથી અને થશે પણ નહિં. હવે આ ત્રણ પ્રકારની વિધવાઓમાં હું મ્હને પહેલા પ્રકારની વિધવાઓના વર્ગમાં ગણું છું. મારા સ્વર્ગવાસી પ્રતિના ચિંતનમાં હું મ્હારો સમય જાળું છું અને મ્હારાં વિહિત કર્મો ધણાજ આનન્દપૂર્વક કરું છું. ત્હમે પોતાને સમાજ-હિતદક્ષ માનીને આ મંડળ સ્થાપન કર્યું છે, પરંતુ મ્હારી ત્હમને એવી વિનંતી છે કે ત્હમે મારા સરખી વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે જે વિધવાઓ કામળ વયે વિધવા થઈ હોય અને જ્હેમને સંસારસુખની અભિલાષા હોય ત્હેમને અથવા તો જે વિધવાઓ તદ્દન નિરાશ્રીત હોય, જ્હેમને બે ચાર બાળકો હોય અને જ્હેમને ઉદર નિર્વાહ-કાંઈ પણ સાધન ન હોય ત્હેમને સાચ કરવામાં દક્ષતા વાપરે એ સમાજનું ખરૂં હિત ત્હમે સાધી શકો, અને મ્હારા જેવી વિધવાઓને

સેવાભગિની બનવાનું શિક્ષણ આપવાની કળા. શિખવી હિંદનાં અસંખ્ય અજ્ઞાન ભાંડુઓને જીવવાની કામગિરી સોંપો. હર્દીઓનાં હર્દ નિવારણની કળા શિખવવા પ્રયાસ કરો તો તેથી વિધવાઓ અને સમાજ ઉભયને સાચો લાભ કરી શકો. વળી મ્હેં કહ્યું તેવી નિરાધાર વિધવાઓ માટે નિરાશ્રીત વિધવા સહકારી મંડળ સ્થાપો તો પણ સમાજની ત્હમે ધણીજ સારી સેવા બજવી શકો. પરંતુ ત્હમે એવું તો કંઈ કરતા નથી, ત્હારે શું વિધવાઓમાંના અમુકજ ભાગને મદદ કરવી અને જે ખરેખરી મદદને પાત્ર છે ત્હમને મદદ ન કરવી એવો ત્હમારા મંડળનો નિયમ છે ? ” વનસ્પતિએ વિધવાવિવાહ સંબંધના પોતાના આ વિચારો દઢતાથી રજૂ કર્યા તે વખતે ત્હેના મુખમંડળ ઉપર કોઈ વિરલ તેજ વિદ્યસી રહ્યું હતું. ત્હેનાં નયન દયમાંથી શુચિતાનાં કીર્ણો પ્રસરી રહ્યાં હતાં, અને કોઈ દેવી સ્વર્ગભૂમિમાંથી માનવ સમાજને ઉન્નત માર્ગે દોરવાનો પ્રયત્ન કરવા આવી હોય તેવી તે સમગ્ર મંડળમાં શોભી રહી હતી.

વનસ્પતિએ છેવટે મંડળ ઉપર કરેલી ટીકાનો જવાબ આપતાં મિ. ધ્રુવે કહ્યું, “ના ના, એવા મૂર્ખતાભર્યા નિયમો અમારૂં મંડળ કદીએ કરે કે ? ”

“જો એવો નિયમ ન હોય તો પછી તે મંડળ ખરેખરજ મૂર્ખ હોવું જોઈએ. ” વનસ્પતિની એ ટીકા સાંભળીને આપું મંડળ ચકિત થઈ ગયું અને અનિમિષ નયને ત્હેના સ્હામે જોઈ રહ્યું. પરંતુ તે તરફ લક્ષ નહિં આપતાં વનસ્પતિએ પોતાનું બોલવું ચાલુ જ રાખ્યું: “કારણ નિરાશ્રિત વિધવાઓને સાહાય ન કરવી એવો ત્હમારા મંડળનો નિયમ નથી તોપણ ત્હમે ત્હેમને આવશ્યક સાહાય કરતા નથી તો પછી ત્હમને મૂર્ખ કહેવા જોઈએ અથવા તો ત્હમારા મન પાપાણનાં હોવાં જોઈએ. ત્હમારા પાપણ હૃદયની સાબીતિ માટે હું ત્હમને હમણાંજ એક ઉદાહરણ બતાવું છું.” એમ કહીને તે અંદર ગઈ. સહુની નજર ત્હેની પાછળજ હતી. તે હવે આપણને શું બતાવશે એ કોઈ સ્હમજી શક્યું ન હોતું. ખુદ નરેન્દ્ર વનસ્પતિના આજ્ઞા આપણથી અને ત્હેના દઢતાભર્યા વર્તનથી આશ્ચર્યચકિત બની ગયા હતા.

થોડા વખતમાં વનસ્પતિ પાછી આવી. ત્હેની સાથે મંગા અને ફાંકર પણ આવ્યાં. તે બન્ને જણનાં વસ્ત્રો તદ્દન ફાટેલાં હતાં.

અંદર આવીને ગંગા મિ. ક્રુવની સ્થાને જઈને ઉભી રહી અને વનલતાને ઉદ્દેશી બોલી: “ બેન, આજ રહવારે આમના ઘેર હું ગઈ હતી. એમને મહેં નહાના પ્રકારે વિનવણી કે કરી હું એક ગરીબ નિરાશ્રિત વિધવા છું, મહેને એકે આશ્રય નથી, વગેરે કહી હું ધણીએ કરગરી, પરંતુ મહારી એ કાટકીટથી એમનું માથું દુખી આવ્યું અને મહેને તથા શંકરને ત્હેમણે હાંકી કાઢ્યાં. ”

ગંગાનું આ પ્રકારે લાપણુ ચાલતું હતું તે વખતે એ સમાજહિત-ચિંતક મડ્ડની શી સ્થિતિ થઈ હશે ત્હેની વાચકોએજ કલ્પના કરવી. હાંકણીમાં પાણી લઈને દૂખી મરવા જહેવી ત્હેમની સ્થિતિ થયેલી જોઈ વનલતા બોલી ઉઠી: “ ત્હેમને આ રીતે શરમાવવાની ખાતર મહેં આ બાળને ત્હેમારે ત્હાં મોકલી નહોતી; પરંતુ ગરીબ વિધવાઓની કષ્ટમય સ્થિતિ તરફ ત્હેમે કેટલી સહાનુભૂતિ ધરાવો છો અને ત્હેમને મદદ કરવા ત્હેમે કેટલા તત્પર હો છો તેજ માત્ર મ્હારે જોવું હતું. પરંતુ હવે મહેને એવો અનુભવ થયો છે કે પોતાને સમાજહિતચિંતક કહેવડાવનારા પુનર્લગ્નના સંબંધમાં જે જાહેરાતો કરી રહ્યા છે ત્હેમાં ત્હેમનો પોતાનોજ ધણો સ્વાર્થ છે.

આ ગરીબ વિધવા તરફ જુઓ. બિચારી દરણાં ખાંડણાં અને એવી બીજી જાતની મજૂરી કરીને તે પોતાનું પેટ ભરે છે. ત્હેનાં છોકરાં તરફ જુઓ. શિક્ષણ લેવાનું ત્હેમનામાં સામર્થ્ય ન હોવાથી ત્હેઓ કાષ્ઠપણુ દુકાનમાં અથવા તો હોટલમાં બે ચાર રૂપીઆના પગારે નોકરીએ રહે છે. અને એ સ્થિતિમાં કેટલાક બગડી જાય છે. આ છોકરાનું—શંકરનું—ઉદાહરણુ હત્યો. તે મુંબઈમાં હોટલમાંજ નોકરી કરતો હતો. ત્હેને વિહારીભાઈ અહીં લાવ્યા છે; હમણાં તે અંગ્રેજ ચોથા ધોરણનો અભ્યાસ કરે છે અને મહેને ખાત્રી છે કે આ છોકરો ભવિષ્યમાં સાફ નામ કાઢે એવો થશે. આવા બુદ્ધિમાન પરંતુ ગરીબ બાળકો મદદના અભાવે હોટલોમાં અથવા તો બીજે કાષ્ઠપણુ રચે હાકડી નોકરી કરવામાં પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરે છે એથી આપણા સમાજને કેટલું બધું નુકશાન થાય છે? દેશને જે સમયે બુદ્ધિમાન માણસોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે તે સમયે આવા હજારો આલસક બાળકો આ સ્થિતિમાં રહે તો દેશનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય? આ બાળક તરફ ત્હેમારો જેવા સમાજ સુધારકો તેમજ પોતાને સનાતની કહેવડાવવામાં મહત્તા માનનારા રૂઢી રક્ષકો જે લક્ષ આપે તો દેશનું

કેટલું કહ્યાણુ સાધી શકાય ? એક હાથે તાળી પડતી નથી તેવી રીતે એકલા સમાજ સુધારકોને માથેજ આ ફરજ છે એમ નથી. ફરીરક્ષકોને માથે તો ત્હમારા કરતાં પણ વધારે જોખમદારી રહેલી છે. જો ત્હમને ફરીનુંજ રક્ષણ કરવું હોય, જો હિંદુસ્ત્રીઓ પુનર્જન ન કરે ત્હેવી ત્હમની ધન્યતા હોય તો ત્હમણે પણ કેવળ સમાજ સુધારકોની નિંદા કરવામાંજ મોટાઈ માનવાની નથી. જે બાળકો અને વિધવાઓને શિક્ષણનાં ભરણપોષણનાં સાધન હોતાં નથી ત્હમને માટે સ્થળે સ્થળે શિક્ષણના વર્ગો, કામ કરવાના વર્ગો, બહારથી કામ મેળવી આપવાની અને તે વેચી આપવાની સંસ્થાઓ તથા વિધવા સ્ત્રીઓ પોતાના ચારિત્ર્યને ખિલવી શકે ત્હેવી સગવડો વાળા વિધવાઆશ્રમો ઉઘાડવાની જરૂર છે. ત્હેઓ પ્રતિવર્ષે મંદિરોના દેવોને જમાડવામાં ને વરધોડા આદિ કઢાવવામાં લાખો રૂપીઆ ખર્ચે છે, જેમને એમના પધસાની બહુ જરૂર નથી એવા આચાર્યોને હજારોનાં નજરાણાં આપવા જાય છે, ત્હેને બદલે દાન કરવાના આવા સુયોગ્ય માર્ગો શોધી એવા માર્ગે દાન કરવા તરફ વૃત્તિ વાળવાની જરૂર છે; આચાર્યોએ પોત પોતાના શિષ્યોને આવા ઉપદેશો આપવાની અગત્ય છે; અને સમાજ સેવકોએ ફરીરક્ષકોને પોતાના દુશ્મન નહિં ગણનાં ત્હમની તરફ પ્રેમ રાખી સહયોગની રીતથી આવાં કાર્યો કરાવવાની જરૂર છે. જો આમ થાય તોજ હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં ખરી સમાજસેવા કરવાનું સાચું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય અને તોજ સમાજની ખરેખરી સુધારણા પણ થઈ શકે. "

વનવતાનું આ લાંબું લાપણુ મિ. ડ્રુવ અને ત્હમના મિત્રો અવનન મુખે સાંભળી રહ્યા હતા.

પ્રકરણ ૩૫ અં.

જમનીની બીજી બળ !

નિજ દારાથી પ્રીતડી, ખાસી અમૃત ખીર;
 પરસ્ત્રીથી વ્યવહાર તે ખાઈ ખાઈ નીર.
 ખીર મુકી ખાઈ નીર પીવાને જાય;
 પાછળથી તે નર પુરો પુસ્તાય.૧

રસ્તામાં દોડતી ગાડી આવી. ગાડીવાને પુછળ ઘંટો વગાડ્યા પરંતુ ઇજરાય કંઈ પણ સાંભળી ન શક્યો. ઘોડાના પગ નીચે એ ચગદાઇ ગયો એવી આભુઆભુના માણસોના મનમાં ધાસ્તી પેડી, પણ રસ્તે જતા એક પરગણુ માણસે ઇજરાયનો હાથ પકડી ત્હેને આભુએ ખેંચી લીધો તેથી મરતાં મરતાં બચી ગયો. આટલું થવા પછી તે શુદ્ધિમાં આવ્યો છે. એક વખત તેણે આભુઆભુમાં દ્રષ્ટી કરી તો કેટલાક જતા આવતા માણસો માત્ર ત્હેની તરફ જોઇ રહ્યા હતા એટલુંજ તે જોઇ શક્યો, પરંતુ શંકર ત્હેની નજરે ન પડ્યો.

ઇજરાયની આવી ચમત્કારિક સ્થિતિ કેમ થઈ ? પુછેલા પ્રશ્નનો શંકરે જવાબ આપતાંજ તે એટલા બધા શુદ્ધ વિચારમાં મગ્ન થઈ જાન રાહત બની ગયો કે ત્હેને ગાડીમાંથી કચરાતો બચવાનું પણ ધ્યાન ન રહ્યું એનું કારણ શું હશે ? શંકરના ઉત્તરમાં એવું તે શું જાદુ ભરેલું હશે ?

ઇજરાય સીધો ચાલ્યા કરતો હતો. આજ જ્યાં ત્હેના પગ ત્હેને દોરી જતા હતા તે તરફ તે જતો હતો. સરળ રસ્તો પૂરો થઇ આડા રસ્તામાં જતાં કોઈ ગલી આવી તો તે તરફ વળતું અને વળી જ્યાં રસ્તો જતો હોય તે તરફ ચાલ્યા જવું એજ આજ ત્હેનો વ્યાપાર હતો. વચ્ચે વચ્ચે તે ધીમે ધીમે ડગલાં માંડતો તો કદી કદી ધણીજ ત્વરિત ગતિએ તે રસ્તો કાપતો હતો. ત્હેના સર્વાંગમાંથી પ્રસ્વેદની ધારાઓ છૂટી રહી હતી. ખરા બપોરની સાલ જોવી ગરમી ત્હેને શેકી નાખતી હતી;

પરંતુ મજરાયતું તે તરફ લક્ષ્ય નહોતું: વિચારનિમગ્ન સ્થિતિમાં તે નાકની દાંડી રહામે દેખાના માર્ગે વિચરી રહ્યો હતો.

પરંતુ હવે ત્હેનો માર્ગ અટકી પડ્યો ! આગગાડી આવતી હોવાથી રેલવેનો મહોટો દરવાજો બંધ કરેલો હતો, તેથી ત્હેને ફરજિયાત ઉભું રહેવું પડ્યું. થોડા સમયમાં લફલફ કરતી ગાડી ચાલી ગઈ. આ સઘળા પ્રકાર તે શૂન્ય દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો. પણ ગાડી દૂર ચાલી ગઈ તે પછી તે એકાએક શુદ્ધિમાં આવ્યો. ઉન્માદિત મણુસની પેઠે તે આમતેમ જોવા લાગ્યો. પોતે કઈ તરફ જતો હતો અને અહીં ક્યાંથી આવી ચડ્યો તે વાત ત્હેનાથી સ્થમજી શકાતી નહોતી. વારંવાર આમતેમ જોયા પછી તે જોઈ શક્યો કે સારંગપુર દરવાજો મૂકી તે છેક ગોમતીપુરને રસ્તે જતા ગાડીના ફાટક આગળ આવી પહોંચ્યો હતો. હું આમ દિવાનાની માફક અહિં કેમ ચાલી આવ્યો ? ત્હેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો, ત્હારે પોતે ઘેર જતો હતો તે વખતે રસ્તામાં ત્હેને શંકર-ગુણુવંતલાલ ઝવેરીના ઘેર રહેતો છોકરો-ફાટમાં તુટ્યાં વસ્ત્રો પહેરીને મળ્યો હતો તે વાતનું સ્મરણ થયું.

“એજ શંકર કે ? ત્હેની મા મરી ગઈ ! છૂટી બિચારી ! એ બાળક આવાં ફાટકાં કપડાંમાં લટકતો મ્હારી નજરે પડ્યોને ?—હા, તેના નશીબમાં એવું માંડ્યું હશે !—નહિ, ત્હેનું પાલન કરવું એ મ્હાંડે કર્તવ્ય છે;—પણ અત્હારે તે ક્યાં ચાલ્યો ગયો હશે ? બરસ ! તે છોકરાની શોધ કરવીજ જોઈએ !” એવાં તુટક તુટક વાક્યો ઉચ્ચારતો મજરાય પાછો વળ્યો. અત્હારે તો તે ઝપઝપ પગલાં માંડતો હતો. વિચારસંજ્ઞિમાંથી શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી હવે ત્હેને ઉનાળાનો તાપ લાગવા માંડ્યો હતો, અને તરસથી ત્હેનું ગળું સૂકાવા લાગ્યું. થોડે ગયા પછી એક હોટેલમાંથી ‘આઈસપાણી’ પી લાડાની ગાડીમાં ખેંસી ધર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

જમનાના ધર આગળ ત્હેણે ગાડી ઉભી રખાવી. ગાડીવાળાના પૈસા ચૂકવી તે મેડી ઉપર ચડ્યો. જમના હમણાંજ જમીને પાન ખાતી બેઠી હતી. મજરાયને જોતાંજ તે બોલી ઉઠી: “કેમ મજરાય, આજ આટલી બધી ધાંધલ શેની છે ? ગયા હતા કીહાં કે આવા પરસેવાના એબેએબ વળ્યા છે ? કાંઈ નવીન સિકારની શોધમાં તો સ્વારી નહોતી ગઈ ને ?”

મજરાયના મ્હોંમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળ્યો.

તહેને મુંગો રહેલો જોઈ જમના બોલી: “ કેમ આજે બોલવાના ન હો એમ લાગે છે ! પણ તહમે નહિં બોલો એટલે કંઈ હું મુંગો રહેવાની નથી ! પેલી મ્હને આપવાની કહેલી કાળી ચંદ્રકળા ક્યાં છે ? હવે તહમને પચાસ-પોણેસો રૂપીઆ ખર્ચતાં કંઈ અડે એવું નથી સમજ્યા ? લગ્નમાં સારી રીતે આડતેડા હાથ મારવાનું બન્યું છે. ત્યારે બોલોને પ્રજરાય, હવે ક્યારે લાવી આપો છો ચંદ્રકળા ? ”

“ જમના, હું હમણાં જઈ છું. ” એકદમ ઉડીને ઉભા થતાં પ્રજરાયે કહ્યું: “ આજ મ્હારું ચિત્ત કંઈ ઠેકાણે નથી. હમણાં મ્હને લગાર પાણી આપજો. ”

“ આમ કેમ છે આજે ? આજ તહમે આમ વિચારમાં કેમ રૂપી ગયા છો પ્રજરાય ? દેસાઈજીને ઘેર કાંઈ ભાંજગડ તો ઉભી નથી થઈ ને ? ” જમનાએ પૂછા કરી.

“ કંઈએ ભાંજગડ નથી થઈ. પણ તું પહેલાં પાણી તો લાવ. મ્હારું ગળું સૂકાઈ જાય છે. એક વખત મ્હારો જીવ શાન્ત થવા દે પછી બધીએ વાત કરું છું. ” પ્રજરાયે કંટાળીને કહ્યું.

જમના અંદરના ઝોરડામાં જઈને પાણીથી ભરેલું પાત્ર લઈ આવી. પ્રજરાયે કાગળો કરી, મ્હોલું ઘોયા પછી પાણી પીધું અને ફરીથી ગાદી તકીએ આવીને બેઠો. જમના તહેને માટે પાનની પટ્ટી બનાવતી હતી, તહેની તરફ જોઈને પ્રજરાયે કહ્યું: “ જમના, મ્હને હવે આ નોકરીનો એકદમ કંટાળો આવ્યો છે, તેથી મ્હેં તો દેસાઈજીના ઘરની નોકરી છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ”

“ કેમ બધા ! કંઈ એવું કારણ બન્યું છે કે શું ? આ નોકરી તો મણીજ સુખની છે ! ” જમનાએ આશ્ચર્યચકિત થતાં કહ્યું.

“ સુખની હો વા દુઃખની હો ! હવે મ્હેં તો એ નોકરી છોડવાનો પક્ષો નિશ્ચય કર્યો છે. ” નિશ્ચયાત્મક સ્વરે પ્રજરાયે કહ્યું: “ આજ મ્હને મ્હારા ગામનો એક નિરાશ્રિત છોકરો મળ્યો હતો, તહેવું પાલણુપોપણુ કરી બની શકે તેટલું સારી રીતે શિક્ષણ આપવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો છે. ”

“ એમાં શું થયું ? છોકરાને લાવીને ઘેર રાખો. પણ એટલા માટે નોકરી છોડવાની શી જરૂર છે ? ” જમનાએ ફરીથી ખુલાસો પૂછ્યો.

“ નોકરીથી હવે હું બિલકુલ કંટાળી ગયો છું, પણ જમના, તું કનકરાય પાસે ત્યારે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવી લેજે. હું ત્યાં હતો ત્યાંસુધી તો ઠીક હતું; પરંતુ હવે તો તે કાર્ય માત્ર ત્યારી ચાલાકી ઉપરજ રહ્યું છે. ” પ્રજરાયે જમનાને ચેતવણી આપી.

“ એટલે ? શું તમને ખરેખરી નોકરી છોડી દાધી છે ? ”

“ હા. હવે અહિંથી જઇને તુ તજ હું દેસાઇજીની પાસેથી રજા માગવાનો છું. ત્યાંથી નીકળ્યા પછી આજે મહેને રસ્તામાં મળેલા પેલા નિરાધાર બાળકની શોધ કરવા જઇશ. ”

પ્રજરાયની એ વાત સાંભળી જમના થોડીવાર વિચારમાં રૂંધી ગઇ. પ્રજરાય એટલે કનકરાયના ઘરની પ્રત્યક્ષત બાતમી કહેનાર ગુમચર ! તેણે દેસાઇજીના ઘરની નોકરી છોડી એટલે પોતાની એક બાબત લાંગડી પડશે એવું તહેને લાગવા માંડ્યું. ક્ષણભર આ વિષયમાં તહેણે પોતાના મન સાથે વિચાર કરી ભવિષ્યમાં કેવી રીતે કામ લેવું તે ઠરાવ્યું. પાણી પીધા પછી પ્રજરાય વધારે વખત ત્યાં બેઠો નહિ. સ્થવારે શંકરને મળ્યો ત્યાંસુધી તહેના વિચારો બુદ્ધાજ હતા અને હવે તહેના વિચારો તદ્દન બુદ્ધાજ થઇ ગયા હતા. દેસાઇજીની તિનેરીમાંના પૈસા પોતાના ખિસામાં શીરીતે પડે, તે માટે કઇ કઇ યુક્તિઓ રચવી, કેવા કેવા દાવપેચ બેસવા, તે સંબંધમાં નવી નવી યોજનાઓ બડવામાંજ તહેનું મગજ રોકાયેલું હતું. પરંતુ શંકરની મુલાકાત પછી તહેની મનઃ સ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થઇ ગયો ! જોટલા મેળવ્યા છે તેટલાજ પૈસા તહેને મન ધણીએ થઇ પડ્યા. એકાદ બર બંધાવી શંકરનું સંજોગન કરવું અને પ્રભુનું ભજન કરવું, એવા વિચારો તહેના મનમાં ઉદ્ભવવા માંડ્યા. અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો તહેણે નિશ્ચય સુઝાં કરી નાખ્યો. પહેલાં દેસાઇજીના ઘેર જઇ નોકરીનું રાજીનામું આપી, વીંશીમાં જઇ થોડું ધણું ખાઇ લઇ, તુર્તજ શંકરની શોધમાં નીકળવું, એવો વિચાર કરીને તે જમનાના ઘેરથી નીકળ્યો.

શંકરના સંબંધમાં પ્રજરાયના મનમાં આટલી બધી ચિંતા થવાનું કારણ શું હશે, બલા ?

અનરાયના જવા પછી જમના પોતાના સંબંધમાં વિચાર કરવા લાગી. તે વિચારમાં એટલી તો ગૂંચાઇ ગઈ કે નિત્યનિયમ પ્રમાણે બપોરે આજે તે સૂઇ પણ ન રહી. આજે રવિવાર હતો એટલે કનકરાય આવશે કે નહિં તહેની શંકા હતી. ધણુંખરું કનકરાય રવિવારના દિવસે પોતાના કૉલેજ ફ્રેન્ડસને મળવા જતો, પણ જમનાને કંઇ ખાસ કામ હોય તો જમના રૂપાળીની સાથે સંદેશો મોકલતી. તે સારું કનકરાયે રવિવારે પોતાને કપ્પાં સંદેશો મોકલવો તે વિષે જમનાને કહી રાખ્યું હતું. આજે પણ જમનાએ રૂપાળીને સંદેશો લઇને કનકરાય પાસે મોકલી. કનકરાય રવિવારે રહાંજના વખતે હમેશાં કૉલેજ ગ્રાઉન્ડ ઉપર મળતો. તેથી રૂપાળી સંદેશો લઇને કૉલેજ તરફ જવા નીકળી. પણ તે નદીના પૂલ ઉપર ગઈ તેટલામાં તો કનકરાય પોતાના બે ત્રણ મિત્રો સાથે હાથમાંનું ટેનિસ બૅટ ફેરવતો આવતો જણાયો. રૂપાળીને જોતાંજ તે ઉભો રહ્યો અને હાથમાંનું ‘બૅટ’ બીજા હાથ ઉપર ચકર ચકર ફેરવતાં બોલ્યો: “કેમ રૂપાળી કપ્પાં જાય છે?”

“તહમને હમણું ઘેર બોલાવ્યા છે. તે મારે કહેવા આવતી હતી.”

“વારૂ, જા હું હમણું આવું છું.” એમ કહીને કનકરાય ચાલવા લાગ્યો.

રૂપાળી પણ ‘વારૂ’ એટલું કહીને તુરત પાછી વળી ગઇ. વીકટોરીઆ ગાર્ડનમાં પ્રવેશતાં મિત્રોમાંના એકે કનકરાયને પૂછ્યું: “કેમ કનકરાય, કપ્પાંનું આમંત્રણ આવ્યું? કંઈક નક્કી તો કર્યું નથી ને?”

“બરસ તહમારે તો જરા કંઈક જોયું કે તુર્તજ ટીકા શરૂ કરવી! નક્કી તે ‘કપ્પાં થવાનું’ હોય? ઘેર કામ હશે એટલે હમેશની માફક માળીની છોકરી બોલાવવા આવી હતી!” કનકરાયે વાત ઉડાવતાં કહ્યું.

થોડોક વખત બગીચામાં ફર્યા પછી બધા ‘કૉલેજ ક્વૉર્ટર્સ’ તરફ ગયા. ત્યાં ગયા પછી જલદી જલદી જમવાનું કાર્ય આટોપી લઈ કનકરાયે જમનાને ઘેર જવાની તૈયારી કરી. આગલા દિવસે શનિવાર હોવાથી તહેણે તે રાત અપ્પીએ જમનાના ઘેરજ વિતાડી હતી. તે વખતે કંઇ ખાસ કામ સંબંધે તહેણે કંઈપણ કહ્યું નહોતું, અને આજે દાસીને બોલાવવા મોકલી એટલે કંઈક અગત્યનું કામ હશે એમ ધારી લગભગ આઠને સુમારે તે કૉલેજમાંથી નીકળ્યો.

તે જમનાના ઘેર પહેલેથી ત્રહારે નવ વાગી ગયા હતા. જમના ત્રેનાજ વાટ જોતી બારી પાસે બેઠી હતી. કનકરાયની મદદથી કનકરાયને તહેણે નામ લેતા નાખી હતી. પરંતુ હજી તે તામની રસીને ગાંડ મારી નહોતી આજ તે કનકરાયને સમ્પૂર્ણ રીતે નાચવા માગતી હતી, તેથી ત્રેના સાથે કેત્રી ભતના દાવપેચ ખેલવા તે સંબંધે જમના નવી જાળ રચી રહી હતી.

ગાડીવાળાનું જ્ઞાતું ચૂકવી ધળધળ દાદર ચડી બારણામાં પ્રવેશતાં તહેણે કહ્યું : “ કેમ આજે ખાસ કેમ બોલાવ્યો ? ”

“ કેમ લલા ! બોલાવ્યા તેથી કંઈ ગુસ્સો ચડ્યો લાગે છે ! ” પાસે આવીને બેઠેલા કનકરાયના સ્વધ. પ્રદેશની આસપાસ બંને હાથ ચૂકતાં જમનાએ કહ્યું.

“ ના ના. હું તો એમ કહું છું કે મધ કાલે તો આખી રાત અહીં આગી હતી—”

“ પણ જ્ઞાતી, હવે તો હું તમને અહિંથી જવા દેનાર જ નથી તે ! ” એમ કહીને લાડ કરતાં કરતાં તહેણે કનકરાયનો હાથ જોસ્થી દાખી રહેના ઉપર નયનબાણ ફેંક્યું.

આ પ્રમાણે થોડોક વખત સુધી પરસ્પરમાં વિતોદ થયા પછી જમનાએ કનકરાયને દુપાનની પદ્મી આપતાં પોતાના ઇચ્છિત કાર્યનો આરંભ કરતાં કહ્યું : “ દેસાઇજી, હવે આવું મ્હારે ડેટલા દિવસ ચલાવવું ? હવે મ્હારે બીજાનાં મ્હોઠાં સ્થામે ડેટલા દિવસ જોયા કરવું લલા ? મ્હને તો હવે એવું કરતાં તદ્દન કંટાળો આવે છે, પણ શું કરું ? મ્હારા જ્ઞાતી દેસાઇજીની હું ‘ નાજુકડી-નાનકડી ’ નાર થઈને રહું, બીજા કોઈ પણ પુરૂષની સ્થામે પણ હું ન જોઉં, એ દિવસ મ્હારે આવશે એનીજ હું તો વાટ જોઈ રહી છું. મ્હારા લાલ ! તમારા માટે રાત દિવસ મ્હારો જીવ તકડયા કરે છે, પણ મ્હારો બીજો ઉપાય નથી. હજી સુધી આજ આટલા મહિના થયા પણ તમારા લક્ષ્યમાં તો કંઈ આવતું જ નથી, એ મ્હારાં દુર્ભાગ્ય નહિ તો ખીજું શું બાધ.”

પોતાના ધંધામાં પારંગત જમનાની આ મદિય બાંધા કનકરાયને જોવા બીન અનુભવી યુવક સી રીતે સ્થમજી શકે ? ત્યારે જમનાનું બોલકુ

ન સહમગ્ન્યું તેથી તે તો ત્હેના મુખ સહાએ જોઈ જ રહ્યો. કાપટ્યકળામાં કૃતજ્ઞ જમનાથી એ અગ્નિયું ન રહ્યું એટલે તે કંઈક ખુદ્ધા અર્થથી બોલવા માંડી : “ દેસાઈજી, આ જમના કોની?—ત્હમ્હારીજ ને ? તો પછી ત્હમને એ સહમગ્નું નથી ? આ ત્હમ્હારી જમના બીજા પુરૂષોને પાનની પટ્ટીઓ તૈયાર કરી આપે તે ત્હમ્હારાથી સહન થાય છે ? ઓ આઈ ! હું તો ત્હમને એક ક્ષણભર નથી જોતી તો મ્હને તો કાંક કાંક થઈ જાય છે. પણ શું કરું કુટયા પેટની સાડ મ્હારે એવાં પાપ બ્હોરવાં પડે છે ! ” સંતોષ કરીને જમનાએ ભૂંગ સાથે છેલ્લા શબ્દો કહ્યા.

હવે પ્રકાશ પડ્યો ! જમનાના કહેવાનો અર્થ હવે કનકરાય સહમજી શક્યો.

પોતાની બિછાવેલી જાળમાં શિકાર ધીમે ધીમે સપડાતો જાય એમ જોતાંજ કનકરાયના વિબ્ધ થતા ચિત્ત ઉપર પોતાના તર્કટની વધુ છાપ પાડવાના ઉદ્દેશથી જમનાએ નકદાઇભર્યો અંકમરોડ કરી છાતી ઉપરના વસ્ત્રને નીચે સરકવા દઈ આગળનું યજ્ઞાવ્યું ; “ નાટકના દિવસે મ્હારી બાબુમાં કોઈ પરાયો પુરૂષ બેઠો એટલુંએ ત્હમ્હારાથી સહન ન થયું તો પછી આ બધું ત્હમે શી રીતે સહન કરી શકો છો ? કનકરાય, મ્હને ત્હમ્હારા માટે પ્રેમ, ત્હમ્હારા માટે અભિમાન અને માન નથી એમ માનશો નહિં ! પ્રભુજી જાણે છે કે મ્હારા મનમાં ત્હમ્હારા માટે શા શા કોડ છે. હું મ્હારા પગરખા આગળ પણ કોઈને ઉભો રહેવા ન દઉં, પણ નિરૂપાય છું. જો અત્ક્રારથી એમ કરું તો કેમ ચાલે ? ”

“ તો પછી હું શું કરું એવી ત્હારી ઈચ્છા છે ? ” સંપૂર્ણ જાળમાં ફર્યા પછી બોળા મનના કનકરાયે પૂછ્યું.

“ હું નહિં જાઓ ! બહાલા એમાં હું શું કહું ? ” નખરાથી અંગ હલ્લેલાતમાં જમના બોલી; “ હું ત્હમને બીજું શું કહી શકું ! માત્ર મ્હારી કંઈક વ્યવસ્થા કરો એજ ! ” લાગ જોઈ જમનાએ સોગટી મારી.

કનકરાય એ વખતે વિચારમાં પડી ગયો. ત્હેના જેવા હલ્લડ યુવકને માટે એ સ્વાભાવિકજી હતું. જમનાની વ્યવસ્થા કરવી એટલે શું કરવું તે કનકરાયથી સહમજી થકાયું નહિં. અને વળી હાલની પરિસ્થિતિમાં તે કંઈ કર શકે ત્હેવું પણ નહોતું. એટલે સાપે છલુંદર ગળ્યા જેવી ત્હેની નિરાશ થઈ. જમનાને હા કહે તો એ ભોગ અને ના કહેવાનો તો જીવજી ચાલે નહિં.

કનકરાયના મનમાં આ જાતની ઘડભાંગ થઈ રહેલી હોવાથી તે કંઈ બોલી શક્યો નહિં એટલે ફરીથી જમનાજ બોલી : “ એટલા બધા શાના વિચારમાં પડી ગયા કનકરાય ? હું ત્હમને કોઈ જાતના સંકટમાં મૂકવા માગતી નથી. પણ હું ત્હમને હાથ જોડીને કહું છું કે, મહારાથો હવે નથી થતું આ સહન. હું સર્વસ્વ ત્હમારીજ છું અને મહારા વ્હાલા દેસાઈજીનીજ હંમેશાની દાસી થઈને રહેવાના મહારા અભિલાષ છે. ” કનકરાયની દેહલતાને જીજ્ઞાસથી બાંધી લઈ ગેલ કરતાં કરતાં ત્હેણે કહ્યું : “ ગમે તેમ કરો પણ વ્હાલા, મહારા અભિલાષ પૂરા કરો, અને આ ત્હમારી થયેલી જમનાને શુભામગીરિમાંથી છોડાવો. ત્રણ દમડીના માણસો સમક્ષ આ ત્હમારી જમના લળીલળીને સલામો કરે એ ત્હમે પસંદ કરો છો કે ? કનકરાય, શાના કરો છો આટલા બધા વિચાર ? હું મ્હારું આ દુર્દેવ રહમજીને—”

“ વિચાર કરવાની વાત નથી ? જે અમારા મજરાય હોત તો—”

“ એટલે ! મજરાય કયા ગયા ? ” અગાણી થઈને જમના વચ્ચે બોલી.

“ ત્હેણે આજથી અમારી નોકરી છોડી દીધી. પિતાજીએ ત્હેને ઘણાંએ સમજાવ્યો પણ ત્હેણે માન્યું જ નહિં. જે તે હોત તો ઠીક થાત. ”

“ પણ એ ગયો એ પણ એક રોતે ઠીક થયું બાઈ ! તે દિવસે ત્હમને એણે અહિં જોયા તે પછી ત્હમને એની ઘણી દહેશત લાગતી હતી. ” જમનાએ એ વાતનું વલણ બદલવાના શિષે કહ્યું.

“ હા—પણ તે વખત બેવખત ઘણો ઉપયોગી થઈ પડતો હતો. જે તે અત્તહારે હોત તો ત્હેની પાસેથી ત્હારા મહિનાની સગવડ હું સહેજે કરી આપી શકત. ” કનકરાયે મજરાયનાં વખાણ કરતાં કહ્યું.

“ એવી શું મોટી સગવડ કરવાની છે જે ? ” જમનાએ કંઈક મરડાટપાં કહ્યું : “ મ્હારું ખર્ચ કંઈ વધારે નથી. દેસાઈ સાહેબ ! આ ચાર રૂપીઆ ભાડું, દશ—આર રૂપીઆ અનાજ પાણીના અને પાંચેક રૂપીઆ પરચુરણ. એટલે જે માસિક વીસ—પચીસ રૂપીઆની મહારી ચિંતા ફર થાય તો પછી આ જમનાનો નખ મુઠ્ઠાં કાઢની નજરે પડી શકે નહિ. ”

“ એટલુંજ ને ! ઠીક છે. ” કનકરાયે રૂપીઆનું નામ પડવાથી અડધો બોબો બોલો થઈ ગયો હોય તેવી રીતે કહ્યું.

મહારાજ, ૩૬ મું.

ઉત્કૃષ્ટિત મન.

Thy voice is on the rolling elir,
I here thee where the waters run;
Thou stardest in the rising sun,
And in the setting thou art fair.*

(Byron.)

વિલસુ ગ્યારણામાં ઉભી ઉભી ભાભીને લઇને આવતી ગાડીની વાટ જોઈ રહી હતી. વીણાભાભીને તેડવા શરૂ કરને ગયે એ કલાક થઈ ગયા હતા. વિહારી પોતાના ખંડમાં જ બેઠો હતો. જે વીણાને તે પોતાની કરવા માગતો હતો, જાહેના પ્રેમની ખાતર દેસાઈ કુટુંબની સાથેનો જુનો મત-બેદ એ બાપ-દિકરો વિસરી ગયા હતા, અને હજારો રૂપિયાની પણ લગારે પરવા કરી નહોતી, તે વીણા પોતાની થયા પછી આજ પહેલી વારની જ પોતાને ઘેર આવવાની હોવાથી તહેનું મન આનંદથી જતું હતું. કોલેજ જીવનનો જૂનો અભ્યાસ આજે ફરીથી તાજે થતો લાગતો હતો. સંસ્કૃત અને આંગ્રજ કવિઓ આજ તહેના કાનમાં કંઈ કંઈ ગૂઢ મે મેટ્રો લવી જતા હતા.

વીણા વિષે વિચાર કરતાં પોતે કેવી રીતે સુખી થયો છે, ભવિષ્યમાં તે પોતાની પ્રિય વીણાને કેવી રીતે રાખશે, તહેની સાથે રહીને સમાજ જીવનમાં રસ પૂરી શકાય તહેવાં કેવાં કેવાં કાર્યો કરશે વગેરે તરંગો કરતાં, સંતોષથી તહેનું હૃદય જ્વાલજ્વાલ ભરાઈ જતાં જ.

*ભાવાર્થ:—“તુંજ રવ મધુર હે વહાલી, વાયુ ઉર્મિપર ઉછળી રહ્યા;

થનગન થતાં ઝરણાં મહિં, રણુકાર તહારા થૈ રહ્યા;

ને ઉદય કાળે અરણ્યમાં, ઉભી રહી પ્રિય સુંદરી,

તો અસ્ત સમયે રવિ મહિં, દેખાય દયિતા તું ખડી. ”

(સી. જે. શર્મા.)

The peace of God came into my life the day I married^૧ her એ કવિવર ટ્રેનિસનની પકિતઓ ત્હેના મુખમાંથી નીકળી ગઇ. ખરેખર ધર્મરૂપા વિના આવી પ્રમદા પામી શકાયજ નહિ. Woman thou art indeed a gift & favour from the Lord^૨ એ સર્વથા સત્ય છે. 'શુદ્ધ પ્રેમનું અદૈત ધરાવતું લગ્ન એ સ્વર્ગની નિસરણી છે, એમ કહેવામાં 'જેરેમી ટેઇલર' લગારે બુદ્ધ કરતો નથી. સ્ત્રીથીજ પુરુષની શાલા છે. સ્ત્રી સંસારનો સાર છે, સંસારનું સત્ત્વ છે, સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતારી બતાવનાર સ્ત્રી જ છે. જૂના વખતના ખ્રિસ્તિઓ લલે કહે કે 'સ્ત્રીઓ સંસારમાં નર્કને નોતરનાર છે.' અમે આર્થ પુત્રો કદી એવા કુવિચારોથી અમ્હારા હૃદયને અલગવીશું નહિ. સ્ત્રી જનોથીજ અમ્હારા ગૃહમંદિરો ઉભા છે. અરે સ્ત્રીઓજ જાતે અમ્હારા ગૃહસ્વરૂપે છે. મહાભારતકાર સાયુજ કહી ગયો છે. કે ન ગૃહં ગૃહંમિત્યાહુર ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે^૩. અને અમારા તે ગૃહોની એ સ્વતંત્ર રાણી છે. અમારી ગૃહરાંત્રી છે, તે સાથે હૃદયની પણ રાણી છે. ઓહો! મ્હારી વીણા જહેને હું ઘણા સમયથી મ્હારા ધરની અને હૃદયના રાત્રીપદે સ્થાપવા ઇચ્છી રહ્યો હતો, તે સ્થાને આજે તે વિરાજશે. ક્વની મનોહર લાગશે મ્હારી બ્હાલી તે સ્થળે બેશીને! મ્હારી વીણા મ્હારા હૃદય રૂપી સિંહાસન ઉપર વિરાજશે એટલે હું એની પ્રેમપુષ્પથી પૂજા કરીશ. સ્ત્રીઓનાં પૂજન કરવાં એ તો અમ્હારા શાસ્ત્રોએ બાંધેલી આજ્ઞા છે. સ્ત્રીઓનાં પૂજન કરીએ, ત્હેમને સંપૂર્ણ રીતે સંતોષ આપીએ તોજ અમ્હારા ઉપર પ્રભુ પ્રસન્ન રહે છે.^૪ શ્રી રામ અને ધર્મ સરખા પણ પત્નીઓનાં એવી રીતે પૂજન કરવામાંજ સંતોષ માની ગયા છે. સ્ત્રી એ દૈવી શકિત છે. ત્હેના વિના મનુષ્ય પોતાનું જીવ્યું સફળ કરી શકતો નથી કે નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો સ્વર્ગ પણ. જો પત્નીને દાસી તરીકે નહિ પણ અધ્યાંગના તરીકે, દેવી, હરિકે જેવી નહિ પણ પ્રશંસક સરખી અને

૧ અર્થ: જે દિવસે હું એને પરણ્યો તેજ દિવસે પરમાત્માની કૃપા મ્હારા ઉપર વર્ષી.

૨. ખરેખર સ્ત્રી એ ઈશ્વર તરફથી મળેલી બક્ષીસ જ છે.

૩. Marriage is the nursery of Heaven.

૪. લાકડાં ને છોટાનું ઘર તે ઘર નથી, પણ સ્ત્રી એજ ઘર છે.

૫. સરખાવો:-યન્ નાયસ્તુ પૂજ્યન્તે રગન્તે તન્ન દેવતા । (મનુ)

પુરૂષ ઉપર મુકાયલા બોળ રૂપે નહિં, પણ સહાયક સ્વરૂપે ગણવામાં આવે*
તોજ સંસારસુખની મધુરતા અનુભવી શકાય છે. તો જ ઘર એ શાન્તી
આપનાર સ્થાન બને છે. રસ્કિને સાચુંજ કહ્યું છે કે, Home is the
peace of Peace And wherener a true wife comes there
Home is always round her Home is wherener she is.x
મહારી વીણા એવીજ પત્ની બનશે અને હું એને બસ એ રીતેજ રાખીશ.
મહારી વીણાને ધડીલર પણ મહારાથી દૂર નહિં થવા દઉં. એક ધડી
પણ નબરથી દૂર થતાં હું શ્રીકૃષ્ણ જેમ રાધાજીની શોધમાં

પ્રેમના બંધમાં બાંધ્યા શ્રી રાધા રટતા ઉરે,
ગોપાળે વ્યાકુળી ગોપી ગરવી તજી નીસરે.

નેવી રીતે હું પણ મહારી વીણાની શોધમાં નીકળીશ. અને જેમ શ્રીકૃષ્ણ

વળા વળા શોધી વનાંતરે
વિન્નેગ વાળ્યે વિધુરા રસેશ્વરે.
ઢળી નિકુંજે જમુના તણા તરે
રમરી રમરી માનિની આ વિધે રટે. ‡

રાધાને સંભારી સંભારી કરતા હતા તેમ ફરીશ. ” વિહારી વીણાના
વિચારોમાં આમ મગ્ન બની વિવિધ કલ્પનાઓ કરી રહ્યો હતા અને એ
કલ્પનાઓથી મળતા અપાર સુખથી ત્હેનું હૈયું છલાછલ ભરાઈ ગયું
હતું. ધડીમાં તે બારી પાસે જતો, ધડીમાં આવી વિરામાસન ઉપર પડતો
હતો, ધડીમાં તે પુસ્તક ઉઘાડીને એસતો; પરંતુ આજ ત્હેનું લક્ષ્ય વીણા
શિવાય બીજા કોઈ પણ વિષયમાં લાગતું ન હોતું. અને લાગે પણ શાનું ?

* સરખાવો:—Woman is the Shakti, the Divine
Power and without her Man cannot reach the fullness
of Life Partner not subject, comarane not rival;
Complimentnt antagonist helper not burden—such is
Woman ie man (Connet Besant)

x ભાવાર્થ:—‘ઘર એ શાન્તિનું સ્થળ છે. અને જત્દારે ઘરમાં
સહચરીનાં પગલાં થાય છે ત્દારે ત્હેની આસપાસ ન્યાં ન્યાં તે હોય ત્યાં
ત્યાંજ ઘર હોય છે.’

‡ ગીતગોવિંદ, સર્ગ ૩ બે. ૨ શ્લોક ૧—૨.

બરાબર દશ વાગ્યાના સુમારે ત્રીણાને લેવા ગયેલી ગાડી બારણા આગળ આવીને ઉભી રહી. તુર્તજ ગુણુવંતલાલ, વિલસુ અને ભરતી મૈયા બહાર આવ્યાં. ધરનાં નોકર ચાકરો પણ નવાં શેઠાણીને જોવા આતુર નયને બારણાની આબુબાબુએ ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. ગાડી ઉભી રહેતાં જ શાંકરે ઉતરીને બારણું ઉઘાડ્યું. વસ્ત્રો સકાચી વીણા ગાડીમાંથી બહાર નીકળી. બરાબર તેજ વખતે ગુણુવંતલાલે ભારતીમૈયાને ઉદેશીને ધીમેથી કહ્યું: “આજ મ્હારા ધરની લક્ષ્મી પધારી.” વિલસુએ સ્મિત વદને, ધીમા દેહેકે ‘આવો ભાભી,’ કહીને ગાડીમાંથી ઉતરતી વીણાને વધાની લીધી. પણ વીણાએ કંઈપણ ઉત્તર ન આપ્યો. ઝોટલાનાં પગથીયાં ચડતી વીણાને ભારતીમૈયાએ આશીર્વાદ આપી કહ્યું, “ખેટા, ત્હારા સસરાને વંદન કરી પ્રસન્ન ચિન્તે ગૃહપ્રવેશ કરજો.”

વીણાએ ગુણુવંતલાલ તરફ જોયું, અને માથા ઉપરનો સાડીનો છેડો સરખો કર્યો. ફરીથી ભારતીમૈયાએ ત્હેને ‘ગુણુવંતલાલને વંદન કર’ એમ કહ્યું ત્હારે પણ વીણાએ સસરા તરફ જોયું, અને દેવમૂર્તિમાં શ્રદ્ધા વિનાનો માણસ દયાણુને વશ થઈ અનિચ્છાએ મૂર્તિને વંદન કરે ત્હેવી રીતે ત્હેણે માત્ર બે હાથ ભેગા કર્યાં. તે વખતે ત્હેનાં નયનોમાં સસરા તરફના સન્માનને બદલે કોઈ જૂદાજ ભાવ જણાતા હતા.

“ જા વિલસુ, ત્હારી ભાભીને ધરમાં લાઈ જા.” ગુણુવંતલાલે ધીમેથી કહ્યું.

વિલસુએ સ્નેહથી વીણાનો હાથ પકડ્યો, તે વખતે ત્હેણે વિલસુ તરફ પણ ચમત્કારિક દૃષ્ટિથી જોયું, પરંતુ તે તરફ ત્હેણે કંઈ લક્ષ્ય આપ્યું જ નહિં. ઝોટલાનાં પગથીયાં ચડી ધરના ઉમરામાં પગ મૂકતાં જ વીણાને કોઈ વિલક્ષણ ભાવના થઈ. ત્હેના સર્વાંગે રોમાંચ થઈ ગયો. વીણા હડીલી અને મગરૂર સ્વભાવની હતી, પરંતુ લગ્નના દિવસ પછી ત્હેના આચાર અને વિચારમાં ધણોજ ફેરફાર થઈ ગયો હતો, એમાં શંકા નહિ. સમપટ્ટી વખતે બ્રાહ્મણોએ લેવડાવેલી પ્રતિજ્ઞા જો કે તે સર્વ રીતે રહમજી શકી નહોતી, તો પણ જે કંઈ થોડું ધણું તે સહમજી શકી હતી તેથી, તથા લગ્નની ગંભીર વિધિથી ત્હેના મન ઉપર કોઈક વિરલ અસર થઈ હતી !

ઘોડા સમય પછી નરેન્દ્ર આવી પહોંચ્યો. આજ ગુણુવંતલાલે ત્હેને ખાસ જગ્યા માટે બોલાવ્યો હતો. નરેન્દ્રના આવવાથી વિહારીને કંઈક

હીક લાગ્યું. ત્યાં સુધી તે એકલો એમી રહ્યો હતો. ત્યાં સુધી માત્ર વીજ્ઞા સંબંધનાજ વિચારો તહેના મનમાં થયા કરતા હતા, પરંતુ નરેન્દ્ર આવ્યો તે પછી તહેઓ જમવા ઉડ્યા ત્યાં સુધી આગલા દિવસે વનજતા-એ ‘વિધવા વિવાહો-તેજક મંડળ’ ના સભ્યો સાથે કરેલા ભાષણ વિષેજ વાતો કરી. વનજતાએ સંક્ષેપમાં છતાં સપ્રમાણ અને મુદ્દાને અનુસરીને જે વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા તેથી ઉભય જણને અગ્નયણી ઝાગી હતી, એટલું જ નહિ પણ તહેણે મિસ્ટર ધ્રુવનું મ્હોટું બંધ કરી દાણું તેથી તહેમને અભિમાન પણ થયું હતું.

વનજતા વિષે આમ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો તેવામાં જમવાની તૈયારી થવાથી બન્ને મિત્રો નીચે ગયા, અને જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર વાતોના તડાકા સાથે જમવાનું કાર્ય પૂરું થવા પછી બન્ને મિત્રો પાછા આવી દિવાનખાનામાં બેઠા. તે પછી સ્ત્રી વર્ગ પણ વીજ્ઞાને લઈને જમવા બેઠા. વિહારી અને નરેન્દ્ર પાન આદિ મુખવાસ લઈને બેઠા એટલામાં મહિલા મંડળ પણ જમી પરવાયું. જમતી વખતે વિલસુએ વીજ્ઞાને આનંદ આપવા માટે બની શકતા પ્રયત્ન કર્યા; પરંતુ તહેની પણ એના મન ઉપર ઝાગી અસર થઈ શકી નહીં. રાત્રે તથા વિલસુ બન્ને જણ વીજ્ઞા આવી ત્યાંસુધી તહેની સાથે મોકળે મને વાતો કરતાં હતાં, પરંતુ હાલ ના એ શિવાય વધારે શબ્દો તે બોલતી નહોતી. તે માત્ર પોતાનાજ વિચારોમાં મગ્ન બની ગઈ લાગતી હતી. પરંતુ ‘પહેલો દિવસ હોવાથી વીજ્ઞાને અતડું લાગતું હશે!’ એમ બન્ને જણ ધારતાં હતાં, અને વીજ્ઞાને આનંદ આપવા માટે બન્ને જણ પોતપોતાથી બની શકે તેટલો યત્ન કરતાં હતાં. જમવાનું કાર્ય પૂરું થયા પછી વિલસુ, વીજ્ઞાને લઈને બેઠીએ ગઈ, પરંતુ દિવાનખાનામાં નરેન્દ્ર અને વિહારી બેઠેલા હોવાથી તે ત્યાં ન જતાં સીધી વિહારીના ખંડમાં તેડી ગઈ.

“લાબી આ તહમારો શયનખંડ.” વિલસુએ વીજ્ઞાને તહેના ખંડની ઝાળખાણું આપી, બાબુના પુસ્તકના ખંડમાં તહેને લઈ જઈ તહેણે કહ્યું; “વિહારીભાઈનાં પુસ્તકોથી આ સઘળાં કબાટ ભરેલાં છે. તહમને જે ગમે તે પુસ્તક તહમે આમાંથી લઈ શકશો.” પુસ્તકનાં કબાટ દેખાડી વિલસુએ કહ્યું.

ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત લેખકોનાં સાહિત્ય વિષયનાં ધણાં ખરાં ઉમદાં ઉમદાં પુસ્તકો ઉપરાંત, વિહારીના ડાકટરી ધંધાને ઉપયોગી પુસ્તકો પણ ત્યાં ગોડવવામાં આવ્યાં હતાં. ઉપરાંત દિવાલો ઉપર ભારત-

ના ચારિત્ર્યશાળી પુરૂષો, સંત-મહતો અને દેશભક્તોનાં સુંદર ચિત્રોં લંટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. ફર્નિચર રૂપી શણગાર પણ વિહારીની સ્થિતિને યોગ્ય જ હતો.

વીણા ક્ષણભર તે વિવિધ વાક્યમય લંડારથી ભરેલાં કપાટ, ચિત્ર-કળાના નમૂના રૂપ ચિત્રો અને મનોહર ફર્નિચર વગેરે જોઈ આનન્દ પામી હોય તેમ જણાયું. એટલામાં શંકર અંદર આવીને વીણાને એક પત્ર આપતાં બોલ્યો: “ભાભી, હ્યો આ ત્હમારો કાગળ-ત્હમારો પિતાજીના ઘેરથી કોઇ નોકર એ કાગળ હમણાં આપી ગયો.”

વીણાએ તે પત્ર લઇને ફોડ્યો. થોડીક લીટીઓ વાંચતાંજ ત્હેના મુખમણ્ડળ ઉપરના ભાવ બદલાતા ગયા. શંકર તથા વિલસુ તો ત્હેના એ બદલાતા જતા ચહેરા તરફજ એકી ટસે જોઈ રહ્યાં હતાં. સમ્પૂર્ણ પત્ર વાંચી જતાં તો વીણાની મુદ્રા રક્તવર્ણી બની ગઈ, ત્હેનો શ્વાસોશ્વાસ ઉભય બનવા લાગ્યો. વીણાએ જાણે ચંડીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. પત્ર વાંચનથી ત્હેની આવી સ્થિતિ થયેલી જોઈ ‘એવું’ તે પત્રમાં શું છે?’ એમ પૂછવાનો વિલસુને વિચાર થયો, પરંતુ વીણાનું અત્ક્રમણ સૂંચીતું વર્તન અને હમણાં ત્હેના ચહેરા ઉપર ફરી વળેલા ઉગ્ર ભાવ જોતાં ત્હેનાથી પૂછવાની હિમ્મત થઇ ન શકી. વીણા હાથમાં પત્ર લઇને તુર્નજ બાજુની ખુરશી ઉપર બેસી ગઇ-ત્હેનાથી ઉભું ન રહી શકાયું. તે જોઇને એના વિચારોમાં વિધન ન આવે એમ ધારી વિલસુ તથા શંકર ત્હાંથી બહાર ચાલ્યાં ગયાં. વીણાએ એકલી પડવા પછી ફરીથી પત્ર ઉઘાડી વાંચવાની શરૂઆત કરી. પત્ર વાંચતી વખતે ત્હેનાં બાલ પ્રદેશ ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ હતી, ગુસ્સાથી ત્હેનાં ઓઠ્ઠાં દાંતની વચ્ચે દબાઈ ગયા હતા, કપાળ ઉપર પ્રસ્વેદમિંદુ તરી આવ્યાં હતાં અને ત્હેના ગાલ અને નાક સિંદુર જેવા બની ગયા હતા. જે પત્રના વાચનથી ત્હેની એવી સ્થિતિ થઇ ગઈ હતી તે ત્હેની વિદ્યાર્થી અવસ્થા-માંની સખિ સુશીલા તરફથી આવ્યો હતો. તે પત્ર આ પ્રમાણે હતો:—

“બહાલી સખિ વીણા,

વિ. હું અહિં-સાસરે-એ મહિના થયાં આવી છું. અહિં હું અત્યંત સુખી છું. ત્હને એ જાણીને આનન્દ થશે કે સ્વર્ગસુખ આ સુખથી વધારે નહિ હોય એમ મ્હને હમણાં લાગે છે. તું પણ ત્હાં કુશળ હોઈશ.

બ્રહેન પદ્માનો પત્ર મ્હને કુધવારે મળ્યો. ત્હેમાં ત્હારા લગ્નની આનન્દજનક ખબર લખેલી છે. તે વાંચીને મ્હને ખરેખર આનન્દ થયો છે. વીણા, સાચું કહું ! એ સમાચાર વાંચ્યા પછી ક્ષણભર તો મ્હને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું, અને પદ્માએ લખેલા સમાચાર સાચા હશે કે કેમ તે વિષે પણ મ્હને શંકા થયા કરતી હતી. પણ આપણે બધાં સારી રીતે જાણીએ છીએ કે પદ્માને મસ્કરી કરવાની ટેવ નથી; એટલે એના લખવા મુજબ ઘટના બની હશે એમ મ્હેં ધારી લીધું છે. બ્રહેન, મ્હને આશ્ચર્ય લાગવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે, તું બોલે તે પ્રમાણે વર્તનારી છે એવી મ્હારી અત્કાર સૂધી દૃઢ માન્યતા હતી. સાત આઠ મહિના પહેલાં મ્હારૂં વેવિશાળ થયું, તે વખતે નદી ઉપરના 'વીક્ટોરીયા ગાર્ડન'માં આપણે બધી બ્રહેનપણીઓ મળી હતી તે વાત તો હજીએ ત્હારા સ્મરણમાં હશેજ ! તે વખતે લગ્નના વિષયમાં ત્હારા વિચાર તદ્દન જૂદાજ પ્રકારના હતા, નહિં વાડ ! પદ્માએ એના પત્રમાં એ પ્રસંગનું સ્મરણ કરાવતાં તું તે વખતે જે બોલી હતી ત્હેમાંથી બે વાક્યો મ્હને લખી મોકલ્યાં છે, તે આ પ્રમાણે છે;—લગ્ન કરીને આપણી સ્વતંત્રતા ગુમાવવી અને પુરૂષોની ગુલામગિરી સ્વીકારવી તે મ્હને બિલકુલ પસંદ નથી; અને સ્ત્રીઓ પુરૂષોના જેટલીજ સ્વતંત્રતાને યોગ્ય છે તે આપણા જેવી જાળાઓએજ કાર્ય કરી બતાવી પુરૂષોને બતાવવું જોઈએ. '

બ્રહેન વીણા, ત્હારા મત સાથે હું તો તે વખતે પણ મળતી થઈ નહોતી અને હું તો અત્કારે પણ કહું છું કે, ત્હારા તે સમયના વિચાર કેવળ અવિચારી હતા. સ્ત્રીને પતિ શિવાય શોભા નહિં, સ્ત્રીને પતિ શિવાય ઉદ્ધાર નહિં અને સ્ત્રીને પતિ શિવાય મોક્ષ નહિં, એમ જે કહેવાય છે તે અક્ષરસઃ ખરું છે. પતિથીજ સ્ત્રી સાચું સંસારમુખ એ શું તે સારી રીતે સ્હમજી શકે છે. પતિ-પત્ની એક મતનાં હોય તો સંસારમાં સ્વર્ગને ઉતારી શકે છે એ વાત ખોટી નથી. આપણી બધી ધર્મકથાઓમાં કહેવાય છે કે પૃથ્વી ઉપરનાં મુખી દંપતિની દેવોને પણ ધર્મા આવે છે, તે વાત સર્વથા સત્ય છે, એનો હું અહિં સુરતમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી રહી છું. વીણા, પણ જાણીને મ્હને આનન્દ થયો છે કે ત્હેં થોડાજ સમયમાં ત્હારી બૃહ્ત્ય જોઈ છે, અને સ્ત્રીઓને સર્વ રીતે સુખકર એવાં લગ્નનો ત્હેં સ્વીકાર કર્યો છે. જો ત્હેં લગ્ન નહિં કરવાની હઠ લીધી હોત તો સ્વતંત્રતાની પાછળ ધસડામને તું છેવટે દુઃખી થઈ હોત એવી મ્હારી ખાત્રા છે.

પરદેશમાં સ્ત્રીઓ કુંવારી રહે છે, પરંતુ તહેનાં દારણુ ધણું ગૂઢ છે અને ત્યાંની પરિસ્થિતિઓ પણ ભિન્ન છે. મહેને એ વાત ત્હારા બનેલીએ અહિં સ્હમજાવી છે. અરે! આપણી વચ્ચે રહેનારી પારસી પ્રજામાં પણ વર-વિક્રયની દુષ્ટ રૂઠીને લીધે ગરીબ માળાપની અને સાધારણ સૌન્દર્યની બાળાઓ કુંવારી રહી જાય છે. તહેમને કુંવારા રહેવાની ફરજ પડે છે: કુંવારાં રહેવું એવી તહેમની હૃદયની ઇચ્છા હોતી નથી. આટલું છતાં અને એ પ્રજા પોતાને સુધરેલી ગણાવાનો ફોકો રાખે છે તથા ‘અમું લોકો આધ્યોને છુત આપેય !’ એવું અભિમાન લે છે, તો પણ એમની ન્યાતની છોકરીઓ, પરધર્મીઓ જહેને તહેઓ ‘જુદીન’ ના નામથી સંબોધે છે, તહેમની સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાય તો કેવાં આકાશ પાતાળ એક કરી મૂકે છે, અને હૃદયહારની સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની વિરુદ્ધમાં કેવા વિચારો, લેખો અને લાખણો તથા ખાનગી વાતો દ્વારા પ્રકટ કરે છે, તહેનો મહેને અહીં સુરતમાં વધારે મારો અનુભવ થયો છે.

ખહેન, વિષયાંતર થયું છે. પરંતુ અંગ્રેજ અને પારસી કન્યાઓની પરિસ્થિતિ વિષે તહેને કંઈક ઝાંખો ખ્યાલ આપવાના હેતુથી મહેને જાણી જોધને તેમ થવા દીધું છે. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને લગ્ન સંબંધમાં ત્હારા પહેલાંના ગાંડાઇભર્યા વિચાર અને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓના મતના આંધળા અનુકરણ જેવા મત સાંભળીને પહેલાં ત્હારા માટે મહેને ચિંતા રહેતી હતી; પરંતુ ત્હારાં લગ્ન થયાનું સાંભળી મહેને અતિશય આનન્દ થયો છે.

વીણા, આપણી ઉછરતી કન્યાઓના મનમાં સ્વતંત્રતાના વિષયમાં જે ખોટું ભૂત ભરાય છે તે દોષ હાલની સીકેળવણીનેાજ છે. ધર્મના ગાનથી રહિત, સ્ત્રીઓ કરનાં પુરૂષોને યોગ્ય કેળવણી પરદેશના રીત-રિવાજ અને વાતાવરણમાં ઉછરેલી અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને હાથે આપણને મળે એથી આપણામાં હિંચા આર્થ સંસ્કાર શી રીતે પડી શકે? તહેને યાદ હશે ખહેન કે પ્રેમાભાઈ હોલમાં એક હિંદી હૃદયના ભણા અંગ્રેજે કહ્યું હતું કે, પરદેશથી અહિં આવતા પ્રત્યેક અંગ્રેજ સ્ત્રી-પુરૂષને હિંદને કિનારે ઉતર્યા પછી એવું ખોટું અભિમાન થાય છે કે, ‘અમે તો રાજકર્તા કામનાં છીએ અને હિંદીઓ તો અમારા તાબેદાર છે, તે તો જંગલી પ્રજા છે, શિષ્ટપણું તો આપણાજ બાપનું છે. હિંદીઓના ધાર્મિક વિચારો પણ બ્રમણા તુલ્ય છે, તહેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને સૂખ અને જંગલી ગણી ગુલામડી તરીકે રાખે છે, અને અમે તો અમારી-સ્ત્રીઓને દેવી જેવી ગણીએ છીએ.’ ખહેન, આવા મદમાં મસ્ત બોલ શિક્ષક-કાઓ ક્યાંથી આપણને યોગ્ય સાફ શિક્ષણ આપી શકે !

વિદુષી એનીએકંટ નામનાં અગ્રેજ બાપ્તિ બનારસમાં રહે છે. તેઓ માટે કહેવાય છે કે, તેઓ હિંદને માતૃભૂમિના જેવા પ્રેમથી ચહાય છે. હિંદની પ્રાચીન રીતરિવાજ, જ્ઞાન અને ધાર્મિક વિચારોથી તેઓ મોહી ગયાં છે અને પરદેશીઓનું અનુકરણ કરતાં સ્ત્રી-પુરૂષોને તેઓ હમેશાં કહે છે કે તમારાજ દેશના મહાન પુરૂષો અને સન્નારીઓનું અનુકરણ કરતાંજ તમને શિષ્યો. એમાંજ તમારો ઉદ્ધાર છે ! ત્યારા બનેલીએ મ્હને કહ્યું છે કે, ‘મેક્સમ્યુલર’ નામનો જાણીતો જર્મન વિદ્વાન કે જે સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રારંગત છે તે તો કહે છે કે, પ્રત્યેક બાબતમાં પૃથ્વીપટ ઉપરના સઘળા દેશો કરતાં ભારત-વર્ષજ શ્રેષ્ઠ છે. x એક બીજો યુરોપીઅન* તો આપણાં દેશના ભૂતકાળ ઉપર એટલો મુગ્ધ બની ગયો છે કે યુરોપના ભવિષ્યમાં હિંદના ભૂતકાળને ઉતારવા પ્રાર્થના કરે છે. બહેન, આવા શ્રેષ્ઠ દેશમાં પરદેશીઓ કહે છે તેવું બનતું નહોતું. હા, હમણાં પુરૂષો સ્ત્રીઓને દાસી અને યુક્તીમત્રીઓ તરીકે ગણે છે, સ્ત્રીની કિંમત ઉતારી પાડે છે; પરંતુ એમાંનો મોટો ભાગ કૃત્રિમપણાનો ડોળ કરતા વરવિક્રય કરનાર વર્ગમાજ હોય છે. મધ્યકાલિન યુગની અધાધુધીઓમાં સ્ત્રીઓ ઉપર તેમના સરજણ માટે કેટલાક જાપેતા મૂકાયા હતા. તેમાંના ઘણા ખરા રૂઢી તરીકે આપણમાં ઘુસી ગયા છે. તે નીકળવા જોઈએ છે, પરંતુ આપણા ભૂતકાળ અતિ ઉજળો હતો. આપણે તે દિવસે એક આર્યસમાજના પંડિતનું ભાષણ સાંભળવા ગયાં હતાં ત્યાં તેણે આ વિષયની સિદ્ધતા માટે કેટલાં પ્રમાણો આપ્યાં હતાં ? એમના ભાષણમાંનું એક વાક્ય તો હજીએ મ્હને જેવું ને તેવું સાંભરે છે. તેમણે કહ્યું હતું : “ આજકાલ સ્ત્રીઓને બહુમાન આપનાર તરીકે અભિમાન લેનાર ખ્રિસ્તી પ્રજાના ધર્મગ્રંથ ‘જૂના કરારમાં’ સ્ત્રીને તો કુનિઆ ઉપર નર્ક લાવનાર તરીકે ગણી તેની મિંદા કરવામાં આવી છે, જયારે હજારો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા મનુમહારાજે જ્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન યાય છે. ત્યાંજ દેવતાઓનો વાસ હોય છે એવી રીતનું વાક્ય લખ્યું છે. ” એજ શું બતાવે છે ?

બહેન, પત્ર ધાર્મી કરતાં વધારે લાંબો થશે તો પણ મ્હને જે જે અનુભવ અગ્રે શિષ્યામણે મળી છે તેમાંથી થોડી ઘણી તો આજે હું તારી સમક્ષ મારા કહેવાનાં ટેકામાં રજુ કરીશ. ત્યારા બનેલીએ મ્હને એક વાત બહુ તો સારી રીતે સહમજીવી છે અને તે હું તંહને કહેવાની લાલચ

x પ્રો. મેક્સમ્યુલરે સને ૧૮૮૨માં હિંદી સનદીનેકરીના ઉમેદવારો સમક્ષ કરેલું ભાષણ બુવો.

* મિ. નેકોલિયટ.

આટમની સ્થિતિ નથી. પરદેશીઓ અને દેવળ પરદેશીઓનો કહે કહેમ
 ઘૂંટનારા દેવલાકો કહે છે કે, હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રીઓને પરાધીનપણું
 ભોગવવું પડે છે, તેમના કાંઈ પ્રકારનો ગૃહરાજ્યમાં અવાજ સંભળાતો
 નથી. આ વાત કેટલી ખોટી છે? આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓને ગૃહિણી,
 ગૃહરાણી વગેરેના નામથી સંમોહનામાં આવે છે અને આર્ય લોકોમાં
 સમગ્ર નામો ધણાજ વિચાર પૂર્વક પાડવામાં આવે છે એ તો પરદેશીઓ
 પણ કમુલ કરે છે. હિંદુ સમાજમાં પરાધર્મથી સમગ્ર કાર્ય વ્યવસ્થિત
 આવે, તેવી યોજનાઓ કરેલી છે. જીવનના પણ ચાર આશ્રમો અને
 સમાજમાં પણ ચાર વર્ણોના વિભાજો એટલા માટેજ છે. એ પ્રમાણે
 ગૃહરાજ્યના પણ આપણા પૂર્વજોએ બે વિભાજો પાડ્યા છે. ધર્મમાંનું
 કામ અને ધરની બહારનું કાર્ય. આમાં ધણું અરૂં પહેલું કાર્ય સ્ત્રીઓ અને
 બીજા પુરૂષો સ્વતંત્ર રીતે કરે છે. પુરૂષો દ્રવ્યોપાર્જન કરે છે ને સ્ત્રીઓ
 દ્રવ્ય રક્ષણ અને દ્રવ્યનું યથાગોચર ખર્ચ કરે છે. કુટુંબ પોષણ માટે
 પુરૂષો કમાય છે. કુટુંબ પોષણની સામગ્રીઓ સ્ત્રી વર્ગ તૈયાર કરે છે.
 બહારની લેવડ દેવડ પુરૂષ પતાવે છે તો સમઘી જતો તથા મહેમાનોની
 આગતા સ્વાગતા અને જેમને તે ઉપરાંત પૈસા આપવા ઘટે તે આપવા
 કરવાનું અને આડોશી પાડોશીઓ સાથેની લેવડ-દેવડના કાર્યની પતા-
 વડ સ્ત્રીઓ કરે છે. સ્ત્રીઓ બાળકોને ઉછેરે છે ને પુરૂષો તેનાં સાધન લાવી
 આપે છે, પુરૂષો વસ્ત્રાભૂષણો અને વસ્તુઓ ખરીદી લાવે છે, સ્ત્રી
 વર્ગ ત્રેવડથી તહેનો ઉપયોગ કરે છે. રસોઇ ઇત્યાદિ કાર્યોમાં સ્ત્રીઓને
 સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરવાનું હોય છે. અન્નખત, હમણું હમણું
 કેટલાક પુરૂષો રસોઇ બનાવવાનું પણ પત્રક રાખે છે; પરંતુ તેવાનો
 માત્ર અપવાદ રૂપે.—આ ઉપરાંત લગ્નાદિ પ્રસંગોમાં સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભયના
 મતથી કાર્ય થાય છે. પ્રત્યેક ધાર્મિક વિધિમાં સ્ત્રી શિવાય આવી શકતું જ
 નથી. આ બધું શું બતાવે છે? બહેન, પરદેશીઓના આચાર-વ્યવહાર
 જૂદા એટલે આપણા સમાજની જીણી ખૂંચીઓ સમજવાનાં સાધનોનો
 અભાવ એટલે પછી તહેઓ, હિંદુસ્થાનમાં યોથા વર્ણની પ્રજાના સહ-
 વાસમાં આવતા ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ તેમના રીતરિવાજ અને ધર્મ
 સંબંધની માન્યતાઓ ઉપરથી સમગ્ર હિંદુ સમાજની કસોટી કરવાની બુદ્ધિ
 બતાવે, તેમાં પોતાના ધંધાને અંગે વધારે પડતું મરચું મીઠું મેળવી
 પરદેશીઓ સમગ્ર આપણા સમાજ વિષે ગમે તેમ ગોળા ગમડાવે, પોતાના
 ધર્મ તરફની અધઃપ્રજ્ઞાને લઈને, આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓની સંપૂર્ણ

ઝેરસમજને લીધે તે વિષે કશું તહેવાં ડીંગ ચલાવે, અને વિદેશીઓ મોટે ભાગે એ વાતો માને એટલે સત્ય સ્થિતિ એમને શી રીતે સ્હમજાય ? પરંતુ વિદેશીઓનું આંધળું અનુકરણ કરનારા આપણા બાપણો તો આ વાત સ્હમજી શકે છે, એટલે તહેવાઓ આપણા સમાજની નિંદા કરે તે અધિક વિધનકારક છે. મહેં કહ્યું તહેવી વ્યવસ્થાવાળા આપણા સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરૂષોનાં કાર્યોની મર્યાદા તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન છે, અને વિશ્વપિતાની યોજના પણ એવીજ છે. સ્ત્રીઓથી પુરૂષોને યોગ્ય અને પુરૂષોથી સ્ત્રીઓને યોગ્ય કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી. પુરૂષ દાંતનું કાર્ય કરે છે, સ્ત્રીઓ જીભ રૂપે છે. ઉભય એક બીજને અનુરૂપ છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને મળે છે ત્યારેજ મનુષ્યનું સર્વાંગ સમપૂર્ણ થાય છે. વ્યવસ્થા આવી હોવા છતાં વર્તમાનકાળની સ્વચ્છંદી સ્વતંત્રતાની પૂજક કેટલીક કન્યાઓ નહિ પરણવાની હઠ લઈ, પુરૂષ તરીકેનાં સર્વ કાર્યો કરવાનો દાવો કરે તે શી રીતે થઈ શકે ?

ખેન, આ વાત સર્વાંશે તો જાહેરે તું ત્હારા પતિ સાથે સંસારસુખ ભોગવવા લાગીશ ત્યારેજ ત્હને સ્હમજાશે. તે વખતે ત્હને લાગશે કે પહેલાંના ત્હારા વિચારો કેટલા ગાંડાઈભર્યા હતા. મ્હારા કહેવાની સત્યતા પણ તે પછીજ ત્હને ધીમે ધીમે સ્હમજાશે.

ખેન, હવે ફરીથી કોઈ બીજા પ્રસંગે, પત્ર લખવાની તક મળતાં વિશેષ લખનાંનું મુશ્કેલ રાખી, ત્હેં લગ્ન કર્યાં તે માટે હું ત્હને અંતઃકરણ પૂર્વક અભિનંદન આપું છું. આશા છે કે તું મ્હને વારંવાર પત્ર લખતી રહીશ. મ્હારું શરનામું નીચે આપેલું છે.

કે. સુરેન્દ્રકુમાર મનુભાઈ પંડ્યા. } ત્હારી શાળામાંની સખા

ગોપીપુરા-સુરત.

સુશીલા પંડ્યા

સુશીલાએ વીણાને શુદ્ધ હૃદયથી અભિનંદન આપવા માટે જ અને સાથે સાથે ત્હેના વિચારોમાં યોગ્ય પરિવર્તન થાય તે સાર જ લગાર લાંબાણથી આ પત્ર લખ્યો હતો. પરંતુ વીણાએ તે પ્રેમલખ્યા પત્રનો ઉલટો અર્થ કર્યો. મહેં લગ્ન કર્યું માટે સુશીલાએ ખાસ મ્હારી મશ્કરી કરવા માટે જ આવો પત્ર લખ્યો છે, એવું તહેણે માની લીધું. તે પત્ર વાંચવાથી ત્હેના મન ઉપર લગ્ન સંબંધમાં જે થોડું પણ અનુરૂણ પરિણામ થયું હતું તે એકદમ બદલાઈ ગયું. લગ્નની અને હિંદુ સંસારની કિચ્ચતા સિદ્ધ કરવા સુશીલાએ જે મનનીય પત્ર લખ્યો હતો તે તરફ

તહેજે તદ્દન જીવીજ દષ્ટિએ બેયું. વીણા હઠીથી હતી એ વાત તો અત્યાર સુધીના ત્હેના સહવાસથી આપણે સારી રીતે જાણી શક્યા છીએ. આ વખતે પણ ત્હેને એમ થયું કે સુશીલા મ્હારા મન ઉપર એના વિચારોની છાપ પાડી પરોક્ષ રીતે પોતાનો વિજય થયેલો માને છે. અને એમ કરીને તે માત્ર મ્હને અભિનંદન આપવાના બ્હાને મ્હારી મશ્કરી કરે છે. આ રીતે મારા લગનની વાત પ્રકટ થતાં ધીમે ધીમે બધી બ્હેન-પણીઓ પણ મ્હારી આ રીતેજ મશ્કરીઓ કરશે, અને મ્હારી શિક્ષિકાએ તથા પારસી અને અંગ્રેજ ગાંતિની બ્હેનપણીઓ તો મ્હારી નબળાઈ ઉપર હસશે. એ વિચારે તે બડકી ગઇ ! લગ્નોત્સવ પછી છુટાછેડા કરવાનો જે વિચાર મંદ થતો જતો હતો તેને આથી વધારે જોસ મળ્યું. ત્હેના મનમાં વિચારોના આવી ભયંકર ગડમથક થઇ રહી હતી. તે વાતની દિવાનખાનામાં બેસીને આનંદથી ગપ્પાં મારતા વિહારીને ખચર પણ ક્યાંથી હોય ! પોતે આખો દિવસ વિચારમાળાના જે મ્હોટા મ્હોટા મહાકવો ચણી રાખ્યા હતા તેના પાયા અહિં ખોદાઇ રહ્યા હતા ત્હેની એને કલ્પના પણ કપ્હાંથી હોય ? અરેરે ! વધારે નહિં તો અલ્પકાળને માટે પણ મનુષ્યને પ્રભુએ નજીબી બનાવ્યો હોત તો કેવું સાહે !

“ ખરેખર નરેન્દ્ર, ” દિવાનખાનામાં વિરામાસન ઉપર પડ્યાં પડ્યાં વિહારી બોલતો હતો : “ મ્હેં થોડાજ સમય પહેલાં એક સ્થળે વિવાહિત પુરોષો વિષે એક વિદ્વાને લખેલા વિચારો વાંચ્યા હતા, તે વિચારોની સત્યતા હવે મ્હને સારી રીતે સ્હમજાય છે. તહેજે લખ્યું છે, કે આપણો જન્મ કેવળ આપણા માટેજ નથી, પરંતુ તેથી બીજાં પુષ્કળ લોકોને તેથી લાભ થાય છે. આપણું કુટુંબ, આપણો સમાજ, આપણો દેશ અને આપણી ભાવિ પ્રજા તે સઘળાંના સંબંધમાં આપણી પાછળ કેટલાંક કર્તવ્યકર્મો લાગેલાં છે; અને તે આપણે કરવાનાં છે. એટલે આપણે આપણા દેશના એક અવયવ રૂપે છીએ એવી જાતની ઉદાત્ત કલ્પના વિવાહિત પુરોષોના મગજમાં નૈસર્ગિક રીતે ળગાઈ રહે છે. જહેને પોતાની સાથે જગતની પણ ચિંતા લાગે છે, તે ગૃહસ્થ કહેવાય છે ! એ જાતના તે વિદ્વાનના વિચાર છે અને તે મ્હને તો ખણીજ સુંદર લાગે છે. ”

“ અને એ વાત પણ ખરી છે, કે ” નરેન્દ્રકુમારે કહ્યું : “ લગ્ન થયા પછી સ્ત્રી-પુરોષોના વિચાર અને વર્તનમાં સારો ફેરફાર થાય છે. અને ત્હેમનો સ્વભાવ પણ દિવસે દિવસે સૌમ્ય બનતો જાય છે. ત્હેમના હૃદયમાં પ્રેમ, વિનય, ભૂતદયા, પરોપકાર શુદ્ધિ વગેરે ઉચ્ચ પ્રતિભા મનો-

ત્રિકાર જન્ય થાય છે, એનો અનુભવ તો મ્હને પોતાને પણ મારી રીતે મળ્યો છે. ”

બન્ને મિત્રો આમ વિવિધ વિષયની ચર્ચામાં લીન થઈ ગયા હતા, એટલામાં ઘડીઆળમાં ચારના ટોકરા થયા, તે સાંભળીને નરેન્દ્ર ઘેર જવા તૈયાર થયો. ત્હેને અટકાવીને વિહારીએ કહ્યું: “ હવે મ્હાનો સમય થયો છે માટે મ્હા લખને જ જાઓ. ”

નરેન્દ્રે કહ્યું: “ વિહારી, ત્હમે ડૉક્ટર લોકો ઘણા વિચિત્ર છે. જન-સમાજને મ્હા નહિં લેવાની ત્હમે ભલામણ કરો છો. મ્હાથી પાચનશક્તિ ઉપર ખરાબ અસર થાય છે, રક્તવિકાર થાય છે વગેરે હજારો જાતના ભય બતાવો છો, ત્હારે ત્હમે તે પ્રકારે કેમ વર્તતા નથી ? શું ત્હમારી શિષ્યામણી પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવી જ કે ? ”

“ મ્હામાં દોષ તો છે. તે જ્યાં સૂધી ન લેવાય ત્યાં સૂધી ઘણું સાફ. પરંતુ ભાઈ, આજકાલ આપણામાં એ રિવાજ એટલો બધો પેશા ગયો છે કે તે કાઢવો મુશ્કેલ છે. મ્હેમાનોના સ્વાગત તરીકે વર્તમાનમાં તો એ અગત્યની વસ્તુ ગણાય છે; અને યાદી ગયેલા મજાને કંઈક અંશે તે વિશ્રાન્તિ આપે છે. જે નિયમિત રીતે દિવસમાં માત્ર એક બે ખાંડા લેવાય તો તે વધારે નુકશાન ન કરે, પરંતુ વધારે તો તે અવશ્ય નુકશાનકર્તા છે જ. પણ ભાઈ, એ તો જગત્માં ઘણું ખરું એમજ ચાલે છે. સોગંદ ખવરાવી ડાઈ વચ્ચે અસીલ પાસે સાચું બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવનારા ત્હમારા ધારાશાસ્ત્રીઓ કેટલાં કાળાં-ધોળાં કરે છે ? અને મ્હેઢેતો સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર જેવાજ હોવાનો દાવો કરે છે. એ બધું એમજ ચાલે ! ” વિહારીએ પોતાનો બચાવ કરતાં નરેન્દ્રનો દોષ આગળ ધર્યો.

નરેન્દ્રે કહ્યું: “ એ વાત ખરી છે, પણ ભાઈ, મ્હેં તો પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે સત્ય રીતે ચાલતાં જે મને તેજ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો. ”

“ ત્હમારા એ સંકેદપ માટે ત્હમે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છો. અને ત્હમારી સાથે આજે હું પણ મ્હા નહિં લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ” વિહારીએ પ્રતિજ્ઞા લેતાં કહ્યું.

“ અને હું પણ આજથી એ તંદુરસ્તીના દુસ્ખનરૂપ મ્હાને તિલાંજલિ આપું છું. ” નરેન્દ્રકુમારે કહ્યું.

આ વખતેજ હાથમાં મ્હાના બે ખાંડા લઈને નોકર આગ્યો; પરંતુ

વિહારીએ આ પાછો મોકલાવી દૂધના એ ખાલા, મંચાવ્યા અને રસોઈ-
આને પોતાની આજની પ્રતિજ્ઞાથી વાકફ કરવા તહેને સૂચના કરી. તુર્તજ
નોકર હુકમ પ્રમાણે એ ખાલા દૂધ લાવ્યો તે પીતાં પીતાં વિહારીએ
નોકરને કહ્યું: “બાપુ, રામસિંગને ગાડી જોડવાનું કહે.”

“કેમ ? ફરવા જાય છે કે શું ?” નરેન્દ્રકુમારે દૂધનો ખાલી થયેલો
ખાલો ‘ટ્રીપોય’ ઉપર મૂકતાં મુકતાં પૂછ્યું.

“ના રે. એ તો ત્હારે માટે” વિહારીએ ધીરેથી કહ્યું.

ફરવા જવાનો આજ વિહારીનો વિચાર નહોતો. તહેનું ચિત્ત આજ
બીજી જ દિશા તરફ ઝેંટી રહ્યું હતું. આટલો વખત નરેન્દ્ર સાથે
વાતો કરતો હતો ખરો, પરંતુ તહેનું મન તો બીજા જ વિચારોમાં ભ્રમણ
કરતું હતું. નરેન્દ્ર વહેલો જાય તો ફીક એવું પણ આજ તહેને લાગતું
હતું. આજ પોતાના ઘેર પહેલી જ વખત આવેલો પ્રિય પત્નીને જેમ
બંને તેમ વહેલા મળવા માટે તહેનું મન આતુર થઈ રહ્યું હતું. વીણાની
મદદથી શું શું કાર્યો કરવાં તહેની રૂપરેખાઓ ચાર દિવસ આગળથી
તે દોર્યો કરતો હતો. વીણાની સાથે કેવી રીતે વાતચિત કરવી, તહેના
શિક્ષણ માટે પોતે કેવી કેવી જાતની વ્યવસ્થાઓ કરી રાખી છે, અને
અવિષ્યમાં શું શું કરવાની પોતાની ઇચ્છાઓ છે, વગેરે સર્વ પ્રકારની
કલ્પનાઓ તહેણે રચી રાખી હતી. નરેન્દ્રકુમાર પણ વિહારીના મનની
આ તાલાવેલીઓ સહજ કળી ગયો એટલે દૂધ પીધા પછી તુર્તજ જવા
માટે તૈયાર થયો. વિહારી પણ તહેને વળાવવા જવા માટે ઉભો થયો.

નરેન્દ્રકુમારે તહેને એટલી તસ્દી નહિં લેવાનું કહેતાં હસ્તાં હસ્તાં
કહ્યું: “વિહારી, તું શા માટે નીચે આવવાનો શ્રંમ લે છે ? વાતોના
તકડામાં હું બંધી વાત ભૂલી ગયો અને આટલો બધો વખત એસી રહ્યો
એજ મહેં ભૂલ્ય કરી. આજ તો જમીને તુર્તજ મ્હારે જવું જોઈતું હતું.
આટલા વખત સૂંધી મહેં તહેને રોકી રાખ્યો તે માટે ત્હારી વાણુ કાણુ
જાણુ આજ મ્હને હજારો શાપ દેતી હશે !” એમ કહીને તે દાદર ઉતરવા
લાગ્યો. પણ જતાં જતાં તહેણે હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું: “વિહારી, I wish
you happy day to day (આજનો ત્હારો દિવસ સુખમાં જાઓ એવું
હું ઇચ્છું છું.)”

મકરણ ૩૭ મું.

સ પૂર્ણ નિરાશા.

“ હતી ન્યહાં વસ્ત્રની આશા
મળ્યું ત્યાં ઝહેરનું પ્યાલું. ”

(કલાપી.)

“ કેમ વિલસુ, કેવી છે ત્હારી ભાભી ? ” દાદર ઉતરતાંજ વિલસુએ બારણામાંજ પોતાના પતિરાજને, રોક્યા તે વખતે નરેન્દ્રકુમારે પૂછ્યું; “ એ ત્હારા જેવી અલણુ નથી હોં ! જેજે આવતા વર્ષે તો એ મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરશે. ”

“ એમાં તે શું મોટી વાત છે ? ત્હમારા જેવા ગુરૂ મળ્યા છેતો હું પણ આગળ આવીશ. ”

“ પણ છે કે એટલી તૈયારી ? ”

“ છે એટલે ! જેજે હું અભ્યાસ કરું છું કે નહિં તે ! ”

નરેન્દ્રકુમારે પોતાની પત્ની તરફ સ્નેહભરી નજરે જોઈ સ્મિત કર્યું અને ક્ષણભર રહીને પૂછ્યું : “ વારૂ, પણ હવે ઘેર કચ્છારે આવીશ ? ”

“ પિતાજી કહે છે કે ભાભીની સાથે બે દિવસ રહીને જ ! પણ જો ત્હમારી ઇચ્છા હશે તો હું કાલે જ આવીશ. ”

“ ના, ના, ખુશીથી બે દિવસ રહેજો. હવે હું જઈ ? ”

વિલસુએ મરતક હલાવીને જવાની પરવાનગી આપતાંજ નરેન્દ્રકુમાર જ હાર નીકળ્યો. વિહારી બારીમાંથી ત્હેની તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

નરેન્દ્રે ઉચ્ચારેલા છેવટના વાક્ય ઉપર ત્હેના વિચાર ચાલી રહ્યા હતા; અને ‘ આજ મ્હારે ખરેખર સુખનો દિવસ છે. ’ એવું ત્હેને લાગતું હતું. થોડીક ક્ષણોમાં નરેન્દ્ર જમીને ગાડીમાં બેઠો અને ગાડી ચાલવા માંડી. તે પછી વિહારી બારી આગળથી અંદર આવ્યો. તે વખતે વીણા કપ્પાં હશે, એ પ્રશ્ન ત્હેના મનમાં ઉઠ્યો; અને મનમાંથીજ ઉત્તર મળ્યો; ધણું કરીને તે વિલસુની સાથે વાતે વળગી હશે. ત્હેને ઉપર શી રીતે ખોલાવવી તે વિષે વિચાર કરતો કરતો વિહારી પોતાના ખંડમાં ગયો, પરંતુ પોતાના

વિચારનું કેન્દ્ર તો પોતાનાજ ખંડમાં હતું તે વાનની ત્હેને ખમર નડેતી. પોતાના ખંડમાં પ્રવેશતાંજ વીણાને એક ખુર્શી ઉપર એકેસી જોઈ તે બારણામાંજ અટકી ગયો. ત્હેને આવેલો જોઈને વીણા ધીમે રહીને ઉભી થઈ. ત્હેણે વિહારી તરફ જોયું ન જોયું કર્યું, અને તુર્તજ ખીજ તરફ વળીને ઉભી રહી. તે વખતે ત્હેની મુખમુદ્રા નિશ્ચયી જણાતી હતી.

“ વીણા ! એસ. ઉભી શું કામ થઈ ? આપણો આ કંઈ નવોજ પરિચય નથી ! ” અંદર આવતાં હસ્તે મુખે વિહારીએ કહ્યું.

વીણા નિરૂત્તર રહી. એટલુંજ નહિં પણ ત્હેણે વિહારી તરફ જોયું પણ નહિં.

વિહારીએ ક્ષણભર શાન્ત રહ્યા પછી પુનઃ કહ્યું : “ તું અહિં એકેસી એસી રહી છે ? વિલસુ ક્યાં ગઈ છે ? ”

વીણાના ઓપટ ન ખુલ્યા !

“ કેમ આજે નહિં જ બોલવું એવો નિર્ણય કર્યો છે કે શું ? ન્હાન-પણમાં તો તું બહુજ બોલતી હતી ! ”

ઉત્તર ન મળ્યો !

“ વાર, હવે બહુ થયું. વીણા, અહિં આવ. આ ખુરશી ઉપર બેસ ! ” એક ખુરશી પોતાની બાજુમાં ખેંચી લેતાં વિહારીએ કહ્યું.

વીણા હજી પણ નિરૂત્તર રહી. હજી પણ તે પોતાના સ્થાનેથી ખસી નહિ, કે પાછું વાળીને વિહારી તરફ ઝાંખીને જોયું સુદાં નહિ.

“ વીણા, આમ કેટલો વખત ઉભી રહીશ ?—અહિં આવ. ” એ પ કહીને વિહારીએ પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. તુર્તજ વીણા થોડીક પાછી હસી !

“ આ શું ? બેસવું પણ નથી ને બોલવું પણ નથી ? ”

વ્યર્થ—ઉત્તર ન મળ્યો !

“ ગાંડાની માફક આમ કેમ કરે છે, વીણા ! આટલી બધી શરમ તો સારી નહિં ! અહિં દાણુ છે તે તું શરમાય છે ? વીણા ! મ્હારી તરફ વીણા ! બોલતી કેમ નથી ? ”

છતાં પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિં.

વિહારી હવે કંટાળ્યો. આટલી વખત વીણાની તરફ સ્થાપેલી દ્રષ્ટિ ત્હેણે પોતાની તરફ વાળી અને મન સાથે બડબડતાં તે બોલ્યો : “ આટલા પ્રશ્નોના એક પણ ઉત્તર નહિં એ તો ભુલ્મંજ કહેવાય ! ”

“ જુદમ થયો ત્હારે તો આટલ સૂધી વાત આવી છે ! ” એમ કહીને વીણાએ વિહારીના તરફ જોયું. પરંતુ ત્હેની દૃષ્ટિમાં સ્નેહને બદલે ક્રોધનો ભાસ થતો હતો. ભાગ્ય પ્રદેશ ઉપર કરચલી પડી ગઇ હતી એ અવાજમાં પણ ગુસ્સાનો વાસ હતો.

“ એટલે ? ” એનો એ ચમત્કારિક ઉત્તર સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઇ વિહારીએ પૂછ્યું : “ એમ કેમ કહે છે વીણા ? ”

“ કેમ ભણા ! એમં શા માટે ન કહું ? પરસ્પરમાં પ્રેમ કે સહાનુ-ભૂતિ ન હોવા છતાં, આ ઘટના નક્કી થઇ ગઇ ત્હેને જુદમ નહિં તો બીજું શું કહેવું ? ”

“ પ્રેમ નહિં ! કાણુ કહે છે ? ” વધારે ઘોટાળામાં પડતાં વિહારી બોલી ઉઠ્યો : “ ત્હેં તો આ પ્રસંગનો આખો પાયો શુદ્ધ પ્રેમના મંડાણ ઉપરજ રચ્યો છે. ”

“ કદાચ ત્હમે તેમ કયું હશે, પણ મ્હારો પાયો તો જુદમ ઉપરજ રચાયો છે. ” વીણાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મનનો ઉભરો પ્રકટ કર્યો.

“ આ તું શું બોલે છે વીણા ! ” વિસ્મયતાથી વીણાના મુખ તરફ જોતાં વિહારીએ પૂછ્યું : “ ત્હારા બોલવાનો કિંચિત્ માત્ર પણ અર્થ હું સ્હમજી શકતો નથી. ”

“ નથી સ્હમજતું તો એ વાતજ છોડી દો ! હું ક્યાં ત્હમને કહેવા પણ આવી છું ! ” વીણાએ કટાક્ષથી કહ્યું.

આ શો પ્રકાર છે ત્હેની વિહારીને કંઈ કહવાના પણ થઈ શકતી નહોતી. વીણાના અવાજ ઉપરથી, જવાબ આપવાની ચમત્કારિક શૈલી ઉપરથી અને ત્હેના મુખમણ્ડળ ઉપરના એકંદર ભાવો ઉપરથી કાંઈપણ વિચિત્ર પ્રસંગ છે એવું માત્ર ત્હેને લાગ્યું. પુનઃ ત્હેણે વીણાના મુખ તરફ જોયું. તે વખતે ત્હેના મનમાં વિવિધ જાતની શંકાઓ ઉત્પન્ન થવા માંડી. ક્ષણભર એ બંધાનો વિચાર કરી ત્હેણે પૂછ્યું : “ આ બધું શું છે વીણા ? તું જે જુદમની વાત કરે છે તે કાણુ કાના ઉપર કર્યો ? ”

વીણાએ કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો.

ઉત્તરની અપેક્ષામાં બહુ વખત સૂંધી ઉત્કંઠિત મને વિહારી વીણા તરફ જોઇ રહ્યો, પરંતુ છેવટે કંટાળીને તે જ બોલ્યો : “ કહે તો ખરી ? — ‘ જુદમ કર્યો ’ એવું ત્હેં કેમ કહ્યું તે ? ”

“ જુદમ નહિં તો બીજું શું ? પિતાજીને ઋણમુક્ત કરવા માટે અનિશ્ચયે મ્હારે ત્હમ્હારી સાથે લગ્ન કરવાં પડ્યાં, તે જુદમ નહિં તો બીજું શું ? ”

“ તો પછી ત્હારો મ્હારા ઉપર પ્રેમ નથી કે ? ” વિહારીએ પૂછ્યું.

“ ના ” વીણાએ તડ ને ફડ કરી નાંખ્યું.

“ નહિં ! ” વિહારીના મન ઉપર વજ્રાઘાત થયો ! ત્હેનો અહેસાસ એકદમ ફિક્કો થઈ ગયો !! ત્હેના શરીરમાંનું રક્ત એકદમ ઠંડુંગાર બની ગયું !!! શન્યદષ્ટિથી તે હાજુબર વીણાના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો ! ત્હેના એ જોવામાં એવો ભાસ હતો કે, મૌનપણે પણ જાણે તે વીણાને કહી રહ્યો ન હોય કે, “ વીણા, તું આ શું કહે છે ? ફરીથી એક વખત વિચાર કરીને પછી બોલ ! ”

“ નહિં. લગ્ન કરીને મ્હારી સ્વતંત્રતા ગુમાવવાની મ્હારી બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી. પરંતુ કેવળ પિતાજીની ખાતરજ મ્હારે આ લગ્ન કરવું પડ્યું છે. ” વીણાએ વધારે ખુલાસો કરી પોતાની મનોગતભાવના વ્યક્ત કરી.

“ અરેરે ! વીણા ત્હેં આ શું કર્યું ? ” કપાળ ઉપર હાથ મુકી વિહારી બોલ્યો. ત્હેના મુખમાંથી નિકળતો પ્રત્યેક શબ્દ હવે કમ્પતો હતો. ત્હેનું મુખમણ્ડળ નિરસેજ બની ગયું હતું. નિરાશયુક્ત સ્વરે ત્હેણે ફરીથી કહ્યું : “ વીણા, જો ત્હારો મ્હારા ઉપર પ્રેમજ નહોતો તો પછી ત્હેં ત્હારા લગ્નની સંમતિજ શું કરવા આપી ? વીણા, ત્હેં મ્હને લગ્ન પહેલાં આ બધું કેમ ન કહ્યું ? ”

“ પહેલાં ન કહ્યું એટલેજ અત્ત્હારે કહું છું. જો મ્હેં પહેલાં આ વાત કરી હોત તો મ્હારા પિતાજી ઋણમુક્ત થયા ન હોત, કારણ લગ્નની શરતે તો ત્હમે પિતાજીને પૈસા આપ્યા છે. ”

“ નહિં, નહિં—વીણા ! તું ભૂલ કરે છે ! આ સંબંધમાં પૈસાનો રજમાત્ર પણ સંબંધ નથી. મ્હેં તો કેવળ પ્રેમની ખાતર—ત્હારા પ્રેમની ખાતર આ સંબંધ સાંધ્યો છે. મધુરી વીણા ! પૈસા કરતાં મ્હારે મન પ્રેમનું મૂલ્ય અધિક છે. ”

“ પણ પ્રેમ કરતાંએ મ્હને પોતાને તો સ્વતંત્રતા વધુ પ્રિય છે ! ”

“ તો શું મ્હારા પ્રેમથી ત્હને સ્વતંત્રતા નહિં મળે એમ ત્હને લાગે છે ? ”

“ એમાં લાગવાતું શું હતું ? લગ્ન થયાં કે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા હરાઈ ગઈ ! લગ્ન પછી ત્હેને દાસીની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. ”

“ નહિ, નહિ-વીણા હવે તે સમય રહ્યો નથી. સ્ત્રીઓને દાસી પ્રમાણે ગણવાનો સમય હવે તો ગયો છે. વીણા, સંસ્કૃત કવિઓએ ગાયું છે કે:-

કાર્યેષુ યંત્રી કરણેષુ દાસી ।

મોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રમ્ભા ॥

મનોમકૂલા ક્ષમયા ઘરિત્રી ।

ગુણૈશ્ચ માર્યાં કુલબુદ્ધ રત્ના ॥

એમાં પણ દાસી શબ્દનો અર્થ તું કહે છે ત્હેનો તો નથી જ. અને છે તેમ ત્હેને લાગતું હોય તો પણ હવે તે કાયમ રહ્યો નથી. અને હજી પણ જો એ સમય છે એમ તું માનતી હોય તો પણ વીણા, એટલું તો નક્કી માનજો કે હું એ જાતનો યુવક નથી. વળી ત્હારા ઉપર મ્હને અતિશય પ્રેમ છે.” વિહારીએ વિવિધ રીતે ત્હેને સ્હમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

પણ એ સવળા પ્રયત્નો વ્યર્થ કરવામાં આવ્યા હોય તેમ પોતાનો કક્કો ખરો કરતાં, વિહારીની હૃદયવ્યથાની કંઈ પણ પરવા નહિં કરતાં વીણા બોલી: “ ત્હમે ગમે તેટલું કહેશો પરંતુ હું તે વાત કદી પણ માન્ય કરનાર નથી. સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક આપવા ત્હમે પુરૂષો તૈયાર નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું. તો પછી સ્વતંત્રતાની વાત જ શું કરવા કરો છો ? ”

“ વીણા, ત્હારી આ માન્યતા તફ્ત જીલ્લેલી છે. ત્હારી આ કલ્પના માત્ર બ્રમથી તૈયાર થયેલી છે. ત્હેને હજી પતિપ્રેમથી મળતી સ્વતંત્રતાની કલ્પના પણ નથી. ”

“ મ્હને એ કલ્પનાની જરૂર નથી. ”

“ તો પછી આ લગ્ન કરીને હું કેસ્યો કે શું ? મ્હારો પ્રેમ નિરાશા-માં રૂપાંતર પામશે કે શું ? ”

“ મ્હને એ કંઈ સ્હમજાતું નથી. મ્હેં એક વખત કહ્યું કે કેવળ પિતાજીના અડચણની ખાતર જ મ્હેં આ લગ્ન કર્યાં છે । પરંતુ સ્વતંત્રતા સિવાય બીજા કશા ઉપર મ્હારો પ્રેમ નથી. ”

અરર ! વીણા, તું આ શું કહે છે એની ત્હને કદપના પણ છે ?
 તું મ્હને કેટલો નિરાશ કરે છે ! ત્હારા આ શબ્દોથી મ્હારી ઉત્તમ આશા-
 ઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ અને મેં સવળાં રચી રાખેલાં મનોરાજ્યો મૂળમાંથી
 ઉખડી પડે છે ! મ્હારું આટલું જીવિત વ્યર્થ થતું લાગે છે ! હાય ! ”
 એમ શોક કરતો કપાળ ઉપર હાથ મૂકી અવનતશીરે તે નીચે બેઠો.
 ત્હેનું મગજ ભ્રમિત મનુષ્ય સરખું બની ગયું ! નિરાશાજનક વિચારોનું
 ચક્ર ત્હેના મસ્તિષ્કમાં લપંકર ગતિથી ફરવા લાગ્યું ! માથું અતિથય
 તપી આવ્યું. કેટલીક ક્ષણો સૂંધી તે પોતાનું માથું દાખીને બેસી રહ્યો.
 ત્હેને કંઈ પણ સ્મૃતિ નહોતું. આખું વિશ્વ ત્હેની સમક્ષ ચક્રર ચક્રર
 ફરતું જણાયું ! છેવટે તે ખુશી ઉપરથી ઉડ્યો. ત્હેના પગમાં લગારે
 તાકાદ રહી નહોતી. પડી ન જવાય તે માટે ત્હેણે ખુશીને બરાબર પકડી
 રાખી અને ક્ષણભર વીણા તરફ જોઈને ત્હેણે મંદ સ્વરે કહ્યું : “ વીણે !
 આત્મકાળે આપણે સાથે હતાં તે વખતથી મ્હારો ત્હારા ઉપર પ્રેમ છે,
 પરંતુ માત્ર ત્હારો મ્હારા ઉપર પ્રેમ નથી. એ પ્રેમ ‘ પ્રેમ કર ’
 એમ કહેવાથી ઉત્પન્ન થતો નથી ! પ્રેમ એ તો પરસ્પરના મનમાં
 નૈસર્ગિક રીતેજ ઉત્પન્ન થાય છે ! મ્હારી માફક ત્હારો પણ
 મ્હારા ઉપર પ્રેમ હશે એવી માન્યતાથી જ મ્હેં આ લગ્ન કર્યાં ;
 પરંતુ મ્હારી એ માન્યતા ખોટી કરી. વીણા, હું એમાં ત્હને લગારે દોષ
 દેતો નથી. મ્હારી બૂઠ્ય માટે મ્હારેજ દંડ ભરવો જોઈએ. ત્હારી સાથે
 લગ્ન થવાથી હું સુખી થઈશ એવી મ્હારી ખાત્રી હતી, એટલું જ નહિ
 પણ મ્હારા પિતાજીની અને આમજનોની પણ એવી ખાત્રી હતી. પરંતુ
 હવે સલ વાત સહમજતાં તે બધાંને ધણુંજ લાગી આવશે. છતાં ત્હેનો
 કંઈ ઈલાજ નથી. ત્હને મ્હારા પ્રેમ કરતાં સ્વતંત્રતા વધારે પ્રિય છે તો
 હું ત્હને એ સ્વતંત્રતા રાજી ખુશીથી આપું છું. તું સુખ અને આનં-
 રહે એવી જ મ્હારી ઇચ્છા છે. પરંતુ મ્હારી એક વિનંતી છે -
 ચાન્ય કરવી પડશે. બલે તું સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ કર, પરંતુ,
 તમિા એવો દુરુપયોગ ન કરતી કે જેથી આપણાં ઉભ”
 હાંમ્મન લાગે. આ ધર ત્હારું છે; અહિંની પ્રત્યે
 સધિકાર અને માલકી છે, તે બધાનો ત્હને
 વીણા, હું ત્હારી વચ્ચે કોઈપણ દિવસ ”

એટલું કહીને વિહારીએ જ
 પછી તે પોતાના ખંડમાંથી

નો હતો અને તે માટે ત્હેને એકાંતની જરૂર હતી. તેથી તે દવાનખા, જાંબુ વગેરે પહેરી બહાર જવા નીકળ્યો. દાદરમાં જ ભારતીયૈયા ત્હેને મળ્યાં. ત્હેમણે વિહારીનો ચમત્કારિક ચહેરો જોઈને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: “ અરે આ શું ! વિહારી, શું છે ? ત્હારો ચહેરો આમ ફિક્કો કેમ થઈ ગયો છે ? આજ તો તું વિશેષ આનંદ અને સુખમાં—”

“ મૈયા, હવે એ સુખ શબ્દની વિડંબના કરશે નહિ ! ” વિહારી વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો; “ ત્હમારા વિહારીને હવે આ જન્મમાં તો સુખ મળવું શક્ય નથી. મ્હેં સુખ માટે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેજ કાર્ય મ્હને દુઃખ આપનાર નિવડ્યું ! હશે, જેવી ઇશ્વરની ઇચ્છા ! ”

“ પણ આ બધું છે શું ? બેટા, તું આટલો નિરાશ કેમ થયો છે ? આજ વીણા આવી છે, એટલે ત્હમો દંપતિને આનંદ કરતાં બેવા તો હું ખાસ આવી. એટલામાં આ શું ? ”

“ મૈયા, એમાં કંઈ વિશેષ નથી. વીણાનો મ્હારી ઉપર પ્રેમ નથી. ફક્ત દેસાઈજીને પૈસાની અડચણમાંથી છોડાવવા માટેજ ત્હેણે મ્હારી સાથે લગ્ન કર્યાં છે. એમ તે કહે છે આ લગ્નમાં પ્રેમ નથી, એ વાત વીણાના મુખેજ સાંભળીને હું છેકજ નિરાશ થઈ ગયો છું ! મૈયા, મ્હાંડે જીવન શત્રુકાર બની ગયું છે ! ”

“ અરે બેટા ! આ ગાંડાઈ શી ? ” વિહારીની પાક ઉપર મમતાથી હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ભારતીયૈયાએ કહ્યું: “ વીણા ગમે તેટલો પણ બિચારી હલ્લાડ બાળા છે ! એને તો આપણે રહમજાવવી જોઈએ ! ”

“ મૈયા, એમ રહમજાવીને કે કહીને કાંઈ મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રેમ જીર શકાય ખરો ? ”

ખાસ છેક નિરાશ શું થાય છે ? બેટા, મ્હને લાગે છે કે ત્હમજી અમજ થઈ હશે. હું એને પૂછું છું. જા, ત્યાં ને બેસ. જો બીજો ક્યાંય પણ જઈશ નહિ, અડકાવી દેવું એ ઠીક નહિ ! ”

